

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

KEŞMİR SULTANLIĞI (1339-1586)
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Neslihan DURAK **Saadet ŞEKER**

MALATYA-2025

T.C
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

KEŞMİR SULTANLIĞI (1339-1586)

(DOKTORA TEZİ)

Bu çalışma İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı tarafından SDK-2025-3695 kodlu projeyle desteklenmiştir.

Saadet Şeker

MALATYA 2025

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Neslihan Durak danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım “Keşmir Sultanlığı (1339-1586)” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün eserlerin hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Saadet Şeker

28.11.2025

ÖZET

“*Asya’nın kalbi*” ve “*Hindistan tacı ve incisi*”, gibi isimlerle adlandırılan kendi halkının gözünden bakıldığında ise “*cennet vadisi*” sıfatını hak eden dünyanın ender güzellikteki yerlerinden biri olan Keşmir, Hindistan, Pakistan, Afganistan, Çin’in Uygur Özerk bölgesi ve Tibet ile komşudur. Türkistan’dan Hindistan’a açılan bir koridorda yer alan bölge, dünyanın en yüksek sıradağları Himalayalar üzerinde son derece engebeli bir arazi üzerinde kurulmasına rağmen sahip olduğu stratejik ve coğrafi özelliklerinden dolayı tarihî ilk dönemlerinden itibaren siyasî, askerî, dinî ve ticari pek çok hadiseye ev sahipliği yapmıştır. Stratejik önemini günümüzde de koruyan Keşmir, Güney Asya siyasetinde belirleyici bir unsurdur.

Keşmir, tarihsel süreç içinde Budizm, Hinduizm ve İslâmiyet gibi farklı din ve inançlara ev sahipliği yapmış, stratejik öneme sahip bir bölgedir. Hindistan’ı fethetmeye yönelik seferler düzenleyen İslâm orduları, Keşmir’i ele geçirmeye çalışmış; ancak bölgenin zorlu coğrafi koşulları nedeniyle bu girişimlerinde başarılı olamamışlardır. Bölgede, Müslüman bir hanedan olan Şah Mirza Hanedanlığının iktidara gelmesiyle birlikte krallıktan sultanlığa geçiş süreci başlamıştır. 1339-1586 yılları arasında hüküm süren Keşmir Sultanlığı, sırasıyla Şah Mirza ve Çak Hanedanlıkları tarafından yönetilmiştir. Sultan Zeynel Abidin döneminde, Keşmir Sultanlığı siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan en güçlü dönemini yaşamıştır. Şah Mirza Hanedanlığının ardından yönetimi ele geçiren Çak Hanedanlığı döneminde ise, artan otorite boşlukları, siyasî ve dinî çatışmalar ile iç isyanlar, bölgenin istikrarını sarsmıştır. Bu ortamdan yararlanan Haydar Mirza Duğlat, Keşmir’de Bâbürlüler adına geçici bir hâkimiyet kurmuştur. Ancak onun on yıl süren iktidarının ardından Çak Hanedanlığı, bölgedeki yönetimi yeniden ele geçirmiştir.

Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah, 1586 yılında, Çak Hanedanından Sultan Yakup Şah’ın iktidarında yaşanan iç karışıklıklar ile Sünni-Şii çatışmalarının oluşturduğu istikrarsız ortamdan faydalanarak Keşmir’i ele geçirmiştir. Bâbürlülerin bölgede tam anlamıyla hâkimiyet kurmaları ise 1589 yılında gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Keşmir Sultanlığı, İslâmiyet, Şah Mirza Hanedanlığı, Çak Hanedanlığı, Ekber Şah.

ABSTRACT

Kashmir, often referred to as “the heart of Asia” and “the crown and jewel of India,” is considered by its own people to be one of the world's most beautiful places, deserving of the title “valley of paradise.” It is bordered by India, Pakistan, Afghanistan, China's Xinjiang Uyghur Autonomous Region, and Tibet. Located in a corridor opening from Turkistan to India, the region is built on extremely rugged terrain in the Himalayas, the world's highest mountain range. Despite this, its strategic and geographical characteristics have made it the site of many political, military, religious, and commercial events since the earliest periods of history. Kashmir, which retains its strategic importance today, is a decisive factor in South Asian politics.

Kashmir is a region of strategic importance that has been home to different religions and beliefs systems such as Buddhism, Hinduism, and Islam throughout history. Islamic armies that launched campaigns to conquer India attempted to seize Kashmir; however, they were unsuccessful in their endeavors due to the region's challenging geographical conditions. With the rise to power of the Shah Mirza Dynasty, a Muslim dynasty, the region began its transition from a kingdom to a sultanate. The Kashmir Sultanate, which ruled from 1339 to 1586, was governed successively by the Shah Mirza and Chak Dynasties. During the reign of Sultan Zeynel Abidin, the Kashmir Sultanate experienced its most powerful period politically, economically, and culturally. However, during the reign of the Chak Dynasty, which took power after the Shah Mirza Dynasty, increasing power vacuums, political and religious conflicts, and internal rebellions destabilized the region. Taking advantage of this situation, Haydar Mirza Duglat established temporary rule in Kashmir on behalf of the Mughals. However, after his ten-year reign, the Chak Dynasty regained control of the region.

The Mughal emperor Akbar Shah seized Kashmir in 1586, taking advantage of the instability caused by internal turmoil and Sunni-Shia conflicts during the reign of Sultan Yakub Shah of the Chak Dynasty. The Mughals established full control over the region in 1589.

Keywords: Kashmir Sultanate, Islam, Shah Mirza Dynasty, Chak Dynasty, Akbar Shah.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	IV
ÖZET	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
ÖN SÖZ	XII
KISALTMALAR.....	XIII
KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR.....	XIV
1.ANA KAYNAKLAR	XVI
2.ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER	XXVII
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

KRALLIKTAN SULTANLIĞA GİDEN SÜREÇ VE ŞAH MİRZA HANEDANLIĞI

1. LAHOR HANEDANLIKLARI VE SONRASINDAKİ SİYASİ GELİŞMELER	41
1.1. Lahor Hanedanlıklarının Sona Ermesi ve Devamında Yaşanan Siyasî Gelişmeler ..	41
1.2. Moğol İstilas Döneminde Keşmir	43
1.3. Sultan Sadrüddin'in (Richin) İslâmiyet'i Kabulü ve Saltanatı (1320-1323).....	44
1.4. Son Hindu İdareci: Kraliçe Kota Rani (1338-1339)	47
2. İLK İSLÂM FAALİYETLERİ	49
2.1. Müslümanlarla İlk Temaslar	49
2.2. Gazneli Mahmud'un Keşmir Seferleri (1015, 1021)	50
2.3. XII. Yüzyılda Keşmir'de İslâmiyet'in Yayılışını Hazırlayan Koşullar.....	51
3. İSLÂM SULTANLIĞININ KURULUŞU	52
3.1. Sultan Şemseddin (Şah Mirza) Dönemi (1339-42).....	52
3.2. Sultan Cemşid Dönemi (1342-43)	54
3.3. Sultan Alaeddin Dönemi (1343-54)	55
3.4. Sultan Şehabbeddin Dönemi (1354-73)	56
3.5. Sultan Kutbeddin Dönemi (1373-89).....	58
3.6. Sultan İskender Dönemi (1389-1413) ve Emir Timur ile Münasebetleri.....	61
3.7. Sultan Ali Şah Dönemi (1413-20)	66
4.SULTAN ZEYNEL ABİDİN DÖNEMİ (1420-70)	68
4.1.Zeynel Abidin'in Karakterinin Keşmir İdaresine Yansıması	68
4.2.Yönetim Alanındaki Reformları	70
4.3.Askerî Alanda Yaptığı Yenilikler ve Fetih Hareketleri.....	71

4.4. Yabancı Ülkelerle İlişkileri.....	72
4.5. Gayrimüslim Halka Yaklaşımı.....	73
4.6. İsyanlar ve Sultanın Oğulları ile İktidar Mücadelesi	74
4.7. Zeynel Abidin Sonrası Siyasî Gelişmeler	80
4.7.1. Sultan Haydar Şah Dönemi (1470-72).....	80

II. BÖLÜM

EKBER ŞAH'IN İKTİDARINA KADAR KEŞMİR

1. SULTAN HASAN ŞAH DÖNEMİ (1472-84).....	83
1.1. Saltanatının İlk Yılları.....	83
1.2.Seyyidlerin Hâkimiyeti	85
1.3.Moğol Komutanı Tatar Han'a Karşı Mücadele ve Müslüman Din Adamlarının Yeniden Keşmir'e Davet Edilmeleri	86
1.4.Vezir Melik Ahmed'in Görevden Alınması	87
1.5. Baltistan ve Ladakh Seferleri	88
1.6. Keşmirliilerin Ayaklanması ve Sultan Hasan Şah'ın Ölümü.....	89
2. SULTAN HASAN ŞAH SONRASI SİYASİ GELİŞMELER	91
2.1. Sultan Muhammed Şah'ın Birinci Saltanat Dönemi (1484-86).....	91
2.2. Sultan Fatih Şah'ın Birinci Saltanat Dönemi (1486-93)	94
2.3. Sultan Muhammed Şah'ın İkinci Saltanat Dönemi (1493-1505).....	97
2.4. Sultan Fatih Şah'ın İkinci Saltanat Dönemi (1505-14).....	98
2.5. Sultan Muhammed Şah'ın Üçüncü Saltanat Dönemi (1514-15)	100
2.6. Sultan Fatih Şah'ın Üçüncü Saltanat Dönemi (1515-17).....	101
2.7. Sultan Muhammed Şah'ın Dördüncü Saltanat Dönemi (1517-28)	102
2.8. Sultan İbrahim Şah'ın Saltanat Dönemi (1528-29)	105
2.9. Sultan Nazik Şah'ın Saltanat Dönemi (1529-30)	106
2.10. Sultan Muhammed Şah'ın Beşinci Saltanat Dönemi (1530-1537).....	106
2.11. Sultan Muhammed Şah'ın Saltanatı Sonrası Siyasî Gelişmeler	108
3.HAYDAR MİRZA DUĞLAT'IN KEŞMİR HÂKİMİYETİ (1540-1551) VE DEVAMINDA YAŞANAN SİYASİ GELİŞMELER	109
3.1. Haydar Mirza Duğlat (1499-1551) ve Keşmir Kuşatması (1533-1537).....	109
3.2. Sultan II. Şemseddin Dönemi (1537-1538).....	113
3.3. Sultan II. İsmail Şah Dönemi (1538-1539)	113
3.4. Sultan II. İbrahim Şah Dönemi (1539-1540).....	114

3.5. Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir'i Ele Geçirmesi ve Sultan Nazik Şah Dönemi (1540-1551).....	114
3.6. Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir'de Nurbahşiyye Tarikatına Karşı Tutumu.....	119
3.7. Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir Hâkimiyetinin Sona Ermesi	120
4. ŞAH MİR (MİRZA) HANEDANLIĞININ SONA ERMESİ.....	125
4.1. Haydar Mirza Duğlat'ın Hâkimiyeti Sonrası Siyasî Gelişmeler	125
4.2. Şah Mirza Hanedanlığının Son Hükümdarı Sultan Habib Şah (1557-1561).....	128
5. ÇAK HANEDANLIĞI DÖNEMİ (1561-1589)	128
5.1. Gazi Şah Çak Dönemi (1561-1563).....	128
5.2. Hüseyin Şah Çak Dönemi (1563-70).....	131
5.3. Ali Şah Çak Dönemi (1570-78)	134
5.4. Yusuf Şah Çak Dönemi (1579-86)	136
5.5. Keşmir'de Yeni Bir Bâbürlü İstilasası	139
6. KEŞMİR SULTANLIĞININ SONU VE YIKILIŞ SEBEPLERİ.....	142
6.1. Keşmir Soylularının Yönetim Üzerindeki Etkisi.....	143
6.2. Veraset Sisteminde Belirsizlik	143
6.3. Yabancı İstilaları	144
6.4. Yeni Bir Mezhebin Ortaya Çıkması.....	144

III. BÖLÜM

İDARİ, SOSYAL, DİNİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPI

1. YÖNETİM	146
1.1. Merkezi Hükümet	146
1.2. Sultan	147
1.3. Hükümdarlık Sembolleri/Alametleri	148
1.3.1. Ünvanlar.....	148
1.3.2. Hutbe ve Sikke	148
1.3.3. Tac ve Taht.....	149
1.3.4. Çetr.....	149
1.3.5. Hilat.....	149
1.4. Vezir	149
1.5. Şeyhülislâm	150
1.6. Kadı.....	150
1.7. Özel ve Yerel Yönetim Sistemi	151
1.8. Ordu	151

1.9. Savaş Aletleri	153
1.10. Savaş Yöntemleri	153
2. SOSYAL YAPI	154
2.1. Toplumsal Yapı ve Nüfus	154
2.1.1. Soylular	156
2.2. Dinî Sınıflar	157
2.2.1. Ulemâ	157
2.2.2. Seyyid	158
2.2.3. Sufi	158
2.3. Tüccar, Esnaf, Memur ve Zanaatkârlar	160
2.4. Toplumun Diğer Kesimleri	160
2.5. Kılık-Kıyafet	161
2.6. Yeme-İçme Kültürü	161
2.7. Eğlence ve Oyunlar	162
3. DİNİ YAPI	163
3.1. İslâmiyet Öncesi	163
3.1.1. Naga (Yılana Tapma) İnanışı	163
3.1.2. Budizm	164
3.1.3. Hinduizm	166
3.1.4. Şiavizm	167
3.2. İslâmiyet'in Kabulü	168
3.2.1. Hindular ve Müslümanların Sosyal İlişkileri	171
3.2.2. İslâmiyet'in Yayılmasında Etkili Olan Sufiler	172
3.2.2.1. Seyyid Şerefüddin Bülbül Şah (?-1327)	173
3.2.2.2. Seyyid Ali Hemedânî (1314-1385)	174
3.2.2.4. Nureddin-i Veli (1377-1438)	177
3.2.2.5. Şeyh Hamza Mahdum (1494-1576)	177
3.2.2.6. Baba Davud-ı Hâkî (1521-1585)	177
4. EKONOMİK YAPI	178
4.1. Ticaret	178
4.1.1. İç Ticaret	178
4.1.2. Dış Ticaret ve Ticaret Yolları	179
4.1.3. İthalat	180
4.1.4. İhracat	181

4.1.5. Endüstri.....	181
4.1.6. Tarım.....	183
5. MALİYE	187
5.1. Mali Yapı ve Vergilendirme	187
5.2. Cizye, Zekât ve Gümrük Vergileri	188
5.3. Diğer Vergiler	189
6. KÜLTÜREL YAPI	189
6.1.Eğitim ve Bilim	189
6.2.Sanat ve Zanaat	191
6.3.Müzik	192
6.4.Mimari	193
SONUÇ	197
KAYNAKÇA	204
EKLER	220

ÖN SÖZ

Keşmir tarihî, özellikle Güney Asya ve Hindistan tarihî bağlamında önemli bir yere sahiptir. Bölgenin kaynaklara dayanan tarihî, MÖ. III. binli yıllara kadar uzanmakta olup, bu erken dönemlere ilişkin bilgiler büyük ölçüde mitolojik unsurlarla desteklenmektedir. Keşmir'in ilk çağları, sırasıyla Maurya, Saka, Kuşan, Gupta ve Akhunların egemenliği altında geçmiştir. Bu dönemlerin ardından bölge, yerel Hindu kralların hâkimiyetine girmiş; zamanla İslâmiyet'in etkisiyle siyasal ve toplumsal yapıda köklü değişimler yaşanmıştır. Bu çalışmada, 1339-1586 yılları arasında hüküm süren Keşmir Sultanlığının siyasî, sosyal, dinî, ekonomik ve kültürel gelişimi, tarihsel kronoloji esas alınarak ele alınmıştır.

Tez hazırlama sürecinde değerli bilgi ve görüşlerinden faydalandığım ve tez savunma jürimde yer alarak katkı sağlayan kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Önal, Doç. Dr. Müslüme Melis Savaş, Doç. Dr. Vural Öntürk, Doç. Dr. Murat Öztürk, Doç. Dr. Hikmet Demirci ve Dr. Öğretim Üyesi Abdullah Kara'ya katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Yine çalışmamızı destekleyen İnönü Üniversitesi BAP Koordinatörlüğü birimine ve çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca tez çalışmam sırasında beni Tübitak projesine kabul eden ve proje süresince desteklerini esirgemeyen Dr. Öğretim Üyesi İhsan Erdinçli'ye minnettarım. Çalışmamın her aşamasında desteğini hissettiren, her konuda fikir alışverişinde bulunabildiğim değerli arkadaşım Dr. Yusuf Ziya Söylemez'e de çok teşekkür ederim. Eğitim hayatım boyunca desteğini hiç esirgemeyen, çocuklarının kendi ayakları üzerinde durmasını her zaman teşvik eden annem Yıldız ve babam Gazi Şeker'e üzerimdeki tüm emekleri için teşekkürü borç bilirim. Bütün bunların dışında bu meşakkatli süreçte yanımda bulunan, benden desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme ve arkadaşlarım Duygu Ünlü, Nidanur Bayındır, Rida Maryam Davut, Enes Fırat Önel ve Sedat Çapkın'a ayrı ayrı teşekkür ederim. Ayrıca Selami Yalçın, Halil Altın ve Umut Cihan Arslan hocalarıma da teşekkürlerimi sunuyorum.

Uzun bir araştırma safhasının ardından hazırlanan Keşmir Sultanlığı (1339-1586) adlı tez çalışmamın her aşamasında akademik bilgi ve birikimiyle yol gösteren, yalnızca akademik değil, insani ve mesleki anlamda da kendisinden çok şey öğrendiğim ve öğrencisi olmaktan her zaman onur duyduğum değerli danışman hocam Prof. Dr. Neslihan Durak'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

Arp: Arapça

DİA: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

Drl.: Derleyen

Ed: Editör

Frs: Farsça

H.: Hicri

HŞ.: Hicri-Şemsi

Hızl: Hazırlayan

İA: İslâm Ansiklopedisi

İng: İngilizce

MEB: Millî Eğitim Bakanlığı

Nşr: Neşreden

s.: Sayfa

S.: Sayı

Thk: Tahakkuk

Tsh: Tashih

Vd: ve devamı

Yay.: Yayın

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Hindistan'ın Eski Çağ tarihî bakımından birinci elden kaynakları yok denecek kadar azdır. Bu sebeple bölgenin Prehistorik dönemi aydınlatılması gereken önemli bir süreçtir. Tarihî kaynakların az olması sebebiyle, bölgede MÖ. III. binli yıllara kadar olan tarihî için yapılan arkeolojik çalışmaların önemi artmaktadır.¹ Antik dönemdeki Hindular, iyi tarihçiler değillerdi; tarihçi ve vakanüvis geleneğine sahip olmadıkları görülmektedir. Bu nedenle Hindistan'ın her yerinde Hindu dönemiyle ilgili güvenilir hiçbir tarihsel malzeme yoktur. Bununla birlikte, eski Keşmir topraklarında durum böyle değildir. Batlamyus devrinden önce, kaynaklardan Keşmir hakkında bilgi edinemiyoruz; çünkü İskender'in Yunanlı tarihçileri buranın adını bile anmamaktadır. MS. II. asırda burayı ziyaret eden Batlamyus burasını, vadi sınırlarının ötelere kadar uzanan çok güçlü bir devlet olarak tarif etmiştir. Keşmir bu tarihte Kuşan Krallığı'na bağlı bulunmakta ve Bidaspes, Sandabal, Adris, Çandrabhaga ve Airavati membalarının yukarı kısımlarına kadar geniş toprakları kaplamaktadır.

Keşmir tarihine ilişkin ilk bilgiler mitolojik nitelikte olup, bu bilgiler MÖ. III. binli yıllara kadar uzanmaktadır.² Keşmir hakkındaki bilgilerimiz bu toprakların kadim devirlerine kadar inmeye imkân vermemekle beraber, Keşmir'in son iki bin yılına dair elimizde çok fazla kaynak bulunmaktadır. Keşmir tarihine ışık tutan yazılı metinlerin başında, anonim bir eser olan *Nilamat Purana* gelmektedir.³ Bununla beraber XII. yüzyılda Kalhana⁴ tarafından kaleme alınan vakayinamenin eşine Hindistan'da az rastlanmaktadır. Hindistan'da tarih yazıcılığının sınırlı düzeyde gelişmiş olması ve mevcut eserlerin çoğunlukla dinî ve mitolojik içeriklere dayanması, Keşmirli tarihçi ve yazar Kalhana'nın önemini artırmaktadır. Kalhana'nın eseri, Stein tarafından İngilizceye çevrilmiş olup, Keşmir tarihî hakkında sahip olduğumuz bilgilerin başlıca kaynağı olarak kabul edilmektedir.

¹Salim Cöhçe, "İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* I/1, Ocak-Haziran 2001, s. 9.

²Araştırma konumuz olan Keşmir'in ilk dönemleri ile alakalı doğrudan bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Dinî ve felsefî nazariyeler ve efsanevi hikâyeler bulunmaktadır. Bu efsaneler ve dinî felsefî metinler nispeten toplumun yaşayış tarzını, gelenek ve göreneklerini ortaya koymakta ise de siyasî tarihî bakımından eksik bilgiler içermektedir.

³Sanskrit eser *Nilamat Purana*'nın yazarı bilinmemektedir.

⁴Kalhana, MS. 1089-1101 yılları arasında Keşmir'de hüküm süren Kral Harşa'nın yüksek rütbeli devlet görevlilerinden Campaka'nın oğludur. Campaka, önce ordu komutanlığı, ardından krallığın idari işlerinde önemli görevler roller üstlenmiştir. Ancak Harşa'nın yaşamını ve tahtını kaybetmesiyle sonuçlanan veraset mücadeleleri sırasında Kalhana'nın ailesi de bu siyasî çalkantılardan etkilenmiş, babası görevinden uzaklaştırılmıştır. Kraliyet çevresiyle iç içe bir ortamda yetişen Kalhana, dil bilimi, şair ve tarihçi kimliklerine sahiptir. Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, Oxford University Press WareHose, London 1895, s. 180; Müslüme Melis Çelikaş, "Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile İlgili Satırlar", *Gazi Türkiyat*, C.XVIII, Bahar 2016, s. 165.; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir*, MD Publications Pvt Ltd., New Delhi 1994, s. 31vd.

Keşmir'in ilk ve orta çağları hakkında bilgi veren kaynaklar ikiye ayrılmaktadır. Birincisi yerel kayıtlar, gelenekler, arkeolojik ve nümizmatik buluntular, ikincisi ise yabancı kaynaklar, seyyahların notları ve son zamanlarda yapılan arkeolojik çalışmalardan elde edilen buluntulardır.⁵

Hindistan ve Güney Asya coğrafyasına dair ülkemizde son derece de kıymetli çalışmalar yapılmasına rağmen Keşmir'in tarih öncesi dönemi ve tarihsel süreci hakkında çalışmalar yeterli düzeyde değildir. Bu bağlamdan hareketle tez çalışmamızda Keşmir'e ve Keşmir Sultanlığı dönemine (1339-1586) dair eksiklikler ana kaynaklar başta olmak üzere ulaşılabilen kaynaklar referans alınarak giderilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmamızın belli başlı kaynaklarını, özellikle Keşmir tarihine ilişkin bilgiler sunan Hindistan tarihî ve coğrafyası üzerine hazırlanmış ana kaynaklar, Türkçe ve ağırlıklı olarak İngilizce dilinde hazırlanmış araştırma çalışmaları, seyahatnameler, çeşitli ansiklopedilerin konu ile ilgili maddeleri oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, çalışmada başvurulmuş diğer eserler, dipnotlarda belirtilmiş ve kaynakçada da gösterilmiştir.

Araştırmamızda öncelikli olarak Keşmir tarihine dair ana kaynaklar incelenerek bu döneme ait belgelere ulaşılmıştır. Bu çalışma esnasında ulusal ve uluslararası kütüphaneler üzerinden kitap, makale, bildiri vs. gibi materyaller temin edilmiştir. Dönemin ana kaynakları Sanskritçe ve Farsça kaleme alındığından bu eserlerin ilgili bölümlerinin İngilizce çevirilerinden faydalanılmıştır. Ayrıca genelde Hindistan tarihî özelde ise Keşmir tarihine dair son dönemin batılı yazarları tarafından kaleme alınan İngilizce eserler ile Hindistan'da ve diğer ülkelerde Farsça yazılan yerel araştırma eserlerinin de tercümeleri araştırmamızda incelenmiştir. Yabancı dillerde kaleme alınan bu eserlerin ardından ülkemizde başta Hindistan coğrafyası olmak üzere tarihî çalışmalarıyla bizlerin önüne ışık olan duayen yazarlar Enver Konukçu, Neslihan Durak, Yusuf Hikmet Bayur gibi pek çok akademisyence yazılan eserler, makaleler, tezler ve bildirilerde okunup incelenerek çalışmamızda yer almıştır. Bu bağlamda, Keşmir Sultanlığının 1339-1586 yıllarını kapsayan dönemini esas alan yazılı kaynaklar incelenmiş; söz konusu kaynaklar içeriklerine göre tasnif edilerek incelenmiştir. Bu incelemeler doğrultusunda oluşturulan çalışma planı çerçevesinde elde edilen sonuçlar değerlendirilmiştir

⁵ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir*, s. 29.

1.ANA KAYNAKLAR

1.1. Nilamat Purana

Keşmir tarihî hakkında bilinen en eski kaynak, anonim bir eser olan *Nilamat Purana* 'dır. Sanskritçe kaleme alınan eser, muhtemelen MÖ. 500 ile MS. 6-7. yüzyıllar arasında derlenmiştir. *Nilamat Purana*, Hindistan'ın en eski geleneklerini, dillerini ve dinlerini aktarması bakımından, Aryan tarihîne ilişkin önemli katkılar sunmaktadır.⁶

1.2. Racatarangini (Krallar Nehri)

Kalhana tarafından 1149-1150 yılları arasında kaleme alınan *Racatarangini* adlı manzum eser, Keşmir tarihî açısından en değerli kaynak olmasının yanı sıra bölgenin bilinen ilk yazılı tarihî eserlerinden biridir. Hindistan'da yazılı tarih geleneğini başlatan tarihçi olarak ön plana çıkan Kalhana, *Racatarangini*'yi "*Sanskrit Kavya*" olarak adlandırılan bir şiir tarzında kaleme almıştır. Eserin hazırlanmasında babası Campaka'nın kendisine yardımcı olduğu bilinmekle birlikte, Kalhana'nın esas aldığı temel kaynak *Nilamat Purana* 'dır.⁷

Racatarangini, Sanskritçe "*Krallar Nehri*" anlamına gelen bir kelime olup, eski Hint edebiyatı içerisinde tarihî bir eser olarak kabul edilen tek manzum Sanskrit tarih metnidir. Sekiz bölüm ve toplam 7856 beyitten oluşan bu eser, Keşmir Vadisi'nin oluşum efsanesinden başlayarak bölgenin tarih öncesi dönemlerinden itibaren hüküm süren hanedanlıkları ele almaktadır. *Racatarangini*'de Keşmir tarihî, adları tam olarak bilinmeyen ilk krallardan başlamakta; ardından Maurya İmparatorluğu, Kuşanlar, Gonandiya, Aryaraca, Akhunlar, Gonanda, Karkota, Utpala, Kutumbi, Divira ve Lahor hanedanları sırasıyla konu edilmektedir.

Eser, Keşmir'in siyasî, sosyal ve kültürel yapısını yansıtmaları bakımından da büyük önem taşımaktadır. Müellif Kalhana, eserini kaleme alırken dönemin mevcut vakayinamelerini derlemiş, kaynak araştırmasına önem vermiş ve tarih yazıcılığına dair özgün görüşler ortaya koymuştur. Her ne kadar *Racatarangini* şiirsel bir üslupla yazılmış olsa da sistematik biçimde kurgulanmış bir tarih metni niteliği taşıması sebebiyle, birçok araştırmacı tarafından Hindistan'ın en önemli tarihî belgelerinden biri olarak değerlendirilmiştir.

Kalhana'nın olayları ve kişileri ele alırken zaman zaman efsanevi unsurlardan yararlanması, eserin tarihsel güvenilirliğini tartışmalı hâle getirmiştir. Bununla birlikte, *Racatarangini* Keşmir tarihîni eksiksiz ve tutarlı biçimde sunmasa da bölge tarihîne dair sonraki

⁶ Müslüme Melis Çelikaş, "Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile İlgili Satırlar", s. 164.

⁷ Prem Nath Bazaz, *Inside Kashmir*, Srinagar 1941, s. 1; Müslüme Melis Çelikaş, "Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile İlgili Satırlar", s. 165.; Nilamat Purana için bkz., Ved Kumari, *The Nilamata Purana I*, J& K Academy of Art, Culture and Languages, Jammu 1968.

çalışmalar için temel bir başvuru kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir. Eser, XV. yüzyılda Keşmir Sultanı Zeynel Abidin (1420–1470) döneminde saray tarihçisi Molla Ahmed tarafından Farsçaya tercüme edilmiştir.⁸

1.3. Tahkiku Ma Li'l-Hind Min Makuletin Makbuletin Fi'l-akl ev Merzule (Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan)

Bîrûnî'nin bu eseri, Türkçeye "*Hintlilerin değerli ve değersiz görüşlerinin incelenmesi*" şeklinde çevrilebilir. 1017-1030 yılları arasında Arapça kaleme alınan bu eser, Hindoloji alanında yapılmış ilk sistematik ve kapsamlı çalışma olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Müellifi Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (973-1061), kısaca Bîrûnî olarak tanınmakta olup tarih, coğrafya, astronomi, matematik ve fizik alanlarında eserler vermiş; Türk-İslâmi ve dünya bilim tarihinde önde gelen âlimlerdendir.

Bîrûnî, bu eserini, Harezm'den Gazne'ye geldiği dönemde kaleme almıştır. Çeşitli vesilelerle Hindistan'a yaptığı seyahatler sonucunda edindiği gözlemler ve bilgileri sistematik biçimde bu eserde toplamıştır. Gazne'ye daha önce getirilen Hintli bilginlerle tanışarak Sanskritçe öğrenen Bîrûnî'nin, bu sayede Hint kültürü ve düşünce sistemine dair ilgisi ve bilgisi de artmıştır. Gazneli Mahmud'un Somnat ve Multan seferlerine iştirak eden Bîrûnî, bu vesileyle Pencap,⁹ Keşmir ve Hindistan'ın kuzey bölgelerini gezip görme fırsatı bulmuştur. Onun farklı ilimlere olan derin bilgi birikiminin adeta bir göstergesi olan bu eser, seksen bölümden oluşmakta olup Hint kültürünü, Hindu inanç sistemini, kast yapısını ve farklı kasta ilişkin toplumsal kuralları ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Ayrıca Hinduların kutsal metinleri, din ve hukukun kaynağı, kutsal yerler ile buraların ziyaret âdetleri, dinî günler ve bayramlar, evlilik, miras, ölümle ilgili toplumsal yaşama dair uygulamalar hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır.

Eser, C. Edward Sachau tarafından ilmi bir neşirle hazırlanarak önce Almanca (1883-1884), ardından İngilizceye (1887-1888) tercüme edilmiştir. Arapça tahkikli neşri 1887'de Londra'da, *Alberuni's India* adıyla İngilizce çevirisi ise iki cilt olarak açıklamalar ve notlarla birlikte 1888 ve 1910 yıllarında yayımlanmış, 1993'te Frankfurt'ta tıpkıbasımı yapılmıştır. Eserin Arapça iki ayrı baskısı daha sonra 1958'de Haydarâbâd'da ve 1983'te Beyrut'ta

⁸ Kemal Çağdaş, *Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 14; Müslüme Melis Çeliktas, "Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile İlgili Satırlar", s. 165.

⁹ İçinden geçen İndus nehriyle onun dört kolundan dolayı "*beş su (penç ab)*" anlamında bir isim taşıyan Pencap, Hint alt kıtasının kuzeybatısında yer almaktadır. Eskiden siyasi bakımdan bir bütün olan bölge 1947'de 50.362 km²'si Hindistan'da, 206.433 km²'si Pakistan'da kalacak şekilde iki devlet arasında paylaştırılmış verimli topraklardır. Azmi Özcan, "Pencap", *DİA*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s. 224.

gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kıvâmüddin Burslan tarafından Türkçeye tercüme edilen eser yayımlanmış olup, müellif tarafından kaleme alınan özgün nüsha ise Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰

1.4. *Târîhu'l-Yemînî (Târîhu'l-'Utbî)*

Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî er-Râzî (ö. 427/1036), 961 yılında Rey'de doğmuş olup, Samaniler döneminde katiplik görevinde bulunmuştur. Daha sonra Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin ile Sultan Mahmud dönemlerinde Gazne sarayında çalışmıştır. Müellifin en önemli eseri olan *Târîhu'l-Yemînî*, Arapça olarak kaleme alınmış ve 1021 yılında tamamlanmıştır. *Târîhu'l-Yemînî*, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri ile Sâmânîler'in son dönemleri, Abbasiler, Abbâsîler, Saffârîler, Simcûrîler, Büveyhîler, Ziyârîler, Karahanlılar, Gurlular, Afganlar ve Hârizmşahlar (Altuntaşoğulları) hakkında önemli bilgiler içermektedir. Tez çalışmamızın giriş bölümünde, *Târîhu'l-Yemînî*'den özellikle Gazneli Mahmud'un Keşmir seferlerine ilişkin verdiği bilgiler hususunda faydalanılmıştır.¹¹

1.5. *Tabakât-ı Nâsirî*

Ebu Amr Minhac ed-in Osman b. Sirac ed-din Muhammed el-Cûzcânî tarafından kaleme alınan *Tabakât-ı Nâsirî*, Gazneliler, Delhi Türk Sultanlığı, Çingizler ve genel olarak Hindistan tarihî hakkında kapsamlı bilgiler içeren önemli bir tarih eseridir. Cûzcânî, bu eserini 1228 yılında Farsça olarak yazmaya başlamış, uzun bir çalışmanın ardından 1260 yılında tamamlayarak Sultan Şemseddin İltutmüş'un oğlu Sultan Nasırüddin Mahmud'a sunmuştur. XIII. yüzyıl İslâm dünyasının önemli tarihî kaynaklarından biri kabul edilen *Tabakât-ı Nâsirî*, hem içeriği hem de üslubu bakımından büyük takdir toplamıştır. Eser, bir mukaddime ile 23 "tabaka"dan (bölümden) oluşmakta olup, Hz. Adem'den başlayarak müellifin yaşadığı döneme kadar uzanan olayları kronolojik biçimde ele almaktadır. *Tabakat-ı Nasiri*'nin 11. bölümü Gazneliler, 12 ve 13. bölümleri Selçuklular, 16. bölümü Harzemşahlar, 17., 18. ve 19. bölümleri Gurlular, 21. bölümü ise Hindistan Türk tarihî açısından son derece önemli bilgiler içermektedir. *Tabakât-ı Nâsirî*'den tezimizin birinci bölümünde, Moğolların Hindistan ve Keşmir seferlerine dair aktarılan bilgiler konusunda istifade edilmiştir.¹²

¹⁰ Ali İhsan Yitik, "Tahkiku Ma Li'l-Hind", *DİA*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 410-411.; Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 206-215.; Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkiku Ma li'l-Hind (Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan)*, (çev. Kıvameddin Burslan), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2023, s. XVI.

¹¹ Ebu Nasir Muhammed b. Abdulcebbâr Utbi, *The Kitab-i Yamini*, (İng. nşr. James Reynolds& B. A.), London 1858, s. 326-329.; Eserin yazarı el-Utbî hakkında bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr", *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 236-237.

¹² Minhaceddin Osman b. Muhammed el-Cûzcânî, *Tabakat-i Nasiri I*, (Tsh., Abdülhayy Habibi), Kandehar 1342), (İng. nşr., I, H.G. Raverty), Yeni Delhi 1970.

1.6. Târih-i Beyhakî

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 470/1077) tarafından Farsça yazılan bu eser Târih-i *Menindi* veya Târih-i *Beyhakî* adıyla da bilinmektedir. Târih-i *Beyhakî* 30 ciltten müteşekkil olup bu ciltlerin tamamı günümüze ulaşmamıştır. 1021 yılından itibaren yirmi yıl boyunca Gaznelilerin yanında çeşitli idari ve dinî görevlerde yer alarak nüfuzunu arttıran Beyhakî bu eserinde bizzat kendi hatıratlarını ve burada bulunduğu yıllarda yaşanan hadiseleri geniş bir biçimde nakletmiştir. Eser Sâ mânîler, Saffârîler, Karahanlılar, Harezmşahlar, Sultan Mesud'un Hindistan yönetimine kadar ki Gazneli tarihî, Büyük Selçukluların ilk devirleri hakkında verdiği bilgiler bakımında dikkate değerdir. Bu kaynaktan çalışmamızın giriş bölümünde Gazneli Mahmud'un başta Hindistan olmak üzere Keşmir'deki seferlerinin tahlil edilmesi konusunda yararlanılmıştır.¹³

1.7. Zafernâme

Timurlular Devleti'nin kurucusu Emir Timur'un fetihlerini konu alan bu eser, onun emri üzerine 1401-1402 yılları arasında Nizâmeddîn-i Şâmî (ö. 814/1411-12) tarafından Farsça olarak kaleme alınmış olup, mahiyeti itibarıyla Timur'un seferlerine dair hususi bir tarih kitabıdır. Nizâmeddîn-i Şâmî, eserinin ilk bölümlerini hazırlarken özellikle Uygurca yazılmış çeşitli kaynaklardan yararlanmış; 1393 yılından itibaren Timur'un maiyetinde bulunması dolayısıyla eserin sonraki kısımlarını kendi gözlemlerine dayandırmıştır. Eserin Türkçe neşri, Necati Lugal tarafından yapılmıştır.¹⁴ Emir Timur'un (1370-1405)¹⁵ Hindistan seferleri sırasında Keşmir tahtında Sultan İskender bulunuyordu. Timurlu tarihçisi Nizâmeddîn-i Şâmî, Emir Timur ile Keşmir Sultanı İskender'in münasebetlerine dair hususa *Zafernâme*'de yer vermektedir.¹⁶

1.8. Zafernâme

İranlı tarihçi ve şair Şerefeddin Ali Yezdî (ö. 858/1454),¹⁷ Zerdüştlüğün en önemli merkezlerinden biri olan Yezd şehrinde dünyaya gelmiştir. Timurlu hükümdarlarından Şahruh'un (1405-1447) saltanatı döneminde onun ikinci oğlu ve Fars valisi olan Mirza Ebu'l Feth İbrahim'in maiyetinde görev yapmıştır. Yezdi, geniş ilmî birikimi ve özellikle tasavvuf alanındaki derin bilgisiyle devrinin seçkin âlimleri arasında yer almıştır. Tarihe duyduğu büyük

¹³ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, (nşr. Gani ve Feyyaz), Tahran 1324.; Târih-i Beyhakî, hakkında bkz. Tahsin Yazıcı, "Târih-i Beyhakî", *DİA*, C.XL, İstanbul 2011, s. 74-75.

¹⁴ Nizâmeddîn Şâmî, *Zafernâme*, (Farsça'dan çev. Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

¹⁵ Timurlu hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Timur hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Aka, "Timur", *DİA*, C.XLI, İstanbul 2012, s. 173-177.

¹⁶ Nizâmeddîn Şâmî, *Zafernâme*, s. 244.

¹⁷ Tam adı Şerefüddîn Alî b. Şemsiddîn Alî Râzî-i Yezdî, olan Şerafeddin Ali Yezdî için bkz., Tahsin Yazıcı, "Şeref-ed-din", *İA*, C. XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.427.; Kaan Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 550-552.

ilgi sebebiyle, Timurlu mirzalardan İbrahim Mirza (1415-1435), yazılı ve sözlü rivayetlere dayanarak topladığı Timur devrine ait tarihî malzemeyi, edebî bir üslupla kaleme alması için Şerefeddin Ali Yezdî'ye teslim etmiştir.¹⁸ Yezdî, bu doğrultuda hazırladığı *Zafernâme* adlı eserinde, temel kaynak olarak Nizâmeddîn-i Şâmî'nin *Zafernâme*'sinden yararlanmış; bunun yanı sıra İbrahim Mirza'nın toplattığı kaynaklardan ve çalışmalardan da büyük oranda faydalanmıştır. İstifade ettiğimiz bu eser, yalnızca üslup bakımından değil, aynı zamanda Nizamüddin Şami ve Hafız Ebru gibi diğer Timurlu kaynaklarında yer almayan bazı ilave ve özgün bilgileri ihtiva etmesi yönüyle de dikkate değer bir nitelik taşımaktadır.¹⁹

Şerefeddin Ali Yezdî de Nizâmeddîn-i Şâmî gibi Emir Timur ile Keşmir Sultanı İskender arasındaki ilişkiler üzerinde durmakta; iki hükümdar arasında elçilerin karşılıklı olarak gidip geldiği diplomatik süreçle dair önemli ifadeler nakletmektedir.²⁰

Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafernâme*'de Keşmir coğrafyasına dair şu ifadelere yer vermektedir; *"Keşmir dünyanın en mamur şehirlerindendir ve oldukça meşhurdur. Şehrin bulunduğu bölge insanların yaşaması için son derecede elverişlidir. Bu şehir dördüncü iklimin ortasında yer alır. Eni otuz üç derece ve otuz yedi dakika, uzunluğu yüz derecedir. Şehir uzunlamasına yayılmıştır ve dört bir tarafı dağlarla çevrilidir. Güney taraftaki dağ Delhi'ye, batıdaki ise Avganileri'in ülkesine aittir. Doğu tarafındaki dağ Tübet'e (Tibet) aittir. Doğudan Batıya kırk yığaç, eni kuzeyden güneye sekiz yığaçtır. Dağlar arasında Hemaver bozkırları uzanır. On bin mamur yerleşim birimi vardır ve hepsi sulak, bol sebze ve meyvesi olan mamur yerlerdir. Buralarda yaşayanlar son derece yakışıklı ve güzeldir. Hatta güzellikleri dillere destan olmuştur. Burada çeşit çeşit güller, ağaçlar ve meyveler son derece de boldur. Ama soğuğu çok şiddetlidir. Bu yüzden orada hurma, portakal ve limon olmaz. Fakat diğer meyveler bol miktarda yetişir. Şehir tam ortadadır ve her bir tarafı yirmi yığaçtır. Bu şehrin adı Nagara²¹ 'dır. Ülkenin başkentidir ve padişah orada oturur. Tıpkı Bağdad gibi burada da şehrin ortasından bir nehir akar. Bu nehir büyük bir kaynaktan doğar ki, ona Deyr kaynağı derler. Keşmir'den çıkan bu nehir Hindistan içlerine doğru akar. Hindistan'da bu nehre Dendane, Çivane ve Cemnu Nehri derler. Yine Sind Nehri ve Biyan Nehri gibi dört büyük nehir birleşerek Multan'dan yukarıya doğru Çinave Nehri'ne katılırlar. Bu nehirler Multan'dan sonra Rave*

¹⁸ Şerafeddin Ali Yezdi eserinde, o döneme kadar Timurlu Tarihiyle ilgili yazılmış manzum ve mensur eserlerin tamamının İbrahim Mirza tarafından toplatıldığını ve eserinin yazılması için bu kaynakların üç ayrı kurul tarafından incelendiğini belirtmektedir. Bu eserin Farsça neşri için bkz. Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafernâme I-II*, (nşr. M. Abbas), Tahran 1958; Türkçe neşri için bkz. Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, (nşr. İ. Aka), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

¹⁹ İ. Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. XVII.

²⁰ Şerafeddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 315-316.

²¹ Günümüzde Pencap eyaletinde Bias Nehri sahilindeki Nagar şehri'dir.

(Ravi) Nehri'ne katılır. Daha sonra Biyah Nehri onlara katılarak Umman deryasına (Umman Körfezi) dökülür. Şehrin kalesini Allah'ın yeryüzüne indirdiği büyük bir kale parçasının ustalar tarafından işlenmiş hâli diye düşünürsün. Bu kale asla bozulmaz ve dolayısıyla kimse de onu imar etmez. İçinde yaşayanlar onu yapmayı ve imar etmeyi bilmezler. Kaledekilerin hiç yağmur endişesi yoktur. Keşmir'e giden üç yol vardır. At ve eşek bu yolda yürüyemez. Bu yolu kullanarak giden insanlar su ve yiyeceklerini yanlarında taşımış. Şehirden Hindistan'a giden yol da böyledir. Tübet (Tibet) tarafından gelen yol ise bu ikisine kıyasla daha kolay bir yoldur. Fakat bu yol çok uzundur ve yıl boyunca zehirli otlar vardır. Onu yiyen hayvanlar hemen ölmüş. At ve eşek bu yolda yürüyemez''.²²

1.9. el-Kâmil fi't-târîh

Tam adı Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233) olan müellif, 1160 yılında Cizre'de dünyaya gelmiştir. Tarih alanında kaleme aldığı en önemli eseri *el-Kâmil fi't-târîh*, insanlığın yaratılışından 1231 yılına kadar meydana gelen olayları kronolojik bir düzen içerisinde ele almaktadır. Eserde sade ve anlaşılır bir dil tercih edilmiş olup, abartılı ifadelerle yer verilmemiştir. Söz konusu eserin XII. cildi, özellikle Hindistan tarihî açısından büyük bir önem taşımaktadır. Eserde Gazneliler, Gurlular ve Hindistan'daki Türk devletleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuş; söz konusu devletlerin siyasî, askerî ve kültürel faaliyetleri kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Bu çalışmanın giriş bölümünde *el-Kâmil fi't-târîh*'in IX. cildinde yer alan Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerinden biri olan Multan seferi ve bu seferin ardından yaşanan gelişmeler kısmından yararlanılmıştır.²³

1.10. Tabakât-ı Ekberî

Nizâmüddîn Ahmed Bahşî b. Muhammed Mukim Herevî Ekberâbâdî (ö. 1003/1594), tarafından kaleme alınan *Tabakât-ı Ekberî*, Hindistan tarihînin kapsamlı ve sistematik erken dönem kaynaklarından biridir. Eser, Gazneliler döneminden başlayarak Gurlular ve Delhi Türk Sultanlığına ilişkin geniş bilgiler sunmakta, bu yönüyle Hindistan tarihîne dair ilk kapsamlı kaynak olma niteliğini taşımaktadır. Müellif, eseri telif ederken bir kısmı günümüze ulaşmayan otuz farklı kaynaktan yararlanmış; bu durum *Tabakât-ı Ekberî*'yi hem tarihî hem de kaynak değeri açısından önemli bir başvuru eseri hâline getirmiştir. Eserde, 997 yılında Gazneliler'in kurucusu Emîr Sebük Tegin'in (977-997) seferlerinden başlanarak, 1594 yılında Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah'ın saltanatının otuz sekizinci yılına kadar geçen olaylar kronolojik bir

²² Şerefüddîn Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 318-319.

²³ İzzeddin Ali İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh IX*, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 153.

biçimde ele alınmaktadır. Bir giriş ve dokuz bölümden (tabaka) oluşan eser, Hindistan'ın topografyasına dair bilgiler içermesi amaçlanan ancak tamamlanamadığı anlaşılan bir *hâtîme* bölümüyle son bulmaktadır. Gazneliler tarihine dair girişin ardından birinci bölümde Muizzüddin (Şehâbeddin) Muhammed Gûrî'den (1173-1206) itibaren Delhi sultanlarından (1206-1526; Memlûk sultanlar, Halacîler, Tuğluklular, Seyyidler, Lûdîler) ve ardından Ekber Şah'ın otuz sekizinci saltanat yılı dahil Bâbürlülerden (1526-1594)²⁴ bahsedilmektedir. Kaynağın büyük kısmını teşkil eden birinci bölümün sonunda Ekber Şah döneminin ileri gelen emîr, âlim, şeyh, edib ve şairlerine dair bilgiler bulunmaktadır. İkinci bölüm, Dekken bölgesinde hüküm süren hânedanlıkları (1347-1594) konu edinmekte olup Behmenî, Nizamşâhî, Âdilşâhî ve Kutubşâhî sultanlarının dönemlerini kapsamaktadır. Üçüncü bölüm Gucerât (1391-1572), dördüncü bölüm Mâlva (1406-1562), beşinci bölüm Bengal (1340-1576), altıncı bölüm Cavnîpûr Şarkî (1382-1476) ve yedinci bölüm Keşmir (1338-1586) sultanlıklarını ele almaktadır. Sekizinci bölümde İslâm fetihlerinden (86/705) 1001 (1593) yılına kadar Sind tarihî, dokuzuncu bölümde ise 1444-1526 yılları arasını kapsayan Multan tarihî ele alınmaktadır.²⁵

Tez çalışmamızın giriş bölümünde, *Tabakât-ı Ekberî*'den, Gazneli Mahmud'un Hindistan seferlerine ilişkin kısımda faydalanılmıştır. Kütüphanelerde farklı nüshaları bulunan eserin, çalışmamızda B. De tarafından neşredilen İngilizce tercümesi esas alınmış olup değerlendirmeler bu nüsha üzerinden gerçekleştirilmiştir.²⁶

1.11. Ekbernâme

Bâbürlü İmparatorluğu hükümdarlarından Ekber Şah döneminin önde gelen âlim, şair ve devlet adamlarından biri olan Ebü'l-Fazl b. Mübârek en-Nâgavî el-Allâmî (1551-1602) tarafından Farşça kaleme alınan *Ekbernâme*, Bâbürlüler dönemine ait en önemli kaynaklardan olup resmî tarih yazıcılığının en güzel örnekleri arasında yer almaktadır. Müellif, eseri doğrudan Ekber Şah'a ithaf ve takdim etmek amacıyla yazmıştır. Ebü'l-Fazl el-Allâmî, 1590 yılında kaleme aldığı bu kapsamlı çalışmasının yazımını vefatına kadar sürdürmüştür. Üç kitap hâlinde düzenlenen *Ekbernâme*, kronolojik ve tematik açıdan kurgulanmıştır. Eserin birinci kitabı, Ekber Şah'ın kehanetlerine ve Hint-Grek astrolojik teorilerine dair bilgilerle birlikte Ekber'in babası Hümayun hakkında geniş malumat içermektedir. Ayrıca Ekber Şah'ın tahta çıkışı olan 1556 yılından 1572 yılına kadar gerçekleşen olayları kronolojik bir sıra içinde

²⁴ 1526-1858 yılları arasında Hindistan'da hüküm süren bir Türk devletidir. Bâbürlüler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *DİA*, C.IV, İstanbul 1991, s. 400-404.

²⁵ Nizâmüddîn Ahmed ve eseri *Tabakât-ı Ekberî* için bkz. Casim Avcı, "Nizâmüddîn Ahmed Herevî", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 178-179.

²⁶ Nizam ed-din Ahmet, *Tabakât-ı Ekberî I*, (nşr. B. De) Calcutta 1931.

aktarmaktadır. İkinci kitap, 1572-1602 yılları arasındaki tarihî hadiseleri konu edinmektedir. Eserin üçüncü kitabı ise “*Âyîn-i Ekberî*” adıyla bilinmekte olup, zaman zaman müstakil bir eser olarak da değerlendirilmektedir. Beş bölümden oluşan *Âyîn-i Ekberî*, Ekber Şah devrindeki Hindistan’ın idari, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel yapısına dair son derece ayrıntılı bir tasvir sunmaktadır.²⁷

Dünyanın farklı kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan *Ekbernâme*, üç cilt hâlinde yayımlanmıştır (Leknev 1867; Calcutta 1873-1887; Cawnpore-Leknev 1881-1883). Eser, öncelikle özet biçiminde (London 1821), ardından bölümler hâlinde (I-II, London 1831-1834) tercüme edilmiş; daha sonra H. Beveridge tarafından tamamı İngilizceye çevrilmiştir. (Calcutta 1897-1921; New Delhi 1973, 1979, 1985, 1987). *Ekbernâme*’nin üçüncü cildini oluşturan *Â’în-i Ekberî*’nin de dünyanın muhtelif kütüphanelerinde müstakil yazma nüshaları bulunmaktadır. Bu eser ilk kez yalnızca birinci ve üçüncü ciltleriyle birlikte 1855 yılında Delhi’de yayımlanmış, daha sonra üç cildinin birden fazla baskısı yapılmıştır. (Calcutta 1867-1877; Leknev 1869, 1882, 1893). Ayrıca eserin bazı bölümleri Mevlevî M. Sıddîkî tarafından *İntihâb-ı Â’în-i Ekberî* adıyla neşredilmiştir. (Allahâbâd 1931) *Â’în-i Ekberî* önce üç cilt olarak F. Gladwin (Calcutta 1783-1786), ardından birinci cildi H. Blochmann, ikinci ve üçüncü ciltleri ise H. S. Jarrett tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. (Calcutta 1868-1894; Delhi 1927-1949, 1989)²⁸

1.12. Baburnâme

Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü (1483-1530) tarafından yazılan bu hatırat, XVI. yüzyılın siyasî, kültürel ve toplumsal yapısını anlamak bakımından son derece kıymetlidir. Müellifin kendi hayatını ve döneminin önemli hadiselerini kaleme aldığı *Baburnâme*, Hakanî Türkçesiyle yazılmış olup, Türk edebiyatı ve tarih yazıcılığının otobiyografik türdeki en seçkin örneklerinden biridir. Her ne kadar bazı bölümleri günümüze ulaşmamış olsa da *Baburnâme*, Bâbü’nün hayatının hemen her safhasını samimi bir üslupla aktardığı bir eser olarak değerlendirilmektedir. Bâbü, hatıratında yalnızca başarılarını değil, aynı zamanda yenilgilerini de dürüstçe dile getirmiş böylece dönemin tarihî gerçekliklerini abartıdan uzak, nesnel bir bakış açısıyla ortaya koymuştur. *Baburnâme*’nin yazma nüshaları dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. Eserin özgün nüshaları Haydarabad’daki Salarcenk Kütüphanesi, Edinburg’da İskoçya Milli Kütüphanesi, Petersburg ve Buhara kütüphanelerinde bulunmuştur. Bu nüshalar üzerine Kazakistan ve Tacikistan’daki akademik çevrelerde önemli çalışmalar yapılmış;

²⁷ Ebü’l-Fazl el-Allâmî ve *Ekbernâme* hakkında bkz. Enver Konukçu, “Ebü’l-Fazl el-Allâmî”, *DİA*, C.X, İstanbul 1994, s. 313-314.

²⁸ Enver Konukçu, “Ebü’l-Fazl el-Allâmî”, s. 314.

özellikle Taşkent'te Türk âlimlerin idaresindeki Ali Şir Nevaî Enstitüsü bünyesinde Bâbü'r ve eseri üzerine kapsamlı araştırmalara gerçekleştirilmiştir. Eserin bazı yazmaları da batılı araştırmacılar tarafından neşredilmiştir. Bunun yanı sıra Şeyh Zeyn ed-Din Hafî Vefaki, Mirza Hasan Gaznevî ve Han-ı Hasan Abdurrahim tarafından yapılan Farsça tercümeleri, dil ve üslup bakımından oldukça başarılıdır. *Baburnâme*'nin ilk Farsça tercümesi ise XVI. yüzyılın sonlarında Abdurrahim Mirza Han, Türkçe neşri ise Reşit Rahmeti Arat tarafından bilim dünyasına kazandırılmıştır. Bâbü'r hatıratında, özellikle Keşmir coğrafyasına dair ayrıntılı tasvirlerde bulunarak bölgenin iklimi, bitki örtüsü ve yetişen meyveleri hakkında bilgiler de sunmuştur. Bu tez çalışmasında, Reşit Rahmeti Arat tarafından yayımlanan Türkçe neşir esas alınmıştır. Tezin ikinci bölümünde, Bâbü'r'ün Keşmir Sultanlığı ile olan münasebetine dair kısımdan faydalanılmıştır.²⁹

1.13. Târîh-i Reşîdî

Haydar Mirza Duğlat (1499-1551), tarafından kaleme alınan *Târîh-i Reşîdî*, Türkistan'ın siyasî, kültürel ve coğrafi yapısını anlamak bakımından büyük öneme sahip eserlerdendir. İki ana bölümden oluşan bu kapsamlı eser, tarih yazıcılığı açısından da dikkate değer bir özellik taşımaktadır; zira müellif, eserin ikinci bölümünü birinci bölümden önce kaleme almıştır. Eser, Moğolların İslâmiyet'i kabul etmelerinde öncü bir rol oynayan Abdürreşid'e ithaf edilmiştir. *Târîh-i Reşîdî*'nin ilk bölümünde, Tuğluk Timur'un 1347 yılında başa geçişinden, Çağatay Hanlığı döneminin siyasî ve tarihî hadiseleri ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Eserin ikinci bölümü ise 1541-1544 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır. Bu bölümde, Duğlatlara mensup şahsiyetlerin ve özellikle Haydar Mirza Duğlat'ın kendi hayatında yaşadığı tecrübeler ele alınmaktadır. Farsça olarak kaleme alınan *Tarih-i Reşidi*, bizzat müellifi tarafından Çağatay Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Eser, batı ilim dünyasında da ilgi görmüş; E. Denison Ross tarafından İngilizceye çevrilmiş ve N. Elias tarafından neşredilmiştir.³⁰ *Târîh-i Reşîdî*'nin bazı bölümleri zaman içerisinde farklı dillere çevrilerek çeşitli baskılar hâlinde neşredilmiştir. Eser, tarihî ve kültürel değeri nedeniyle İngilizce, Türkçe ve Rusça dillerine tercüme edilmiştir.³¹ Eserin Türkçeye tercümesi ise Osman Karatay tarafından gerçekleştirilmiştir.³²

²⁹ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Babur'un Hatıratı Vekayi I-II*, (nşr. R. Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

³⁰ *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, (nşr. N. Elias & E. Denison Ross), Sampson Low, Marston And Company Ltd., London 1895.

³¹ Enver Konukçu, 'Haydar Mirza', *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 29-30.

³² Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, (nşr. Osman Karatay), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

Haydar Mirza Duğlat 1540-1551 yılları arasında Keşmir'e hâkim olmuştur. O, Keşmir'de bulunduğu bu süre zarfında bölgenin siyasî yapısını, coğrafi özelliklerini ve toplumsal yaşamını yakından gözlemleme imkânı bulmuştur. Müellif, bu gözlemlerini *Târîh-i Reşîdî*'de ayrıntılı biçimde aktarmış; böylece Keşmir'in XVI. yüzyıldaki durumu hakkında birinci elden, özgün bilgiler sunmuştur. Keşmir coğrafyasının Haydar Mirza Duğlat'ın bakış açısından değerlendirildiği *Târîh-i Reşîdî*, bölgenin tarihî gelişiminin yanı sıra, onun idari ve sosyal yapısını da ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, tez çalışmamızın ikinci bölümünde Haydar Mirza Duğlat'ın 1540 yılından 1551 yılına kadar süren Keşmir hâkimiyeti ele alınırken, *Târîh-i Reşîdî*'de yer alan ilgili bilgilerden yararlanılmıştır. Haydar Mirza, eserinde Keşmir coğrafyasına ilişkin şu ifadelerle yer vermektedir: *‘‘Keşmir dünyanın en ünlü yerlerinden birisi olmakla birlikte, konumu ve تنها bir yerde bulunması sebebiyle nadiren ziyaret edilmektedir. Bu ülke dördüncü iklimin ortasına yakın bir yerdedir. Dördüncü iklimin başlangıcı burada 33° 54', enleminde, ekvator dan 34° enleminde dir. Her tarafı dağlarla çevrilidir. Güneyinde Delhi, kuzeyinde Bedaşan ve Horasan batısına ise Afgan kabileleri yerleşmiştir. Doğusunda Tibet'e kadar uzanır. Doğudan batıya kadar uzanan sınırı 40 fersah, güneyden kuzeye 20 fersaktır. Bu dağlık bölgede düzlüklerin kalbine uzanan akarsular ve zengin bitki örtüsü ile 100.000 köy bulunur. Toprağı verimli ve iklimi değişkendir. Bu ülkenin kadınları güzellikleri ile meşhurdurlar. ’’³³*

Haydar Mirza Duğlat, *Târîh-i Reşîdî*'de Keşmir'in siyasî yapısına dair de önemli gözlemlerde bulunmaktadır. Müellif, bölgenin yönetim geleneğine dikkat çekerek şunları ifade etmektedir: *‘‘Keşmir, önceki dönemlerde de bir süre, eski kraliyet ailesinin sadece ismen temsilcileri olanların dışında kimseyi üst yönetici olarak benimsememiş bir noktadır. ’’³⁴*

1.14. Kalhana's Rajatarangini

Macar asıllı İngiliz Hindolog ve arkeolog M. Aurel Stein (1862-1943), Türkistan ve Çin Türkistan'ı tarihî üzerine yürüttüğü kapsamlı çalışmaları ile öne çıkmaktadır. Onun alana dair en önemli katkılarından biri, Keşmir tarihînin ana kaynaklarından biri sayılan Kalhana tarafından Sanskritçe kaleme alınmış *Racatarangini* adlı eserin İngilizceye tercümesidir. Bu çalışma, ilk kez iki cilt hâlinde Stein tarafından yayımlanmış ve Keşmir'in en erken dönem siyasî, dinî ve sosyo-kültürel tarihîne dair en kapsamlı batı dillerindeki başvuru kaynağı olmuştur. Stein'in tercümesi, yalnızca metnin dilsel aktarımını değil, aynı zamanda tarihî

³³ *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, (nşr. N. Elias& E. Denison Ross), London 1895, s. 430.

³⁴ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi)*, (Türkçe çev. Osman Karatay), İstanbul 2019, s. 50.

bağlamına ilişkin kapsamlı notlar ve yorumlar içermesi bakımından da büyük bir akademik değer taşımaktadır. Tez çalışmamızda, Kalhana'nın *Racatarangini* adlı eserinin Stein tarafından yapılan bu İngilizce tercümesinden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bu tercüme, Keşmir'in tarihsel gelişimini anlamada temel bir kaynak teşkil etmiş; bölgenin siyâsî kronolojisinin izah edilmesinde önemli bir referans noktası olarak değerlendirilmektedir.³⁵

1.15. Dvitiya Racatarangini

Keşmirli tarihçi ve Sanskrit şair Jonaraja (1339-1459), Kalhana'nın *Racatarangini* adlı eserine bıraktığı yerden devam ederek Keşmir tarihini sonraki dönemlere taşıyan bir tamamlayıcı eser kaleme almıştır. Jonaraja'nın bu çalışması, Kalhana'nın tarih anlatısının doğal bir uzantısı niteliğinde olup, özellikle XIV. ve XV. yüzyıllar Keşmir'ine pek çok noktadan ışık tutmaktadır. Bu yönüyle *Dvitiya Racatarangini*, Keşmir tarih yazıcılığının sürekliliğini sağlayan önemli bir halkayı temsil etmektedir. Jonaraja'nın söz konusu eseri, daha sonra Jogesh Chunder Dutt tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir.³⁶ Dutt, yalnızca bu çevirisiyle değil, aynı zamanda Keşmir krallarını ele aldığı diğer tarihî çalışmalarıyla da Keşmir tarihî araştırmalarına önemli katkılar sunmuştur. Onun eserleri, bölgenin kronolojik tarihine ilişkin bilgileri derli toplu bir biçimde sunması ve Sanskrit kaynaklarını batı dillerinde erişilebilir kılması bakımından dikkate değerdir. Bu bağlamda, Dutt'un hem Jonaraja tercümesi hem de Keşmir krallarına dair eseri, Keşmir tarihî üzerine yapılacak akademik çalışmalarda temel başvuru kaynakları arasında yer almakta; bölgenin tarihsel sürekliliğini anlamada önemli bir zemin oluşturmaktadır.³⁷

1.16. Hudûdü'l- 'âlem Mine'l-meşriğ ile'l-mağrib

Hudûdü'l- 'âlem mine'l-meşriğ ile'l-mağrib, Türk ülkelerinin önemli şehirleri ve coğrafi bölgeleri hakkında detaylı bilgiler sunan kaynakların başında gelmektedir. Eser, dünyanın doğu ve batı sınırları anlamına gelmekte olup, yazarı kesin olarak bilinmemektedir. 982-983 yılları arasında kaleme alınan eser, Kuzey Afganistan'ın Cûzcân bölgesinde hüküm süren Emîr Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e ithaf edilmiştir. 1258 yılında Ebü'l-Müeyyed Abdülkayyûm b. Hüseyin b. Ali el-Fârisî tarafından çoğaltılan eser, İslâm ve Türk coğrafyaları üzerine yapılan en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Minorsky tarafından İngilizceye

³⁵ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I-II (A Chronicle of The Kings of Kashmir)*, Archibald Constable And Company, Ltd., New Delhi 1961.

³⁶ Jogesh Chunder Dutt, *The Rajatarangini of Jonaraja*, India 1986.

³⁷ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I (Being a Translation of the Sanskrita Work Rajatarangini of Kahlana Pandita)*, London 1879.

çevrilmiş nüshası, tez çalışmamızda birçok yerin tespitinde kullanılmıştır. Eserin Türkçe tercümesi Murat Ağarı ve Abdullah Duman tarafından yapılmıştır.³⁸

2. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Ülkemizde Hindistan Türk tarihî üzerine yapılan araştırmaların sayısı ve derinliği, Anadolu Türk tarihî çalışmalarına kıyasla oldukça sınırlı kalmıştır. Bu durum, tarih yazıcılığında önemli bir boşluğa işaret etmektedir. Oysa her iki coğrafya da Türk tarihînin şekillendiği siyasî, askerî ve kültürel etkilerinin derin izler bıraktığı önemli merkezlerdir. Anadolu nasıl Türk tarihînin ayrılmaz bir parçası ve Türklerin kalıcı bir yurdu hâline gelmişse, Hindistan da Bâbürlü Devleti'nin sona erdiği 1858 yılına kadar Türk hâkimiyetinin sürdüğü bir bölge olarak aynı ölçüde tarihî önem taşımaktadır.³⁹ Dolayısıyla, Hindistan Türk tarihî çalışmalarının daha sistematik ve kapsamlı biçimde ele alınması, yalnızca Türk tarihînin bütünlüğü açısından değil, aynı zamanda Türk-İslâm medeniyetinin Asya'daki geniş etki alanının anlaşılması bakımından da büyük önem arz etmektedir.

Günümüzde Hindistan tarihî ve coğrafyasına ilişkin kaynakların ve araştırma eserlerinin sayısı, geçmiş dönemlere kıyasla önemli ölçüde artış göstermiştir. Bu gelişme, hem tarih yazımında kullanılan kaynak çeşitliliğini genişletmiş hem de bölge tarihînin daha kapsamlı bir biçimde incelenmesine imkân tanımıştır. Söz konusu kaynaklara dayanılarak gerçekleştirilen akademik çalışmaların hem niceliği hem de niteliği her geçen gün artmakta, böylece Hindistan tarihîne dair bilgi birikimi daha derinlikli bir boyut kazanmaktadır. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren İngilizlerin Hindistan'a yönelmesiyle birlikte bölgeye dair tarihî, coğrafi ve etnografik çalışmaların sayısında belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu dönemde Avrupa merkezli bilim çevrelerinin ilgisi, Hindistan'ın siyasî tarihî kadar toplumsal yapısı, kültürü ve doğal zenginlikleri üzerine de yoğunlaşmıştır. Çoğunlukla yabancı müellifler tarafından kaleme alınan bu eserler, modern tarihçilik açısından önemli bir kaynak birikimi oluşturmuş ve Hindistan üzerine yapılan güncel araştırmalara da yön vermiştir. Bu bağlamda, söz konusu çalışmalar tezimizde de yol gösterici bir nitelik taşımakta hem tarihî verilerin yorumlanmasında hem de karşılaştırmaların yapılmasında yol gösterici olmaktadır. Tez konumuz olan Keşmir Sultanlığı (1339-1586) dönemine dair pek çok kaynak ve çalışma da bulunmaktadır.

³⁸ *Hudul al-Alam, The Regions of the World*, (İng. nşr. V. Minorsky), London 1937; V. Minorsky, *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, (Çev. Murat Ağarı & Abdullah Duman), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

³⁹ M. Hanefî Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *Ekev Akademi Dergisi*, C. XI, S.33, (2007), s. 67.

Çalışmamızda, Türk tarihîyle ilgili genel meselelerin ele alındığı bölümlerde, A. Z.V. Togan, Enver Konukçu,⁴⁰ Salim Cöhce⁴¹ ve Neslihan Durak⁴² gibi önde gelen Türk tarihî araştırmacılarının eserlerinden istifade edilmeye çalışılmıştır. Bu araştırmacıların çalışmaları hem metodolojik yaklaşımları hem de tarihî olayları yorumlama biçimleri bakımından çalışmamız açısından yön verici bir nitelik taşımaktadır. Bununla birlikte, yalnızca Türk tarihçilerin değil, Hindistanlı ve batılı araştırmacıların da konuyla ilgili eserlerinden tezimizde yararlanılmıştır. Farklı bakış açılarını yansıtan bu kaynaklar, çalışmanın çok yönlü bir tarihî perspektifle ele alınmasına katkı sağlamıştır. Söz konusu tüm eserler, çalışmanın sonunda yer alan umumi kaynakça bölümünde gösterilmiştir. Bu alanda Mübarek Galip⁴³ ile başlayarak Yusuf Hikmet Bayur⁴⁴ ile devam eden çalışmalar son zamanlarda artmaya başlamamışsa da

⁴⁰ Enver Konukçu, “Kalaç Sultanlığı”, (*Basılmamış Doçentlik Tezi*), Erzurum 1977.; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihî*, Sevinc Matbaası, Ankara 1973; Enver Konukçu, “Gazne”, *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 479-480.; Enver Konukçu, “Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar”, *AÜEFAD*, S.5, (Ekim 1972), Erzurum 1974, s. 163-176; Enver Konukçu, “Hindistan’daki Türk Devletleri”, *DGBİT IX*, İstanbul 1993, s. 373-413; Enver Konukçu, “Dehli, Kalaç Sultanlığı’nın Kuruluşu”, *IX. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler II, Ankara 1988, s. 587-593.

⁴¹ Salim Cöhce, “Şemsi Melikleri”, (*Basılmamış Doktora Tezi*), Elâzığ 1986; Salim Cöhce, “Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan’da Türk Varlığı”, *Erdem*, C. IX, S.27 (Eylül 1996), s. 123-129; Salim Cöhce, “İlkçağda Hindistan’da Türk Varlığı”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1*, (Ocak-Haziran 2001), s. 9-22; Salim Cöhce, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”, *Atatürk 4.Uluslararası Kongresi II*, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999), Ankara 2000, s. 1131-1162; *ikinci defa nşr. Afganistan Üzerine Araştırmalar*, (nşr., A. Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2002, s. 103-148; Salim Cöhce, “Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan”, *Tarihte Türk-Hind İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara 31 Ekim-1 Kasım 2002), Ankara 2006, s. 127-216; Salim Cöhce, “Hindistan’da Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler I*, (ed. H.C. Güzel vd.), Ankara 2002, s. 815-820; Salim Cöhce, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, *Türkler VIII*, (ed. H.C. Güzel vd.), Ankara 2002, s. 689-730; Salim Cöhce, “The Dehli Sultanate and Rajah”, *Indian Council of Historical Research International Seminar on Turkish and Indian Studies: An Appraisal*, (New-Delhi 9-11 February 2005), s. 18.

⁴² Neslihan Durak, *Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 1999.; Neslihan Durak, “Moğolların Hindistan Politikası”, (*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Malatya 1994.; Neslihan Durak, *Hezâreler/Hazaralar*, Selenge Yayınları, Malatya 2021; Neslihan Durak, “Geçmişten Günümüze Afganistan’da Türkler”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, (Eylül-Ekim 2013), Ankara 2013, s. 2780-2792.; Neslihan Durak, “Afganistan’da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi”, *İslâm Öncesiinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, (nşr. H. Alan& A. Kara& O. Yorulmaz), İstanbul 2008, s. 253-273.; Neslihan Durak, “Zenginlikler Ülkesi Hindistan ve Kültüründen Örnekler”, *Sabit Duman Armağanı*, (ed. Yahya Başkan), Sonçağ Akademi Yayıncılık, Ankara 2020, s. 59-75.; Neslihan Durak, “Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan’da Türkler”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, İstanbul 2002, s. 27-46.; Neslihan Durak, “Hindistan’da Saka, Kuşan ve Akhunlar”, *Tarihte Türk-Hind İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, 25-28 Haziran 2007, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 139-144.

⁴³ Mübarek Galip, *Hindistan’da Türk Hükümdarları: Timurilerin Hindistan’a Dâhil Oldukları Zamana Kadar ve 602-902 Senelerinde Delhi’de Saltanat Eden Hükümdarlar*, İstanbul 1341

⁴⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.

henüz yeterli bir düzeye ulaşmamıştır.⁴⁵ Yine ülkemizde M. Melis Çelikleş,⁴⁶ Vural Öntürk,⁴⁷ Murat Öztürk⁴⁸ ve Hikmet Demirci,⁴⁹ Genel Türk Tarihî alanına dair çalışmaları ile tanınmaktadırlar.

Batılı araştırmacıların da Hindistan üzerine birçok çalışmaları bulunmaktadır. Bunlardan M. Nazım,⁵⁰ M. Habib⁵¹ ve W. Haig'in,⁵² Gazneli Mahmud ve dönemi ile onun Hindistan seferlerini geniş bir şekilde tasvir etmektedirler. M. Nazım'ın Keşmir'e yapılan iki seferden bahsettiği bölümlerden çalışmamızda yararlanılmıştır. Araştırma konusu ve ele alınan dönemle ilgili olarak, dönemin temel niteliklerini yansıtan başlıca tarihî kaynaklar arasında ana kaynaklar, çeşitli dillerde yazılmış araştırma eserleri, seyahatnameler, hatıratlar ve tahkikli neşri yapılmış genel tarih eserleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, özellikle İngilizce olmak üzere çeşitli dillerde kaleme alınmış nitelikli araştırma çalışmalarından da yararlanılmış; bu eserler, konunun çok yönlü bir biçimde değerlendirilmesine önemli katkı sağlamıştır. Bununla birlikte Keşmir ile ilgili doğrudan bilgi veren araştırmalar her yönüyle ele alınarak tez çalışmamızda kullanılmıştır.

⁴⁵ Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. xxvı.

⁴⁶ Müslüme Melis Çelikleş, "Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile İlgili Satırlar", *Gazi Türkiyat*, C.XVIII, Bahar 2016.; Müslüme Melis Çelikleş, "Genel Hatlarıyla Hint Coğrafyasında Sakalar", *Türk Tarihine Dair Yazılar-II*, (Ed. Alpaslan Demir& Tuba Kalkan& Eralp Erdoğan), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 25-31.; Müslüme Melis Çelikleş, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.; Müslüme Melis Çelikleş, "Kaynaklarda Ak Hunlar", *XVII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler II*. Cilt-1. Kısım, Ankara 2018, s.71-88.; Müslüme Melis Çelikleş, "Hint Topraklarında Ak Hun Varlığı", *Türkiye'de Hindistan Çalışmaları-I*, (Ed. Merthan Dündar& Yalçın Kayalı), Ankara 2021, s. 67-80.

⁴⁷ Vural Öntürk, "Gahadavala Hanedanı'nın Yükselme Devrinde Gaznelilerle Münasebetleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Eşref Buharalı Özel Sayısı*, Kasım 2024, s. 109-118.; Vural Öntürk, "Tarih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı", (*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2016.; Vural Öntürk, "Gurlular Devleti'nin Siyasî Tarihi", (*Yayınlanmış Doktora Tezi*), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2020.

⁴⁸ Murat Öztürk, "Türk Tarihine Katkıları Yönüyle Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989)", (*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2009.; Murat Öztürk, "Asya Hunlarında İktisadi Hayat", (*Yayınlanmış Doktora Tezi*), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2013.; Murat Öztürk, "İslâm Öncesi Dönemde Din Değişikliğinin Türk Bozkır Toplumlarının Ekonomisi üzerindeki Etkileri ve Sonuçları", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi*, C.3, İzmir 2019, s. 261-278.; Murat Öztürk, "İslâm Fetihlerinin Küresel Ekonomiye Etkileri", *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri*, Şam 2010, s. 197-203.

⁴⁹ Hikmet Demirci, "Türk Kültüründe Bayram Anlayışı ve Türk Dünyasında Bayramlar", (*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2008.; Hikmet Demirci, "Sosyokültürel Değişim Sürecinde Kazak Ailesi ve Çocuk Terbiyesi (Sözlü tarih araştırması)", (*Yayınlanmış Doktora Tezi*), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2013.; Hikmet Demirci& Şınaray Bürkütbayeva, "Kazak Misafirperverliği: Ülüş, Misafir Ağırılama ve Tabak Kültürü", *Millî Folklor*, C. 16, S. 126, 2020, s. 198-209.; Hikmet Demirci, "Karabağ Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Son Karabağ Mutabakatı", *Asya Studies*, Özel Sayı 2, May 2022, s. 19-32.

⁵⁰ M. Nazım, *The Life And Times Of Sultan Mahmud Of Ghazna*, Cambridge 1931.

⁵¹ M. Habib, *Sultan Mahmud of Ghazni*, Cosmopolitan Publishers, Aligarh 1951.

⁵² T.W. Haig, "The Yamini Dynasty of Ghazni and Lahore, Commonly Know as the Ghaznavids", *Cambridge History Of India III*, (nşr. T.W. Haig), Delhi 1958.

Araştırma konumuzu teşkil eden Keşmir Sultanlığı üzerine yapılan bu çalışmada, ağırlıklı olarak Hindistan tarihî ile ilgili birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu çerçevede, bölgenin siyasî, kültürel ve toplumsal yapısını ortaya koyan eserler incelenmiş; Keşmir'in Orta Çağ dönemine dair tarihî süreci söz konusu kaynaklar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Keşmir Sultanlığının Hindistan tarihindeki yerini daha açık biçimde belirlemek ve bölgenin Orta Çağ'daki siyasî gelişmelerini Türk-İslâm tarihînin genel seyriyle ilişkilendirerek değerlendirmek çalışmamızın temel amacıdır. Bu doğrultuda yapılan incelemelerde, dönemin kaynaklarından elde edilen bilgiler tarihsel eleştiri yöntemiyle ele alınmıştır. Bu çalışma, Keşmir'in Orta Çağ tarihine dair mevcut bilgi birikimine katkı sunmayı hedeflemektedir.

2.1. A History of Kashmir (Political-Social-Culturel From The Earliest Times To Present Day)

P. N. K. Bamzai tarafından kaleme alınan bu eser, İngilizce dilinde Keşmir tarihînin kapsamlı şekilde ortaya konulduğu çalışmaların başında gelmektedir. Bu yönüyle, *A History of Kashmir (Political-Social-Culturel From The Earliest Times To Present Day)*, Keşmir tarihine dair literatürdeki önemli bir boşluğu büyük ölçüde doldurmuştur. Jawaharlal Nehru'nun kitabın giriş bölümünde ifade ettiği üzere, “*Bu oldukça kapsamlı tarih, bildiğim kadarıyla, türünün tek kitabıdır ve memnuniyetle karşılanmalıdır.*” sözleri, eserin hem akademik hem de tarihî açıdan taşıdığı değeri ortaya koymaktadır. Yirmi beş bölümden oluşan eser, Keşmir'in en erken dönemlerinden itibaren bölgenin tarihî gelişimini kronolojik bir bütünlük içerisinde ele almaktadır. Eserde, Hindu krallarının hâkimiyet dönemiyle başlayan anlatım, Maurya Kralı Aşoka zamanında Budizm'in yayılışı, Kuşan Kralı Kanişka tarafından düzenlenen Budist Konseyi ve Lalitaditya Muktapida'nın kısa süren imparatorluk dönemi gibi önemli tarihsel safhaları kapsamaktadır. Ayrıca Keşmirliilerin İslâmiyet'i kabul süreci, ardından gelen Müslüman hanedanlıkların yönetimleri ve nihayetinde Bâbürlülerin Keşmir üzerindeki hâkimiyet dönemine ilişkin ayrıntılı bilgiler ihtiva etmektedir. Eserin sonuç bölümünde ise Keşmir halkının özgürlük mücadelesi, 1947 yılında Hindistan ve Pakistan'ın kuruluşu, ayrıca 1947, 1965 ve 1971 yıllarında iki ülke arasında yaşanan silahlı çatışmalar ele alınmıştır. Bu yönüyle eser, yalnızca tarihsel olayların bir kroniği olmakla kalmayıp, modern döneme kadar uzanan tarihsel bir perspektif sunmaktadır. Bamzai'nin çalışması, erken ve orta çağ Keşmir'inin siyasî gelişmelerinin yanı sıra bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel koşullarına da ışık tutması bakımından da son derece kıymetlidir.⁵³

⁵³ P. N. K. Bamzai, *A History of Kashmir (Political-Social-Culturel From The Earliest Times To Present Day)*, Metropolitan Book Company, Delhi 1962.

2.2. Kashmir Under The Sultans

Mohibbul Hasan tarafından İngilizce olarak kaleme alınan *Kashmir Under The Sultans*, Keşmir Sultanlığı dönemine dair en kapsamlı çalışmalardan biridir. On dört bölümden oluşan eserin birinci bölümünde, Keşmir tarihine ilişkin başlıca kaynaklar ayrıntılı biçimde tanıtılmakta; her birinin tarihî değeri ve kapsamı ile ilgili değerlendirmelere yer verilmektedir. Bu kısım, Keşmir tarih yazıcılığının kaynak temellerini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. İkinci bölümde ise Keşmir'in coğrafi özellikleri ele alınmış; bölgenin stratejik konumu, iklimi, doğal kaynakları ve coğrafyanın tarihsel gelişim üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Eserin takip eden diğer bölümlerinde Keşmir Sultanlığının siyasî tarihî ayrıntılı biçimde işlenmiş, özellikle hanedanlar arası mücadeleler, Keşmir'in idari yapılanması ve bölgenin İslâmlaşma süreci üzerinde durulmuştur. On birinci, on ikinci, on üçüncü ve son bölüm olan on dördüncü bölümde ise Keşmir Sultanlığının idari teşkilatı, sosyal ve ekonomik yapısı ile kültürel hayatına dair kapsamlı bilgiler sunulmuştur. Bu bölümler, Keşmir'in Orta Çağ'daki siyasî ve toplumsal yapısını ortaya koymaktadır. Tez çalışmamızda, Mohibbul Hasan'ın *Kashmir Under the Sultans* adlı eserinden ağırlıklı olarak istifade edilmiştir. Eser hem Keşmir'e dair tarihsel verilerin değerlendirilmesinde hem de Keşmir Sultanlığının siyasî, sosyal ve kültürel yapısının anlaşılması noktasında önemli bir kaynaktır.⁵⁴

2.3. Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir

P. N. K. Bamzai tarafından İngilizce olarak kaleme alınan *Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir*, Keşmir'in erken dönem tarihini hem siyasî hem de sosyo-kültürel yönleriyle ele almaktadır. Yedi bölümden oluşan bu eser, bölgenin geçmişten günümüze tarihsel gelişimini inceleyerek Keşmir tarihine ışık tutmaktadır. Eserin birinci bölümünde, Keşmir'in coğrafi özellikleri, bölgenin topografyası, iklimi, doğal kaynakları ve coğrafyanın tarihî gelişim üzerindeki etkileri ele alınmıştır. İkinci bölümde, Keşmir tarihine dair başlıca yazılı kaynaklar tanıtılmış; bunların kapsamı ve tarih yazıcılığı içindeki önemi incelenmiştir. Üçüncü bölümde, Keşmir'in prehistorik dönemi ve ilk çağlara ait tarihî izleri ele alınmıştır. Dördüncü bölümde, Karkota Hanedanlığı dönemi ve özellikle Kral Lalitaditya Muktapida'nın iktidarıyla bu dönemde Keşmir'in siyasî, askerî ve kültürel açıdan ulaştığı seviye üzerinde ayrıntılı biçimde durulmuştur. Beşinci, altıncı ve yedinci bölümlerde ise Keşmir'in Hindu krallıkları döneminin son evresine, bu dönemdeki siyasî çözülme sürecine ve ülkenin sosyo-kültürel yapısına değinilmektedir. Tez çalışmamızın giriş bölümünde, Keşmir

⁵⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, At the Little Flower Press, Calcutta 1959.

coğrafyasına ilişkin genel hususlar ele alınırken Bamzai'nin bu eserinden geniş ölçüde faydalanılmıştır.⁵⁵

2.4. Culture and Political History of Kashmir II: Medieval Kashmir

P. N. K. Bamzai tarafından İngilizce olarak kaleme alınan *Culture and Political History of Kashmir II: Medieval Kashmir*, müellifin birinci cilt olarak hazırladığı *Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir* adlı eserinin devamı niteliğindedir. Dokuz bölümden oluşan bu kaynak, Keşmir'in Orta Çağ tarihîni siyasî, kültürel ve sosyal yönleriyle ayrıntılı olarak incelemektedir. Eserde özellikle Keşmir Sultanlığı (1339-1586) ayrıntılı bir biçimde ele alınmış; bu süreçteki siyasî gelişmeler, yönetim anlayışı, toplumsal yapı ve kültürel faaliyetler geniş bir şekilde değerlendirilmiştir. Müellif, Keşmir'in bu dönemde geçirdiği dönüşümleri yalnızca siyasî olaylar çerçevesinde değil, aynı zamanda dinî, edebi ve sanatsal gelişmeler bağlamında da ele alarak çok boyutlu bir tarih anlayışı ortaya koymuştur. Kaynakta ayrıca, Bâbürlülerin Keşmir hâkimiyeti (1586-1753) ve Afgan satraplıklarının yönetim dönemi (1753-1819) ele alınmıştır. Tez çalışmamızda, *Culture and Political History of Kashmir II: Medieval Kashmir* adlı eserden ağırlıklı olarak yararlanılmıştır.⁵⁶

2.5. A History of Muslim Rule in Kashmir

R. K. Parmu tarafından kaleme alınan *A History of Muslim Rule in Kashmir*, Keşmir'in 1320 ve 1819 yılları arasındaki tarihîne dair önemli bilgiler içermektedir. Eserin birinci bölümü, Keşmir coğrafyası ve bu coğrafyanın tarihî süreçler üzerindeki etkilerine, ikinci bölüm, Keşmir'in Eski Çağ tarihîne ışık tutmaktadır. Üçüncü bölümde, Keşmir'in İslâm tarihî dönemi, Müslüman yönetimlerin kurulması, idare teşkilatı, toplumsal ve kültürel yapının dönüşümü gibi hususlar ele alınmaktadır. Eserin diğer bölümleri ise Keşmir'in XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçen tarihsel sürecini ele almakta ve bölgenin siyasal, ekonomik ve sosyal yapısına dair kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu yönüyle Parmu'nun eseri, Keşmir Sultanlığı ve Keşmir'in sonraki dönemlerde geçirdiği tarihsel süreci anlamak açısından dikkate değerdir.⁵⁷

3. SEYAHATNAMELER

Tarihî olayların bir yabancıdan gözünden aktarılması ve bölge halklarının yaşam tarzı ile kültürel yapılarının daha iyi anlaşılmasını sağlaması bakımından, seyahatnameler ve coğrafyaya dair bilgi veren eserler büyük önem taşımaktadır. Özellikle Türk tarihî açısından bu tür kaynaklar, dönemin sosyal, kültürel ve siyasal yapısına dair değerli bilgiler sunmakta ve

⁵⁵ P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir*, MD Publications Pvt. Ltd., New Delhi 1994.

⁵⁶ P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II: Medieval Kashmir*, MD Publications Pvt Ltd., New Delhi 1994.

⁵⁷ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, New Age Printing Press, New Delhi 1969.

tarihî olayların farklı yönlerden değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Bu sebeple tez çalışmamızda, sadece ana kaynaklar ve çeşitli kroniklerle sınırlı kalmayarak, seyahatnamelerden ve coğrafi eserlerden de faydalanılmıştır.

3.1. Hsüan Tsang'ın Seyahati (629-645)

Çinli Budist seyyah Xuan Zang ya da bilinen adıyla Hsüan-tsang (Hiuen Tsiang) VII. yüzyıl Hindistan'ı ile İç Asya coğrafyası hakkındaki çalışmaları ile tanınmaktadır. Onun 629 yılında Çin'den yola çıkarak başladığı seyahati, dönemin imkân ve güvenlik koşulları göz önüne alındığında son derece güç ve zahmetli olmuştur. Xuan Zang'dan önce Faxian (Fahhian, 400-415) ve Song Yun (Sung Yun, 518-520/1) da Türkistan ve Hindistan'a kadar gidip dönmüşlerdir; ancak onların bu bölgelere dair tasvirleri Xuan Zang'ın eserindeki kadar ayrıntılı değildir. Xuan Zang 630-643/644 yılları arasında Toharistan ve çevresindeki şehirleri ayrıntılı biçimde tasvir etmiştir. Bu şehirler arasında Hu-lu-mo, Şu-man, Ku-ho-yen-na, Huo-sha, Ko-tu-lo, Ku-midh, Ta-mo-si-t'ie-ti, Po-to-chuang-na, Yin-po-kanı. Ku-lang-na, Hsi-mo-ta-lo, Po-li-ho, Ki-lisi-mo, Ko-lo-hu, A-li-ni, Men-kan, Hua, Hu-lin, Belh, Hu-shih-kan, Ta-le-kan bulunmaktadır.⁵⁸ Xuan Zang'ın bu detaylı eseri, çalışmamızda İç Asya ve Hindistan'ın VII. yüzyıl tarihîni anlamak için başvuru olan önemli kaynaklar arasındadır.⁵⁹

4. ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR

Yedinci yüzyılda Keşmir'i ziyaret eden Çinli seyyahlar Xuan Zang (Hsiüen-tsang) ve Ou-kong, bölge hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Daha sonraki dönemlerde ise Haydar Mirza Duğlat ve Ebü'l-Fazl, Keşmir'de çok sayıda tapınak kalıntısının varlığından söz etmiştir. Bölgedeki ilk arkeolojik kazılar 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. 1846 yılında General Alexander Cunningham, eski Hindu tapınakları üzerinde yürüttüğü incelemelerde, bu yapıların Roma ve Yunan mimarisinden izler taşıdığını ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, Keşmir'in mimari geçmişi ve kültürel etkileşimleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.⁶⁰

⁵⁸ E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihî*, Ankara 1973, s. 104.

⁵⁹ Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I-II*, Trübner & Co., Ludgate Hill. London 1884; Samuel Beal, *The Life of Hiuen Tsiang*, Kegan Paul, Trench & Co. Ltd., London 1911.; Yine bu konuda yapılmış bir çalışma İsmail Hakkı Ergüven, "Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. yüzyıl) Metin Çevirisi ve Değerlendirme", (*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011.

⁶⁰ Alexander Cunningham, *An Essay on The Arian Order of Architecture as Depicted in The Temples of Kashmir*, Baptist Mission Press, Calcutta 1848; "An Essay on The Arian Order of Architecture as Depicted in The Temples of Kashmir", *JASB*, 1848, s. 243-327.

GİRİŞ

Hindistan'ın kuzeyinde ve Asya'nın merkezinde yer alması nedeniyle “*Asya'nın Kalbi*”, “*Hindistan'ın Tacı ve İncisi*”, “*Güney Asya'nın İsviçre'si*” ve “*Yeryüzündeki Cennet*” gibi isimlerle adlandırılan⁶¹ Keşmir;⁶² kuzeybatıda Afganistan, kuzeyde Çin'in Uygur Özerk bölgesi, doğuda Tibet, güneyde Hindistan'ın Himachal Pradesh ve Pencap eyaletleriyle, batıda ise Pakistan ile çevrilidir.⁶³ Hindistan, Pakistan, Doğu Türkistan, Çin ve Afganistan arasındaki konumu ve Hindistan'ın en eski yerleşim yerlerinden biri olması, Keşmir'i stratejik açıdan hem bu ülkelerin hem de bölgenin geleceği açısından önemli bir konuma taşımaktadır. Dünyanın bu coğrafyasında yaşanan siyasî, dinî ve kültürel gelişmeler, başta Hindistan ve Pakistan olmak üzere bölgenin büyük bir kısmını etkileyebilecek potansiyele sahiptir.⁶⁴

Karakurum Dağları'nın da içinde bulunduğu önemli geçitlere ve İpek Yolu güzergâhına sahip olması sebebiyle Keşmir, tarih boyunca stratejik, kültürel ve dinî bakımdan büyük bir öneme sahip olmuştur. Bölge, erken dönemlerde Sanskrit kültürünün etkisi altında gelişmiş; ilerleyen yüzyıllarda İslâmiyet'in kabulüyle birlikte bu dinin farklı coğrafyalarda ve milletler arasında yayılmasında önemli bir merkez hâline gelmiştir. Jeopolitik konumu nedeniyle Keşmir, tarih boyunca çok sayıda devletin hâkim olmaya çalıştığı bir bölgedir. Bu sebeple Keşmir, tarihî, siyasi ve stratejik konumunun yanı sıra özellikle dinî unsurları barındırması bakımından büyük ehemmiyet teşkil etmektedir.⁶⁵

⁶¹ Keşmirli ise ülkelerine yeryüzü cenneti anlamına gelen “*Bahişt*” adını vermişlerdir. *Keys to Kashmir*, Lalla Rookh Publications, Srinagar 1953, s. 100; Türkaya Ataöv, Keşmir, *Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, (çev. Funda Keskin Ata& Elif Ağaoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 3.

⁶² Kalhana ve onu takip eden diğer kronikler Keşmir coğrafyasını detaylı olarak belirtirler. Çinli seyyahlardan Hsüan-tsang, Ou-Kong ve Arap coğrafyacı Bîrûnî'nin notları vadinin sınırlarını belirleme noktasında ışık tutmaktadır. Bu kaynaklar dışında Fredric Drew ve Lawrence'ın çalışmaları da Keşmir'in coğrafi sınırlarını belirleme noktasında çalışmalara ışık tutmaktadır. Keşmir coğrafyası hakkında geniş bilgi için bkz. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I-II*, Archibald Constable And Company, Ltd., New Delhi 1961; Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî, *India I*, (nşr. Edward C. Sachau), London 1910; Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkiku Ma li'l-Hind (Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan)*, (Çev. Kıvameddin Burslan), (Yayına Haz. ve Notlandıran Ali İhsan Yitik), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s.m137-138.; Fredric Drew, *The Jummo and Kashmir Territories*, London 1875; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, Oxford University Press Warehouse, London 1895; M. Aurel Stein, *The Ancient Geograph of Kashmir*, Baptist Mission Press, Calcutta 1899; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, Calcutta 1959; M. L. Kapur, *History of Jammu And Kashmir State I*, Jammu 1979, s.1-6; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, Thacker, Spink& Co, Calcutta 1925.; Rama Shandar Tripathi, *History of Ancient India*, Nand Kishore & Bros, Benares 1942, s. 342-343.; Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, Trübner Co., Ludgate Hill. London 1884, s. 148-162.

⁶³ M. Longworth Dames, “Keşmir”, *İA*, C.VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 601; Yılmaz Altuğ, *Başlangıçtan Günümüze Keşmir Meselesi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 2002, s. 9.

⁶⁴ Sayıd Abbas Athar Rızvi, “Keşmir”, *DİA*, C.XXXV, Ankara 2022, s. 325vd.; Davut Şahbaz, “An Assessment Of The History Of Ancient Kashmir: Origin, Religion, State”, *Türkiye'de Hindistan Çalışmaları I*, (ed. Merthan Dündar& Yalçın Kayalı), Ankara 2021, s. 251.

⁶⁵ Müslüme Melis Çelikaş, “Sanskrit Eser Racatarangini'de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile İlgili Satırlar”, s. 164.

Himalaya Sıra Dağları'nın kuzeybatısında yer alan ve adını bu dağların eteklerindeki vadiden alan Keşmir, yaklaşık 135 km uzunluğa, 32-40 km arasında değişen bir genişliğe ve toplamda 222.236 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir. Keşmir topraklarının doğal sınırının nereden başlayıp nerede sona erdiği hususunda kaynaklarda ortak ifadeler bulunmamaktadır. Tarihsel süreçte yaşanan gelişmeler neticesinde sınırlar sürekli olarak değişmiş, bu nedenle Keşmir'in tarihî sınırlarını kesin bir biçimde belirlemek zorlaşmıştır. Bahsi geçen sınırlar, Keşmir Vadisi'ni ve bölgenin dağlık kesimlerini ifade etmektedir. Keşmir, dünyadaki 184 devletin 87'sinden yüz ölçümü bakımından daha büyük, 114 devletten ise daha kalabalık bir nüfusa sahiptir.⁶⁶

Günümüzde toplam 216.246 km²'lik yüzölçümüne sahip Keşmir⁶⁷ (Cammu ve Keşmir adıyla da bilinmektedir) bölgesinin Cammu,⁶⁸ Ladakh,⁶⁹ Keşmir Vadisi ve Srinagar⁷⁰ da dahil kısımları (101.307 km²)⁷¹ Hindistan'ın kontrolündedir. Azat (Azadi-Özgür) Keşmir, Gilgit⁷² ve Baltistan⁷³ (85.795 km²) eyaletleri Pakistan kontrolünde bulunmaktadır. 1962 yılında

⁶⁶ Birleşmiş Milletler neşriyatına (Demographic Yearbook, 1952) göre, Cammu Keşmir toprakları 240.795 km.² olarak gösterilmiş olup, bu topraklar üzerinde yaşayan nüfus 1951 senesi Mart'ında 4.400.000 olarak tahmin edilmektedir. Güller Nuhoglu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Tokar), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 1; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 607. Ayrıca Keşmir'in o dönemki nüfus oranları hakkında bkz., S. M. Burke & Salim Al-Din Quraishi, *The British Raj in India*, Karachi 1996, s. 584vd.

⁶⁷ Keşmir adı Arapça kaynaklarda Keşmir ve Kaşmir, Çinli keşiş, tarihçi ve seyyah Hsüan-Tsang'ın seyahatnamesinde Kia-shi-mi-lo, yerli halkın dilinde Keşir olarak geçmektedir. Keşmir kelimesi, Sanskritçe dilinde "*Kasmira*" kökünden gelmektedir. Kutsal Hint metinlerinden Nilamat Purana'ya göre; eskiden Keşmir Vadisi'nin bulunduğu bölgede yer alan göl zaman içerisinde kurumuş ve gölün kuruması sonucunda Keşmir'e yerleşimler başlamıştır. Bu konudaki bir diğer görüş ise, bu ismin halkı bu topraklara yerleştiren ve Vedalarda adı geçen Kashyapa isminden türemiş olduğu yönündedir. Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 15.; Sayıd Abbas Athar Rızvi, "*Keşmir*", s. 325.

⁶⁸ Hindistan Pakistan arasında yer alan ve çok eski bir yerleşim yeri olan Cammu, Keşmir'in başkenti Srinagar'dan sonra ikinci büyük şehri ve kışlık idare merkezidir. Cammu, Pir Pancal dağları ile Keşmir'den ayrılır. Burası oldukça yüksek dağlarla çevrili ve kışın sert geçmesi nedeniyle yaz ayları dışında bölge ile iletişim kesildiği bir bölgedir. Cammu'yu Pakistan'a bağlayan on altı millik demiryolu güneyden Hint topraklarına bağlanır. Recep Uslu, "*Cammü*", *DİA*, C.VII, İstanbul 1993, s. 137.

⁶⁹ Keşmir Vadisi'nin doğusunda yer alan Ladakh, Baltistan ve Dardistan topraklarından oluşur ve başkenti Leh'tir. Önemli bir ticaret merkezi olarak Türkistan ve Hindistan'daki kervan tüccarları burada buluşmaktadırlar. Bütün bölge dağlıktır. Bu durum ülkenin geri kalanı ile iletişimi zor kılmaktadır. Oldukça soğuk olan bölgede iklimin değişkenliği ve üretimin düşüklüğü nedeniyle nüfus azdır. Bkz. P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir*, New Delhi 1994, s. 8vd; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 161-162; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, London 1954, s. 211.

⁷⁰ Keşmir'in ilk krallarından Aşoka tarafından kurulduğuna inanılan Srinagar (Srinagari veya Srinagara) verimli bir arazi üzerinde inşa edilmiştir. Keşmir'in yazlık başkenti ve Celum Nehri'nin kıyısında yer alan Srinagar bölgenin de aynı zamanda en büyük şehri konumundadır. Ebü'l-Fazl, *Ain-i Akbari II*, (nşr. Colonel H.S. Jarrett), Calcutta 1891, s. 355; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, Lahore 1948, s. 47.

⁷¹ Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 179; Prem Nath Bazaz, *Inside Kashmir*, Srinagar 1941, s. 1.

⁷² Gilgit Eyaleti, Srinagar'dan 359 km. uzaklıkta, Vular Gölü'nün kuzeyinde ve Burzil Geçidi üzerinde bulunur. Verimli topraklara sahip ve su kaynakları bakımından zengindir. P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 10.

⁷³ Baltistan olarak bilinen İndus Vadisi 16,957 km²'lik bir alana sahiptir. Kuzeyde Karakorum dağları, doğuda Ladakh, güneyde Himalaya Dağları ve batıda Dardistan ile çevrilidir. Başkenti Skardu'dur. Dardistan kuzeyde Karakorum ve Gilgit'in yanı sıra Hunza, Nagar ve daha küçük prenslikler olan Yasin, Chilas, Puinal, Ghizar ve Koh topraklarını da kapsar. Koh önceden Cammu-Keşmir'e bağlıydı. Shayok, Shigar ve Skardu nüfus bakımından

gerçekleşen Hindistan-Çin savaşı sonucunda Çin Halk Cumhuriyeti'nin yönetimine geçen Aksai Çin bölgesi⁷⁴ (30.202 km²) ile Pakistan'ın 1963 yılında gönüllü olarak Çin Halk Cumhuriyeti'ne devrettiği Çin-Pakistan sınırındaki bazı alanlar ise Çin'in egemenliğindedir. Pakistan hâkimiyeti altındaki Azad Keşmir, kendi anayasasına sahip olan ve yönetim kararlarını anayasal meclisi aracılığıyla alan Bağımsız Müslüman Keşmir Devleti niteliğindedir. Toplam 13.297 km²'lik bir yüzölçümüne sahip olan Azad Keşmir'in başlıca şehirleri Muzafferabad, Poonç, Mirpur, Nelum, Ravalkot, Bag ve Sudhanoti'dir. 2017 yılı verilerine göre Azad Keşmir'in toplam nüfusu yaklaşık 4.045.366'dır. Bölgenin başkenti ve en önemli yerleşim merkezi Muzafferabad'dır. Pakistan'ın kontrolü altında bulunan Keşmir bölgesi içerisinde yer alan, özerk statüye sahip Gilgit-Baltistan'ın ise 2015 yılı itibarıyla nüfusu yaklaşık 1,8 milyon olup, 72.498 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir.⁷⁵

17 Kasım 1952 tarihinde Hindistan Anayasası'nın 370. maddesi ve ek olarak 35A maddesi ile özerk bir statü verilen; dış siyaset, savunma, ekonomi ve iletişim alanları dışında kendi kararlarını alma yetkisine sahip olan Keşmir'in bu özelliği, 5 Ağustos 2019'da Hindistan Parlamentosu tarafından kaldırılmıştır. Böylece bölge, Hindistan'ın yönetiminde ve tüm alanlarda Hindistan'a bağımlı bir anayasal yapıya sahip bir bölge hâline getirilmiştir. Keşmir olarak adlandırılan bu bölge, Cammu, Ladakh ve Keşmir Vadisi ile toplam 100.249 km²'lik bir alanı kapsamaktadır. Başkenti Srinagar (kış aylarında başkent Cammu'dur) olan özerk devletin başlıca şehirleri Poonç, Srinagar, Cammu, Leh ve Keşmir'dir. 2011 sayımlarına göre Cammu Keşmir'in nüfusu yaklaşık 12.541.302'dir.⁷⁶

fazla olan yerleridir. Bu yerlerin dışında Khargman, Khaplu, Shigar, Skardu ve Rondu'dan müteşekkildir. Bkz. P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 9; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 160vd.

⁷⁴ Çin Halk Cumhuriyeti günümüzde Keşmir üzerinde hak iddia eden devletler arasına katılmış ve Aksai Çin bölgesinin geçmişte Tibet'in bir parçası olduğunu savunmaktadır. Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 18.

⁷⁵ Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 10vd.

⁷⁶ Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 11.

Pakistan egemenliğindeki Azat Keşmir'in merkezi Muzefferabad, Hindistan'ın kontrolünde bulunan Cammu Keşmir'in merkezi ise Srinagar'dır. Srinagar 1768 metre yükseklikte kurulmuş olup, camileri medrese ve türbeleri ile bilinmektedir. Keşmir'den doğan İndus, Celum⁷⁷ ve Cenab nehirleri Pakistan'ın yaşam kaynağıdır.⁷⁸

Keşmir coğrafyasının detaylı olarak ele alındığı bu aşamadan sonra, Keşmir'in adı, dili ve Keşmirliilerin ırkı hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. İlk olarak Keşmir kelimesinin nasıl türediğı ve anlamının ne olduğı konusu ele alındığında, geçmişten günümüze pek çok tarihçi ve araştırmacının bu konuda çeşitli kuramlar öne sürdükleri görölmektedir. Bunlardan bazıları birbirini destekler ve tamamlar nitelikteyken, bazıları ise konuyu tamamen farklı bir boyutta değerlendirmektedirler. Kimi tarih yazarları kelimenin etimolojik açıdan bilimsel tanımlamasını ortaya koymaya çalışırken, bazıları ise Keşmir adının kökenine dair mitolojik hikâyelerden hareketle çıkarımlarda bulunmuşlardır. Ünlü tarihçi ve tarihî babası olarak adlandırılan Herodotos'un, "Tarih" adlı eserinde bu bölgenin adı *Kaspatyros* olarak geçmektedir. Keşmir kelimesinin etimolojik kökenine dair yapılan araştırmalara göre, bugün Keşmir Vadisi'nin bulunduğu yerde Herodotos'un *Katpatyros* şeklinde aktardığı ad zaman içerisinde *Kaspauros-Kaşıapa* biçimine evrilmiş ve çeşitli destansı anlatımların etkisiyle bugün "Keşmir" olarak bilinen isim ortaya çıkmıştır.⁷⁹

Keşmir adının kökeni hakkında, Bâbü İmparatorluğu'nun kurucusu ve hükümdarı Zahirüddin Muhammed Bâbü'nün hatıratında da bilgiye rastlanmaktadır. Bâbü, Keşmir kelimesinin nereden geliyor olabileceğine dair gözlemini şu sözlerle belirtmiştir:

"Keşmir'den geçince bu dağda sonsuz il ve ulus, pergene ve vilayetler vardır. Bengale ve hatta Hind denizi sahiline kadar, bu dağda kesif halk kütlesi oturur. Hindistan ahalisi, bütün tahkik ve tetkike rağmen, bu kabileler hakkında kat'î mâlûmat veremediler. Yalnız bu dağ halkına Kes

⁷⁷ Kuzeyinde küçük göllerin bulunduğu ve su kaynaklarının oldukça çok olduğu Keşmir'de, Celum Nehri vadinin ana nehridir. Nehir kuzeybatıya doğru Vular Gölü'nün suları ile birleştikten sonra Baramula Geçidi'ne doğru akmaktadır. Bu nehir tıpkı İndus Nehri gibi çok eski zamanlardan beri seyrini değiştirmeden varlığını sürdürmektedir. Celum Nehri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûni, *Tahkiku Ma li'l-Hind (Birûnî'nin Gözüyle Hindistan)*, s. 138.; Ellsworth Huntington, "The Vale of Kashmir" *Bulletin of the American Geographical Society*, C. XXXVIII, S.XI, (1906), s. 657-682 <http://www.jstor.org/stable/198650>; F.M. Hassnain, *A Culturel History of Kashmir & Kishtawar*, New Delhi 1992, s. 6-8.

⁷⁸ Yılmaz Altuğ, *Başlangıçtan Günümüze Keşmir Meselesi*, s. 9; Türkkaya Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, (Ocak 1960), s. 196.; Keşmir'de Celum ve Cenab adını taşıyan nehirlerin yanında aynı ada sahip Celum ve Cenab vadileri de bulunmaktadır. Bkz., James Douie, *The Panjab, North-West Frontier Province and Kashmir*, Asian Educational Services, New Delhi 2003, s. 317-319.

⁷⁹ Keşmir adının Kaspatyros olarak geçtiğı şu cümlede görölmektedir. "Bir de Paktyika (Afganistan'ın kuzeydoğusundaki bir ülke.) yörelerinde ve Kaspatyros kenti yakınında yaşayan Hintliler vardır; öbür Hintlilerin daha kuzeyine düşerler, yaşama biçimleri bakımından Baktrialılara yakındırlar; Hintlilerin en savaşçı olanları bunlardır." Herodotos, *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 263.; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 11vd.

dediklerini söylediler. Hindistanlılar ş'yi s telâffuz ettiklerinden, dağda da en büyük şehir Keşmir olduğu ve Keşmir'den başka bu dağda diğer bir şehir de bilinmediği için, belki bu yüzden Keşmir demiş olabilirler diye hatıra geldi.”⁸⁰

Yine tarihçiler tarafından sıklıkla dile getirilen bir diğer görüş, Keşmir adının *Kas* (*Nehir*) ve *Mir* (*Tepe, Kaya*) kelimelerinden türeyerek nihayet *Kasmira* veya *Kaşmir* halini aldığı yönündedir.⁸¹

Keşmir kelimesinin anlamının ne olduğu konusunda yukarıda belirttiğimiz üzere birçok tespit bulunmakla birlikte, genel olarak kabul edilen ve her ne kadar bir efsane olduğu ısrarla vurgulansa da, geleneksel ve modern tarih yazarlarının üzerinde birleştiği teori, Keşmir'in hükümdarları ve tarihî coğrafi özellikleri hakkında önemli kronolojik bilgiler sunan tarihçi Pandit Kalhana'nın Sanskrit dilinde, 1128-1150 yılları arasında kaleme aldığı tahmin edilen ve Keşmir tarihî araştırmaları için bir otorite olarak kabul edilen *Racatarangini* adlı eserinde anlatılan *Nilamata Purana* adlı hikâyedir. *Nilamata Purana*'da bu bölgeden bahsedilirken *Kasmira* kelimesi kullanılmaktadır. Kalhana, eserinde *Kasmira* isminin nasıl oluştuğuna dair şu hikâyeyi anlatır:

“Eskiden *Kalpa*'nın başlangıcında, Keşmir'in (Himalayaların) içi-ortası sularla kaplıydı. Bu göle *Satisaras* 'Sati Gölü' denilirdi. Ermiş *Kaşyapa* (*Brahma, Vişnu* ve *Şiva* tarafından desteklendi) bu göle dadanan şeytan *Aludbhava*'yı yendi ve günümüzde Keşmir olarak bilinen yeri oluşturdu”. Bu hikâyede anlatıldığı üzere *Kaşyapa*'nın şeytanı öldürerek *Satisar* gölünü kurtarmasının ardından bölge *Kaşyapa+pura* (*Kaşyapa*'nın oturduğu bölge, bulunduğu yer) olarak bilinmeye başlamış, ardından *Kash+mira* (*Kaşyapa*'nın Gölü) olarak anlatılmaya başlanan bölge zaman içerisinde *Kasmira* adını almıştır.⁸²

Çinli keşiş, tarihçi ve seyyah *Xuan Zang* ya da bilinen adıyla *Hsüan-tsang* (*Hiuen Tsiang*), 631 yılında Keşmir'e yaptığı seyahatten sonra kaleme aldığı seyahatnamesinde, bu hikâyenin genel kabul gördüğüne ve benimsendiğine dair açıklamalara yer vermiştir. Bir diğer genel kabul gören çıkarım ise, Keşmir kelimesinin suyun aktığı yer veya zemin anlamına gelen *Kasmara* kelimesinden türediğidir. *Haider Malik*, *Burnouf* ve *Wilson* gibi yazarlar, *Kasmira*'nın *Kaşyapamir* (*Kaşyapa*'nın denizi-dağı) kelimesinden oluştuğu fikrinde birleşirken, önemli Keşmir tarihçisi *Tahsin Caferi Keşmiri*, Keşmir kelimesinin nasıl oluştuğuna dair bir diğer tahminini şu şekilde aktarmıştır:

⁸⁰ Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü, *Baburname-Bâbü'ün Hatıratı I-III*, (nşr. R. R. Arat), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 444.; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 12.

⁸¹ Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 12.

⁸² M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I (A Chronicle of The Kings of Kashmir)*, Archibald Constable And Company, Ltd., New Delhi 1961, s. 5.; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 13.

“Bu isim (كش) Kaş ve (مير) Mir olmak üzere iki kelimenin karışımından oluşmuştur. ‘Mir’ dağ, dağın bir kısmı veya vadi anlamı taşır, ‘Kaş’ ise Aryanların bir tanrısı Kaşp ile ilişkilendirilir.”

Keşmir ülkesinin ve insanının en dikkate değer özelliklerinden biri de kökenlerine dair anlatılan efsanelerdir. Vadinin oluşumu üzerine anlatılan efsaneler, bilimsel araştırmalar ve jeolojik çalışmalar ile uyumludur. Keşmir’in jeolojik olarak nasıl oluştuğuna ve isim kökenine dair bu efsanevi anlatımlar ile filolojik çalışmalar, zamanla tarihçiler tarafından da benimsenmiş ve tarih yazarları, Keşmir’e dair anlatılarda bilimsel üslupla birleştirdikleri bu hikâye şeklindeki açıklamaları araştırmacılara sunmuşlardır. Mitolojik, arkeolojik, paleoklimatolojik ve tarihsel araştırmalar incelendiğinde, bu çalışmaların genelinde Keşmir bölgesinin yüzyıllar önce sularla kaplı olduğu anlatılmakta⁸³ ve bu anlatılar, bilimsel birtakım bulguları kaynak gösteren jeologlar ve arkeologlar tarafından desteklenmektedir. Dolayısıyla, bu bilimsel ifadeleri de göz önüne aldığımızda, yapılan çalışmalar ve öne sürülen teoriler incelendiğinde; Ermiş Kaşyapa’yı niteleyen *Kash* ve Sanskrit dilinde göl anlamına gelen *Mira* veya dağ anlamında gelen *Mir* kelimesinin birleşiminden oluşan *Kaşmira-Kaşmir* (Kaşyapa’nın Gölü-Kaşyapa’nın Dağı) kalıbının, *Nilamata Purana*’da geçen *Kasmira* kelimesinin de verdiği ipucu sayesinde, günümüzde kullanılan Keşmir kelimesinin oluşumuna en yakın çıkarım olarak kabul edildiği görülmektedir. Keşmirlielerin etnik kökenleri hakkında da çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Dravidyan, Aryan, Mongoloid ve Grek kökenli oldukları görüşünün yanı sıra, Hint-Aryan oldukları görüşü de benimsenmiştir. Keşmir halkına dair ortaya konulan mitolojik anlatımlardan hareketle, burada yaşayan ilk insanların yılanların kutsallığına inandıkları ve yılan tanrılara tapmış oldukları belirtilmektedir. Keşmir’in ilk yerleşik halkı olan Nagaların yaygın inancı olan yılan tapma, zaman içinde yerini Budizm’e bırakmıştır.⁸⁴

Keşmiri olarak adlandırılan Keşmir dili, Hint Aryan dil ailesinin Dardik dillerinin Dard grubundan olduğu bilinmektedir. Hindistan Birliği’nin ulusal dillerinden olan bu dil, Sanskritçeden yoğun şekilde etkilenmiş olsa da temelinde bir Dardi-Aryan lehçesidir. Keşmir dilinin kökeni hakkında yapılan çalışmalar, bu dilin temel olarak, bölgenin ilk yerleşik Kuzey Hindistan halklarından sayılan Pisachalar tarafından konuşulan ve İrani diller-Hint Aryan dilleri etkileşimi sonucunda oluştuğu varsayılan *Shina* diline dayandığını ortaya koymuştur.

⁸³ Keşmir Vadisi, Celum ile ona akan ve kolları Sind ile Lidar’ın meydana getirdiği bir göl yatağıdır. Bir zamanlar Keşmir Vadisi’ni kaplamış olan göl Baramulla’nın yolunu kapamış olması muhtemel kayaların ortadan kalması sonucunda kurumuştur. Asya’nın bu bölgesinin kurumasında da hiç şüphesiz bu durum etkili olmuştur. M. Longworth Dames, “Keşmir”, s. 601.

⁸⁴ Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 13vd.; M. Longworth Dames, “Keşmir”, s. 601.; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 53.

Keşmiri, ilerleyen yıllarda bölgeyi hâkimiyeti altına alan Hindu ve Müslüman devletler döneminde Hintçe, Farsça ve Arapçanın etkisi altında kalmış ve bu dillerin birleşimiyle özgün bir hâl almıştır. Günümüzde Müslüman Keşmirliler bu dili Arap alfabesiyle, Hindular ise Devanagari alfabesiyle yazmaktadır. Keşmir bölgesinde değişik dönemlerde Shina, Balti, Ladakhi, Tibetan, Keşmiri, Pencabi, Dogri, Hindko ve Gucri gibi dil ve diyalektler kullanılmış ve bu dillerden bazıları hâlâ kullanılmaya devam etmektedir. Önemli dil araştırmacılarından Tariq Rahman, günümüzde Keşmir dilinin genel olarak Hindistan'ın hâkimiyetindeki Keşmir Vadisi'nde kullanıldığını, Pakistan'ın kontrolündeki Azad Keşmir bölgesinde ise Keşmiri dilinin yanında Pahari, Mirpuri gibi yerel dillerin çoğunlukla kullanıldığını belirtmektedir.⁸⁵

Dünyanın en yüksek sıradağları olan Himalayalar üzerinde, oldukça engebeli bir arazi üzerine kurulmuş olan Keşmir, tarih boyunca seyyahların güzelliğine hayran kaldığı ve şairlerin şiirlerine konu olmuş bir bölgedir.⁸⁶ Pakistanlı ünlü şair ve mütefekkir Muhammed İkbal (1877-1938),⁸⁷ Keşmir'e olan sevgisini "*Dünyada bir cennet olsa burası Keşmir olurdu*" sözleri ile ifade etmiştir.⁸⁸

Dağların arasına hapsedilmiş bir ülke görünümündeki Keşmir'in coğrafyası, Keşmirlilerin karakteri ve sosyal yaşamı üzerinde belirleyici rol oynamıştır. Ancak hiçbir coğrafi özelliği, etrafındaki dağlar kadar Keşmir tarihî üzerinde etkili olmamıştır. Öyle ki

⁸⁵ Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 15vd.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 43.

⁸⁶ Tıpkı XVIII. yüzyılda yaşamış İrlandalı ozan Thomas Moore'un şu dizelerindeki gibi "*Kim duymamış Keşmir Vadisi'ni, yeryüzünün doruğunda açan güllerini, tepelerini, mağaralarını ve uyumuna hayran kalmış gözler kadar berrak pınarlarını*". Thomas Moore ünlü şiiri Laalla Rooh'ta yer alan dizeleri ile batı dünyasına Keşmir'i tanıtmaktadır. Tıpkı Keşmir'i ziyaretleri esnasında onun doğal güzelliklerine ve iklimine hayran olan birçok batılı gezgin gibi... Ancak bu konuda şaşırtıcı olan bu gezginlerin seyahatnamelerinde vadinin göllerini, nehirlerini ve dağlarını anlatırken, Keşmir insanının sosyal hayatına dair konuların ele alınmamış olmasıdır. Bu yazıların ortak noktasını Keşmir'in büyüleyici manzarası oluşturmaktadır. 18. ve 19. yüzyılda batıdaki Keşmir algısının taraflı olması şaşırtıcı değildir. Bununla beraber Stein, Buhler ve Gierson gibi Avrupalı bilim adamları Keşmir insanının kültür hazinesine, Sanskritçe dil ve edebiyatına, sanat, müzik, tıp ve mimarisine önemli ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s.3.

⁸⁷ Allama İkbal olarak da bilinen, Muhammed İkbal'in atalarının vatani Keşmir'dir. Onlarda büyük bir olasılıkla diğer Keşmirliler gibi yaşadıkları zorluklardan ve maruz kaldıkları eziyetlerden dolayı Pencap'a göç ederek Siyalkot'a yerleşmişlerdir. Muhammed İkbal bu şehirde dünyaya gelmiştir. İkbal ayrı düştüğü vatani Keşmir'e hayatı boyunca sadece birkaç gün için gidebilme fırsatı (1921) bulmuşsa da atalarının vatani olan bu bölge İkbal'in duygu ve düşüncelerinde derin izler bırakmış ve O, Keşmir meselesine yakın ilgi göstermiştir. İkbal "*Cavidname*" adlı ünlü eserini kaleme alırken, Keşmir'de özgürlük mücadelesinin de alevleri yükselmekteydi. Bu eserin ilk iki bölümünde Keşmir'e değinmiş ve Keşmir'de yaşanan olayları hazırlayan "*kötü ruhlar*" olarak adlandırdığı olayları ve bunların perde arkasındaki gerçekleri müşahade etmektedir. Bkz. Hussain Zulfıqar, "*Muhammed İkbal ve Keşmir Meselesi*", *Keşmir Dosyası*, (nşr. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 113-115.; Allama Muhammed İkbal'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet S. Aydın, "*İkbal, Muhammed*", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 17-23.; Sharif al Mujahid, *Allama Iqbal*, Karachi 1961; Muhammed İkbal, *Muhammed İkbal Külliyyatı*, (nşr. A. M. Şahin), Yağmur Yayınları, İstanbul 2010, s. 15.

⁸⁸ Nigar Sajjad Zaheer, "*Keşmir Davası (1819-1949)*", *Keşmir Dosyası*, (nşr. Halil Toker), (Yayına Haz. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 39.

dağların yüksekliği kimi noktalarda 5.400 m yüksekliklere kadar ulaşmaktadır.⁸⁹ Tarih boyunca yabancı istilalarına karşı set görünümündeki dağlar, aynı zamanda Keşmir'in etrafındaki komşularından ayrı olarak varlığını sürdürmesini sağlamıştır.⁹⁰ Bîrûnî de, aynı şekilde dağların doğal gücünden ve Keşmir'e girişler sırasında geçişlerde yapılan kontrollerden bahsetmiştir.⁹¹

Keşmir Vadisi'ni çevreleyen dağların yanı sıra, ülkenin dış dünya ile iletişim kurmasında geçitler önemli rol oynamaktadır. Yaklaşık olarak yüz yıl kadar önce, vadinin dünya ile bağlantı kuracak herhangi bir yolu yoktu. Yayalar, filler ve atlar bu geçitleri kullanmışlardır. Çok eskiden Keşmir'de tekerlekli seyrüseferlerin yapıldığı ve dış dünya ile iletişim kurmaya elverişli birkaç yolun bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu yollar engebeli olup, yalnızca atlarla aşılabilen patikalardır.⁹²

Keşmir coğrafyasının detaylı bir şekilde ele alınması, günümüze kadar bölgenin geçirdiği değişikliklerin açığa kavuşturulması bakımından önemlidir. Ülkenin kuzeydeki topraklarının en uç noktası Pencap'tan başlamaktadır. Batlamyus tarafından *Kaspeiria* şeklinde adı geçen bu vadi, Bidaspes, Sandabal ve Adris yani Vitasta, Çandrabhaga ve Airavati membalarının yukarı kısımları olarak tarif edilmiştir; bu tarif doğrudur.⁹³

Coğrafi konumu bakımından Hindistan'ın en kuzeyinde yer alan Keşmir, değişken bir iklime sahiptir. Keşmir Vadisi'nde ılımlı bir iklim yaşanırken, Cammu'nun sıcak ikliminden bunalanlar yaz aylarını Srinagar'ın serin yerlerinde geçirmektedirler. Deniz seviyesinden yüksekte bulunan Keşmir Vadisi'nin zirveleri, tohum atma zamanında ve yaz aylarında bile

⁸⁹ Kuzeybatıdan Keşmir Vadisi'ni saran dağ silsilesi çok yüksek irtifalara ulaşır. Başlıca zirveleri Gavş-Brari (5.429 m.), Amar-Nath (5.282 m.) ve Haramukh (5.105 m.)'tur. Keşmir'i çevreleyen dağlar için bkz. P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 5.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Bariş*, s. 14.

⁹⁰ Çinli seyyah Hsüan-tsang vadiyi çevreleyen dağlara ve aşılması güç geçitlere dikkat çekmiştir. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II (A Chronicle of The Kings of Kashmir)*, Archibald Constable And Company, Ltd., New Delhi 1961, s. 390.; Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, s.148.

⁹¹ "Keşmir yüksek dağlarla çevrili bir plato üzerine kurulmuştur. Ülkenin güneyi ve doğusu Hindu hâkimiyetinde iken, batısı Bedahşan'a kadar Bolar-Shah ve Shugnan-Shah gibi krallar arasında paylaşılmıştır. Kuzeyi ve doğusunun bir kısmı Hotan ve Tibet Türklerine aittir. Keşmir sakinleri sürekli yaya olarak yolculuk yapar. Hayvanlara ve fillere binmezler. Keşmir insanı ülkesi koruma endişesi ile vadiye giriş ve çıkışlara çok dikkat eder. Sonuç olarak onlarla ticaret yapmak çok zordur. Eskiden bir ya da iki yabancının özellikle Yahudilerin ülkelerine girmesine izin verirdi, ancak şimdi herhangi bir Hindu'nun ya da hiç tanımadıklarına izin vermemektedirler. Keşmir'e giriş için en iyi yol Celum ve Sind nehri arasında bulunan Babrahan kasabasıdır. Celum nehrinin iki yakasında dört fersahlık (5685 m.) bir alanı kaplayan Keşmir şehri feribotlar ve köprülerle birbirine bağlanır." bkz. Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî, *Tahkiku Ma li'l-Hind (Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan)*, s. 137-138.; Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî, *India I*, (nşr. Edward C. Sachau), London 1910, s. 206-207.

⁹² Bu yollar günümüzde Pakistan'ın bağımsız bir devlet olma kararı ve Keşmir'in bir bölümünü ele geçirmesi ile artık kullanılamamaktadır. Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, Munshiram Manoharlal Oriental Publishers, New Delhi 1970, s. 3.

⁹³ MS. II. yüzyılın ortalarında Batlamyus burasını, vadi sınırlarının ötesine kadar genişlemiş, çok güçlü bir devlet olarak tarif etmektedir. Keşmir bu tarihlerde Kuzey Hindistan'a hâkim olan Kuşan Krallığı'na bağlı bir bölgedir. M. Aurel Stein, *The Ancient Geograph of Kashmir*, s. 63vd.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 602; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 1-2.

karlarla kaplıdır. Bölge halkı geçimini topraktan sağlamaktadır. Önceki kurak topraklar zamanla yerini zengin pirinç ve buğday tarlalarına bırakmıştır. Sulama kanallarının çokluğu, bölgeyi ‘‘yeşil altın’’ olarak adlandırılan ormanların kaplamasına yol açmış ve bu ormanlar günümüzde de korunmaya devam etmektedir.⁹⁴

Çinli seyyah Hsüan-tsang,⁹⁵ VII. yüzyılın ilk zamanlarında ziyaret ettiği Keşmir için şunları kaydeder: ‘‘Dört tarafında oldukça yüksek dağların bulunduğu bu ülkeye (Keşmir) çok dar geçitlerle ulaşıyor. Komşusu olan hiçbir prensin ona saldırıp başarılı olması mümkün olmamıştır. Çiçeklerin bol miktarda bulunduğu ülke tahıl ekimi için uygundur. İklimi soğuk ve dondurucudur. Rüzgârlar az görülmekle birlikte çok fazla kar yağmaktadır.’’⁹⁶

Keşmir, yabancılar ve seyyahlar tarafından çok uzun zaman önce keşfedilmiş bir coğrafyadır. Herodotos yaklaşık olarak 2.500 yıl kadar önce, Ptolemy ise 2.000 yıl önce Hindistan coğrafyasını incelerken Keşmir’den bahsetmiştir. Çinli seyyahlardan Hsüan-tsang VII. yüzyılda, Ou-Koung VIII. yüzyılda Keşmir’in etkileyiciliğinden söz etmiş ve burada yaşadıkları deneyimleri yazılarında ele almışlardır. İslâm dünyasından ise Arap coğrafyacı el-Mes’ûdî, VIII. yüzyılda Keşmir’in tarihî coğrafyasını konu almıştır. Keşmir’in detaylı bir biçimde incelenmesi, XI. yüzyılda Bîrûnî tarafından yapılmıştır. Moğol ve Avrupalı seyyahların da gelişi ile Keşmir kısa sürede tanınmaya başlamıştır. XVII. yüzyılda Delhi’de⁹⁷

⁹⁴ Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 6.

⁹⁵ VIII. yüzyılda Keşmir ile Çin arasında münasebetler gelişme göstermeye başlamıştır. 713 yılında Çin’den Keşmir’e bir sefaret heyeti gelmiştir. Bu heyetin geliş sebebi, Keşmir sınırlarına kadar dayanmış olan Müslüman Araplara karşı Keşmir kralı Chandrapi’nın Çin’den yardım isteği olması muhtemeldir. 720 yılından sonra ise Keşmir kralları, Çin imparatorları tarafından tanınmaya başlamıştır. En son Çin sefaret heyeti 759 yılında burayı ziyaret etmiştir. Bu tarihte Keşmir’de Karkota Hanedanlığı hüküm sürmektedir. Keşmir ve Çin arasında bu dönemde çeşitli münasebetler ve kültür alışverişi söz konusu olmuştur. Çin’e giden Keşmirli misyonerler ve keşişlerin amacı Çin imparatorluğunda kendi sanat ve kültürlerini yaymaktır. Aynı şekilde Çin’den gelenlerde Keşmir’de kendi kültür ve sanatları tanıtmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Keşmir’i ziyaret eden Çinli seyyahların kayıtları Keşmir’in siyasî coğrafi ve kültür yapısı ortaya koymaktadır. Keşmir’e gelen birçok seyyahın farklı olarak Hsüan-tsang 631 yılında başladığı Hindistan yolculuğunda Urusha (Hazar) üzerinden Keşmir’e gelmiştir. Onun bu ziyareti muhtemelen Karkota Hanedanının kurucusu Durlabhavardhana zamanında 631-633 yılları arasında gerçekleşmiştir. Keşmir kralı tarafından Srinagar sarayında büyük bir gösterişle kabul edilen seyyah, şehirde yüz Budist tapınağı bulunduğunu belirtmektedir. Çinli seyyah burada iki yıl geçirmiş, daha sonra Japonya ve Kore’ye gitmiştir. Hsüan-tsang Keşmir krallarının dindar hacılara hükmettiğini belirtmiş ancak ne yazık ki bu kralın ismini vermemiştir. Ziyareti esnasında kaleme aldığı notlarda kutsal yerlerden ve Keşmir geleneklerinden bahsetmesine rağmen siyasî şartlara bir atıfta bulunmamıştır. Ancak yapmış olduğu açıklamalardan ülkenin müreffeh ve barış içerisinde olduğunu sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu dönemde Keşmir’in geniş siyasî hâkimiyeti onun tarafından da onaylanmaktadır. Bkz. M. Aurel Stein, *Kalhana’s Rajatarangini I*, s.87; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 97-98; M. Longworth Dames, ‘‘Keşmir’’, s. 603.

⁹⁶ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 98.

⁹⁷ Günümüzde Birleşmiş Milletler tarafından Republic of India olarak adlandırılmakta olup yirmi iki eyalet ve dokuz birlikte oluşan federal bir cumhuriyet ile yönetilen Hindistan’ın başkenti Delhi’dir. Bu şehir, tarih boyunca ülkede kurulan pek çok hâkimiyete başkentlik yapmış stratejik bir merkezdir. Sırrı Erinç, ‘‘Hindistan’’, *DİA/ XVIII*, İstanbul 1998, s. 69.; Sayyid Maqbul Ahamad, ‘‘Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan’’, *DİA, C.XVIII*, İstanbul 1998, s. 73.; Neslihan Durak, ‘‘Zenginlikler Ülkesi Hindistan ve Kültüründen Örnekler’’, *Sabit Duman Armağanı*, s. 60.

Bâbü sarayına bağlı bir fizikçi olup, Evrengzîb'in (1658-1707)⁹⁸ Keşmir ziyareti esnasında yanında bulunan François Bernier,⁹⁹ Floransa çevresinden bir başka Avrupalı seyyah olan Cizvit papazı Ippolito Desideri ve Keşmirli şair ve mütefekkir Muhammed İkbal, bunlardan sadece birkaçıdır.¹⁰⁰

Coğrafi bakımdan kabul edilen bütün gerçeklikten daha da önemlisi, Keşmir Hindistan ve Pakistan arasında bir geçiş bölgesi, diğer bir ifadeyle tampon bölge olarak kabul edilmektedir. Pamir Dağları, Keşmir'i Rusya ve Afganistan'dan; Himalaya Sıradağları ise Hindistan, Tibet ve Sinkiang'dan ayırır. Muzafferabad, Baramula,¹⁰¹ Arant ve Nag vilayetleri Keşmir'e; Mirpur, Riasi, Udampur ve Kathu ise Cammu'ya bağlıdır. Bütün sınırları Maharaca Gulab Singh tarafından son hâline kavuşturulan Cammu ve Keşmir Devleti, Hindistan Birliği'nin ayrılmaz bir parçasıdır. Saldırıları, işgaller ve parçalama siyaseti neticesinde, Alt-Anakaranın Hindistan ile Pakistan arasında ikiye bölünmesi sırasında, hükümdar Hindistan'a katılan Keşmir'e en az 101.387 km²'lik toprak bırakmıştır.¹⁰²

Keşmir Vadisi'ni daha iyi tanımak için, bölgenin etnik ve dinsel yapısının da bilinmesi gerekmektedir. Halkının çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Keşmir'de, Müslümanlar, Hindular ve Budistler belli bölgelere dağılmıştır. Bölgenin farklı kısımlarında çeşitli diller konuşulmaktadır. Bu dillerin en yaygın olanları Keşmirce, Pencapça, Doğrice, Gajra, Tibetçedir.¹⁰³

⁹⁸ Hindistan tarihçileri tarafından daha çok Âlemgîr ünvanıyla anılan Evrengzîb, Şah Cihan ile Mümtaz Mahal'in üçüncü oğlu olarak 3 Kasım 1618) Mâlvâ'da (Dhod) dünyaya gelmiştir. Khaliq Ahmad Nizami, "Evrengzîb", *DİA*, C.XI, İstanbul 1995, s. 537-39.

⁹⁹ Avrangzîb'in Keşmir seyahatinde yanında bulunan François Bernier, Keşmir'in o tarihlerdeki vaziyetini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Longworth Dames, "Keşmir", s. 605.

¹⁰⁰ Türkkaya Ataöv, Keşmir, *Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 3.

¹⁰¹ Baramula Srinagar'ın 34 mil uzaklığında ve deniz seviyesinden 1.500 m yüksekte yer alır. 1931 yılında yapılan nüfus sayımına göre 6.886 kişilik nüfusun 5.839'unu Müslümanlar oluşturmaktadır. 1941 yılına gelindiğinde tüm nüfus 12.722 olarak hesaplanmıştır. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 10.

¹⁰² Türkkaya Ataöv, Keşmir, *Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 13vd.

¹⁰³ Davut Şahbaz, Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa, s. 16.; Türkkaya Ataöv, Keşmir, *Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 43.

Tarih boyunca, Türklerin yerleşme amacıyla gerçekleştirdikleri fetih ve akınlar dışında, Hindistan sürekli yabancılar tarafından istilalara maruz kalmış;¹⁰⁴ ancak Keşmir, çetin ve dağlık bir bölge olması, kuzeyde geçit yolları üzerinde yer almaması nedeniyle, adeta bir sel hâlinde yapılan istilalardan kendini korumuştur.¹⁰⁵ Pencap ve Sind'e inen topluluklar, burada yerleşip güçlü bir devlet kurduktan sonra Keşmir'i ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.¹⁰⁶

Keşmir tarihî, Kral I. Gonanda ile başlatılmaktadır. Akabinde I. Damadora, Yasovati (Yashovati) ve II. Gonanda hâkimiyet sürmüştür. Bu sürecin sonrasında Pandava (Pabdu) Hanedanlığı Keşmir'e hâkim olmuştur. Persler ve Makedonyalıların ardından, Çandragupta, Bindusara, Aşoka¹⁰⁷ ve haleflerinin kurduğu Maurya Hanedanlığı bölgede saltanat sürmüştür. Keşmir'e kuzeyden gelen Saka,¹⁰⁸ Kuşan, Gupta ve Akhunların ardından yeniden mahalli hanedanlıkların yönetimi başlamıştır. Bunlar sırasıyla Gonanda, Vikramaditya, Karkota¹⁰⁹, Utpala, I. ve II. Lahor Hanedanlıklarıdır. Bundan sonraki süreçte Keşmir tarihinde boşluklar yaşanmıştır. Kısa süren baskıcı yönetimler, iç isyanlar, entrikalar ve siyasî amaçlarla işlenen cinayetler neticesinde Keşmir Krallığı'nın küçük bir prensliğe dönüştüğü süreç başlamıştır. Gaznelilerin (963-1186)¹¹⁰ Hindistan seferleri sonucunda Keşmir, İslâmiyet ile tanışmıştır.¹¹¹

¹⁰⁴ Tarihî bazı dönemlerinde bu ülkeyi ele geçirme fikri birçok kavim için "yüce bir ideal" hâline gelmiştir. Hindistan'ın toplum yapısının sosyo-kültürel açıdan çeşitliliği dış güçler için bu ülkeyi cazip kılmıştır. Enver Konukçu, "Hindistan'da Türkler", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I*, Malatya 2001, s. 23.

¹⁰⁵ Keşmir tarihînin en dikkate değer yanı bu toprakların tarihî büyük fatihlerinin taarruzlarına uğramamış olmasıdır. Makedonyalı İskender buraya dokunmamış; Gazneli Mahmud Keşmir'i ele geçirememiştir. Cengiz Han, Timur ve Bâbü'r'de buranın yakınından geçmiştir. Ekber Şah ise bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirdikten sonra Keşmir'i ele geçirebilmiştir. M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 602.; Nigar Sajjad Zaheer, "Keşmir Davası (1819-1949)", *Keşmir Dosyası*, s. 39vd.

¹⁰⁶ Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. XII.

¹⁰⁷ İlk Hint kitabelerinin yazarı olarak bilinen bu tarihî şahsiyet Budizm'in kurucusu kabul edilen Aşoka, (Dindar Aşoka ya da Keşmirli Aşoka) adıyla bilinmektedir. Aşoka ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. B. M. Barua, *Aşoka and His Inscriptions I-II*, New Age Publishers Ltd., Calcutta 1946; D. R. Bhandarkar, *Aşoka*, University of Calcutta, Calcutta 1925.; Keşmir tarihine dair kaynaklarda da adı geçen Maurya Kralı Aşoka, Keşmir'de çok sayıda Stupa adı verilen kubbeli anıtlar yaptırmış ve ülkenin başkenti olan Srinagar şehrini kurmuş bir hükümdar olarak ifade edilmektedir. M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 602; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 61.

¹⁰⁸ MÖ. II. yüzyılda Hun taarruzları neticesinde Yüce-çiler, Türkistan'ın batı kısımlarına göç etmişler ve bu bölgede yaşayan Saka boylarının bir kısmını ilhak etmiş bir kısmını da güneye çekilmeye mecbur etmişlerdir. Bunların bir kısmı Keşmir'e giderek burada devletler kurmuş, bir kısmı ise Kuzey Hindistan'ın Gandhara (Sicistan) topraklarına kadar çekilmişlerdir. Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, s. 29-30; Salim Cönce, "İlk Çağda Hindistan'da Türk Varlığı", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1*, s. 14.; Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar'ın varlığı hakkında bkz. Neslihan Durak, "Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, s. 139-144.

¹⁰⁹ Karkota kelimesi Aryanlar tarafından kullanılan bir isimdir. Bu kelimenin Naga ve Karkota kelimeleri ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir. Alexander Cunningham'da Karkota Hanedanından bahsederken bunları Naga-Karkota olarak belirtmektedir. Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, London 1871, s. 92; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 49; Karkota Hanedanlığına dair bkz. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 86; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 38; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 603; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 98.

¹¹⁰ Gazneliler hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 480-484.

¹¹¹ Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, Srinagar 1991, s. 2.

Genel olarak Keşmir, su kaynakları bakımında zengindir; yükseklerden akan kar suları, nehirler ve göllerin birbirine karıştığı bir yerdir. Bu topraklardan doğan Celum, Ravi ve Cenab nehirleri Pakistan'a akmaktadır. Celum Nehri, tüm Keşmir Vadisi'ni uzunluğu ile sarmakta ve ülkenin yaşam kaynağı konumundadır. Keşmir coğrafyasının, yukarıda değinmeye çalıştığımız bu özellikleri, ülkenin siyasî tarihîni de şekillendirmesi bakımından önem arz etmektedir.¹¹²

Keşmir tarihî hakkında elimizdeki ilk bilgiler, MÖ. II. binli yıllara dayanmakta ve genel mahiyette mitolojik niteliktedir. Bölgenin tarihî kaynaklarda ele alınan geçmişi, MÖ. III. asra tekabül etmektedir.¹¹³ Keşmir'in ilk çağlarına dair bilgiler, Hindistan'ın Eski Çağ tarihî ile ilgili bilgilerde olduğu gibi¹¹⁴ yok denecek kadar azdır. Keşmir Vadisi'ne ilk yerleşenler, muhtemelen Naga olarak adlandırılan, yılanı tapan insanlardı. Vadide, Nilnag, Verinag, Anantnag ve Sernag şehirlerinde bulunan oyulmuş yılan resimleri, Keşmir'in Budizm ile tanışmadan önceki eski dinî inanışı olan yılanı tapma ile ilişkilendirilmektedir. Budizm'in benimsenmesiyle Keşmir ve Gandhara bölgesindeki Naga tapınakları, Budist tapınaklarına dönüştürülmüştür.¹¹⁵ Yaygın inanç anlayışına göre Naga halkı, göllerde ve sularda yaşayan yılan insanlardı. Bunlar insan biçiminde olmakla birlikte zaman zaman bulut ve fırtına şeklinde de olabilmektedir.¹¹⁶ Keşmirli tarihçi Kalhana, bu ülkenin tarihîni, kimlikleri hakkında yeterli bilgilere ulaşamadığımız krallıklarla başlatmaktadır. Eski çağda Keşmir'de elli iki kral yönetime gelmiştir. Bu kralların kimliklerini tam olarak bilmek mümkün değildir. Gerçek veya hayali kralların yerel isimleri ile ilgili tartışmalar devam etmektedir.¹¹⁷

MÖ. VI. yüzyılın ikinci yarısında, Hindistan'ın kuzeybatısı küçük krallıklara bölünmüş ve bunları bir araya getirebilecek güçlü bir yönetim söz konusu değildi. Bu durum, İran'da güçlenen Akamenis Hanedanının Pers lideri Büyük Kiros/Cyrus'un (MÖ. 558-530),¹¹⁸

¹¹² Türkkiye Ataöv "Keşmir Meselesinin Önemi", s. 196; P.N.K Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 5vd.

¹¹³ Araştırma konumuz olan Keşmir'in ilk dönemleri ile alakalı doğrudan bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Dinî ve felsefi nazariyeler ve efsanevi hikâyeler bulunmaktadır. Bu efsaneler ve dinî felsefi metinler nispeten toplumun yaşayış tarzını, gelenek ve göreneklerini ortaya koymakta ise de Keşmir'in siyasî tarihîni ortaya koyması bakımından eksik kalmaktadır.

¹¹⁴ Eski çağ Hint tarihî bakımından birinci elden kaynaklar yok denecek kadar azdır. MÖ. III. yüzyıla kadarki Hindistan tarihî için arkeoloji çalışmalarıyla elde edilen bilgiler büyük bir öneme sahiptir. Ama bu husustaki çalışmaların da yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Kemal Çağdaş, *Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş*, s. 12vd; Rama Shandar Tripathi, *History of Ancient India*, Delhi 1967, s. 6vd.

¹¹⁵ Nalinaksha Dutt, *Buddhism In Kashmir*, Delhi 1985, s. 12; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 140-42.

¹¹⁶ Naga'nın kimliğini belirlemek mümkün değildir. Bunlar Asya'nın merkezinden Keşmir Vadisi'ne göç etmiş oldukları muhtemeldir. Geniş bilgi için bkz. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 15; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s.55; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 13.

¹¹⁷ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 73; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 31.

¹¹⁸ Sınırlarını Hindistan'a kadar uzatan bu kral Afganistan üzerine de bir ordu yollamıştır. Herman Kulke & Dietmar Rothermund, *A History of India*, New Jersey 1986, s. 56.

dikkatini bölgeye çevirmesine neden olmuş ve Kiros, Hindistan'ın çeşitli kabileleri üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştır. Bir diğer Pers Kralı Darius'un (MÖ. 522-486) idaresi döneminde ise Hindistan'da Perslerin hâkimiyeti Sind Vadisi'nin bir bölümüne¹¹⁹ ve Keşmir'e kadar uzanmıştır.¹²⁰

Bölgede gün geçtikçe güçlenmeye başlayan Pers İmparatorluğu'na son veren Makedonyalı İskender, Maverâünnehir'i ele geçirdikten sonra MÖ. 327'de Hindikuş Dağları'nı aşarak Hindistan'a girmiştir. Keşmir Vadisi başlangıçta İskender komutasındaki Makedonya kuvvetlerinin dikkatini çekmemiştir. MÖ. 326'da İndus yakınlarına ulaşan İskender, Taksila Kralı Ambhi tarafından hediyelerle karşılanmış ve Taksila böylece İskender'e bağlılığını göstermiştir.¹²¹ Bu sırada Keşmir, Abhisara Kralı Abhisares'in idaresi altındaydı.¹²² Abhisares de Makedonyalı İskender'e bağlılığını bildirmiş ve bunun sonucunda hâkimiyet alanı Keşmir'den Hazara'ya kadar genişletilmiştir. İskender, Ganj havzasına kadar bölgede egemenliğini genişletmek istemiş; ancak Hintlilerin kırılmayan direnci, Makedonya ordusunda baş gösteren hoşnutsuzluklar ve askerlerin komutanlarının peşinden gitmek istememesi sonucunda Hindistan'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Onun ölümünden sonra "Unutulmuş İmparatorluk" da denilen Baktrian Helenleri (Greko Baktria) Devleti kurulmuştur.¹²³ MÖ. 317 yılından itibaren Hindistan'da Makedonyalılara ait bir tek garnizon kalmamıştır.¹²⁴ Makedonyalı İskender'in bölgeden ayrılışı sonucunda önce Hindistan'da

¹¹⁹ V. Diakov& S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, (nşr. Ö. İnce), V Yayınları, Ankara 1987, s. 258; A.V.W. Jackson, "The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander's Invasion", *The Cambridge History of India I, Ancient India*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 299.

¹²⁰ Darius Sind Nehri boyunca geniş çaplı bir yayılma siyasetine başlamıştır. Önceleri Sind Nehri boyunca yer alan kasabalara karşı nehirten bir keşif harekâtı olarak başlayan seferler, güneydeki dağlık bölgeyle deniz arasındaki sahada iyice genişlemiş, Sind'in doğusunda büyük bir bölgenin yağmalanması ve nihayetinde Pencap'ın Pers İmparatorluğunun yirminci satraplığı hâline getirilmesiyle tamamlanmıştır. Bkz., A. V. W. Jackson, "The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander's Invasion", *The Cambridge History of India I, Ancient India*, s. 299.

¹²¹ E.R. Bevan, "Alexander the Great", *The Cambridge History of India I*, (nşr., E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 324vd.; G. Macdonald, "The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria and Parthia", *The Cambridge History of India I*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 384vd; F.W. Thomas, "Chandragupta, The Founder of the Maurya Empire", *The Cambridge History of India I*, (nşr. E.J. Rapson), s. 420vd.; A. Belenitsky, *Central Asia*, (nşr. J. Hogarth), London 1969, s. 59.

¹²² M. Aurel Stein, *The Ancient Geograph of Kashmir*, s. 8.

¹²³ Bu devleti meydana getiren halk, İskender'in büyük ölçüde Kıbrıs ve Mısır'dan getirtip Pencap ve Hayber geçitlerinden Ceyhun membaina kadar uzanan sahada yerleştirdiği gruplardan oluşmaktaydı. Bkz., E. J. Rapson, "The Scythian and Parthian Invaders", *The Cambridge History of India I, Ancient India*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 512vd.; T. Keightley, *A History of India From The Earliest Times to the Present Day*, London 1847, s. 6; A. Guha, *Central Asia*, New Delhi 1970, s.121vd.; E. R. Bevan, "Alexander The Great", s.386 vd; G. Macdonalds, "The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria and Parthia", *The Cambridge History of India I*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 387; Vincent A. Smith, *The Early History of India from 600 BC to The Muhommadan Conquest*, Oxford Clarendon Press, London 1914, s. 53vd.

¹²⁴ V. Diakov&S. Kovalev, *İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, s. 263; Herman Kulke& Dietmar Rothermund, *A History of India*, s. 60.

ardından da Keşmir’de Maurya (Morya) Devleti’nin hâkimiyet dönemi (MÖ 321-185) başlamıştır.¹²⁵

Keşmir’in siyâsî tarihî içerisinde Maurya Hanedanlığı dönemi, önemli bir kısmı teşkil etmektedir. Maurya Devleti’ne dair bilgilerimiz, MÖ. 269-232 yılları arasında saltanat süren kralları Aşoka tarafından, önemli ticaret yolları üzerindeki stupa¹²⁶ adı verilen sütunlara ve kayalıklara kazınmış belgelere dayanmaktadır.¹²⁷ Sırasıyla Çandragupta, Bindusara ve Aşoka’nın iktidara geldiği Maurya Devleti, Makedonyalı İskender’in Hindistan’da başlattığı yıkıcı istilanın da sonunu getirmiştir.¹²⁸ Şehzadeligi sırasında Taksila ve Ucceyn’de valilik yapmış olan Aşoka, babası Bindusara’nın ardından devletin başına geçmiş ve devletinin sınırlarını kuzeyde Hindukuş ile Himalaya Dağları’na ve Bengal’in doğusuna kadar genişletmiştir.¹²⁹

Keşmir’in bilinen siyâsî tarihî, büyük Hint Kralı Aşoka ile başlatılmaktadır.¹³⁰ Kral Aşoka, Keşmir’e yaptığı düzenli ziyaretlerde burada çok sayıda stupa yaptırmıştır.¹³¹ Bu kralın, Keşmir’in iç kısımlarına kadar nüfuzunu genişletmesinde Budizm’i kabul etmesi ve Keşmir’de ilk Budist konsili¹³² toplanması rol oynamıştır. Bu süreç, bölgeye kitleler hâlinde göçlerin yapılmasını başlatmıştır. Bundan sonra Keşmir ülkesinde katı kast sistemi, süslü ritüellere dayanan Hinduizm inancı yerini Budizm’e bırakmıştır. Öyle ki Keşmir, ilerleyen zamanda Budizm’in dünyanın farklı yerlerine yayılacağı bir merkez hâline gelmiştir. Yaklaşık olarak

¹²⁵ Herman Kulke & Dietmar Rothermund, *A History of India*, s. 61; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 67.

¹²⁶ Buda kalıntılarını saklamak için yapılmış üstü kubbeli anıt ve tapınaklara stupa adı verilmektedir. Kral Aşoka, hâkim olduğu topraklarda Budizm’in yayılması amacıyla yaklaşık olarak 84.000 stupa yaptırmıştır. Günümüze kadar gelen ve halk dilinde yazılmış bu anıtlar Orta Hindistan’da, Aşoka’nın bir zamanlar valilik yapmış olduğu Ucceyn ve Sançi çevresinde bulunmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 61.

¹²⁷ Eski taş üzerine yazılmış bu kitabeler MÖ. III. yüzyılın ortalarına ait en eski Hint yazmalarıdır. Aşoka kitabelerinin dili, eski Hint dili değildir. Bunlar orta devir halk şiveleriyle yazılmıştır. Bugüne kadar gelen bu anıtlar Orta Hindistan’da, bir zamanlar valilik yapmış olduğu Ucceyn ve Sançi çevresinde bulunmaktadır. Çinli seyyah Hsüan-tsang bu kayalıklardan dört tanesini Keşmir ziyareti esnasında görmüş ve bunları muhteşem eserler olarak belirtmiştir. Bunlar ülkenin kanunlarını ve insanların dinî hassasiyetlerini ortaya koyan yazıtlardır. Samuel Beal, *The Life of Hiuen Tsiang*, Kegan Paul, Trenchard, Trübner & Co. Ltd., London 1911, s. 68; Samuel Beal, *Siyu-ki: Buddhist Record of The Western World II*, Trübner & Co., Ludgate Hill., London 1884, s. 88; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 5; Aşoka’nın yazıtları hakkında daha geniş bilgi için bkz., B. M. Barua, *Aşoka and His Inscriptions*, Calcutta 1946; D. R. Bhandarkar, *Aşoka*, Calcutta 1925.

¹²⁸ Burton Stein, *Hindistan Tarihî*, (İng. Bask. Der. David Arnold), (İngilizceden Çev. Müfit Günay), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2015, s. 72-74.

¹²⁹ Herman Kulke & Dietmar Rothermund, *A History of India*, Taylor & Francis e-Library, New York 2002, s. 62.

¹³⁰ Sayıd Abbas Athar Rızvi, “Keşmir”, s. 325.

¹³¹ M. Longworth Dames, “Keşmir”, s. 602; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 61.

¹³² Katolik Hristiyanların dinî meselelerini tartışarak çözüme kavuşturmak amacıyla önde gelen din adamlarının bir araya geldikleri kurula konsil denilmektedir. Ömer Faruk Harman, “Konsil”, *DİA*, C.XXVI, Ankara 2002, s. 175-178; TDK, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, 1974.; Budist Konsiller hakkında bilgi için bkz., Akif Göçmen & Ahmet Güç, “Konsillerin Budizm Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.2, (2022), s. 893-913.

5.000 Budist rahip Keşmir'e yerleştirilmiş ve Budizm'in yayılması hızlanmıştır.¹³³ Aşoka'nın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Jalauka, Keşmir'i bağımsız bir şekilde idare etmiştir. (MÖ.232-172) Hindistan tarihinde adı pek bilinmeyen Jalauka, Keşmir'de yasal yönetim, mali konular ve buna benzer alanlarda yenilikler gerçekleştirmiştir.¹³⁴

Maurya Devleti'nin yıkılmasının ardından, Hindistan'ın kuzeybatısına kadar uzanan istila hareketleri Keşmir'e kadar yaklaşmıştır. Bu istilaların en yıkıcı olanı, Makedonyalı İskender'in izinden giden "Greko-Bakteria (İndo-Grek)"ler tarafından başlatılmıştır.¹³⁵ Celum Nehri ve Celum ile Baramula tepeleri arasında Aziz ve Azizelere ait gümüş sikkeler, Keşmir'in kısa bir süre Greko-Bakteria idaresi altında olduğunu göstermektedir.¹³⁶

MÖ. II. yüzyılın başlarında yaşanan gelişmeler, Hindistan'ın kuzey topraklarında da etkisini göstermiştir. Hunların saldırıları karşısında duramayan Yüe-çiler, Türkistan'dan göç ederek İli, Çu ve Narin nehirleri bölgesine ulaşmışlardır.¹³⁷ Yüe-çiler, burada oturan Saka boylarının¹³⁸ bir kısmını kendilerine bağlarken, diğer kısmını güneye sürmüşlerdir. Sakaların bir kısmı Keşmir'e geçerek orada devlet kurmuş,¹³⁹ diğer kısmı ise Ceyhun üzerinden, Merv-Herat yoluyla Kuzey Hindistan'a, Gandhara bölgesine inmiştir.¹⁴⁰

¹³³ P. N. K. Bamzai, *History of Kashmir*, New Delhi 1973, s. 68.

¹³⁴ Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 191-192.; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 21.

¹³⁵ Bkz. R.S. Sharma, "Central Asia and Early Indian Cavalry (c.200 B.C.-1200 A.D.)", *Central Asia*, Yeni Delhi 1969, s.174-181.

¹³⁶ Molla Ahmet tarihinin yazarlarında Hasan'ın anlatımına göre; II. Damodara'nın oğlu Narendra zamanında Keşmir'e bir aziz gelir. Kral bu aziz ile iki gün iki gece geçirmiş ve onun dinî öğretilerini dinlemiştir. Bunlardan oldukça etkilenen kral bir süre sonra ülkeden ayrılır ve tahtını Kanişka tarafından yönetilen Kuşan Krallığı'na bırakır. Bkz. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 80.

¹³⁷ Büyük Hun hükümdarı Mao-tun'un oğlu Giyükh/Lao-Shang (MÖ.174-160)'ün önünden çekilmek üzere yapılan göç hakkında geniş bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler", *DTCF Dergisi XV/1-3*, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s. 250vd.

¹³⁸ R.K. Mookerji, *The Gupta Empire*, Bombay 1952, s. 3; Sakaların milliyetleri, dilleri ve inançları ile ilgili tartışmalar için A.Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I, (Batı ve Kuzey Türkistan)*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 86-91; A.Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 406vd; İ. Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 39-59; T. Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, S.23 (Mart 1969), s. 144-169.; Neslihan Durak, "Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, s. 139-140.

¹³⁹ Han-Shu'nun verdiği bu bilgi hakkında bkz. Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler", s. 258; Çin kaynaklarına göre Yüe-çi'lerin bu dönemde başkenti Ceyhun'un kuzeyindeydi. Nitekim Çin elçisi Chan-Chien MÖ. 128'de onları burada ziyaret etmiştir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 328.

¹⁴⁰ Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler", s. 269; E. J. Rapson, "The Scythian and Parthian Invaders", *The Cambridge History of India I*, Ancient India, s. 512; B. Ögel burada Sakaların Pamir yoluyla güneye indikleri yolundaki görüşleri tenkid eder. Sakalardan bir kısmı da Hazar denizinin kuzeyinden Terek civarına yerleşecekler, kalanlar ise Fergana ile Kaşgar arasında Çinlilerin *Hiu-sin* veya *Kün tu* dedikleri Türk uruklarını oluşturacaklardır.; Hindistan coğrafyasında Sakaların varlığı hakkında bkz., Müslüme Melis Çelikaş, "Genel Hatlarıyla Hint Coğrafyasında Sakalar", *Türk Tarihine Dair Yazılar-II*, (Ed. Alpaslan Demir& Tuba Kalkan& Eralp Erdoğan), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 25-31.

Hindistan'a yönelen Sakaların başında, Doğu İran'daki Saka-Part feodalitesine mensup bir satrap¹⁴¹ olduğu iddia edilen ve "krallar kralı" ünvanını taşıyan¹⁴² Maues¹⁴³ bulunmaktaydı.¹⁴⁴ Hindistan'a inerken Partları¹⁴⁵ mağlup eden Sakalar,¹⁴⁶ Maues ve halefi I. Azes'in yönetiminde Gandhara'dan Hindistan'ın orta kesimlerine ve kuzeyine yayıldıkları gibi, güneyde de sınırları Mathura, Ucceyn ve Saurashtra'nın büyük bir bölümüne ulaşan dev bir imparatorluk kurmuşlardır.¹⁴⁷

Hindistan'a yerleştikten sonra, Orhun kıyısında yer alan kitabelere çok benzeyen Bengütaşlar diken Sakalar, zamanla Part hâkimiyetine girerek yavaş yavaş yerli kültürü benimsemişlerdir. Bu arada, İran ve Kuzey Hindistan'da yeni bir Part devleti kuran Gondhopharnes (MÖ.18-MS.50) tarafından, muhtemelen MÖ. 19'da siyasî alandaki varlıkları da sona erdirilmiştir.¹⁴⁸

Türkistan'da yaşanan gelişmeler nedeniyle, Hindikuş'un güneyine ya sürülmüş ya da kendileri buraya göç etmiş olan boylardan biri de Kuşanlardır. (MS. 78-248).¹⁴⁹ MS. I. yüzyılın ilk yarısında, Kuşan yabgusu I. Kadfizes (I. Kujula Kadphises), beş ayrı yabgunun hâkimiyeti altında dağınık hâlde bulunan Yüe-çi boylarını bir araya getirerek Kuşan Devleti'ni kurmuştur. Çin kaynakları ve sikkeler yardımıyla tanıyabildiğimiz ilk Kuşan hükümdarı I. Kadfizes, Yüe-çi'lerin Belh¹⁵⁰ çevresine yerleşmelerinden bir asır sonra hâkimiyeti ele aldıklarından hareketle, MS. 25 tarihlerinde Kuşan tahtına geçmiş olmalıdır.¹⁵¹ Kuşan yabgusu I. Kadfizes, Taxila

¹⁴¹ Perslerde il yöneticisi, vali. *TDK Sözlüğü*.

¹⁴² E.J. Rapson, "The Scythian and Parthian Invaders", *The Cambridge History of India I, Ancient India*, s. 512.

¹⁴³ Hindistan'daki yazıtlarda bu kralın ismi *Moga* olarak, paralarda *Maues* şeklinde geçmektedir. Bkz. Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 242.

¹⁴⁴ Bazı araştırmacılar, ismi sikkelerde de yer alan bu kişinin Ucceynli satrap Çashtane olduğunu ve hanedanı da bunun kurduğunu ifade etmektedirler. Walter Ruben, *Eski Hind Tarihî*, (nşr. C. Z. Sanbay), Salon Yayınları, Ankara 1944, s. 198.

¹⁴⁵ Part diğer adıyla Arsak İmparatorluğu (MÖ. 247-MS 224) hakkında bkz. Ahmet Apaydın, "Part (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)", *www.academia.edu* (Nisan 2020) (Erişim tarihi 10.10. 2024)

¹⁴⁶ Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler", s. 263.

¹⁴⁷ Salim Cönce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1288 vd; Shrava Satya, *Sakas in India*, Delhi 1981. s. 3vd.

¹⁴⁸ Bu olay Vikrama tarih başlangıcına [MÖ. 58 tarihîyle başlatılan bu takvim hakkında bkz. E.J. Rapson, "The Scythian...", s. 512] göre tarihlenmektedir. Bkz. Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler", s. 271; Yeni kurulan bu Part Devleti için bkz. R. N. Frye, *The History of Persia*, London 1962, s. 185vd.; A. Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 408.

¹⁴⁹ Çinlilerin Kuei- chuang olarak kendi dillerine aktardıkları kelimenin aslı Kuşan'dır. Kuşanların kendilerinden kalan paralarda, "Kuşana", "Koşanu", Khrastice yazılmış paralarda ise "Gushana veya Kuşhana" ismi görülmektedir. Yazıtlarda da Kuşan ismini görmemiz mümkündür. Bu ismin anlamının ise bir bey adı veya bir boy ya da sülale adı olduğu yönünde görüşler söz konusudur. Devleti kuran kişinin şahsi ismi olduğu görüşü daha kuvvetle muhtemeldir. Mehmet Tezcan, "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 789-814; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihî*, Sevinç Matbaası, Ankara 1973, s.11.

¹⁵⁰ Afganistan'ın kuzeyinde bir şehir, Amuderya'nın güneyindeki Dehas ırmağı üzerinde ve kuh-i baba dağının eteğinde kurulmuştur. Tahsin Yazıcı, "Belh", *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s. 410-411.

¹⁵¹ Kuşan yabgusu I. Kadfizes (I. Kujula Kadphises)'in tahta geçiş tarihî için bkz. Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çi'ler", s. 273.

(Taşşehir) ve Gandhara'nın alınmasının ardından Ki-Pin (Keşmir)¹⁵² ve çevresini ele geçirmiştir. Keşmir'in, Kral Aşoka'dan sonra bilinen tarihî, milâttan sonra 78-248 yılları arasında hüküm süren ve Orta Hindistan'a kadar hâkimiyetini kabul ettiren Türkistan'daki Kuşan İmparatorluğu dönemine aittir.¹⁵³ Kuşanlar, hâkimiyet sürdükleri dönemde dünyanın en büyük dört devletinden biri olmuş ve yaklaşık elli yıl kadar da bu güç dengelerini ellerinde tutmayı başarmışlardır.¹⁵⁴

Ünü Hindistan sınırlarını aşan ve Kuşan kralları arasında en fazla değere layık görülen Kral Kanişka,¹⁵⁵ Aşoka'dan sonra Budizm'in yayılması için yaptığı hizmetleriyle adından en çok bahsedilen kişidir.¹⁵⁶ Kanişka¹⁵⁷ ismi bu kadar önemli olmasına karşın, ilgili döneme ait tarihî bilgiler oldukça yetersizdir. Üstelik kendisine ait tarihsel bilgiler büyük ölçüde değişkenlik göstermektedir.¹⁵⁸

¹⁵² Ki-pin'in neresi ifade ettiği üzerinde bazı görüşler mevcuttur. VII. yüzyılda Ki-pin denilince Kapisa/Kabil anlaşılmaktadır. Sten Konow ise Hanlar devrinde (MÖ. 206-MS. 220) Ki-pin'in Taxila ve Taht-ı Bahî bölgelerini ihtiva eden Gandhara olduğunu ileri sürmektedir. Vincent Smith doğrudan doğruya Keşmir olarak kabul etmektedir. Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 267.

¹⁵³ Bhaskar Chattopadhyay, *The Age of the Kushanas*, Calcutta 1967, s. 17.; Sayıd Abbas Athar Rızvi, "Keşmir", s. 325.

¹⁵⁴ Bkz. Awadh Kishore Narain, "Kuşan Devleti", *Türkler Ansiklopedisi I*, (nşr. Murat Yaşar), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 821-826.; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 21.

¹⁵⁵ Bu kralın adı konusunda bazı muhtelif görüşler mevcuttur. Kitabelerde Hint tesiriyle Kanişka olarak geçen bu isim paralarda Yunan tesiriyle "Kanerke, Kenerki" olarak geçmektedir. Ebu Reyhan El- Bîrûnî'nin "Tahkiku'l Malil Hind" adlı eserinde "Kanikka, Kanik", şeklinde yazılmışken, bazı Çinli yazarlar ve Keşmir Brahmanlarınca kullanılmış olan "Kanta, Kanit" biçimleri de mevcuttur. İslâmî dönem kaynakları da Raca Kanik olarak kaydetmektedirler. Kanişka'nın saltanatı döneminde bastırılan paralardan ve yaptırılan heykellerindeki tasvirlerinden yola çıkılarak, Türk menşei olduğu öne sürülmektedir. Bu kral tasvirlerinde, belden aşağısı genişleyen bir palto ve uzun çizmeler, ayrıca iri bir baş, yuvarlak yüz, geniş ve iri göğüs bölgesi gibi vücut hatlarıyla çizilmiştir. Bu özellikler onun Türk kökenli olduğu yönünde önemli ipuçlarıdır. Keşmirli tarihçi Kalhana da "Racatarangini" adlı eserinde Hindistan ve çevresine hâkim Türk kralları "Turushkanvaya" şeklinde kaydetmektedir. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 71; A. Z. V. Togan, "Huen-Çang'a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/I-2*, 1964, s. 58-61.; Yalçın Kayalı, "Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka (MS 78-99)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 55, S.2, (2015), s. 193; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 23vd; J. Kenndey, "The Secret of Kanishka", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 1912*, Cambridge University Press, s. 670.

¹⁵⁶ J. Kenndey, "The Secret of Kanishka", s. 665.

¹⁵⁷ Onun para ve heykellerindeki tasvirlerinden hareketle, Türk kökenli biri olduğu ileri sürülür. Kanişka tasvirlerinde, belden aşağısı genişleyen bir palto ve uzun çizmeler, ayrıca iri bir baş, yuvarlak yüz, geniş ve iri göğüs bölgesi ile vücut hatları çizilir. Bu tasvirleri onun Türk kökenli olduğu yönünde önemli ipuçlarıdır. Kalhana'da bölgeye Hindistan ve çevresine hâkim Türk kralları "Turushkanvaya" şeklinde geçmektedir. Yalçın Kayalı, "Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka (MS 78-99)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, s. 193; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 2; J. Kenndey, "The Secret of Kanishka", s. 670.

¹⁵⁸ Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 233.

Yaklaşık yirmi üç yıl süren saltanatı boyunca Kral Kanişka, Partları mağlup etmiş ve bütün Ganj Nehri¹⁵⁹ boyu ile Dekken'e¹⁶⁰ kadar uzanan bölgeyi-yani Malva ile Gucerât da dahil olmak üzere Kuzey Hindistan'ı hâkimiyeti altına almıştır.¹⁶¹ Kanişka'nın hâkimiyet sahası zamanla Keşmir topraklarına kadar genişlemiştir. Bölgede bulunan kitabeler ve Kanişka tarafından yaptırılmış olan Kanişkapura (Kanişpur), hâlen küçük bir yerleşim yeri olarak varlığını sürdürmektedir.¹⁶²

Kuşan Kralı Kanişka, saltanatının ilk yıllarında ele geçirdiği Keşmir'in siyasî ve kültürel hayatında önemli gelişmelere yol açmıştır. Kendisi başlangıçta Budizm'e inanmıyorsa da¹⁶³ Keşmirli rahipleri himayesi altına almış ve zaman içinde Budizm'e yakınlık duymaya başlamıştır. Muhtemelen saltanatının sonlarına doğru Budizm'i kabul etmiştir. Bu gelişme, Kanişka'ya çok büyük bir ün kazandırmış ve adını Çin, Tibet ve Moğolistan topraklarına kadar taşımıştır. Devlet işlerinin müsaade ettiği ölçüde Budizm felsefesi ile ilgilenmiş ve bu dönemde yaşanan dinî ihtilafların önüne geçmek ve bunlara son vermek amacıyla büyük bir konsil toplama kararı almıştır.¹⁶⁴ Toplantının yapılacağı yer konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Kanişka, konsilin başkent Gandhara'da toplanmasını istemiş, ancak sıcak mevsim şartları nedeniyle bu öneriye itiraz edilmiştir. Nihayetinde toplantının, daha iyi hava koşullarına sahip olan Keşmir'de yapılması kararlaştırılmıştır. Konsil, dinî anlaşmazlıklara son vermenin yanı sıra Budizm'e dair yazılan el yazması eserleri de bir araya getirme amacı taşımaktadır. Yaklaşık altı ay kadar süren konsil sonunda hukuki metinler incelenmiş ve daha sade, anlaşılır bir dille yeniden yazılmıştır. Toplantıda alınan kararlar ve ulaşılan sonuçlar, Sanskritçe olarak bakır levhalar üzerine kaydedilmiş ve bu levhaların ülke dışına çıkarılması yasaklanmıştır. Bu

¹⁵⁹ Hinduların kutsal saydıkları Ganj Nehri, aynı zamanda birer tanrı ismi olan Cemne, Ganj, Benas, Çambal ve Betva olmak üzere beş ana koldan beslenmektedir. Bihar bölgesinde Sun, Sarov, Gogra ve Gandak nehirlerinin birleşmesiyle suları daha da çoğalan Ganj, Bengal bölgesinde güneye dönmeden yine Himalayalardan doğmuş olan Brahmaputra nehri ile birleşerek, büyük bir delta yaptıktan sonra Bengal Körfezi'ne dökülmektedir. L. D. Stamp, *Asia; A Regional and Economic Geography*, London 1946, s. 178.

¹⁶⁰ Güney Hindistan'da yer alan Dekken için bkz. Khaliq Ahmad Nizamî, "Dekken", *DİA*, C.IX, İstanbul 1994, s. 112-113.; T. W. Haig, "Dekken", *İA*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 514-515.

¹⁶¹ Geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 23vd; A.Z.V. Togan, "Huen-Çang'a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2*, (1964), s. 58-61; Neslihan Durak, "Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, 25-28 Haziran 2007, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 139-144.; Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi I*, s. 815-820.

¹⁶² Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 260; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 30; Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 12vd.

¹⁶³ Budizm ile yakından ilgileri olan Uygurlar dahi Kanişka'yı biliyorlardı. Kanişka'dan Uygur vesikalarında, "tövbe etmiş günahkâr kimse" diye söz edilmektedir. Muhtemelen bu kayıttan Kanişka'nın ilk zamanlar Budist olmadığı anlaşılmaktadır. Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 24.

¹⁶⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 75; Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 268.

kayıtlar, muhtemelen Srinagar yakınlarındaki bir tepenin altına gömülü hâlde hâlen varlığını sürdürmektedir.¹⁶⁵

Maurya Kralı Aşoka zamanında yapılan Budizm toplantısı ile bu inanış, Hint yarımadası ve güneydeki ülkelere kadar yayılmıştır. Kral Kanişka'nın düzenlediği konsil, Budizm'e yeni bir enerji ve güç kazandırmıştır. Bu konsil ile Budizm tarihinde yeni bir dönem başlamış ve Kanişka, ülkesine dönerken Keşmir'i Budist kilisesine bırakmıştır.¹⁶⁶ Kuşan kralları, Budizm'e karşı mücadele etmiş ve yayılmasını önlemeye çalışmışlardır. Kanişka ise onların aksine Budizm'i kabul ederek bu inanışa hizmet etmiştir. Paralarına bile Buda adını yazdırarak Kabil, Belh, Kandahar,¹⁶⁷ Keşmir ve Pencap'ta çok sayıda tapınak yaptırmıştır.¹⁶⁸ Budizm, Kuşanların koruyuculuğu altında gelişerek cihanşümul bir din hâline gelmiştir.¹⁶⁹

Kuşanlara ait paraların üzerinde ise, "güzel" manasına gelen "kucula" gibi Türkçe ünvanlar yer almaktadır. Bu durum, Kuşanların Budizm'i kabul etmiş olmalarına rağmen pek de Hintlileşmediklerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.¹⁷⁰ Esasen bu dönemde Kuşanlar, sadece Hindistan işleriyle değil, bölgede yaşanan diğer meselelerle de yakından ilgilenmiş bir devlettir.¹⁷¹ Kuşanların Keşmir hâkimiyeti ise, 178 yılında Kanişka'nın oğullarından Huvişka'nın ölümüyle sona ermiştir.¹⁷²

¹⁶⁵ Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 230.; Kanişka'nın Budist konsili hakkında bkz. Tokan D. Sumi, "Kanishka's Buddhist Council in Kashmir", *Heritage of Kashmir*, (Ed. F. M. Hassnain), Gulshan Publishers, Kashmir 1980, s. 33-39.

¹⁶⁶ Henry Yule, *The Travels of Marco Polo I*, New York 1903, s. 168; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 602; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 75-76; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 83vd.

¹⁶⁷ Rivayete göre Keyhüsrev ülkelerden geçip hükümdarlıkları yerle bir ederek Çin'e varmış ve orada Kenkdiz adını verdiği büyük bir şehir kurmuştur. Burası Yansu şehridir. Hint diyarında Keşmir şehrini Keykavus'un kurduğu, Siyavahs'ın da babası Keykavus'un sağlığında Sind'de Kandahar şehrini kurduğu söylenmektedir. Afganistan'ın üçüncü büyük şehri olan Kandahar, Afganistan'ın güneyinde, bugünkü Pakistan sınırına kadar uzanan bölgede yer alır. Makedonyalı İskender'in Asya seferi sırasında Persler'in bir satraplık merkezi olan şehir MÖ. I. bin yıl içinde deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m yükseklikte Tarnak ve Argandap Irmakları arasındaki bir platoya yerleşmiştir. Kandahar vilayeti genel hatları itibarıyla eski Zemindaver vilayetini ve Hilمند, Tarnak, Argandab ve Durranilerin başlıca vatani olan Argasan'ın aşağı vilayetlerini içine almaktadır. Bkz., Mes'ûdî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Dr. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 129; A. Hamilton, *Afghanistan*, William Heinemann, London 1906, s. 242vd.

¹⁶⁸ E. B. Havell, *The History of Aryan Rule in India*, Londra 1968, s. 142.; Herman Kulke & Dietmar Rothermund, *A History of India*, s. 76-77.

¹⁶⁹ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968, s. 112.

¹⁷⁰ Walter Ruben, *Eski Hind Tarihi*, s. 199.; Neslihan Durak, "Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar", s. 141; Salim Cöhe, "Hindistan'da İlk Türk Hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi I*, s. 819; Herman Kulke & Dietmar Rothermund, *A History of India*, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, Malaysia 2010, s. 77.

¹⁷¹ Kanişka döneminde Kuşanlar, Çin'in Türkistan'a yayılmak isteyişine ilgisiz kalmamış ve ticaret yollarının Çin'in eline geçmesini önlemek için Semerkant Krallığı ile ittifak yapmış, hatta 90 yılında yetmiş bin kişilik bir orduyu Türkistan üzerine sevk etmiştir. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun imparatorluğu Tarihi II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 296vd.

¹⁷² Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 35.

Kuşan hâkimiyetinin ardında başlayan Gupta¹⁷³ hâkimiyeti ile Eski Hindistan'ın son dönemi de başlamıştır. Bu dönemde Eski Hint medeniyeti zirve noktasına ulaşmıştır. Gupta'nın ilk zamanları tam olarak bilinmemektedir. Kökenleri belirsiz görünse de anayurtlarının Magadha bölgesine,¹⁷⁴ yani Kuzey Bengal'e dayandığı kabul edilmektedir.¹⁷⁵ İlk güçlü hükümdarları olan I. Çandragupta/ I. Chandragupta (MS. 319-335), Bengal'in kuzeyinde hüküm süren bir racayken, Buda zamanında bir Liçhavi (Liççhavi)¹⁷⁶ prensesi ile evlenerek nüfuzunu artırmış;¹⁷⁷ bu sayede Liçhavi toprakları üzerinde de egemenlik kurmuş ve hâkimiyetini şimdiki Allahabad bölgesine kadar genişletmiştir. I. Çandragupta'nın ölümüyle yerine geçen oğlu I. Samudragupta (MS. 335-375),¹⁷⁸ Kuzey Hindistan, Keşmir, Brahmaputra ve Narbada arasındaki bölgeleri ele geçirmiştir. II. Chandragupta (MS. 375-414) döneminde ise Kuzey Hindistan'ın tamamı Gupta'nın idaresi altına girmiştir.¹⁷⁹ V. yüzyılda Ceyhun ovasına yerleşmiş bulunan, Yunanlılar tarafından Eftalitler, Araplar tarafında Heyatile olarak adlandırılan Akhunların¹⁸⁰ VI. yüzyılda Hindistan akınları başlamıştır. Bir yandan iç çatışmalar, bir yandan Akhunların giderek artan baskılar neticesinde Gupta'nın siyasî birliği sona ermiştir.¹⁸¹

Kabil üzerinden İndus Nehri boyunca uzanan eski Kuşan topraklarını yakıp yıkan istilacılar, başlangıçta yağma amacı taşıyan akınlarıyla Ganj Ovası'nı ve bölgedeki çok sayıda yerleşim yerini talan etmişlerdir. Bu saldırıların ardından Gupta'nın başkenti Pataliputra ateşe

¹⁷³ Gupta, koruyan, gözeten, sır tutan anlamlarını taşıırken kelimenin Sanskrit "Goptri" kelimesinden geldiği ve komutan, askerî yönetici anlamlarında kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir. Gupta tarihî ve kültürü hakkında geniş bilgi için bkz. Müslüme Melis Çelikaş, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

¹⁷⁴ Magadha (Mo-kie-t'o) şehri duvarlarla çevrili olup nüfusu az olmasına rağmen çok sayıda kasabası vardır. Bu kasabalar yüksek dağlık bölgelere inşa edilmiştir. Toprakları zengin ve verimlidir. Budizm'in hâkim olduğu Magadha'nın yöneticileri güvenilir insanlar olarak belirtilmektedirler. Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World II*, s. 82vd.

¹⁷⁵ Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 205-347; K. Chakrabarti, "The Gupta Kingdom", *History of Civilizations of Central Asia III (The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750)*, London 1996, s. 188.

¹⁷⁶ Liççhavi Devleti tahminen 1. ve 2. asırlarda bugünkü Nepal ülkesinin Kathmandu şehrinde kurulmuş bir devlettir. Bkz. Müslüme Melis Çelikaş, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, s. 20.

¹⁷⁷ Yapılan bu evlilik yalnız siyasî değil, sosyal açıdan da Gupta Devleti'ne çok şey katmıştır. Liççhaviler, Gupta'lara göre bir üst kasttan olmaları sebebiyle bu evlilikten sonra dünyaya gelen bireyler bu sınıfa mensup olmaktadır. I. Çandragupta ve Liççhavi prensesi Kumaradeva'nın evliliğinden oğulları Samudragupta doğmuştur. Müslüme Melis Çelikaş, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, s. 22.

¹⁷⁸ Samudragupta, bir Kuşan ünvanı olan *Daivaputra shāhi shāhānushāhi*'yi kullanmakla beraber o dönem sadece Pencab'ın batısında küçük çaplı bir hâkimiyete sahip olan Kuşanlar ile bağlantısı belirsizliğini korumaktadır. K. Chakrabarti, "The Gupta Kingdom", s. 188-189.

¹⁷⁹ K. Chakrabarti, "The Gupta Kingdom", s. 188-190.

¹⁸⁰ Türkistan'ın büyük devletlerinden olan Akhun veya Eftalitlerin menşeleri hala tam anlamıyla aydınlatılamamıştır. Akhunların menşei hakkında bkz., Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 71.; Müslüme Melis Çelikaş, "Kaynaklarda Ak Hunlar", *XVII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler II*. Cilt-1. Kısım, Ankara 2018, s. 71-88.

¹⁸¹ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 85.

verilmiş halkı katledilmiştir. Bu yıkıcı seferlerden sonra Hindistan'ın kuzeybatısı bölgesi, yaklaşık 30 yıl boyunca Baktriya/Toharistan Eftalit Krallığı'ndan bağımsız bir şekilde teşekkül eden Eftalit (Akhun) İmparatorluğu tarafından idare edilmeye başlanmıştır.¹⁸²

Akhunların akınları, bu tarihte Kuzey Hindistan'a yerleşmiş olan Guptalar tarafından önlenmek istenmiş ancak başarılı olunamamıştır. Hindistan'ın Akhunlar tarafından istilası V. yüzyılın sonlarına doğru, 480 yılında gerçekleşmiştir; fakat daha erken bir tarih üzerinde duran araştırmacılar da mevcuttur.¹⁸³ Hâkimiyet alanlarını Orta Hindistan'a kadar genişleten ve Hind kaynaklarında *Mleccha/Mleçça*¹⁸⁴ olarak anılmalarına rağmen, zamanla, milliyetlerinin tanınmasıyla *Hun* veya *Hunalar* olarak zikredilmeye başlanan¹⁸⁵ Akhunlar, VI. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yüz yıl boyunca Kuzey Hindistan'ın en kudretli siyasî varlığı olarak mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir.¹⁸⁶ Komşu devletlerle kültürel, siyasî ve askerî münasebetlerde bulunarak Hindistan halkının hafızasında derin izler bırakmışlardır.¹⁸⁷ Akhunların başında, imparatorluk ailesine mensup *T'e-kin* ünvanlı Toraman (480-515) bulunuyordu. Toraman'ın şahsiyeti hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Muhtemelen Baktria'da ikamet eden Ahşunvar'ın halefleri tarafından, Akhunların Hindistan'a başlattıkları fetih hareketlerini yürütmek üzere tayin edilmiş bir kimseydi.¹⁸⁸

Akhunların bilinen krallarından Mihirakula (515-550) Keşmir'de yönetime geçmeden önce, tarihî kayıtlarda izlerine pek rastlanmayan, I. Abhimanyu ve III. Gonanda adında iki kralın kısa süreli Keşmir hükümdarlıkları olmuştur. Bunlardan Kral Abhimanyu, günümüzde Srinagar'ın eteklerinde bulunan Bemina köyünü inşa ettirmiştir. Brahmanizm'i destekleyen bu kral, Sanskritçenin öğrenilmesini teşvik etmiştir. Budist tapınakları yakıp yıkmış ve Budistlere ait toprakları Brahmanlara vermiştir.¹⁸⁹ Diğer Kral III. Gonanda ise Keşmir'de Gonanda Hanedanını kurmuş, tapınakları yeniden düzenlemiş ve toprak üzerinde iyileştirme çalışmaları yapmıştır.¹⁹⁰

¹⁸² Egemen Çağrı Mızrak, "M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkır Kavimleri", (*Yayınlanmış Doktora Tezi*), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2014, s. 171vd.

¹⁸³ Akhunların Hindistan akınları için bkz., Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 310.

¹⁸⁴ Yabancı anlamına gelen Mleccha Sanskritçe bir kelimedir.

¹⁸⁵ Enver Konukçu, "Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Kayıtlar", *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.5, 1972, s. 165vd.

¹⁸⁶ Akhunların Hindistan'daki varlığı hakkında bkz., Müslüme Melis Çelikaş, "Hint Topraklarında Ak Hun Varlığı", s. 67-80.

¹⁸⁷ Salim Cönce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi I*, s. 10.

¹⁸⁸ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 86.; Akhunlarda devlet yönetimi hakkında bkz., Müslüme Melis Çelikaş, "Ak Hunlarda Devlet Yönetimi", *Türk Devlet Yönetim Geleneği*, Bışkek 2016, s. 121-124.

¹⁸⁹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 31vd; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 603; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 86-87; Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 13.

¹⁹⁰ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 76-77.

515 yılında Akhunların başına geçen Mihirakula, dönemin tarihçileri tarafından ‘‘Hindistan’ın Attila’sı’’ olarak adlandırmaktadır.¹⁹¹ Akhun Kralı Mihirakula’nın Keşmir’i ele geçirdiği dönemdeki basılan sikkelerden, onun Brahmanizm’e yakınlık gösterdiği ve Budizm’in yayılmasına karşı olduğu anlaşılmaktadır. Mihirakula, Hint destan ve efsanelerinde ‘‘gerçek bir mahvoluşun tanrısı’’, ‘‘Budizm’in amansız düşmanı’’ ve ‘‘kan dökücü bir race’’ olarak anılmaktadır.¹⁹² Babası Toraman döneminde başlatılan Hindistan seferlerini sürdürmek için ordusunu yeniden düzenlemiş ve takviye etmiştir. Gandhara şehrinden Kuzey Hindistan seferlerini idare etmek güç olacağından Keşmir’de Sialkot (Sakala) şehrini kendisine başkent yapmıştır. On yıl süren savaşlarda Mihirakula sürekli zaferler kazanmış ve hâkimiyetini Ganj ve İndus havzalarına kadar genişletmiştir. Ancak gücünü uzun süre devam ettiremeyen Mihirakula, bölgenin yerel idarecilerinden olan Magadha (Kuzey Bengal) Kralı Baladitya ile yaptığı mücadelelerde başarısız olmuştur. 528 yılında ise Orta Hindistan’da Malva Kralı Yaşodharma’ya yenilerek Keşmir’in içlerine çekilmek zorunda kalmıştır. Gandhara’da tahtını kaybetmiş olan kardeşine buradan hücum ettiği bilinmektedir. Hintli rakibi Yaşodharma’nın, Mihirakula’dan sonra Keşmir’e girdiği ve adına sikke bastırdığı tahmin edilmektedir. Mihirakula bir süre sonra Keşmir’i yeniden ele geçirmeyi başarmışsa da bundan sonra kayda değer bir başarı gösterememiştir.¹⁹³

Daha sonra başa geçen Hun idarecileri, Budistler üzerindeki baskıyı artırmış ve onların ellerindeki toprakları alarak Brahmanlara vermişlerdir.¹⁹⁴ Mihirakula’nın ardından yaklaşık bir asır sonra Keşmir’e gelen Çinli seyyah Hsüan-tsang’ın¹⁹⁵ aktardığına göre, Akhunlar bölgedeki

¹⁹¹ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 89.

¹⁹² Keşmirli tarihçi Kalhana ve dönemin Hint kaynaklarında da bu ifadelere rastlanmaktadır. Mihirakula’dan acımasız ve zalim biri olarak bahsedilmektedir. Mihirakula, Hindistan seferi dönüşünde ordusu ile Pir Panjal geçidinden geçerken ayağı kayan bir fil uçurumdan yuvarlanır. Filin çılgınlığı Mihirakula’yı memnun etmiş ve 100 fil daha getirilmesini emretmiştir. Bu olay kendisini eğlendirmiş olmalı ki bütün fillerin tamamının uçurumdan atılmasını istemiştir. O zamandan bu yana bu uçurumun adı ‘‘Hastivanj’’ (Sanskritçede Has-fil, Vanjana-Destroyer) olarak bilinmektedir. Bu hikâye Keşmir halkının hafızasında yer etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. İran kaynaklarında Hastivanja şeklinde geçen bu yer, Keşmir kaynaklarında Hastivanj olarak geçmektedir. Ebü’l-Fazl, Bhimbhar’dan Keşmir’e bu yol üzerinden gidildiğini ve askerlerin sıklıkla bu yolu kullandığını kaydetmiştir. Ekber, Keşmir ziyareti sırasında bu geçidi kullanmıştır. Uzun yıllar kullanılmayan bu geçit zaman zaman yük hayvanlarının taşınmasında ve kaçakçılar tarafından kullanılmıştır. Bkz. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 107; M. Aurel Stein, *The Ancient Geograph of Kashmir*, s. 73-74; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 185; F. M. Hassnain, *Hindu Kashmir*, New Delhi 1977, s. 41; H. H. Wilson, *The Hindu History of Kashmir*, Calcutta 1960, s. 26; J. L.K. Jalali, *Handbook The Kashmir*, Srinagar 1933, s. 11.

¹⁹³ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 94; R. C. Majumdar, *Ancient India*, Delhi 1952, s. 254-55.; M. Longworth Dames, ‘‘Keşmir’’, s. 603.; Müslüme Melis Çeliktas, ‘‘Hint Topraklarında Ak Hun Varlığı’’, s. 74.

¹⁹⁴ F. M. Hassnain, *Hindu Kashmir*, s. 43.

¹⁹⁵ Xuan Zang ya da bilinen adıyla Hsüan-tsang (Hiuen Tsiang) VII. yüzyıl İç Asya’sını ve Hindistan’ını en iyi tanıtan Çinli Budist hacılardandır. Eseri yalnız bir seyahat günlüğü değil, aynı zamanda Hindistan’ın yedinci yüzyıldaki koşullarını anlamak açısından da dikkate değer bir kaynaktır. Hsuan Tsang’nın 629 yılında başladığı seyahat o devrin imkânlarına göre çok zor olsa gerektir. Çünkü ondan önce Fahhian (400-415) ve Sung Yun (518-520/1) esrarengiz bir coğrafya olan Türkistan ve Hindistan’a kadar gidip, sonra geri dönebilmişlerdi. Fakat onların

Budist manastırlarının büyük çoğunu yakıp yıkmış; Budistlerin üçte ikisinin hayatına son vermiş, geri kalanları ise köle olarak kullanmışlardır.¹⁹⁶

Akhun Kralı Mihirakula'nın ölümünden sonra Keşmir'i idare eden krallar da onun gibi Budizm'e karşı mücadele etmiş ve Brahmanların yanında yer almışlardır. Akhunların Keşmir hâkimiyetinin sona ermesinin ardından yönetim Gonanda Hanedanlığının hâkimiyetine geçmiştir. Bu hanedanlıkta birbiri ardına başa geçen kralların kısa süren yönetimlerinin ardından iktidar Vikramaditya Hanedanlığına geçmiştir. Vikramaditya Hanedanlığının ardından Gonanda Hanedanlığı yeniden Keşmir'e hâkim olmuş ve VII. yüzyılın ilk yarısında Karkota Hanedanlığının başa geçtiği döneme kadar bu topraklarda hâkimiyetini sürdürmüştür.¹⁹⁷

Keşmir'de VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Karkota Hanedanlığı başta olmak üzere mahalli hanedanlar yönetimi ele geçirmiştir. Keşmir'in bağımsızlık tarihî Karkota Hanedanı ile başlatılmaktadır. Karkota Hanedanlığı, başkent Keşmir olmak üzere Hindistan'ın kuzeyinde güçlü bir hâkimiyet kurmuştur. Bu dönemde Keşmir, komşularına kıyasla oldukça güçlü bir konumda bulunmaktadır.¹⁹⁸ Karkota Hanedanlığı ile Budizm yeniden burada hâkim inanç hâline gelmiştir. Kral Durlabavardana, hanedanın asıl kurucusu kabul edilmektedir. Durlabavardana döneminde (625-661) Keşmir ile Çin arasındaki ilişkiler artmış ve iki taraf arasında sefaret heyetleri gidip gelmeye başlamıştır. Bu döneme ait Çin yıllıklarında Kral Durlabavardana, Çin'den Kâbil'e¹⁹⁹ kadar olan güzergâha hâkim *Tu-Lo-Pa* adlı bir Hint kralı

bu ülkeleri tasvirleri Hsuan Tsang'inki kadar teferruatlı değildir. Urasa şehrinin ardından 631 yılında geldiği Keşmir'de iki yıl geçiren bu seyyahın vadiye dair kayıtları daha doğru bilgileri içermektedir. Vadinin adını *Kia-shi-mi-lo* olarak notlarında belirtmektedir. Başkenti büyük bir nehrin batısında yer alan ülkenin çok yüksek dağlarla çevrili olduğunu ve çok sayıda dinî ve din adamının yaşadığı bir yer olduğunu kaydetmektedir. Ziyaret esnasında Keşmir Devleti'ni ve halkını müreffeh ve mutlu bulduğunu anlatmaktadır. [Hsian Tsang'ın Seyahati (629-645)] Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s.104; M. A. Stein, *The Ancient Geograph of Kashmir*, s. 14vd.; Samuel Beal, *The Life Of Hiuen Tsiang*, s. 68; Çinli seyyahın Keşmir'e dair notları için bkz. Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, s. 148-162.

¹⁹⁶ Keşmirli tarihçi Kalhana ve dönemin Hint kaynaklarında da bu ifadelere rastlanmakta, Mihirakula'dan acımasız ve zalim biri olarak bahsedilmektedir. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 107; M. Aurel Stein, *The Ancient Geography of Kashmir*, s. 73-74; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 185; F. M. Hassnain, *Hindu Kashmir*, s. 41; H. H. Wilson, *The Hindu History of Kashmir*, s. 26; J. L.K. Jalali, *Handbook The Kashmir*, s. 11.; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 94; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 603; F. M. Hassnain, *Hindu Kashmir*, s. 43.; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. M. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 84-85; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 26.

¹⁹⁷ Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 26.

¹⁹⁸ Tansen Sen, "Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region," *Journal of Asian History*, C. XXXVIII, S.II, 2004, s. 157. <http://www.jstor.org/stable/41933381>

¹⁹⁹ Afganistan'ın başşehridir. Kabil nehrinin kıyısında ve Hindukuş dağlarının güneyinden Hindistan'a giden yol üzerinde kurulmuş olup MÖ. 1500 yıllarından itibaren varlığı bilinmektedir. Ahmet Kavas, "Kâbil", *DİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 28.

olarak geçmektedir.²⁰⁰ Durlabavardana, topraklarını İndus'un doğusunda Taksila,²⁰¹ Hazara, Urasa,²⁰² ve Simphapura'ya kadar genişletmiştir.²⁰³

Keşmir'in güneyinde ve batısında bulunan topraklar ile ovalar da alınarak sınırlar birleştirilmiştir. Daha küçük olan Rajaur²⁰⁴ ve Punch (Poonch)²⁰⁵ gibi şehirler Keşmir'e vergi vermeye başlamıştır.²⁰⁶ Bu dönemde Keşmir'de Budizm'in destekçilerinin oldukça fazla olmasına rağmen Brahmanizm de yaygın bir inanç olarak varlığını sürdürmektedir. Ülkenin güneyinde yaşayan Brahmanlara hibeler verilmekte ve bunlar kral ile kraliçeler tarafından da desteklenmektedir.²⁰⁷

Durlabavardana'nın otuz altı yıl süren saltanatının ardından oğlu Durlabhaka (661-711), Prapaditya adıyla krallığın başına geçmiştir. Bu kral döneminde basılan *Sri-Pratapa* adlı sikkeler, Hindistan'ın farklı bölgelerinde ve Bihar'da bulunmuştur.²⁰⁸ Bu durum, dönemin Hint krallıkları ile Karkota Hanedanlığı idaresindeki Keşmir arasındaki ekonomik ve siyasi

²⁰⁰ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 117; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 49.

²⁰¹ Eskiden Takshasila olarak bilinen Taksila, Çinli seyyahların kayıtlarına göre İndus'un doğusunda üç günlük mesafede bulunmaktadır. Büyük ve zengin bir şehir olarak bilinen Taksila, Haydarabad ve İndus arasındaki en ünlü yerdir. Magadha Kralı Bindusara'nın hâkimiyetinde iken isyan etmiştir. Bu ayaklanma Makedonyalı İskender'in Hindistan seferleri sırasında yaşanmıştır. Bindusara oğlu Susima'yı isyanı bastırmakla görevlendirmiş ancak Susima başarısız olmuştur. Bugün Pakistan'ın Ravalpindi şehrinde, İslâmabad'ın ve Rawalpindi'nin 32 km kadar kuzeybatısında bulunmaktadır. Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, s. 136 vd; Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, s. 104vd; Samuel Beal, *The Life of Hiuen Tsiang*, s. 191.

²⁰² Keşmir ve Taksila arasında yer alan Urasa Muzafferabad'ın batısında bulunmaktadır. Çinli seyyah Hsüan-tsang Keşmir ziyareti öncesinde uğradığı Urasa (Wu-La-Shi) Krallığı'nın, Keşmir'e bağlı olduğunu ve Kral Aşoka döneminde yapılan 60 metre yüksekliğinde bir anıttan bahsetmektedir. Dağlar ve vadiler içerisinde yer alan şehrin Keşmir'e 268 km. Taksila şehrine ise 80 veya 128 km. uzaklıkta bulunduğunu belirtmektedir. Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, s. 147; Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, s.103;

²⁰³ Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 51; Samuel Beal, *The Life of Hiuen Tsiang*, s. 192.

²⁰⁴ Rajaur (Ho-lo-she-pu-lo) Krallığı yüksek dağlar ve tepelerle çevrilidir. Ekilebilir toprakları sınırlıdır. Siyasi olarak Keşmir'e bağlı olan Rajaur, Cunningham tarafından kuzeyde Pir Pancal dağları, batıda Punch ve güneyde Bhimbar ile komşu olarak belirtilmektedir. Sınırları Cenab'ın doğusuna kadar uzanmaktadır. XI. ve XII. yüzyılda bağımsız bir krallık hâline gelmiştir. Keşmir'in Orta Çağ tarihî açısından önemli bir merkezdir. Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, s. 163; Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, s. 129vd.

²⁰⁵ Çin kayıtlarında Pun-Nu-Tso olarak geçen Punch şehri Keşmir'in güneybatısında 180 km. uzağında bulunur. Keşmirîliler tarafından Punats olarak adlandırılmaktadır. Çini seyyah Hsüan-tsang, bu şehrin 535 km²'lik bir bölge olduğunu belirtmektedir. Batıda Celum, kuzeyde Pir Pancal dağları, doğuda ve güneydoğuda Rajaur ile komşudur. VII. yüzyılda Keşmir'in hâkimiyeti altında bulunmaktaydı. Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, s. 163; Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, s. 128vd.

²⁰⁶ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 120; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 38.

²⁰⁷ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 117.

²⁰⁸ Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 39.

ilişkilerin varlığını göstermesi bakımından önemlidir.²⁰⁹ Prapaditya'nın Chandrapida, Tarapida ve Muktapida adlarında üç oğlu bulunmaktadır.²¹⁰

Chandrapida (711-719), Prapaditya'nın büyük oğluydu. T'ang Hanedanlığı yıllıkları, bu kralın 713 yılında Çin İmparatoru Yuen-Tsung (713-56)²¹¹ tarafında tanınacak kadar güçlü bir hükümdar olduğunu belirtmektedir. Chandrapida, Arapların kuzeyden Keşmir sınırlarını tehdit etmesi²¹² sebebiyle Çin'e bir elçilik heyeti göndermiş ve Arap akınlarına karşı Çin'den yardım istemiştir.²¹³ Çin imparatoru bu isteği geri çevirmemiş ve bir ordu göndermiştir. Chandrapida, sekiz yıl süren hükümdarlığının ardından ölmüş ve yerine kardeşi Tarapida (719-724) geçmiştir. Tarapida'nın dört yıllık egemenlik dönemi acımasız ve kanlı olaylarla geçmiştir; Keşmir halkı, bu kralın zulmünden kurtulmak için ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır.²¹⁴

Kral Tarapida'dan sonra Keşmir Krallığı'nın başına Lalitaditya Muktapida (724-761) geçmiştir. Muktapida, öncelikle başkentini Srinagar'ın 25 km kuzeybatısında bulunan Parihasapura'da²¹⁵ kurmuştur. Keşmir tarihî açısından büyük bir fatih olarak tanınan Muktapida, otuz yedi yıllık saltanatı boyunca, diğer Keşmir krallarının aksine, birçok fetih ve keşif amaçlı yolculuk yapmıştır. Makedonyalı İskender gibi dünyayı fethetme arzusu taşıyan

²⁰⁹ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 61.

²¹⁰ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 63; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 118vd.

²¹¹ Yuen-Tsung bu yardımına rağmen 736-47 yılları arasında Keşmir üzerine bir ordu yollayarak Gilgit ve Baltistan'ı ele geçirmekten de geri durmamıştır. *Keys to Kashmir*, s. 40.

²¹² Müslümanların Keşmir'e ilk gelişleri VIII. yüzyıla tekabül etmektedir. Bu yüzyılın başlarında Emevîler'in Irak ve Horasan valisi Haccac, Sind'e iki defa ordu göndermiştir. Araplar 712 yılında Sind nehrine ulaşmışlar da bu seferlerden bir netice alınamamıştır. Haccac'ın damadı Muhammed b. Kasım es-Sekafi (691-715) komutasında üçüncü kez gönderdiği ordu Gandhara üzerinden Kabil'e hücum etmiştir. Muhammed b. Kasım, Keşmir'i almak istemiş, fakat vadiye giremeden geri dönmüştür. Arap kaynaklarından Taberi ve Belazuri'ye göre; Abbasîlerin gücünün zayıfladığı bir sırada Halife el-Mansur'un Sind valileri olan Cüneyd ve Hişam b. Amr el-Tağlibi tarafından bölgeye gönderilen Amr b. Cemel komutasındaki ordu Keşmir ve Multan'ı fethetmiş ve sonra gemi ile Kandahar'a gelerek burayı da ele geçirmiştir. Keşmir'in fethedilen toprakları İndus ve Celum arasındaki bölgeye bağlı Arap coğrafyacılarının Dış Keşmir dedikleri yerlerle sınırlı kalmıştır. Ahmed b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fethi)*, (Tercüme Prof. Dr. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 508; Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûni, *Tahkiku Ma li'l-Hind (Bîrûnî'nin Gözüyle Hindistan)*, s. 3.; İzzeddin Ali İbnü'l-Esîr, *El-Kamil fi't-Tarih IV*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 482; Sııyd Abbas Athar Rızvi, "Keşmir", s. 325vd.; Taberi, Belazuri ve Yakubi'ye atfen, M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604; Azmi Özcan, "Dünden Bugüne Keşmir ve Keşmir Meselesi", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 31.

²¹³ M. L. Kapur, *History of Jammu And Kashmir State I*, s. 7; *Keys to Kashmir*, s. 40; Tansen Sen, "Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region," s. 143.

²¹⁴ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 124vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 38; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 119vd.

²¹⁵ Bu şehir için bkz. G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Cultural History*, Anmol Publications, Delhi 1986, s. 26vd.; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 300vd.; Ram Chandra Kak, *Ancient Monuments of Kashmir*, London 1933, s. 52.

Muktapida, 740 yılında egemenliğini Pencap, Badehşan, Tibet ve Kannauç²¹⁶ topraklarına kadar genişletmiştir.²¹⁷

Muktapida'nın saltanatı sırasında, Keşmir'in güneyinde yer alan Kannauç Krallığı'nın²¹⁸ başında Kral Yasovarman bulunmaktaydı. Kannauç Krallığı, bu dönemde henüz Keşmir ile rekabet edebilecek güçte değildi. 740 yılında Muktapida, tüm Kannauç topraklarını doğrudan Keşmir hâkimiyetine sokmuştur.²¹⁹ Muktapida yalnızca Kannauç topraklarını ele geçirmekle kalmamış, aynı zamanda bölgedeki diğer hâkimiyetler üzerinde toprak üstünlüğünü sağlamıştır. Hindistan'ın doğusunda bulunan Orissa kıyılarına ve Dekken'e kadar inmiş, ayrıca Gucerât,²²⁰ Malwa, Marwar'ı ele geçirmiştir. Bu gelişmeler sonucunda Keşmir, Karakurum Dağları'ndan başlayarak Hindistan'dan Çin'e kadar uzanan kervan yollarını da kontrolü altına almıştır. Bu hususa dair Majumdar şunları söylemektedir: *'Bu geniş fetihlerle Keşmir, bir krallık olma yolunda ilerlemeye başlamış ve Hindistan'ın Guptalardan sonra gördüğü en güçlü hâkimiyetlerden biri hâline gelmiştir.'*²²¹

Muktapida'nın saltanatı sırasında, Keşmir Krallığı ile Çin'deki T'ang Hanedanlığı arasında, Tibetlilerin Hindukuş bölgesindeki ilerleyişini durdurmak amacıyla diplomatik ilişkiler sürdürülmüş; askerî ve lojistik açıdan iki ülke birbirini desteklemiştir. Kral Muktapida, Tibet'i tamamen egemenliği altına almak ve ortak düşmanları olarak gördüğü Tibetlilere karşı Çin İmparatoru Yuen Tsun'un desteğini almak amacıyla 733 yılında Çin'e bir elçilik heyeti göndermiştir.²²² Keşmir kralının öncelikli amacı, Tibet'in, Çin içinde doğrudan ciddi bir tehdit

²¹⁶ Kannauç VII-XII. yüzyılları arasında Hindistan'ın en önemli şehirlerinden biridir. MÖ. 200'de kurulduğu düşünülmektedir. Ptolemy bu şehrin ismini Kanagora ve Kanogiza şeklinde kaydetmiştir. Vincent A. Smith, "The History of the City of Kanauj and of King Yasovarman", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1908, s. 765vd.

²¹⁷ Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 372; *Keys to Kashmir*, s. 39; J. Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 67.

²¹⁸ Bu krallık için bkz. Vincent A. Smith, "The History of the City of Kanauj and of King Yasovarman", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, s. 765-93.

²¹⁹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 132vd; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 52; Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 67vd.

²²⁰ Bu eyalet hakkında geniş bilgi için bkz., K. A. Nizami, "Gucerât", *DİA*, C.XIV, İstanbul 1996, s. 171; Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, s. 179.

²²¹ R. C. Majumdar, *Ancient India*, s. 383.

²²² Muktapida tarihler 733 yılını gösterdiğinde muhtemelen bu ziyaret sonrasında Çin sarayına krallığını onaylatmıştır. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 223.

oluşturduğuna imparatoru ikna etmek iken, bu ziyaretin bir diğer amacı da Keşmir sınırına kadar dayanan Arap akınlarını²²³ durdurabilmektir.²²⁴

Çin yıllıklarında adı *Wu-li-to* olarak geçen Keşmir elçisi, görüşmede Kral Muktapida'nın Tibetlilere karşı kazandığı başarılarından da bahsetmiş ve Muktapida'nın mektubunu imparatora takdim etmiştir. Keşmir kralı söz konusu mektubunda söz konusu mektubunda şu ifadelerle yer vermiştir:

‘Benim krallığımda üç çeşit asker var. Bir grup fil kullanır, ikinci bir grup süvaridir, üçüncü grup ise piyadedir. Bizzat bendeniz ve Orta Hindistan kralı Tibetlilerin beş büyük yolunu tıkadık ve gelip gidişlerini engelledik. Savaşık ve kısa sürede galip geldik. Gök kağanın²²⁵ askerlerinin Pu-lü'ye gelişleri gibi fırsatlar çıktığında, onların sayısı iki yüz bin de olsa, yardımlarına koşmak için iase konvoyları gönderdim. Ayrıca benim krallığımda Mo-ho-po-to-mo (Mahabadma nağa²²⁶) ejderha bataklığı vardır. Burada gök kağan şerefine bir tapınak kurmak istiyorum. ’’²²⁷

Çin imparatoru ve Çin yıllıklarında adı *Mu-to-pi* olarak geçen Muktapida arasında sağlanacak anlaşma neticesinde, Vular Gölü kıyısına bir 200.000 kişilik Çin yardımcı kuvvetinin gönderilmesi ve Tibet'e giden beş güzergâhın kapatılması istenmiştir. Ancak Çin imparatoru, Keşmir elçisini misafirperver bir şekilde kabul etmekten öteye gitmemiş ve nihayetinde Keşmir elçisi Çin'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu ziyarete dair Çin yıllıklarında şu ifadelerle yer verilmektedir; Bölüm 975, s.13 v°: *Yirmi birinci k'ai-yüan yılının (733) üçüncü ayın sonuna eklenen artık ayında, Ku-şe-mi (Kaşmir) hâkimi Mu-to-pi (Muktapida) büyük erdemli din adamı Wu-li-to-ni-en'i armağanlar sunmak ve bir ortak dilekçe takdim etmek üzere gönderdi. Bir imparatorluk kararnamesi ile Wu-li-to-ni-en'e sarayın bir salonunda büyük bir şölen verilmesi emredildi. Kendisine 500 parça tül verilerek birkaç gün sonra ülkesine geri gönderildi. ’’²²⁸*

²²³ Müslüman Araplar, VIII. yy.'ın başlarında Hindistan'ın batısından Mekran sınırına kadar ulaşırlar. İndus vadisi boyunca süren bu akınlar kalıcı olmasa da Pencap'ın kuzeyinde etkili olmuşlardır. Keşmir coğrafi konumundan dolayı bu akınlardan korunmuş, ancak Karkota Hanedanlığının başa geçtiği dönemde bunun sürdüğü söylenemez. Artık Araplar Keşmir için ciddi tehdit bir oluşturmaya başlamışlardır. VIII. yüzyıl boyunca bu istilalar devam edecektir. Bundan iki yüzyıl sonra Gazneli Mahmud'un vadiyi ele geçirme girişimleri başarısız olsa da İslâmiyet ile bu ilk temaslar olması bakımında önemlidir. M. Aurel Stein, *The Ancient Geography of Kashmir*, s. 20; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 27.

²²⁴ Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, s. 91; Tansen Sen, "Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region", s. 145.

²²⁵ Çin imparatoru için kullanılmaktadır.

²²⁶ Keşmir'in en büyük gölü olan Vular Gölü'nden bahsedilmektedir.

²²⁷ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 223.

²²⁸ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 418.

Kral Muktapida, Tibet'e karşı tek başına hareket etmekten başka çaresi olmadığını anlayarak Ladakh ve Tibet'in batısına seferler düzenlemiş; ancak Tibet tamamen hâkimiyet altına alınamamıştır.²²⁹ Maceracı bir ruha sahip olan Muktapida, daha fazla ülke üzerine sefer düzenlemeyi amaçlamaktaydı. Keşmirli tarihçi Kalhana, Muktapida'nın bu seferlerden birinde hayatını kaybetmiş olabileceğini kaydetmektedir.²³⁰

Muktapida'nın ardından, hanedanlığın güç ve kudretini sürdüremeyen krallar başa geçmiştir. Kısa süren yönetimler, kardeşler arasındaki taht mücadeleleri, iç savaşlar ve Kral Jayapida'nın israfa varan harcamaları Karkota Hanedanlığının sonunu getirmiştir. Muktapida'nın büyük oğlu Kuvalyapida (761-62) dindar biriydi ve bir yıl süren saltanatının ardından tahttan feragat etmiştir. Diğer kardeşi Vajraditya (762-769) ise tam anlamıyla zevk ve sefa düşkünü, günlerini eğlence ile geçiren birisiydi. O, günlerini bu şekilde geçirirken krallığın mali kaynakları tükenmeye başlamıştır. Yedi yıl süren kötü yönetiminin ardından, başa geçen oğlu Prithiviyapida (769-73) da kendisi gibi acımasız birisiydi. Dört yıl süren baskıcı yönetiminin sonrasında, kardeşi Sangramapida (773) tarafından tahtan indirilmiştir. Onun da kısa süren saltanatına, kardeşi Jayapida son vermiştir. Jayapida'nın Hindistan'ın kuzeyine başlattığı seferler, ciddi karşı koymalarla sonuçlanmış ve bu bölgeden yalnızca haraç ve ganimet almakla yetinmiştir.²³¹

Jayapida'nın otuz bir yıl süren saltanatının ardından ölümü ile oğlu Lalitapida (782-94) tahta çıkmıştır. Babası döneminde Brahmanlardan alınan toprak ve arazileri onlara geri vermiştir. Onun döneminde Keşmir hazinesinin gelirleri azalmıştır. Lalitapida'nın on iki yıl süren idaresinin ardından, Jayapida'nın diğer oğlu II. Sangramapida (794-801) başa geçmiştir.²³² Onun yedi yıl süren saltanatı sorunsuz geçmiştir. Sangramapida'dan sonra Lalitapida'nın küçük oğlu Cippatajayapida (801-13) krallığın başına geçmiştir. O, on iki yıl süren saltanatı boyunca annesi Jayadevi ve amcalarının etkisinde kalmıştır. (Amcaları Utpala, Padma, Kalyana, Mamma and Dharma'dır.) Büyük amca Utpala, krallığın en yetkili yöneticisi konumdaydı; diğer amcaları da krallığın çeşitli bölgelerinde idarecilik görevlerini yürütmekteydi.²³³ Cippatajayapida'nın on iki yıl süren hâkimiyetinin ardından, annesi ve

²²⁹ *Keys to Kashmir*, s. 43vd.

²³⁰ Bu konuya dair rivayetlerden birine göre Muktapida kuzeyde bulunan bir ülkeye yaptığı sefer sırasında aşırı kar yağışı sonucunda hayatını kaybetmiştir. Muhtemelen bu ülke Afganistan'dı. Diğer bir rivayet ise ordusu ile çetin bir dağ yolunda önlerinin kesildiği ve kurtuluşunun mümkün olmadığını görüp intihar ettiği yönündedir. Daha geniş bilgi için bkz. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 124vd; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 19.

²³¹ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 81vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 129vd.

²³² Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 100vd.

²³³ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 102; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 132.

amcaları arasında taht mücadelesi başlamıştır. Muktapida'nın torunlarından Tribhuvanapida (Vajraditya'nın küçük oğlu) özgürlüğüne düşkün birisiydi ve saltanat iddiasında bulunmamıştır. Ancak oğullarından Ajitapida (813-50), amcası Utpala'nın desteğini alarak tahta çıkmıştır. Kral Ajitapida, amcaları tarafından kolaylıkla idare edilen bir kral konumundaydı. Bir süre sonra amcalar Utpala ve Mamma arasında anlaşmazlıklar başlamıştır. Mamma, kardeşi Utpala ile arasındaki mücadeleyi kazanmış ve Utpala'yı öldürmüştür. Kral Ajitapida tahtan indirilmiş ve yerine II. Sangramapida'nın oğlu olan Anangapida (850-53) geçmiş; Anangapida üç yıl hüküm sürmüştür. Bu sırada Utpala'nın oğlu Sukhavarman, babasının intikamını almak için büyük bir ordu ile amcası Mamma'nın üzerine yürümüştür. Kral Anangapida'yı tahtan indirerek yerine Ajitapida'nın oğlu Utpalapida'yı (853-55) geçirmiştir. Keşmir bundan sonra yaklaşık iki yüz yıl boyunca, başkaları tarafından yönetilen krallar ve halkın zulüm altında ezildiği bir ekonomik ve politik kaos ortamına sürüklenmiştir. Krallığa bağlı toprakların yöneticileri, ellerindeki bölgelerde kendi bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır.²³⁴

Karkota Hanedanlığına mensup son idareci Sukhavarman'ın öldürülmesiyle, krallığın önemli bir yönetici konumunda olan Sura, Sukhavarman'ın oğlu Avantivarman'ı tahta çıkarmıştır. Avantivarman, bu karmaşık ortamı sonlandırmış ve Keşmir'de yeni bir hanedanlık olan Utpala Hanedanlığı dönemi (885-1003) başlamıştır.²³⁵

Kral Avantivarman'ın öncelikli politikası, krallığa yakın toprakları hâkimiyet altında tutmak olmuştur. Bu dönemin en dikkat çeken özelliği, Damara²³⁶ adlı toprak sahiplerinden oluşan yeni bir sınıfın ortaya çıkmasıdır. Kral Avantivarman'ın başa geçişinden önce, Damaralar, halkın topraklarını gasp ederek büyük bir servet biriktirmiştir. Zaman içerisinde daha da güçlenen bu sınıf, canlarını ve mallarını korumak için kendilerine ait silahlı güçler oluşturmuşlardır. Avantivarman, bu güçleri büyük ölçüde kontrol altına almayı başarmıştır.²³⁷

²³⁴ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 133vd.

²³⁵ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 180vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 43-44; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 134vd; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 20.

²³⁶ Karkota Hanedanlığının ardından Keşmir'de artan nüfus ile Damaras adı verilen güçlü toprak sahipleri ortaya çıkmıştır. Damara kelimesinin kökeni mitolojiktir. Hindu döneminin ilerleyen yıllarında önemli rol oynayan bu toprak sahipleri yaşadıkları bölgelerdeki toprakların büyük çoğunluğunu ellerinde bulundurmaktadırlar. Damaraslar, Keşmir Vadisi'nin en verimli yerlerinde yaşayan ve çiftçi gibi görünmelerine rağmen silah taşıyan ve kendilerine ait silahlı kuvvetleri olan insanlardı. Damaraslara dair geniş bilgi için bkz. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 304-308; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 195vd.; S. S. Toshkhani, "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", *Kashmir and Its People Studies in the Evolution of Kashmiri Society*, (nşr. M. K. Raw), New Delhi 2003, s. 84-85.

²³⁷ Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 55.

Samkaravarman (883-902), babası Avantivarman'ın ölümüyle krallığın başına geçmiştir. Saltanatının ilk yıllarında, tahtı ele geçirmeye çalışan Utpala'nın torunlarıyla mücadele etmiştir. O, babası döneminde görev yapmış güçlü idareciler tarafından desteklenmiştir. Bu dönemde başlatılan seferlerin öncelikli amacı, Karkota Hanedanlığı döneminde kaybedilmiş olan Celum ve Cenab arasındaki toprakları yeniden ele geçirmektir.²³⁸

Samkaravarman, krallığını batı yönünde genişletme siyaseti izlemiştir. Keşmir Krallığı'nın nüfuz ve zenginliğinin azalmaya başladığı bu süreçte, seferler henüz tamamlanmadan kaynaklar tükenmek üzeredir. Bu durumda seferleri sürdürebilmenin yolu, vergileri artırmak olmuştur. Bununla birlikte ülkede zengin tapınakların soyulması ve insanların zorla çalıştırılması gibi yollara başvurulmuştur.²³⁹ Bu dönemde, Keşmir otoritesi üzerinde etkili ve birbirine düşman üç önemli güç unsuru ortaya çıkmıştır:²⁴⁰ Damara, Tantrin²⁴¹ ve Ekanga²⁴² sınıfları.

Gopalavarman (902-904), 902 yılında Keşmir Krallığı'nın başına geçtiğinde henüz iki yaşında bir çocuktur. Annesi Sugandha, krallığın idarecisi konumundadır. Bu dönem, kısa süreli kralların idaresiyle sürmüş ve nihayetinde Sugandha'nın ölümünden sonra, Tantrinslerin isteği ile Keşmir tahtına Partha geçmiştir. Partha, krallığı elinde tutabilmek için Tantrinlerin her isteğini kabul etmek ve onlara rüşvet vermek zorunda kalmıştır.²⁴³ Onun on beş yıl süren itibarsız yönetimi ve Tantrinlerin bu kral üzerindeki baskıları sonucunda Keşmir Krallığı her geçen gün zayıflamaya başlamıştır. 923 yılında Chakravarman (923-933), annesinin gözetiminde krallığı idare etmeye başlamıştır. Çocuk yaşta başa geçen bu kralın dönemi de sürekli taht değişikliklerinin yaşandığı bir süreç olmuştur. Nihayetinde, Brahmanların kararıyla Gopalavaman'ın oğlu Yasaskara (939-948) tahta çıkarılmıştır.²⁴⁴ Brahmanlar, Yasaskara'yı tüm Keşmir halkının kralı olarak ilan etmişlerdir. Yasaskara, Keşmir'in iç savaş ve sıkıntılı günlerinden kurtulmasında önemli rol oynamıştır. Saltanatı boyunca toplumda görülen

²³⁸ Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 187vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 49.

²³⁹ Samkaravarman tarafından yaklaşık olarak altmış dört tapınak bu dönemde yağmalanmıştır. Geniş bilgi için bkz. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 208; Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 373.

²⁴⁰ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 138vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s.50 vd; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 22.

²⁴¹ Tantrin isminin Keşmir'de tarımla uğraşan Müslüman sınıfın ait olduğu Tantri adı verilen bir kabileden geldiği düşünülmektedir. Tantri Kam adını ve soyadını taşıyan insanlara Keşmir'in köy ve kasabalarında rastlamak mümkündür. Bu sınıfa dair bilgi için M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 219.

²⁴² Keşmir'de Hindu yönetimi sırasında kurulmuş güçlü iki askerî sınıftan biridir.

²⁴³ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 220; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 140.

²⁴⁴ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 222vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 53vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 141vd.

bozukluklarla mücadele etmiş, tarım ve eğitimin gelişmesini teşvik etmiş ve rüşvet ile yolsuzlukları kontrol altına almıştır. Bu dönemde, krallığın hazinesini yağmalayan soylular yakalanmış, yollarda güvenlik önlemleri alınarak yolcuların daha rahat yolculuk yapmaları sağlanmıştır.²⁴⁵ Hindistan'ın farklı yerlerinden gelen öğrencilerin kalabilmeleri için binalar yaptırılmış ve kast sisteminin titizlikle uygulanması sağlanmıştır. Yasaskara, dokuz yıllık bir saltanatın ardından ölümcül bir hastalığa yakalanarak ölmüştür. Onun ardından Varnata (948), Samgramadeva (948-949) ve Parvagupta (949-50) kısa süreli saltanatlar yaşamıştır.²⁴⁶

950 yılında Keşmir Krallığı'nın başında bulunan Kshemagupta (950-958), Lahor²⁴⁷ Hanedanlığından Kral Simharaja'nın kızı Didda ile evliydi. Bu kralın tarihsel bakımdan en önemli özelliği, Didda ile olan evliliğidir. Bu evlilik, Keşmir tarihinde Lahor Hanedanlığı hâkimiyetinin başlamasına zemin hazırlamıştır.²⁴⁸ Kshemagupta'nın ölümünden sonra başa geçen oğlu Abhimanyu (958-972), annesi Didda'nın naipliği altında krallığı idare etmeye başlamıştır. Kraliçe Didda yönetimde kabiliyetli ve politika konusunda bilgiliydi. Krallığı ele geçirmeye çalışan soylulara karşı başarılı bir şekilde mücadele etmiştir.²⁴⁹ 972 yılında Abhimanyu'nun ölümü ile tahta sırasıyla oğulları Nandigupta (972-73), Tribhuvana (973-75) ve Bhimagupta (975-80) geçmiştir. Son Kral Bhimagupta tahta çıktığında henüz çocuk yaştaydı ve Kraliçe Didda'nın gözetiminde krallığı yönetmiştir. Yetişkin bir insan olduğunda ise babaannesi tarafından bir kaleye hapsedilmiş ve öldürülmüştür.²⁵⁰

Keşmir'in siyasî tarihinde uzun bir süre etkin rol oynamış olan Kraliçe Didda (980-1003), Keşmir tarihî için kritik bir zaman diliminde başa geçmiştir. Didda'nın yaklaşık yirmi beş yıl süren saltanatı, Keşmir Krallığı'nda siyasî entrikalar, cinayetler, isyanlar ve iç karışıklıkların yaşandığı bir dönem olarak tarihte yerini almıştır. Didda, politikadaki yetenekleri ve bir devlet adamında olması gereken içgüdüleri ile Keşmir Krallığı'nın kendi ailesi olan Lahor Hanedanlığında kalmasını sağlamıştır. Ölmeden önce, Lahor hükümdarı olan erkek kardeşi Udayraja'nın oğlu Samgramaraca'yı krallığın varisi olarak atamıştır. Böylece Kraliçe Didda 1003 yılında öldüğünde, Keşmir Krallığı yeni bir taht kavgasına mahal vermeyecek

²⁴⁵ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 236

²⁴⁶ Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 54; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 143vd.

²⁴⁷ Pakistan'ın ikinci büyük şehri olan Lahor hakkında geniş bilgi için bkz., Sayıd Athar Abbas Rızvî, "Lahor", *DİA*, C.XXVII, Ankara 2003, s. 57-58; Alexander Cunningham, *The Ancient Geography of India*, s. 197.

²⁴⁸ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 247 vd; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 188vd.

²⁴⁹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 251 vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 56; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 58.

²⁵⁰ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 260 vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 148vd.

şekilde Lahor Hanedanlığının (1003-1101) hâkimiyetine geçmiştir.²⁵¹ Kraliçe Didda'nın, Lahor hükümdarı olan erkek kardeşi Udayraja'nın oğlu Samgramaraca'yı (1003-28) krallığın varisi olarak ataması ile Keşmir'de Lahor Hanedanlığı dönemi resmen başlamıştır. Bu dönemin devlet işlerinde en yetkili kişi, Didda döneminde de önemli görevlerde bulunmuş olan Tunga idi. Samgramaraca devlet yönetiminde başarılı olamadığından, Tunga bir anlamda krallığın yöneticiliğini üstlenmiştir.²⁵²

Bu dönemin ilk zamanlarında, Hindistan'ın kuzeyinde Hindistan tarihîni derinden etkileyen siyasî değişimler yaşanmaya başlamıştır. Hindistan Müslüman-Türk hanedanlarının ilgi odağı hâline gelmiştir. Bu hanedanların başında hiç şüphesiz Gazneli Devleti geliyordu. Gazneliler, ilk hükümdarları Alp Tegin'den devletin yıkılışına kadar Hindistan'a özel bir önem vermiş ve bu topraklara aralıklarla seferler düzenlemişlerdir. Gaznelilerin Hindistan'a yönelik seferleri, bazı tarafgir kaynakların iddia ettiği şekilde²⁵³ yalnızca buranın zenginliklerini ele geçirme amacını taşımamakta; aynı zamanda gaza ve cihat gibi kutsal bir amaca da hizmet etmektedir. Tarihî kaynaklar, Gazneli Mahmud'un (998-1030)²⁵⁴ İslâm memleketlerine yönelik fetihlerine karşılık, bir tür kefarete olarak Hindistan'a sefer düzenlediğini de kaydetmektedir.²⁵⁵

Gaznelileri büyük bir devlet hâline getiren ve İslâmiyet'i Hindukuş ve ötesine taşıyan ilk Müslüman lider olan²⁵⁶ Sebük Tegin (977-997), ülkesinin batıda durumunu sağlamlaştırdıktan sonra yönünü Hindistan'a çevirmiştir. Ülkesinin sınırlarına doğru hızla gelişen bu İslâm tehdidi karşısında, Vayhind (Und veya Ohind)²⁵⁷ Hinduşahi²⁵⁸ hükümdarı

²⁵¹ Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 57vd; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 58; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 149vd.

²⁵² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 151.

²⁵³ Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Ankara 1990, s. 364.

²⁵⁴ Gazneli Mahmud hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Mahmud-ı Gaznevi", *DİA*, C./XXVII, Ankara 2003, s. 362-365.; Neslihan Durak, "Gazneli Mahmud (971-1030)", *Cumhuriyet'in 100 yılında 100 Türk Büyüğü; Devlet Adamları-I*, (Yayına Haz. Vahit Türk), Şubat 2022, s. 477-506.; T. W. Haig, "Mahmud Gaznevi", *İA*, C./VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 173-183.

²⁵⁵ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 3; İzzeddin Ali İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih*, (nşr. A. Özeydin), İstanbul 1987, s. 140; Güller Nuhoglu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 5.

²⁵⁶ Nizam ed-din Ahmet, *Tabakat-ı Ekberi I*, (nşr. B. De) Calcutta 1931, s. 5.

²⁵⁷ Şimdi yok olmuş olan bu şehir, Sind'in sağ kıyısında Attok'dan 19 km. kadar daha doğuda, Peşaver ve Lahor arasında önemli bir geçiş noktasında yer almaktaydı. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 140; *Hudul al-Alam, The Regions of the World*, (nşr. V. Minorsky), London 1937, s. 92.

²⁵⁸ Hinduşahiler veya Hindu padişahları olarak anılan bu devletin sınırları Sirhind'den Süleyman Dağlarının batısına uzanan Lamgan'ı ve Keşmir'den Multan'a kadar uzanan Kuzeybatı Pencap bölgesini içine alıyordu. Sırayla Lahor, Bhatinda ve Attok'un kuzeyinde İndus'un batı kıyısındaki Vayhind'i başkent edinmişlerdi. Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler", *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, s. 41.

Jaipal,²⁵⁹ savaş hazırlıklarına başlayarak 979'da büyük bir ordu ile Gazne²⁶⁰ üzerine yürümüştür. Lamghan Vadisi'ni²⁶¹ geçerken gelişini haber alan Sebük Tegin, oğlu Gazneli Mahmud²⁶² ile harekete geçmiş ve iki ordu Gazne-Hind sınırında karşı karşıya gelmiştir. Birkaç gün süren muharebelerden kesin bir netice elde edilememiş, ancak çoğunluğu sıcak bölgelerden toplanan ordunun aniden kar fırtınası ile karşılaşması, Hindu Jaipal'ın hesaplarını bozmuş ve Gazneliler ile anlaşmak mecburiyetinde kalmıştır. Ancak Jaipal'ın ülkesine döndükten sonra anlaşmayı bozmuştur.²⁶³ Bunun üzerine Sebük Tegin, Jaipal'ın topraklarına girerek Lamghan dâhil pek çok yeri ele geçirmiş ve buralardaki tapınakları yerle bir ettirmiştir. Jaipal, anlaşmayı bozduğuna pişman olmakla beraber artık Gaznelilere karşı savaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Kannauç, Delhi, Kalincar ve Ecmir gibi küçük racalıklarla ittifak kurarak büyük bir ordu ile Gazneliler üzerine yürümüştür. Gazne'nin güneyinde yer alan Kuram'da iki ordu karşı karşıya gelmiş ve Gazne ordusu, Jaipal ve müttefiklerini darmadağın etmiştir. Bu zaferle Kabil, Lamghan ve Peşaver dahil olmak üzere Gazne'nin doğu ve kuzeyinde bulunan topraklar Türk hâkimiyetine girmiştir. Bu başarının ardından Gazne'ye dönen Sebük Tegin kısa bir süre sonra ölmüş ve yerine oğlu Mahmud geçmiştir. Sultan Mahmud (998-1030) başa geçtikten sonra, bir taraftan Gaznelileri, Horasan ve Maverâünnehir'in en güçlü devleti hâline getirmeye çalışırken, bir yandan da "Din-i İslâm'a yardım etmek" ve "İslâm düşmanlarını söküp atmamak amacıyla her yıl gaza için Hindistan'a gitme" yolunda yaptığı yemine sadık kalarak Hindistan seferlerine başlamıştır.²⁶⁴

²⁵⁹ Jaipal'ın selefi Bihima, kızı Didda'yı Keşmir'de hüküm süren Kshemagupta'ya vererek Keşmir hükümdarları ile akrabalık sıhriyeti kurmuş, bu sıhriyet sonraları Jaipal'ın torunu Trilonçal ile Mahmud arasındaki savaşta Keşmirlielerin Trilonçal'a yardım etmelerinin sebebini açıklamaktadır. M. Longworth Dames, "Gazneliler", *İA*, C.IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 743.; Jaipal ismi ayrıca Jaibal, Haibal, Hainal olarak da bilinmektedir. Ebu Nasır Muhammed b. Abdulcebbar Utbi, *The Kitab-i-Yamini*, s. 34.

²⁶⁰ Afganistan'da bulunan bu tarihî şehir için bkz., *Hudul al-Alam*, s. 30.; Enver Konukçu, "Gazne", *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 479-480.

²⁶¹ Lamghan, Celalabad'ın güneybatısında, yaklaşık 32 km. batısında tapınakları ile meşhur bir kasabadır. Bkz. *Hudul al-Alam*, s. 92; diğer bir Lamghan ise Peşaver yakınında Kabil şehrinin güney tarafında bulunur. *Hudul al-Alam*, s. 251; Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbü, *Babur'un Hatıratı Vekayi II*, (nşr. R. Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 144.

²⁶² 1 Kasım 971'de doğan Gazneli Mahmud 998 yılında Gazneli tahtına geçerken "Sultan" ünvanını alan ilk Türk hükümdarıdır. Bkz. Herman Kulke & Dietmar Rothermund, *A History of India*, s. 164; Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 290; Erdoğan Merçil, "Mahmud Gaznevi", s. 362-65; İbrahim Kafesoğlu, "Mahmud Gaznevi", *İA*, C.VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 178.

²⁶³ Nizam ed-din Ahmet, *Tabakat-ı Ekberi I*, s. 6vd.; Ebu Nasır Muhammed b. Abdulcebbar Utbi, *The Kitab-i-Yamini*, s. 33vd.

²⁶⁴ Nizam ed-din Ahmet, *Tabakat-ı Ekberi I*, s. 7; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 130vd.; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 36; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. 15; Güller Nuhoglu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 7vd.

İlk olarak Peşaver üzerine sefere çıkan Sultan Mahmud, Jaipal'ı mağlup ederek çok sayıda ganimet ve esir almış, ardında Vayhind'e girmiştir. Bu seferi de başarıyla tamamlayarak Gazne'ye dönmüştür. Jaipal, aldığı iki mağlubiyetin ardından yerine oğlu Anandpal'ı bırakarak kendisini ateşe atmak suretiyle hayatına son vermiştir. Bhatiya seferinin ardından Sultan Mahmud, Multan²⁶⁵ seferine çıkmıştır. Mart-Nisan 1006'da İndus Nehri'nin aşağı kısımlarından geçmeyi tehlikeli bulduğundan Pencap racası olan Anandpal'dan topraklarından geçmek için izin istemiştir. Anandpal izin vermediği gibi, sultanın geçişini engellemek için Peşaver tepelerine doğru ilerlemiş, ancak yenilerek Keşmir'e²⁶⁶ kaçmak zorunda kalmıştır.²⁶⁷ Sultan Mahmud, 1008 yılı sonbaharında Peşaver üzerine harekete geçmiştir. Bu gelişmeden haberdar olan Anandpal, birçok Hindu racasının desteğini alarak büyük bir ordu toplamıştır. Öyle ki Hindular, bu savaşı tam bir dinler ve medeniyetler çatışmasına dönüştürmüşlerdir. Düşmanın gücünü fark eden sultan, Vayhind ve Peşaver arasına kamp kurarak kırk gün beklemiştir. Öncü olarak altı bin okçu, Hinduların üzerine kışkırtma amacıyla gönderilmiştir. Anandpal'a destek amacıyla Keşmir'in yüksek tepelerinden gelen otuz bin Kokhar²⁶⁸ kuvveti de Hindu saflarında yer almıştır. Gazne ordusunun saldırısı ile Kokhar kuvvetleri harekete geçmiş, savaş esnasında Anandpal'ın fillerinin savaş meydanını terk etmesi savaşı Gazneliler lehine çevirmiştir. Hindular, liderlerinin savaş meydanını terk ettiğini zannettikleri anda Sultan Mahmud, duruma hâkim olmuş ve iki gün içinde tümüyle bölgeyi ele geçirmiştir. Raca Anandpal'ın da babası Jaipal'ın akıbetine uğraması, Gazne ordusunun Hindistan içlerine ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Anandpal'nın ölümünden sonra, 1012 yılında tahtın varisi olarak oğlu Trilochanapal yönetimi devralmıştır. Babasının saltanatı sırasında Gazneli Mahmud'u tanıma fırsatı bulmuş olan Trilochanapal, oğlu Nidar Bhimpal ile büyük bir azimle Gaznelilerin Hindistan seferlerine karşı koymaya çalışmış, ancak daha fazla dayanamayarak Keşmir Kralı Samgramaraca'ya sığınmak zorunda kalmışlardır.²⁶⁹

²⁶⁵ Ravi Nehri kıyısında kurulmuş olan Multan Kalesi, nehirten dolayı tabii savunma hattına sahip, oldukça korunaklı bir kaledir. Şehirde Hindistan'ın pek çok yerinden gelen halkın ziyaret ettiği Multan adlı büyük bir put mevcuttur. *Hudul al-Alam*, s. 89.; Multan adı verilen bölge Müslüman Araplar tarafından Yukarı Sind'in başkenti olarak kabul edilmektedir. XIII. yüzyılın başlarında Delhi Türk Sultanı Şemseddin İltutmüş tarafından kurulmuştur. 1414 yılında kurulan Seiyid Hanedanı döneminde de buraya bir vali atanmıştır. S. W. Haig, *Cambridge History of India III*, Cambridge 1928, s. 503.

²⁶⁶ Anadpal'ın Keşmir'e kaçmasının sebebi bu iki ülke racaları arasında akrabalık bağının bulunması olmalıdır.

²⁶⁷ Gazneli Mahmud'un Multan Seferi ve devamında yaşanan gelişmeler için bkz. Ebu Nasır Muhammed b. Abdülcebbar Utbi, *The Kitab-i-Yamini*, s. 326-329.; İzzeddin Ali İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih IX*, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 153.

²⁶⁸ Kokharlar, Scytian topluluğuna mensup olup, çıplak başlı, yalın ayaklı ve barbarca giyimleri ve kadınlarının birçok erkekle evlenmeleri vs. faaliyetleri ile İslâmiyet'e karşı olan topluluklardı. Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. 23.

²⁶⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 148; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. 26.

Gazneli Mahmud, Hindistan seferleri sırasında kendisine zorluk çıkaran, seferlerini engellemeye çalışan ve Hindu racalara her fırsatta yardım eden Keşmir racaları üzerine iki sefer düzenlemiştir. Nandana seferi sırasında Trilochanapal'a yardım etmiş olan Keşmir Kralı Samgramaraca'yı cezalandırmak isteyen Sultan Mahmud, 1015 yılında birinci Keşmir seferine çıkmış²⁷⁰ ve yol üzerindeki Loharkot Kalesi'ni kuşatmıştır. '*Demir Hisar*'²⁷¹ anlamına gelen Loharkot (Loharin) Kalesi'nin önünde savunma hattı kurulmuş ve savaş başlamıştır. Ancak kalenin olağanüstü şekilde savunulması sebebiyle kuşatma uzamıştır. Fetih gerçekleşmek üzere iken kış şiddetli bir şekilde bastırmıştır. Bîrûnî bu hadiseye dair şu ifadelerle yer vermiştir: "*Aniden başlayan kar, bir anda sonbahar mevsimini kışa çevirdi. Keşmir'den gelen takviye, sultanın ilerleyişine engel olmuş ve sultan Gazne'ye dönmek zorunda kalmıştır.*"²⁷²

Gazneli Mahmud, Hindistan seferleri sırasında ilk ciddi direnişle Keşmir Vadisi'nde karşılaşmıştır. Bu seferden yeterince tatmin olmayan Sultan Mahmud, Hindistan'ın iç bölgelerine doğru ilerlemeye başlamıştır.²⁷³ O, 1017 tarihinde Gazne'ye üç aylık mesafede bulunan Kavanc'a (Kanuc)²⁷⁴ sefer yapmak niyetiyle Gazne'den ayrılmıştır. On ikinci Hint seferi olarak kayıtlara geçen bu sefer için 120.000 kişilik ordu hazırlanmıştır. Utbi dışındaki kaynaklara göre, 1018 yılında Gazne'den hareket ederek Himalayalar boyunca ilerleyen ordu, Keşmir bölgesindeki tehlikeli yedi nehri aştıktan sonra Keşmir eteklerine ulaşmıştır. Gazneli Mahmud'un gücünden korkan güzergâh üzerindeki racalar ya bölge ve kalelerini terk ederek kaçmış ya da İslâmiyet'i kabul ederek sultana itaatlerini bildirmişlerdir. Kalincar²⁷⁵ racası

²⁷⁰ Bu tarihe kadar Gazneli Mahmud'un doğrudan doğruya Keşmir üzerine sefer yaptığına şahit olunmamaktadır. Bunun sebeplerinden biri Keşmir Vadisi'nin coğrafi konumudur. Çünkü bölgeyi kuşatan dağ silsileleri Keşmir'in siyasi yapısına da etki etmiş ve tarih boyunca onu geçilmez kılmıştır. Bu durumu göz önüne alan Sultan Mahmud; doğrudan Keşmir'i hedef almak yerine, Keşmir'in çevresiyle irtibatını kesmeyi uygun görmüş ve bu strateji gereği önce güneyi, Pencap bölgesini ele geçirmeğe çalışmış, orada hâkimiyetini iyice pekiştirdikten sonra Keşmir'e yönelmiştir. Bir başka sebep de Pencap bölgesindeki yurtlarının sultana kaptıran yerli racaların, aralarındaki akrabalık bağı sebebiyle Keşmir'e sığınıp muhtemelen Sultan Mahmud'a karşı hareket için Keşmir racasından yardım sağlamalarını engellemeyi amaçlamış olmasıdır. Ayrıca devlet ricalinin Gazneli Mahmud'u, bu yöndeki teşvikleri de unutulmamalıdır. Nitekim Ferruhi bir beytinde bu arzuyu şöyle dile getirmektedir: "*Ansızın Keşmir'e yürüyelim. Putların bileğinden çevgan, kafasından top yapalım.*" Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. 31; Güller Nuhoglu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 12vd.; İzzeddin Ali İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih IX*, s. 209.

²⁷¹ Gerdizi ve Kalhana bu kalenin adını *Demir Hisar (Kale)* olarak vermektedir. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 293-300.

²⁷² Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûni, *India II*, (nşr. Edward C. Sachau), London 1910, s. 13.; Neslihan Durak, "Gazneli Mahmud (971-1030)", *Cumhuriyet'in 100 yılında 100 Türk Büyüğü; Devlet Adamları-I*, s. 489.

²⁷³ Nizam ed-din Ahmet, *Tabakat-ı Ekberi I*, s. 11; T.W. Haig, "The Yamini Dynasty of Ghazni and Lahore, Commonly Know as the Ghaznavids", *Cambridge History of India III*, (nşr. T.W. Haig), Delhi 1958, s. 18; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. 31.

²⁷⁴ İbnü'l-Esîr bu seferi Keşmir ve Kavanc Seferi olarak vermektedir. Utbi ise konu başlığını "Kavanc'ın Fethi" olarak vermesine rağmen seferin doğrudan doğruya Keşmir Vadisi'ni ele geçirmek maksadı taşıdığını "*Hint ülkelerinin çoğu İslâm diyarına katılmış, herkes Hakk'ın davetinin alametiyle süslenmiş, küfür Keşmir'den başka bir yerde kalmamıştı.*" Güller Nuhoglu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 14.

²⁷⁵ Adı geçen bu kale Keşmir Vadisi'nde bulunmakta olup Agra'nın güneydoğusunda yer alan Kalincar ile karıştırılmamalıdır.

Çengi b. Sehmi²⁷⁶ rehberliğinde yoluna devam eden ordu, Cemne ve Ganj arasındaki birçok kaleyi ve şehri zapt etmiştir.²⁷⁷ Sultan Mahmud, on üçüncü Hint seferini daha önce alamadığı Keşmir üzerine yapmaya karar vermiştir. Bu sefere kardeşi Emir Yusuf da iştirak etmiştir. Lohkot Kalesi bir ay boyunca kuşatılmış, ancak ilk seferde olduğu gibi kışın bastırması sebebiyle kuşatma gerçekleşmemiştir. Kış aylarını Lahor'da geçiren²⁷⁸ Sultan Mahmud, Mart/Nisan 1022'de Gazne'ye dönmüştür.²⁷⁹

Keşmir'in iç kısımlarında durum böyle olmakla birlikte, vadinin dış kısımları göz önüne alındığında farklı bir tablo mevcuttur. Çünkü daha Kavanc Seferi sırasında Keşmir'deki Kalencir racasının Gazneli Mahmud'un hizmetine girdiği ve onun bütün saltanatı boyunca devam eden bağlılığının, Sultan Mes'ud zamanında da sürdüğü tarihler tarafından kaydedilmektedir.²⁸⁰ Gazneli Mahmud'dan sonra Gaznelilerin başına geçen Sultan Mes'ud döneminde (1030-1041) Hindistan üzerine iki sefer yapılmış olmakla birlikte, bunlar doğrudan Keşmir üzerine düzenlenmemiştir.²⁸¹ Ancak Sultan İbrahim zamanında (1059-1099) Keşmir'in güney kısımlarındaki dağlık bölgede bulunan birkaç kale, Gazneliler tarafından ele geçirilmiştir.²⁸² Keşmir Vadisi'nin dış kısımlarındaki Gazneli hâkimiyeti son hükümdar Hüsrev Melik zamanına kadar devam etmiştir. Keşmir'in dış kısımlarında hâkimiyet böyleyken, ülkenin iç kısımlarında Lahor Hanedanlığının hâkimiyeti, Gaznelilerin tüm saltanatı boyunca sürmüştür.²⁸³

Gaznelilerin ardı ardına yaptıkları Hindistan seferleri sırasında, Keşmir Krallığı'nın başında bulunan Samgramaraca'nın ardından oğlu Hariraca (1028) başa geçmiştir. Bu kral yalnızca 22 gün hüküm sürmüştür,²⁸⁴ annesi Srilekha diğer oğlu Ananta'yı krallığın başına

²⁷⁶ Utbi, Çengi b. Sehmi'yi Keşmir bölgesinin sahibi olarak vermiştir. İbû'l-Esir ise yalnızca raca tabirini kullanır. Ancak bu kişi muhtemelen Târih-i Beyhakî de Kalencir kalesi olarak ismi geçen Çengi ile aynı kişidir. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, (nşr. Gani ve Feyyaz), Tahran 1324; Bazı eserlerde Kalencir racası olarak zikredilmesi de muhtemelen bu bilgiye istinaden olmalıdır. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 163; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 23; Güller Nuhoğlu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 14.

²⁷⁷ Güller Nuhoğlu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 14.

²⁷⁸ Nizam ed-din Ahmet, *Tabakat-ı Ekberi I*, s. 15.

²⁷⁹ İzzeddin Ali İbn'ül-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih IX*, s. 210.; Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. 32vd; M. Nazım, "Mes'ud", *İA*, C.VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 105; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 60.

²⁸⁰ Güller Nuhoğlu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 16vd.

²⁸¹ M. Nazım, "Mes'ud", s.133.; Güller Nuhoğlu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 18.

²⁸² Bu dönemde yapılan seferler hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn'ül-Esir, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarih*, s. 109-110; M. Longworth Dames, "Gazneliler", s. 746; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 85.

²⁸³ Güller Nuhoğlu, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", s. 21.

²⁸⁴ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 277vd; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 153; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 59.

geçirmiştir.²⁸⁵ Ananta krallığı yönetmekte zayıf ve güçsüz kalmıştır. İki Sahi prensi, Rudrapala ve Diddapala'nın devlet idaresindeki tecrübe ve tavsiyeleriyle hareket etmeye başlamıştır.

Rudrapala, kız kardeşi Suryamati'yi Ananta ile evlendirerek Keşmir Krallığı ile akrabalık bağları kurmuş ve böylece Keşmir hazinesinden yararlanmaya başlamıştır. Keşmir'in eski gücüne kavuşmak üzere olduğu dönemde, Kraliçe Suryamati, Kral Ananta'yı tahtı oğulları Kalasa'ya bırakması konusunda ikna etmiştir.²⁸⁶

1063 yılına gelindiğinde Keşmir Krallığı'nın başında Kalasa (1063-1089) bulunmasına rağmen, Ananta fiilen yönetime devam etmekte ve oğlunu idarede etkisiz bırakmaktadır. Ananta, oğluna karşı torunu Harşa'yı krallığın başına geçirmek için harekete geçmiştir. Bunun üzerine Kalasa, babasına karşı başlatmış olduğu mücadeleyi kazanmıştır. Oğlu Harşa ile aralarındaki sorunları çözerek, krallığın sınırlarını genişletmiş ve iç savaş ile belirsizlikler nedeniyle sarsılan devlet maliyesi üzerinde kontrolü sağlamıştır.²⁸⁷ Hayatının son yıllarında oğlu Harşa ile aralarında anlaşmazlıklar başlamıştır. Sarayda başlatılan bir isyandan faydalanan Harşa, tahtı ele geçirmeyi başarmıştır.²⁸⁸ Harşa'nın (1089-1101) krallığının ilk zamanlarında Keşmir sarayında refah ve ihtişam günleri yaşanmıştır. O, öncelikli olarak Samgramapala'nın hâkimiyetinde bulunan Rajaur şehri üzerine sefere çıkmıştır. Harşa komutasındaki Keşmir ordusu Rajaur'a saldırmıştır. İki yüz Keşmir askerinin hayatını kaybettiği savaşta, Samgramapala teslim olmuş ve haraca bağlanmıştır.²⁸⁹ Zaman içerisinde aşırıya kaçan askerî harcamalar ve saraydaki savurganlıklar mali krize yol açmıştır. Halktan sürekli yeni ve ağır vergiler alınmaya başlanmıştır. O kadar ileri gidilmiştir ki Kalhana: '*Hatta geceleri toprak özel bir vergi nesnesi hâline geliyordu*' diyerek bu durumu ağır bir biçimde eleştirmiştir.²⁹⁰ Kral Harşa daha da ileri giderek, Keşmir toprakları boyunca bütün tapınaklarda bulunan altın ve gümüşten yapılmış tanrı ve tanrıça heykellerinin eritilmesi emrini vermiştir.²⁹¹ Harşa'nın

²⁸⁵ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 278; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 153.

²⁸⁶ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 279vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 153vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 60vd; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 59. Bu sırada benzer bir hadise Lahor'da yaşanmıştır. Ananta'nın kuzeni olan Lahor Kralı Ksitiraca kendi oğlu yerine Kalasa'nın oğlu Utkarsa'yı kral ilan etmiştir. Bu durum ilerde Utkarsa'nın Keşmir tahtına geçişinden sonra Lahor ile siyasî ittifaklarını güçlendirmiştir. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 290; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 154.

²⁸⁷ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 288vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 155.

²⁸⁸ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 317vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 156.

²⁸⁹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 342vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 158; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 63vd.

²⁹⁰ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 354; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 158.

²⁹¹ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 352 vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 64; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 62.

saltanatı sırasında İslâmiyet Keşmir topraklarında yayılmaya ve Keşmir ordusunda Türk askerler yer almaya başlamıştır.²⁹² Bu sırada Lahor Hanedanından Sussala ve Uccala adındaki iki kardeş, Harşa'ya karşı Keşmir tahtını ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Ülkenin kuzeyinde yaşayan Damaralar da Kral Harşa'ya karşı Uccala'yı destekleyerek ortak direnişe başlamışlardır.²⁹³ Keşmir'in kuzey ve güneyinden başlatılan saldırılar sonucunda isyancılar, Sind Vadisi boyunca kralın ordusuna karşı kesin bir zafer kazanmışlardır.²⁹⁴ Uccala yeni bir hamle ile kuzeyden şehre saldırmış ve sarayı kuşatmıştır. Harşa komutasında sarayın önünde başlayan çatışmalarda orduda bulunan fillerin yaralanması, askerler arasında paniğe yol açmış ve kral, sadık birkaç askeri ve yardımcıları ile kaçmak zorunda kalmıştır.²⁹⁵

Keşmir'de II. Lahor Hanedanlığı (1101-1171) dönemi, Uccala'nın (1101-1111) başa geçmesi ile başlamıştır. Toprak sahiplerinin yardımı ile hâkimiyetini güçlendiren Uccala, kardeşi Sussala'yı Lahor topraklarının idaresi ile görevlendirmiştir.²⁹⁶ Bu dönemde Damaraların nüfuzu önemli ölçüde kırılmıştır.²⁹⁷ Uccala'nın ardından krallığın başına geçen Sussala (1112-1128) da kardeşi gibi hâkimiyetinin ilk zamanlarında taht mücadeleleri ve isyanlarla uğraşmıştır. Damaralar yeniden güç kazanmış ve 1120 yılında Srinagar'da isyan hareketleri artmıştır. Sussala yaşananlara bir süre karşı koymuş, ancak Lahor'a kaçmak zorunda kalmıştır.²⁹⁸ Kralın şehri tek etmesinin ardından, Damaraların ortak kararı ile Keşmir saltanatının başına Harşa'nın torunu Bhiksacara (1120-1121) getirilmiştir. Bu kralın devlet işleri ile ilgilenmek yerine günlerini zevk ve eğlence içerisinde geçirmesi, Damaraların Keşmir'de kontrolü tamamen ele geçirmelerine ve halk üzerindeki baskıyı artırmalarına yol açmıştır. Bunların kendi aralarındaki rekabeti de ülkeyi kaosa sürüklemiş, ticaret durma noktasına gelmiştir. Bu ortamda Bhiksacara, Türk²⁹⁹ askerlerinin de yer aldığı Keşmir ordusunu Poonch yakınlarındaki Kral Sussala'nın kuvvetlerine karşı harekete geçirmiştir.³⁰⁰ Ancak kralın idaresinden memnun olmayan Keşmir askerleri, savaş sırasında Sussala'nın ordusuna

²⁹² M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (Çev. Aykut Kazancıgil & Lale Arslan -Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007. s. 235.

²⁹³ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 159; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 65.

²⁹⁴ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 366vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 159vd.

²⁹⁵ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 381vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 160vd.

²⁹⁶ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 1vd.

²⁹⁷ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 162vd; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 62 vd; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 26.

²⁹⁸ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 39 vd; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 63; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 163.

²⁹⁹ Kalhana bu sefere katılan Türk askerlerini *Turuşkas* şeklinde kaydetmektedir. Bunlar Pencap'tan gelen Müslümanlardır. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 70.

³⁰⁰ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 67vd.

geçmiştir. Sussala, hiçbir muhalefetle karşılaşmadan 1121 yılında Srinagar'a girmeyi başarmıştır. Bununla birlikte Bhiksacara, Keşmir tahtını ele geçirmekten vazgeçmemiştir. Damara güçleri ile yeniden Srinagar şehrine saldırmış ve şiddetli bir kuşatma başlamıştır. Bu kuşatma sonucunda birçok Keşmirli hayatını kaybetmiştir.³⁰¹

Sussala'nın bir suikast sonucunda öldürülmesiyle krallığın başına oğlu Jayasimha (1128-1155) geçmiştir. Rakiplerinin tahtı ele geçirme girişimlerini bastıran Jayasimha, bir yandan da Damaralar üzerinde hâkimiyet kurarak vadi üzerinde kontrolü yeniden sağlamıştır. Beş yıl daha süren saltanatının ardından tahta oğlu Paramanudeva çıkmıştır. On yıllık idaresi boyunca Keşmir hazinesini eski günlerine kavuşturmaya çalışan Paramanudeva'nın 1164 yılında ölümüyle krallığın başına gelen Vantideva geçmiştir. Bu kralın yedi yıl süren yönetiminin ardından, Keşmir'de Lahor Hanedanından gelen kralların dönemi 1171 yılında son bulmuştur.³⁰²

Keşmir'in bu döneme kadar ele aldığımız tarihî sahnesi, tüm olumsuzluklara rağmen, birçok yönden dikkate değer niteliklere sahiptir. Kral Muktapida ve Jayapida'nın seferleri sonucunda Keşmir'de zenginlik ve refah artmıştır. Avantivarman'ın (855-883) saltanatı döneminde Keşmir'in görkemli tarihî yeniden yazılmış; halkın maddi gücünün artmasıyla birlikte sanatta, felsefede ve edebiyatta önemli ilerlemeler yaşanmıştır. Onun idaresini takip eden süreçte ise Keşmir topraklarında çatışmalar, iç savaşlar ve ayaklanmalar birbirini izlemiştir. Keşmir halkı, acımasız kralların idaresi, kıtlık ve açlık nedeniyle bıkmış bir hâle gelmiştir. Keşmir kralları ve Damaralar arasındaki mücadeleler sonucunda ülkedeki şehirlerin, kasabaların ve tapınakların çoğu yakılıp yıkılmıştır. Devlet yönetiminde kukla krallar, entrikalar ve suikastlar birbirini takip etmiştir. Karkota Hanedanlığının ilk yıllarında krallığın bölünme tehdidi ve ülke ekonomisinde yaşanan durgunluk, Keşmir topraklarının küçülmesine zemin hazırlamıştır. Zamanla krallığın sınırları daralmış; Keşmir kralları vadinin yalnızca belli bölgeleri üzerinde hâkimiyeti ellerinde tutabilmişlerdir. Keşmir Krallığı'na bağlı Kabil, Rajauri, Poonch, Kanga, Jammu, Ladakh ve Kisthwar³⁰³ krallıkları Keşmir'e bağılılıklarını sona erdirerek bulundukları bölgelerde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu krallıklar ilerleyen süreçte Keşmir'in iç işlerine müdahale etmeye, vadiye yağma ve sefer hareketleri düzenlemeye

³⁰¹ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 165; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 71vd.; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 73vd.

³⁰² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 168vd.

³⁰³ Kisthwar (Kashtavar) muhtemelen X. yüzyılın başlarında kurulmuş olup Cenab Nehri üzerinde Keşmir ve Chamba arasında yer almaktadır. Kalhana burasının dağınık hâlde bir siyasi yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Bâbürlü İmparatoru Evrengizib zamanında Kisthwar racaları Bağdat'tan gelen Sayyid Farid-Din'in tesiri ile İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Maharaca Gulab Singh tarafından toprakları ele geçirilinceye kadar bağımsızlıklarını korumuşlardır. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 67.

başlamışlardır. Keşmir'in eski gücünü kaybettiği bu dönemde bu faaliyetlerin çoğu cezasız kalmış; bu durum Keşmir'i birçok krallık tarafından kolaylıkla ele geçirilebilecek bir ülke gibi göstermiştir. Keşmir Vadisi, üç yüzyılı aşan süre boyunca istilalara maruz kalmış; bu dönemlerde Keşmirliiler tüm farklılıklarını bir kenara bırakarak topraklarını yabancı saldırılarına karşı korumayı başarmıştır. XIII. yüzyıldan itibaren İslâmiyet Hindistan'ın kuzeyinde önemli ölçüde yayılmaya başlamasına rağmen Keşmir, Gazneliler başta olmak üzere Müslümanların seferlerinden doğrudan etkilenmemiştir. İslâmiyet, Kral Suhadeva'nın (1301-20) saltanatında Keşmir topraklarında yayılmaya başlamış ve birçok insan İslâmiyet'i kabul etmiştir. 1318-38'de yirmi yılı aşkın süren savaşlar, entrikalar ve isyanların ardından Keşmir'de Müslüman bir yönetim kurulmuştur; bu gelişmeyle Keşmir'de Hindu kralların saltanatı sona ermiştir.³⁰⁴

Keşmir Sultanlığı (1339-1586) adlı doktora tezimiz giriş bölümü dışında üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş bölümünde öncelikle Keşmir coğrafyası, sınırları, iklimi ile Hindistan ve Pakistan'ın 1947'de iki ayrı devlet olarak kurulmasından sonra Keşmir'in bu devletlerin kontrolündeki eyaletleri ele alınmaktadır. Keşmir adı, dili ve Keşmirliilerin ırkı hakkında bilgilerin yanı sıra, Keşmir'in ilkçağlarda Hindu hâkimiyetleri dönemindeki tarihî ve siyasî sürecine de bu bölümde ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Birinci bölümde Keşmir'de İslâmiyet'in kabulünden önceki hadiseler, Keşmir Sultanlığının kuruluşuna zemin hazırlayan tarihsel olaylar ve kurulma süreci, Şah Mirza (Miri) Hanedanlığına mensup hükümdarların saltanatı ve Keşmir Sultanlığına en parlak dönemi yaşatan Sultan Zeynel Abidin'in iktidarı ele alınmıştır.

İkinci bölümde Şah Mirza Hanedanlığına mensup Sultan Hasan Şah ve ardıllarının saltanatı, Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir hâkimiyeti, Çak Hanedanlığının iktidarı ve Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah'ın Keşmir'i ele geçişi ayrıntılı olarak yer almıştır.

Üçüncü bölümde Keşmir'in idari, sosyal, dinî, ekonomik ve kültürel yapısına değinilmiştir. İslâmiyet'in kabul edilmesinin Keşmirliiler üzerindeki etkilerini anlayabilmek açısından bu noktanın izah edilmesi önem arz etmektedir.

Çalışmanın sonuç bölümünde, Keşmir'in coğrafi özellikleri, tarihsel ve siyasal değişim süreci ile sosyo-kültürel yapısına ilişkin genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

³⁰⁴ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 172vd.

I.BÖLÜM

KRALLIKTAN SULTANLIĞA GİDEN SÜREÇ VE ŞAH MİRZA HANEDANLIĞI

1. LAHOR HANEDANLIKLARI VE SONRASINDAKİ SİYASİ GELİŞMELER

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Keşmir hükümdarları, Hindistan'dan bağımsız bir siyaset yürütmeye başlamışlardır. Bu dönemde Hindistan'ın kuzeyine Müslümanların akınları başlamış olmakla beraber, Keşmir coğrafi konumunun sağladığı avantajlar sayesinde bu akınlardan korunmuştur. Keşmir'de Müslümanların saltanatı dönemine geçmeden önce, bu geçişi hazırlayan tarihsel koşulları anlayabilmek için bölgenin Hindu kralların hâkimiyetindeki sürecinin ele alınması gerekmektedir.

1.1. Lahor Hanedanlıklarının Sona Ermesi ve Devamında Yaşanan Siyasî Gelişmeler

I.ve II. Lahor Hanedanlıklarının sona ermesiyle Keşmir Krallığı, siyasî, sosyal ve ahlaki çöküşün yaşandığı bir sürece girmiştir.³⁰⁵ Damara adıyla bilinen toprak sahipleri tarafından Keşmir Krallığı'nın başına getirilen Jassaka (1180-1198), liderlik vasıflarından yoksundu. Bu nedenle yönetim tamamen Damaraların kontrolüne geçmiştir. Kral Jassaka'nın 1198'de ölümü üzerine Jagadeva (1198-1212) tahta geçmiş ve onun döneminde Damaraların Keşmir üzerindeki nüfuzu önemli ölçüde zayıflamıştır. Ancak ülkedeki kşatriyaların³⁰⁶ yapılan yeniliklere karşı çıkmaları sonucunda Kral Jagadeva, üzerindeki baskılara dayanamayarak Keşmir'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Jagadeva bir süre sonra yeniden Keşmir'e dönerek tahtı ele geçirmiş ve on dört yıl daha krallığı yönetmiştir.³⁰⁷

Kral Jagadeva'nın 1212 yılında Marches Lordu Padma tarafından zehirlenerek öldürülmesiyle Keşmir topraklarında yeni bir iç savaş dönemi başlamıştır. Bu karışıklık ortamında, Lord Padma tarafından Kishtwar'da rehin tutulan Rajadeva, buradan kaçarak Keşmir Krallığı'nın yönetimini ele geçirmiştir. Ancak Kral Rajadeva'nın saltanatı döneminde de (1212-13 ve 1235) Keşmir'de barış ve istikrarın sağlandığını söylemek mümkün değildir. Keşmir, bir yandan ülkedeki otorite boşluğundan yararlanan toprak sahiplerinin isyanlarıyla,

³⁰⁵ Keşmir tarihî yazarlarından Jonaraja 1155-1319 tarih aralığında Keşmir tahtındaki on bir kralın hâkimiyetlerine dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu krallar Parmanuka (1155-64), Vertideva (1164-71), Vepayadeva (1171-80), Jassaka (1180-1198), Jagadeva (1198-1212), Rajadeva (1212-13 ve 1235), Samgramadeva (1235-52), Ramadeva (1252-73), Lakshmanadeva (1273-86), Simhadeva (1286-1301) ve Suhadeva (1301-1320). Bkz., Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira III*, New Delhi 1898, s. 4-17; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 27.

³⁰⁶ Kast sisteminde Brahmanlar'dan sonra gelen askerler, prensler ve üst düzey memurların oluşturduğu bir alt tabakadır.

³⁰⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 31vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 169.

diğer yandan da başkent Srinagar'ın yabancı işgallerine maruz kalması nedeniyle adeta bir keşmekeş içine sürüklenmiştir.³⁰⁸

Yirmi iki yıllık saltanatının ardından hayatını kaybeden Rajadeva, arkasında karışıklık içinde bir ülke bırakmıştır. Onun ardından başa geçen oğlu Samgramadeva (1235-52), toprak sahiplerinin gücünü kırarak ölçüde başarılı bir yönetim sergilemiş olsa da kardeşi Surya'nın başkaldırıları nedeniyle bu başarıyı sürdürememiştir. Kral Samgramadeva'ya karşı olan toprak sahiplerinin desteğini arkasına alan Surya'nın safına Rajaur kralı ile Brahmanların da katılmasıyla isyan kısa sürede büyümüştür. Bu karışıklık ortamının ne kadar sürdüğü kesin olarak bilinmemekle beraber, nihayetinde Kral Samgramadeva bir süre sonra asileri bastırmayı başararak isyana son vermiştir. Bu hükümdarın ölümünden sonra yerine oğlu Ramadeva (1252-73) geçmiştir. Güçlü bir idareci olan Kral Ramadeva, öncelikle babasının düşmanlarını cezalandırmış, ardından Keşmir'de yaşanan isyanlara son vermiştir. Onun 1273 yılında ölümü üzerine, evlat edindiği Lakshmanadeva (1273-86) Keşmir Krallığı'nın başına geçmiş; ancak o da kşatriyaların isteklerine boğun eğmek zorunda kalmıştır.³⁰⁹

Kral Lakshmanadeva'nın 1286'da ölümüyle Keşmir topraklarını ele geçirmek için Samgramachandra ve Simhadeva arasında mücadele başlamıştır. Damaralar bu mücadelede Samgramachandra'dan yana taraf olmuşlarsa da önce Simhadeva (1286-1301), ardından ise Samgramachandra tahta geçirmiştir. Samgramachandra'nın ölümünün ardından Keşmir tahtı, Simhadeva'nın kardeşi Suhadeva'nın (1301-1320) eline geçmiş ve onun egemenliği Rajaur'un doğusundaki bölgelere kadar yayılmıştır. Kral Suhadeva'nın yardımcısı Ramanchandra güçlü bir devlet adamı olup bu dönemde Keşmir Krallığı'nı fiilen o yönetmiştir. Görevine sadakatle bağlı olan Ramanchandra, krallığın kaynaklarını korunmak için büyük çaba sarf etmiş; en büyük destekçisi ise kızı Kota Rani olmuştur. Suhadeva ülkesinin sınırlarını genişletmek amacıyla pek çok sefer düzenlemişse de Keşmir'in savunmasına gereken önemi vermemiştir. Bu nedenle Keşmir, dışardan gelebilecek tehlikelere karşı savunmasız hâle gelmiştir.³¹⁰ Bu dönemin dikkat çekici gelişmesi Swat (Svat)'dan Şah Mir (Mirza)³¹¹ ve Tibet'ten Richin

³⁰⁸ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 169vd.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 32; Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira III*, s. 8-9.

³⁰⁹ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira III*, s. 10vd.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 32; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 170.

³¹⁰ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 71.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 171.

³¹¹ Kaynakların Firişte'den naklettiğine göre; Şah Mirza ünlü Hint destanlarından Mahabbarata destanında adı geçen efsanevi Panduların soyundandır. Babasının adı Tahir, büyük babasının adı Türkçe olması çok muhtemel olan Al'dır; diğer iki atasının ismi ise Farsçadır. Şah Mirza'nın Afganlı olması muhtemeldir. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 411.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.

(Rincan)'ın³¹² aynı tarihlerde Keşmir'e gelmesidir. Keşmir tarihinde yeni bir sürecin başlangıcı olarak kabul edilen bu gelişmeyle Hindu krallarının yönetimi son bulmuş, Keşmir'de Şah Mirza (Miri) Hanedanlığının (1339-1554)³¹³ idaresinde Müslüman hükümdarların³¹⁴ saltanatı başlamıştır.³¹⁵

Tibet'te bu tarihlerde başlayan iç savaş giderek büyümüş ve kraliyet ailesinden Prens Richin hariç, Batı Tibet Kralı Kalmanya Bhuteas ve ailesinin tamamı öldürülmüştür. Richin, dağınık vaziyetteki kuvvetlerini toparlayarak ülkesinden kaçmış ve Keşmir'e sığınma talebinde bulunmuştur. Keşmir kralının yardımcısı Ramanchandra, prensin korunma talebini ve adamlarını hizmetine almayı tereddütsüz kabul etmiştir.³¹⁶ Bu dönemde Keşmir'e gelen bir diğer önemli kişi Şah Mirza'dır. Bir rivayete göre rüyasında gördüğü kutsal bir zat tarafından kendisine Keşmir tahtına çıkacağı söylendiği için Şah Mirza buraya gelmiştir. Svat'lı bir Müslüman olan Şah Mirza, 1315 yılında ailesiyle birlikte geldiği Keşmir'de Kral Suhadeva tarafından iltifatla karşılanmış ve kendisine maaş bağlanmıştır.³¹⁷

1.2. Moğol İstilas Döneminde Keşmir

Birbirini takip eden zayıf kralların idaresi ile zengin toprak sahiplerinin krallığa ve birbirlerine karşı sürdürdükleri mücadeleler sonucunda Keşmir, yabancıların istilalarına açık hale gelmiştir. Keşmir'i bu dönemde istilaya yönelik hâkimiyetlerden biri de Moğollardır.³¹⁸ XIV. yüzyılın başlarında Zulcu³¹⁹ adında bir komutan öncülüğünde bir Moğol ordusu Keşmir'e

³¹² Richin'in adı kaynaklarda Richin, Rincan, Rechan ve Renchan gibi farklı şekillerde de geçmektedir. Onun ismi hakkındaki ihtilaflara rağmen Tibetli olduğu Ladakh'dan Keşmir'e geldiği konusunda dönemin kaynakları ortak ifadeler kullanmaktadır. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir (Being A History of Kashmir From The Earliest Times to Our Own)*, New Delhi 1974, s. 119.

³¹³ Bu hanedan, Şah Miri Hanedanlığı adıyla da bilinmektedir.

³¹⁴ Keşmir'de 1346 yılında Şah Mirza'nın hükümdarlığından başlayarak, 1589 yılında Yakup Şah'ın saltanatı ile sona eren Müslüman sultanlar ve onların iktidar yılları için bkz. C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, Cambridge University Press 1918, s. 452-469.

³¹⁵ S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, Cambridge 1928, s. 277vd.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 27; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 189; Davut Şahbaz, "İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir", (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 173.; J. Allan & T. Wolseley Haig & H. H. Dodwel, *The Cambridge Shorter History of India*, Cambridge 1934, s. 116.; Yılmaz Altuğ, *Başlangıçtan Günümüze Keşmir Meselesi*, s. 10.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 162-171; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 27vd.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 74.

³¹⁶ Prens Richin'in ülkesinden kaçarak Keşmir'e sığınma süreci hakkında bkz. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 74vd.

³¹⁷ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 172vd.

³¹⁸ Bu dönemde yaşanan Moğol istilas Keşmir'e gerçekleştirilen ilk Moğol istilası değildir. Ögedey döneminde Hindistan ve Keşmir üzerine seferler yapılmış, Hülagü döneminde de seferler sürdürülmüşse de bunlar yağmalama amacıyla yapılmış hareketler olarak kalmış uzun süreli olmamıştır. Ebu Amr Minhac ed-in Osman b. Sirac ed-din Muhammed el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Muhammadan Dynasties of Asia I*, (nşr. H. G. Raverty), Calcutta 1864, s. 1126; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 34; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 73.

³¹⁹ Farsça kaynaklarda da Zulcu olarak verilen bu Moğol komutanının adı Zalacha, Zalcha olarak da farklı kaynaklarda yer almaktadır. Zulcu'nun 1320 yılındaki Keşmir istilas, Moğolların Hindistan'a başlattıkları ve

yönelmiştir. Moğol komutanının ilk amacı Keşmir Vadisi'ni ele geçirmektir. Moğollar 1241 yılına kadar Hindistan'dan uzak durmuşlardır. Bu durumun nedeni, Delhi Türk Sultanı Şems ed-din İltutmüş'un bölgede aldığı sıkı tedbirler ile Moğolların bu dönemde kendi içlerindeki problemlerle meşgul olmalarıydı.³²⁰ Zulcu, Celum Vadisi üzerinden hiçbir engelle karşılaşmadan Keşmir topraklarına girmiştir. Kral Suhadeva, tüm halktan ağır vergiler toplayarak bunları Moğollara ülkeden çekilmeleri için vermişse de bu istilacılar için yeterli olmamıştır. Suhadeva, Moğol askerleri ile savaşmak yerine topraklarını terk etmiştir. Kralın yardımcısı Ramacandra, Suhadeva'nın kaçıışı sırasında Keşmir'i korumak için elinden geleni yapmışsa da Keşmir Vadisi sekiz ay boyunca Moğolların saldırılarıyla yakılıp yıkılmıştır.

Moğol komutanı Zulcu'ya bölgenin kaynakları yetersiz gelmiş olacak ki, Keşmir'i terk ederek Hindistan'ın daha zengin bölgelerine doğru yola çıkmıştır. Ancak doğanın gazabı olsa gerek Moğol ordusu yolda kar fırtınasına yakalanmış ve Zulcu, ele geçirdiği binlerce esirle hayatını kaybetmiştir.³²¹ Bu esnada, durumdan yararlanmak isteyen Kisthwar kralı Keşmir'e saldırmış; fakat kralın yerine vekâlet eden Ramachandra tarafından mağlup edilmiştir. Moğol istilası sonrası Keşmirliilerin vaziyeti ise şu cümlelerle ifade edilmiştir:

*“Zulcu Keşmir'den ayrıldığında insanlar adeta fareler gibi birer birer saklandıkları yerlerden çıkmaya başlamışlardır. Ne babalar oğullarını ne oğullar babalarını ne de kardeşler birbirini bulamamıştır. Keşmir daha önce hiç var olmamış bir yer gibi sadece insansız bir geniş arazi hâline gelmiştir.”*³²²

Moğolların geri çekilmesiyle gerçekleştirilen yıkıma yakından şahit olan birçok insan yeniden Keşmir'e dönmüştür. Keşmir halkı, bu durumun yanı sıra komşularının da saldırılarına maruz kalmış ve devam eden süreçte ülkede kıtlık baş göstermiştir. Ramachandra'nın kızı Kota Rani ise Keşmir tarihînin bu karanlık günlerinde, Moğollara karşı halkı örgütlemeye ve Keşmir'deki yaraların sarılmasında önemli bir rol oynamıştır.³²³

1.3. Sultan Sadrüddin'in (Richin) İslâmiyet'i Kabulü ve Saltanatı (1320-1323)

Aslen Ladaklı bir prens olan Richin, Tibet'te başlayan iç savaşın ardından ülkesinden kaçarak kendisine bağlı çok sayıda adamıyla Keşmir'e sığınmış ve dönemin kralı Suhadeva'nın

Keşmir'in dış tepelerini de kapsayan istila hareketlerinin devamı niteliğindedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 33vd.

³²⁰ Neslihan Durak, “Moğolların Hindistan Politikası”, (*Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Malatya 1994, s. 9.

³²¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 34-35; S. S. Toshkhani, “Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam”, *Kashmir and It's People Studies in the Evolution of Kashmiri Society*, s. 104.

³²² Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 189; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 77-78.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 36; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 173vd.

³²³ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 174.

yardımcısı ve komutanlarından Ramachandra'nın hizmetine girmiştir.³²⁴ Richin de Kota Rani gibi, Moğol istilasının yaşandığı ilk günlerden itibaren Moğollara karşı verilen mücadelede halkın yanında yer almış ve bu süreçte Keşmirliiler tarafından tanınır hâle gelmiştir.³²⁵ Bu tanınırlığın verdiği güçle olsa gerek, Richin bir süre sonra uygun bir fırsat bulduğunda harekete geçmiş ve Keşmir'de iktidarı ele geçirmek amacıyla bir isyan başlatmıştır. İsyan hazırlıksız yakalanan krallık yöneticileri ne olduğunu anlamakta gecikmişlerdir. Ramachandra isyanı bastıramayınca kızı Kota Rani ile Keşmir'den kaçmış ve Richin'e karşı güç toplamak amacıyla Lahor Kalesi'ne sığınmıştır. Richin, herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan başkent Srinagar'ı ele geçirmiştir. Ramachandra ile yapacağı bir meydan savaşında başarılı olamayacağını bilen Richin, adamlarını gizlice Lahor Kalesi'ne sokmuştur Kale hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirilmiş ve Ramachandra öldürülmüştür. Böylece Richin, 1320 yılında Keşmir Krallığı'nın tartışmasız tek hâkimi hâline gelmiştir.³²⁶

Kota Rani'ye âşık olan Richin, onun gönlünü kazanabilmek için kardeşlerinden birini kraliyet yönetiminde önemli bir göreve getirmiştir. Nihayetinde Richin, Kota Rani'nin sevgisini kazanmayı başarmış ve onunla evlenmiştir. Budist olan Richin, eşinin tüm ısrarlarına rağmen Hinduizm'i benimsememiş; İslâmiyet'i kabul ederek Keşmir'in ilk Müslüman kralı olmuştur.³²⁷ Meraklı ve sorgulayıcı bir karaktere sahip olan Kral Richin, Hindular ile Budistler arasındaki dinî tartışmalardan yola çıkarak “gerçeği bulma” arayışına girmiştir. Ancak aradığı cevabı Budizm'de ve Hinduizm'de bulamamış; aklındaki sorulara yanıt aradığı sırada Bülbül Şah³²⁸ isimli bir evliya ile tanışmıştır. Richin'in, Kral Suhadeva döneminde Türkistan'dan gelerek Keşmir'e yerleşen Bülbül Şah ile tanışması hem kendisi hem de Keşmir tarihî için bir dönüm noktasıdır. Aradığı soruların cevabını İslâm'da bulan Kral Richin, “Sadrüddin” adını alarak Müslüman olmuştur. Richin'in ardından, eşinin kardeşi Rawancandra'nın da aralarında

³²⁴ S.W Haig, “The Kingdom of Kashmir”, s. 277; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 78.

³²⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 36; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 174; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 120.

³²⁶ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmir III*, London 1879, s. 29; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 174; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 37vd.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 120.; S. S. Toshkhani, “Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam”, s. 104.

³²⁷ Naghma Mangrio, “A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue”, *The Dialogue*, C.VII, S.3, 2012, s. 257; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 174; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 38; Nisar A. Malik & Abdul Majid, “Kashmir; in Historical Perspective”, *JPUHS/XXIX*, S.2, Temmuz-Aralık 2016, s. 1; E. Molony, *History of Kashmir*, Calcutta 1920, s. 8.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 121.; Lord Birwood, *Two Nations And Kashmir*, London 1956, s. 23.

³²⁸ Bülbül Şah'ın doğum yeri ve hayatı hakkında daha çok menkıbevi bilgiler bulunmaktadır. Nihat Azamat, “Bülbül Şah”, *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 486-487; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 33; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 29.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 63.; Mustafa Çiçekler, “Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), İstanbul 2003, s. 25.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II: Medieval Kashmir*, MD Publications Pvt Ltd., New Delhi 1994, s. 535vd.

bulunduğu din adamlarıyla birlikte yaklaşık on bin Hindu İslâmiyet'i kabul etmiştir. Bu gelişmeyle Hinduizm ve Budizm'in uzun yıllar süren etkisi zayıflamaya başlamış; ilk Müslümanlar tarafından "Bud Mahşid" adında bir cami inşa edilmiş ve burası Keşmirli Müslümanlar tarafından uzun süre kullanılmıştır.³²⁹ Şüphesiz bu gelişmeler, Keşmir'in gelecekteki siyasî, dinî ve sosyal yapısını derinden etkileyecek yeni bir dönemin ilk adımları olmuştur.

Sultan Sadrüddin'in saltanatının ilk yılları, Kral Suhedava'nın yeniden Keşmir'e dönmesiyle birlikte onunla mücadele etmekle geçmiştir. Ancak Keşmirli, Moğol saldırıları esnasında kendilerini yalnız bırakan Kral Suhedava'yı affetmeyerek Sultan Sadrüddin'in yanında yer almışlardır. Halktan beklediği desteği bulamayan Suhadeva ise bir kez daha Keşmir'i terk etmek zorunda kalmıştır. Sultan Sadrüddin bunun yanı sıra "lavanya"³³⁰ adı verilen ve Keşmir nüfusunun çoğunluğunu oluşturan bir sınıfa karşı da iktidarını korumak zorunda kalmıştır. Keşmir'in Moğol istilasına uğradığı tarihlerde Lavanyalar, ülkenin içinde bulunduğu karışıklıktan yararlanarak başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardı. Ancak Sultan Sadrüddin, bu grup içerisindeki ihtilaflardan faydalanarak kendi otoritesini sağlamlaştırmayı başarmıştır.³³¹ Eşi Kota Rani'nin tecrübe ve desteğiyle Sultan Sadrüddin, Keşmir Krallığı'nı adil bir şekilde yönetmeye başlamıştır. Toprak sahiplerinin yönetim üzerindeki etkisini ortadan kaldırmış, ayrıca dağınık hâlde olan Keşmir ordusunda önemli düzenlemeler yapmıştır.³³²

Sultan Sadrüddin ile aynı tarihlerde Keşmir'e gelen Şah Mirza, zaman içerisinde onun en güvendiği adamları arasına girmiş ve bir süre sonra vezirlik makamına getirilmiştir. Yetenekli bir devlet adamı olan Şah Mirza, kısa sürede Keşmir halkının güvenini ve sevgisini kazanmıştır. Sultan Sadrüddin, Keşmir'de kendisine karşı başlatılan muhalif hareketleri büyük ölçüde ortadan kaldırmayı başarmışsa da bu kez Keşmir dışından krallığa yönelik yeni bir tehdit baş göstermiştir. Moğol istilas sırasında Keşmir'den kaçarak Gandhara'ya sığınmış olan Kral Suhedava'nın kardeşi Udyanadeva, güçlü toprak sahiplerinden Tukka'nın himayesinde bir isyan hareketi başlatmıştır. İsyancıların kraliyet sarayına saldırımları sırasında Sultan

³²⁹ Richin'in Müslümanlığı kabul etmesi ve Bülbül Şah hakkında geniş bilgi için bkz. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 39vd; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 78vd.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 8; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 30; Nisar A. Malik & Abdul Majid, "Kashmir; İn Historical Perspective", *JPUHS/XXIX*, s. 1.; S. S. Toshkhani, "Early Kashiri Society and the Challenge of Islam", s. 105.; Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", s. 25.

³³⁰ Keşmir tarihinde önemli bir yere sahip sınıflardan biri olan Lavanyalar, tıpkı Damara adı verilen toprak sahibi diğer bir sınıf gibi Orta Çağ'da Keşmir'in kırsal nüfusunun büyük bir kesimini oluşturan birçoğu toprak sahibi ve nüfuzlu mevkilerde bulunan kişilerdir. Lavanya hakkında daha fazla bilgi için bkz., Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 306; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 38.

³³¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 38-39.

³³² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 318vd.

Sadrüddin, yaşanan bir çatışmada başından darbe almış; onun hayatını kaybettiğine inanan asiler şehri ele geçirmek için büyük bir gayret göstermişlerdir. Sultan Sadrüddin, geçirdiği kazanın ardından kısa süre içinde kendine gelmiş ve isyana katılanları cezalandırmıştır. Ancak başından aldığı darbe sebebiyle durumu zamanla ağırlaşmış, tüm tedavilere rağmen 1323 yılında hayatını kaybetmiştir.³³³

Sultan Sadrüddin'in vefatının ardından, oğlu Haydar'ın yaşının küçük olması sebebiyle eşi Kota Rani naibe olarak ülke yönetimini devralmıştır. Ancak Sultan Sadrüddin döneminde bastırılan tehdit unsurlarının yeniden harekete geçmesi üzerine Kota Rani, ülkenin idaresinde zorlanmaya başlamıştır. Bunun üzerine Keşmir tahtına, deneyimli ve önceki krallık ailesine mensup Udyanadeva'nın (1323-1338) getirilmesi kararı alınmıştır. Udyanadeva, Keşmir'de tahta çıktıktan sonra Kota Rani ile evlenmiştir. Her ne kadar Keşmir'in kralı Udyanadeva olarak görünse de arka planda krallığın asıl yöneticisi güzelliği, zekâsı ve siyasi yetenekleriyle öne çıkan Kota Rani olmuştur.³³⁴

1.4. Son Hindu İdareci: Kraliçe Kota Rani (1338-1339)

Udyanadeva'nın başa geçişinden kısa süre sonra, Hirapur üzerinden Keşmir'e Türk akınları başlamış ve Keşmir kralı mücadeleyi göze alamayarak Ladakh'a kaçmıştır. Kota Rani ise onunla gitmeyi reddederek iktidarını korumaya karar vermiş, Rawancandra, Şah Mirza ve Bhatta Bhiksana gibi devlet yöneticilerinin de desteğini almıştır. Eyalet yöneticilerine gönderdiği mektuplarla onların da kendisine destek olmasını isteyen Kraliçe Kota Rani'ye bütün yöneticiler tam destek vereceklerine dair söz vermiştir. Nitekim kraliçe, ülkesinin tamamını arkasına alarak düşman birliklerini geri püskürtmeyi başarmış; tehlikenin geçtiğini haber alan Udyanadeva da Keşmir'e geri dönmüştür. Kraliçe Kota Rani kocasının ihanetini affetmişse de artık ülkenin tek yöneticisi konumuna gelmiştir. Şah Mirza, Keşmir'de yaşanan olaylar boyunca akıllıca bir siyaset izleyerek kraliçenin yanında yer almıştır. Esasen onun amacı da Keşmir tahtını ele geçirmek olup fırsatını bulduğu bir anda krallığın başına geçmektir. Şah Mirza, Moğol istilasını ve Keşmir'de yaşanan diğer isyanlardaki tutumuyla Kota Rani'nin ve Keşmirlilerin güvenini kazanmış, ayrıca zengin toprak sahipleriyle de ilişkilerini geliştirmiştir. Buna rağmen tecrübeli bir yönetici olan Kota Rani, Şah Mirza'nın tavır ve davranışlarından şüphelenerek temkinli davranmayı tercih etmiştir. İktidarını güvence altına almak isteyen

³³³ Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 190.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 126.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 316vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 78-79; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 40vd.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 80vd.

³³⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 41.; Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmir III*, s. 24; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 126vd.

kraliçe, aklına ve güvenirliliğine itimat ettiği Bikhsana Bhatta'yı yardımcısı olarak atamıştır. Kraliçenin Şah Mirza'ya güveninin günden güne azalmış olduğu, kocası Udyanadeva'nın ölümünü dört gün boyunca gizlemesinden de anlaşılmaktadır. Kota Rani bu şekilde olası bir isyan hareketini önlemeye çalışmıştır.³³⁵

Kota Rani, iktidarını korumak ve Şah Mirza'yı kontrol altında tutmak için Keşmir'in güçlü toprak sahiplerinden Lavanyalar ile iş birliği içerisine girmiştir. Şah Mirza, bu şartlar altında krallığı ele geçirmenin yolunun, kraliçenin en büyük destekçisi olan Bikhsana Bhatta'yı ortadan kaldırmaktan geçtiğini anlamıştır. Bu sebeple, bir gün evine davet ettiği Bikhsana Bhatta'yı öldürtmüştür. Kraliçe haberi aldığı anda artık yapabileceği bir şey kalmamıştır. Bu olaydan beş ay sonra Kamraj eyaletinde bir ayaklanma çıkmıştır. Kota Rani, isyanı bastırmak için Keşmir'den ayrıldığı sırada Şah Mirza'nın başkent Srinagar'da krallığını ilan ettiği haberini almıştır. Kraliçe bunun üzerine, Jayapura şehrinde bulunan ordusunu harekete geçirmiş; aynı anda destekçisi Lavanyalar da isyanı bastırmak için bir ordu görevlendirmiştir. Şah Mirza ve Lavanya kuvvetleri arasındaki şiddetli savaş yaklaşık bir ay boyunca devam etmiştir. Şah Mirza önce şehirden geri püskürtülmüşse de akıllıca bir hamleyle Lavanya güçlerini yenmeyi başarmıştır. Kota Rani, bu gelişmeyi öğrendiğinde bulunduğu Jayapura Kalesi'nin tahkimatını güçlendirmiştir. Kraliçenin sığındığı kale bir gölün ortasında olduğundan, kuşatmanın uzun süreceğinin farkında olan Şah Mirza başka bir yol denemeye karar vermiştir. Kota Rani'nin güç ve iktidar için her şeyi yapabileceğini³³⁶ bilen Şah Mirza, kraliçeye evlenme teklifinde bulunmuştur. Kota Rani bu teklifi kabul etmişse de Şah Mirza ile evlendiği gün kendini bıçaklayarak yaşamına son vermiştir. Böylece Keşmir tarihînin en romantik kahramanları arasında gösterilen Kraliçe Kota Rani'nin yaşamı acı bir şekilde sona ermiştir.³³⁷ Kraliçe Kota Rani'nin ölümüyle Keşmir'de Hindu kralların hâkimiyeti son bulmuş, yönetim Müslümanlığı kabul eden hükümdarların eline geçmiştir.

³³⁵ Kraliçenin iki oğlu bulunmakta olup bunlar yardımcısı Bikhsana Bhatta'nın koruması altındaydılar. Kota Rani'nin oğullarının akıbeti hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunamamıştır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 45.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 128vd.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 190.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 33; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 277; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 319.

³³⁶ Kota Rani, iktidar sahibi olabilmek için babasının katili ile evlenmiş ve Udyanadeva'yı affetmiştir.

³³⁷ Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 190; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 177vd.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 42; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 84vd; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 79.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 8.

2. İLK İSLÂM FAALİYETLERİ

Keşmir, sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle geçmişten günümüze siyasî, askerî, dinî ve ticari hadiselerle ev sahipliği yapması ve farklı dinî unsurları bünyesinde bulundurması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Günümüzde nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Keşmir’de tarihsel süreç içerisinde sırasıyla Naga, Budizm, Hinduizm ve İslâmiyet hâkim olmuştur. İslâmiyet yavaş yavaş Asya’nın güneyine doğru yayılırken Keşmir’de de ciddi siyasî ve iktisadi sıkıntılar yaşanmaktaydı. Zaman içerisinde bölge nüfusunun artması ve Hindistan ile yapılan ticaretin son bulması, tarımsal faaliyetlere duyulan ihtiyacı artırmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak Keşmir’de güçlü toprak sahipleri ortaya çıkmış; krallar ise halka ağır vergiler yükleyerek kendileri lüks ve ihtişam içinde yaşamayı sürdürmüşlerdir. Öyle ki bazı hükümdarlar daha da ileri giderek ülkenin tapınaklarına saldırmış ve yapılan bağışlara el koymuşlardır. Ülke gelirlerinin giderek azalması üzerine krallar yeni vergiler koymuş, vergilerin artmasıyla da Keşmirliler fakirleşmeye başlamış; böylece Keşmir Krallığı tam anlamı ile bir kısır döngünün içine girmiştir. Krallığa bağlı askerler ordudan ayrılarak güçlü toprak sahiplerinin hizmetinde ücretli askerlik yapmaya veya taht üzerinde hak iddia eden kişilerin hizmetine girmeye başlamışlardır. Siyasî bilinçten yoksun olan Keşmirliler ise hükümdarların kötü yönetimlerine katlanmak zorunda kalırken, zaman zaman toprak sahiplerinin başlattığı isyanlarda yer almışlardır.³³⁸

2.1. Müslümanlarla İlk Temaslar

Müslüman Arapların Hindistan coğrafyasına yönelik akınları, VIII. yüzyılın başlarında Hindistan’ın batısından Mekran sınırına kadar ulaşmıştır. İndus Vadisi’ni takip eden bu akınlar kalıcı olmamakla birlikte, Pencap’ın kuzeyinde Müslümanların etkili olduklarını söylemek mümkündür. Keşmir ise coğrafi konumu nedeniyle bu dönemde Müslümanların başlattığı seferlerden korunmuş;³³⁹ ancak Karkota Hanedanlığının hâkimiyeti döneminde Araplar, Keşmir için ciddi bir tehdit hâline gelmiştir. İlk olarak Kral Chandrapida, ardından tahta geçen Kral Muktapida döneminde, Asya’nın genelinde ve bilhassa Keşmir için tehlike oluşturan Müslüman güçlere karşı Karkota Hanedanlığı, Çin ile ittifak arayışına girmiş; Muktapida’nın saltanatında Çin’e bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu süreçte Müslümanlar ile Keşmirliler doğrudan karşı karşıya gelmiştir. Muhammed b. Kasım komutasındaki Arap ordusu ilk olarak Sind hükümdarı Dahir’i mağlup etmiş; bu zaferin etkisi Keşmir Krallığı üzerinde de

³³⁸ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 179vd.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 117.

³³⁹ “Keşmir bu tarihlerde bir anlamda tüm yabancıların istilalarına karşı mühürlenmiş bir ülkedir.” M. Aurel Stein, *The Ancient Geography of Kashmir*, s. 20; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 311.

sarsıcı olmuştur. Muhammed b. Kasım, Multan üzerinden ilerleyerek Keşmir sınırlarına kadar ulaşmıştır. Ancak bu seferler, Keşmir Vadisi'nin dış kısımlarıyla sınırlı kalmıştır.³⁴⁰ VIII. yüzyıl boyunca Arap akınları devam etmiş, bu tarihten yaklaşık iki yüzyıl sonra Gazneli Mahmud'un, Keşmir'i ele geçirme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da bölgenin İslâmiyet ile ilk temasları olması bakımından büyük önem taşımaktadır.³⁴¹

2.2. Gazneli Mahmud'un Keşmir Seferleri (1015, 1021)

Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri sırasında Keşmir'de iç huzursuzluklar yaşanmakta olup bölge, İslâm tehdidi karşısında kolayca ele geçirilebilecek bir hâlde bulunmaktaydı. Bu şartlar altında Keşmir, sınırlarını güçlendirmeyi ve nihayetinde kapatmayı öncelikli hedefleri arasına almıştır. Bîrûnî bu hususa dair şu ifadeleri kullanmaktadır:

*“Keşmirliler her ne kadar ülkelerinin dağlarla çevrili doğal gücüne güveniyorlarsa da Keşmir'e giriş çıkışları kontrol altında tutmaktan da geri kalmıyorlardı. Bunun sonucunda da onlarla ticaret yapabilmek imkânsız hale gelmiştir. Çok eski zamanlarda ülkelere birkaç yabancıya özellikle Yahudilerin girmesine izin verirken, şu anda diğer insanların bir kısmına izin verirken, herhangi bir Hindu'nun Keşmir'e girmesine asla izin vermiyorlar.”*³⁴²

Gaznelilerin Keşmir'e yönelmelerinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Onların Hindistan'da ilk amacı, bölgenin en güçlü iktidarı olan Hinduşahilerin³⁴³ Kabil'deki hâkimiyetini ortadan kaldırmaktı. Ancak eski çağlardan itibaren Kabil ile Keşmir arasında siyasî ve kültürel ilişkiler kurulmuş; bu ilişkiler, yapılan evlilikler de pekiştirilmişti. Gazneliler Kabil'e doğru yönelirken Hinduşahiler, Keşmir kralını yardım istemişlerdi. Son Hinduşahi racası Trilochanpal, Gazneli saldırılarının başladığı dönemde Keşmir Kralı Samgramaraja (1003-28) tarafından desteklenmişse de Gazneliler karşısında tutunamayacağını anlayarak kaçmak zorunda kalmıştır. Trilochanpal'ın 1014 yılında krallığını tekrar ele geçirme girişimi de başarısızlıkla neticelenmiştir.³⁴⁴

³⁴⁰ Muhammed b. Kasım'ın Hindistan seferleri kısa ömürlü olmuş, Müslümanlar Hindistan'da bir hâkimiyet tesis edemeden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Malva ve Gucerat'ı ele geçiren Muktapida, Cüneyd komutasında ilerleyen Arapları, Keşmir sınırı yakınlarında mağlup etmiştir. Ayrıca Çin'e elçilik heyeti yollayarak ortak düşman olarak gördüğü Araplara karşı ittifak teklif etmişse de Çin'den beklediği yardımı alamayan Muktapida tek başına Müslümanlara karşı başarılı olmuştur. R. C. Majumdar, *The History and Culture of the Indian People III (The Classical Age)*, Bombay 1954, s. 174.; Salim Cöhlce, “Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan'da Türk Varlığı”, *Erdem Dergisi*, C. VIII, S.27, 1997, s. 985.

³⁴¹ M. Aurel Stein, *The Ancient Geography of Kashmir*, s. 20; E. C. Sachau, *Alberuni's India I*, London 1910, s. 21; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 27.

³⁴² E. C. Sachau, *Alberuni's India I*, s. 206.

³⁴³ 850 (?) - 1026 yılları arasında Afganistan ve Pakistan'ın bir kısım toprakları üzerinde hüküm süren bu hanedan için bkz. Enver Konukçu, “Hinduşahiler”, *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 117-118.

³⁴⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 28vd.

Keşmir kralları yaklaşan Gazneli tehdidinin farkındaydılar. 1015 yılında Tosamaidan Geçidi'ni aşan Gazneli Mahmud, Keşmir önlerine kadar gelmiş ve vadinin eteklerinde bulunan Lohkot Kalesi'ne yerleşmiştir. Keşmirliilerin direniş i ile çetin dağ yolları, gibi etkenler Gazne ordusunun ilerleyişini yavaşlatmıştır. Kalenin kuşatması iki ay boyunca sürmüş; bir yandan elveriş hava koşulları, diğ er yandan Keşmirli güçlerinin her gün takviye almaları, Gaznelilerin ilerleyişini durma noktasına getirmiştir. İşler tersine dönmeye başlayınca Gazne ordusu, alışı k olmadığı bu coğrafi koşullarda yolunu kaybetmiş ve 1015 yılında Gazne'ye dönmekten baş ka çare bulamamıştır. Gazneli Mahmud, Hindistan'daki ilk ciddi direniş le Keşmir'de karşılaşmıştır.³⁴⁵ 1021 yılında Sultan Mahmud, ordusuyla yeniden Keşmir sınırına kadar yaklaşmıştır. Bir aylık kuşatmanın ardından başlayan yoğun kar yağış ı-ve önceki deneyimlerinin de etkisiyle-Sultan Mahmud'u ordusunun kayıp verme ihtimaline karşı geri çekilmeye zorlamıştır. Bu tarihten sonra Sultan Mahmud, Keşmir Krallığı üzerine yeni bir istila hareketine girişmemiştir.³⁴⁶

2.3. XII. Yüzyılda Keşmir'de İslâmiyet'in Yayılışını Hazırlayan Koşullar

Hindistan'da bu gelişmeler yaşanırken, Türkistan'daki Müslüman Türkler yeni genişleme alanları bulma arayış ı içerisindeydiler. XII. yüzyılda, Keşmir kralları Sussala ve Bhiksacara arasında iç savaşın sürdüğü günlerde, Türklerden küçük bir grup Keşmir Vadisi'nin dış eteklerine kadar ilerlemiştir. Kral Bhiksacara, Türkleri Sussala'nın bulunduğu Lahor'a saldırmak üzere Keşmir'e davet etmiştir. Kral Harşa dönemine gelindiğinde Türkler, Keşmir ordusunda görev almaya başlamış ve İslâmiyet'in esasları bu kralı etkilemiştir. Venedikli gezgin Marco Polo da 1277 yılında Keşmir'de Müslümanların varlığına işaret etmektedir.³⁴⁷ Bu arada, İslâm dinî İndus eteklerinde yaşayan bazı kabileler arasında yayılmaya başlamıştır. Bunlar arasında Dard kabilesi Budizm'den İslâmiyet'e geçmiştir. Bu olay Kral Richin'in Keşmir tahtına geçişinden yaklaşık iki yüzyıl öncesine tekabül etmektedir. Buradan hareketle, Keşmir'de Müslüman bir idarecinin baş a geçmesinden uzun zaman önce İslâmiyet'in etkilerinin görüldüğü söylenebilir. İslâmiyet'in Keşmir'de yayılış ı baskı politikalarıyla değil, aşamalı bir şekilde gerçekleşmiştir. Nüfusunun çoğunluğunu Hinduların oluşturduğu bu ülkede Budizm ve Brahmanizm hâkim inançlar olarak öne çıkmaktadır. Keşmir'e gelen Müslüman dervişler halka İslâmiyet'i öğretmeye çalışmış, ancak Budizm ve Brahmanizm arasında bocalayan Keşmirliiler arasında İslâmiyet'in yayılması ilk aşamada başarılı olmamıştır.³⁴⁸ Kral

³⁴⁵ S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 18.

³⁴⁶ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 311vd.

³⁴⁷ Manuel Komroff, *The Travels of Marco Polo*, New York 1939, s. 64.

³⁴⁸ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 130.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, New Delhi 1954, s. 50.

Suhadeva döneminde Keşmir'e gelen Bülbül Şah başta olmak üzere Müslüman dervişler aracılığıyla Keşmirliler, İslâm dinine yakınlık duymaya başlamışlardır. Krallar ve toprak sahipleri arasındaki iç çekişmeler ve ardı arkası kesilmeyen isyanlar, bu yeni dinin Keşmir'de yayılması için gerekli zemini hazırlamıştır. Ülkede sürekli tekrarlayan doğal felaketler, seller ve kıtlıklar insanları bıktırmıştır. Müslüman askerlerle kurulan ilişkiler, baskıcı ayin ve ritüellerden kurtulma imkânı ve yeni dinin sunduğu özgürlükler, Keşmirliler arasında İslâmiyet'in yayılmasını kolaylaştıran diğer etkenlerdendir.³⁴⁹

3. İSLÂM SULTANLIĞININ KURULUŞU

3.1. Sultan Şemseddin (Şah Mirza) Dönemi (1339-42)

Keşmir tarihinde Şah Mirza/Şah Mir adı, ilk kez Keşmir krallarından Richin'in bu ülkeye geldiği tarihsel süreçte geçmekte olup, Şah Mirza'nın soyu ve atalarına dair bilgiler efsanevi niteliktedir. Richin'in, Keşmir'e sığındığı dönemlerde Şah Mirza da Svat'dan (Sevat)³⁵⁰ buraya gelmiştir. Babasının adı Tahir olan Şah Mirza'nın geçmişine dair pek bilgi bulunmamakla birlikte, Svatlı bir Türk aileye mensup olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Türklerin bu coğrafyaya gelerek, başta ordu olmak üzere çeşitli görevlerde hizmet etmeye başlamaları XI. yüzyılın sonlarından itibaren başlamakta olup, bu manada göçler ilerleyen yıllarda da kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Benzer şekilde, 1313 yılında Keşmir'e gelen Şah Mirza, 1315 yılında Kral Suhadeva'nın hizmetine girmiş³⁵¹ ve Baramula yakınlarında bir köye yerleştirilmiştir. Bununla birlikte, Moğol istilasısı sırasında Şah Mirza'nın Keşmir'deki görevi ve icraatlarına dair bilgiler, dönemin kaynaklarında yer almamaktadır.

Şah Mirza, Keşmir'e yerleştikten kısa süre sonra Kral Richin'in güvenini kazanmış ve onun Ramachanda'ya karşı mücadelesinde gösterdiği başarıyla öne çıkmıştır. Kısa bir süre sonra Richin'in bakanları arasında yer almış ve oğlu Haydar'ın danışmanı³⁵² olarak görevlendirilmiştir. Kral Richin'den sonra başa geçen Kral Udyanedeva döneminde Şah Mirza, zekâsı ve yeteneği sayesinde konumunu daha da güçlendirme fırsatı bulmuş; Kraliçe Kota Rani

³⁴⁹ *The Tarikh-ı-Rashidî of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, (nşr. N. Elias& E. Denison Ross), Sampson Low, Marston And Company Ltd., London 1895, s. 433; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 314-315.

³⁵⁰ Svat Vadisi Pakistan'ın kuzeydoğusunda yer alan, Çin ile Afganistan'a doğru uzayan bir bölgenin tam ortasına yer almaktadır.

³⁵¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 43; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 277; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 76.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 411.

³⁵² Şah Mirza, Kral Richin'in oğlu Haydar'ın danışmanı olmasının yanı sıra eğitimliğini de yapmıştır. S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 277.

ile Keşmir'i dış saldırılara karşı başarıyla savunmuştur.³⁵³ Gittikçe güçlenen Şah Mirza, nihayetinde krallığı ele geçirebilecek bir güce ulaşmış ve bir süre sonra da Kota Rani'ye evlenme teklifinde bulunmuştur. Kota Rani bu teklifi kabul etmişse de Şah Mirza ile evlendiği gün kendini bıçaklayarak öldürmüştür. Böylece Şah Mirza tartışmasız bir biçimde Keşmir hükümdarlığına sahip olmuştur.³⁵⁴

Keşmir tahtına çıktıktan sonra Sultan Şemseddin adını alan Şah Mirza, 1339-1586 yılları arasında, 222 yıl Keşmir topraklarında hüküm sürecek Keşmir Sultanlığının temelini atmıştır.³⁵⁵ Bu dönemden itibaren İslâmiyet, bu topraklarda sistematik bir şekilde yayılmaya başlamış³⁵⁶ ve bu gelişme, sanat ve edebiyat alanında da ciddi eserlerin ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır.³⁵⁷ Sultan Şemseddin ile Şia mezhebi bölgede tanınmaya başlamış ve çok sayıda cami inşa edilmiştir. Şüphesiz Müslümanların Keşmir hâkimiyeti, yalnızca siyasî bir zafer değil; aynı zamanda, manen, fikren ve ahlaken bu topraklarda yaşayan insanlar için adeta bir devrim ve dönüşüm sürecinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.³⁵⁸

Sultan Şemseddin, zalim ve acımasız hükümdarların elinde yıllarca ezilen Hinduların gücünü akıllıca kullanmayı başarmıştır. Göreve başladıktan sonra, halktan alınan gereksiz vergileri kaldırmış ve devletin ürün üzerinden aldığı vergiyi 1/6 oranında sabit tutmuştur. Onun da tıpkı Kral Richin gibi öncelikli amacı; Moğol istilasının bıraktığı hasarın izlerinin hâlâ devam ettiği Keşmir'de ahalinin huzur ve güven içinde yaşayabilmesini sağlamak ve yaşadıkları acıları ortadan kaldırmaktır. Sultan Şemseddin, açgözlü devlet görevlilerine karşı halkı korumuş ve feodal toprak sahiplerini kontrol altında tutmuştur. Bu dönemde Keşmir'de iki ailenin etkin olduğu görülmektedir: Magre ailesi ve Kral Suhadeva zamanında Lankar

³⁵³ S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 277; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 43vd.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 130.

³⁵⁴ Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 190; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 177vd.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 42; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 84vd.; Bazaz Prem Nath, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 47; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 411.

³⁵⁵ Şah Mirza Keşmir tahtını ele geçirdikten sonra kendi adına para da bastırmıştır. Bu konuya ve Keşmir Sultanlığı döneminde bastırılan paralara dair bkz. C. J. Rodgers, "The Square Silver Coins of the Sultans of Kashmir", *JASB*, 1885, s. 92-139; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 190; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 49; Nisar A. Malik & Abdul Majid, "Kashmir; in Historical Perspective", s. 2; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 80.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 34.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, Cambridge University Press 1918, s. 452.

³⁵⁶ Şah Mirza'nın saltanatı döneminde fethedilen Ladakh, Baltistan ve Cammu toprakları da İslâmiyet'in yayıldığı yerler arasındadır. Nisar A. Malik & Abdul Majid, "Kashmir; in Historical Perspective", s. 2.

³⁵⁷ Bu bakımdan Keşmir tarihinde Sultan Zeynel Abidin dönemi her alanda yaşanan gelişmeler ile dikkate değerdir. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 320.

³⁵⁸ Prem Nath Bazaz *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 49.

Çak'ın başında olduğu, Dardistan'dan³⁵⁹ Keşmir'e göç eden Çak (Çek)³⁶⁰ ailesi. Sultan Şemseddin, bu aileler arasından Çak ailesine mensup Lankar Çak'ı Keşmir ordusunun başkomutanlığı görevine getirmiştir. O, bu aileleri yanında tutarak onları etkisiz hâle getirmekte başarılı olmuşsa da Magre ve Çak ailesine mensup kişiler, Sultan Zeynel Abidin'in saltanat döneminde itibaren Keşmir tarihinde belirleyici rol oynamışlardır.³⁶¹

Sultan Şemseddin'in saltanatının başlarında, Keşmir yakınlarındaki Kisthwar'da Hinduizm'in takipçileri olan Lavanya adlı toprak sahipleri ayaklanma başlatmışlardır. Bu kişiler, Kraliçe Kota Rani'nin sıkı destekçileriydi. Sultan Şemseddin bir ordu göndererek bu isyanı tamamen bastırmıştır. Üç yıl süren kısa saltanatı sırasında Sultan Şemseddin, halkın sevgisini kazanmış ve hayatının büyük bölümünü Keşmirliilerin acı ve sıkıntılarını paylaşarak geçirmiştir. Bu hükümdarın Cemşid, Ali Şir, Sırsamak³⁶² ve Hindal adında dört çocuğu vardı. Büyük oğlu Cemşid, bir yıl iki ay kadar tahtta kalmış; 1343 yılında diğer oğlu Ali Şir, Alaaddin adıyla sultanlığın başına geçmiştir.³⁶³

3.2. Sultan Cemşid Dönemi (1342-43)

Sultan Şemseddin'in ölümüyle Keşmir'de Cemşid hükümdar olarak başa geçmiştir. Sultan Cemşid, devletin başına geçmeden kardeşi Ali ile Kamraj ve Maraj şehirlerinin idaresinde görev aldığından deneyim sahibi bir yöneticiydi. Babası Sultan Şemseddin döneminde de hükümet işleriyle yakından ilgilenmiştir. Cemşid, kardeşi Ali Şir ile devleti yönetmekte ve her konuda ona danışmaktaydı. Hırslı bir kişiliğe sahip olan Ali, bazı saray mensuplarının kışkırtmalarıyla Avantipur³⁶⁴ şehrinde kardeşine karşı isyan etmiştir.³⁶⁵

³⁵⁹ Dardistan hakkında geniş bilgi için bkz. P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kahmir State*, s. 161vd.

³⁶⁰ Bu ailenin ismi kaynaklarda Çak veya Çek şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.

³⁶¹ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmir III*, s. 32; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 321; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 277; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 46.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 50.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 34.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 89-90.; F.M. Hassnain, *A Culturel History of Kashmir & Kishtawar*, New Delhi 1992, s. 60.

³⁶² Bu isim kaynaklarda Shirsamaq şeklinde verilmektedir. Bkz., P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 321.

³⁶³ Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 80; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 321; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 47.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 277.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 452.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, Calcutta 1939, s. 637-638; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 90.

³⁶⁴ Eski Keşmir'in en ünlü şehirlerinden biridir. İslâmad ve Srinagar arasında, Celum Nehri'nin sağında, Srinagar'dan 18 mil uzaklıkta bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 40 hanenin bulunduğu şehirde yaşayanların çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Bugün şehre ait yalnız iki tapınak kalıntısı bulunmuştur. Charles Ellison Bates, *A Gazetteer of Kashmir*, Calcutta 1873, s. 128.

³⁶⁵ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 91.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 134.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 637-638.

Sultan Cemşid, kardeşinin isyanını bastırmak için oğlunu görevlendirmiştir. Ali Şir, yeğenin başında olduğu orduyu yenmiş; bunun üzerine sultan daha büyük bir orduyu Avantipur'a göndermiştir. Sultan Cemşid ile kardeşi arasında iki ay süren bir barış sağlanmıştır. Ancak barış ortamına son veren Ali Şir, Srinagar'da kendisini sultan olarak ilan etmiştir. Sultan Cemşid, savaşacak gücü bulamayarak kaçmış, bir yıl boyunca Keşmir Vadisi'nde amaçsızca oradan oraya dolaşmış ve 1343 yılında ise hayatını kaybetmiştir.³⁶⁶

3.3. Sultan Alaeddin Dönemi (1343-54)

Ali Şir, 1343 yılında Alaeddin adıyla Keşmir tahtına çıkmıştır. Yaklaşık on bir yıl süren saltanatı boyunca Sultan Alaeddin, güçlü, adil ve yetenekli bir hükümdarlık sergilemiştir. Kardeşi Sirsamak'ı en yakın yardımcısı olarak göreve getirmiştir.³⁶⁷ Sultan Alaeddin, istilacılar tarafından yakılıp yıkılmış Keşmir topraklarını yeniden yaşanabilir hâle getirmek için büyük çaba göstermiştir. Hükümdarlığının ikinci yılında Keşmir'de ciddi bir kuraklık yaşanmış ve sultan, kuraklıkla mücadelede halkı için elinden geleni yapmıştır.³⁶⁸ Kendisinden önce Keşmir'de hüküm sürenlerin başlattığı yenilikleri devam ettirmiş, istilalar sırasında topraklarını terk eden Keşmirli köylülerin evlerine dönmesini ve nüfusu azalmış kasabaların tekrar yaşanabilir olmasını sağlamıştır. Srinagar yakınlarında Alaadinpura adıyla küçük bir kasaba kurdurmuş ve burada çok sayıda bina inşa ettirmiştir. Sultan Alaeddin'in saltanatında, Lavanya adı verilen nüfuzlu kişiler isyan etmiş ve isyanın ardından Kishtwar'a kaçmışlardır. Bu kişiler yakalanarak yeniden Keşmir'e getirilmiş ve liderleri idam edilmiştir. Bu dönemde, Türkistan'da hüküm süren krallıklarla Keşmir arasında ticari ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. İlişkilerin gelişmesiyle Keşmir, Türkistan'dan gelen seyyahların uğrak yerlerinden biri hâline gelmiş; bazı şehirlerde gelen yolcular için dinlenme yerleri yaptırılmıştır.³⁶⁹ Sultan Alaeddin, 1354 yılında ölmüş ve Alaadinpura kasabasına gömülmüştür. İki oğlundan büyük olanı Şehabeddin başa geçirilmiştir.³⁷⁰

³⁶⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 47vd.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 91; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 321; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 35.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 638-639.

³⁶⁷ S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 277vd.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 452.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 639.

³⁶⁸ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 92.; Ghulam Muhyiddin Sufi&M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 135.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 639.

³⁶⁹ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmir III*, s. 37; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 278.; Ghulam Muhyiddin Sufi& M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 135.

³⁷⁰ Ghulam Muhyiddin Sufi& M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 132-133; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 48; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 322; Ghulam Muhyiddin Sufi& M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 135.

3.4. Sultan Şehabeddin Dönemi (1354-73)

Sultan Şehabeddin'in yaşamının ilk yılları hakkında yeterli bilgi bulunamamaktadır. Tarihî kayıtlarda Shirashamak³⁷¹ olarak adına rastladığımız bu kişi, Keşmir'in başına geçtikten sonra Şehabeddin ismiyle anılmaya başlanmıştır. Sultan Şehabeddin'in Keşmir'de saltanatı ele geçirdikten sonra ilk amacı, komşularının elindeki bölgeleri ele geçirmek ve kendi ülkesindeki konumunu güçlendirmek olmuştur. O, bunun yanı sıra, Keşmir'de Moğol istilası döneminde kendi bölgelerinde gittikçe güçlenen ve kendilerine güçlü kaleler inşa etmiş toprak sahiplerine karşı harekete geçmiş; kendisine bağlılığını bildirenleri affetmiş, karşı çıkanları ise idam ettirmiştir.³⁷²

Sultan Şehabeddin, Orta Çağ Keşmir tarihînin Lalitaditya Muktapida'sı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Keşmir ordusu³⁷³ Hindistan ve Afganistan'da geniş bir bölgede seferler yürütmüştür. Bu bakımdan Şehabeddin, iyi bir yönetici olmasının yanında başarılı bir komutan olarak da kayıtlarda yer almaktadır.³⁷⁴ Onun komutasındaki Keşmir ordusu, Baramula³⁷⁵ üzerinden Swat ve Pakhli eyaletlerini; ardından Multan, Numan, Kabil, Kandahar ve devamında Gilgit ile Dardu'yu ele geçirmiştir. Bu seferlerin ardından ordu Baltistan³⁷⁶ ve Ladakh³⁷⁷ üzerine harekete geçmiştir. Bu eyaletler, o dönemde Kaşgar'a bağlıydı. Bu bölgelerin ele geçirilmesinin ardından Kaşgar yöneticisi, Keşmir sultanına karşı harekete geçmekte gecikmemiştir. Keşmir ordusu, Kaşgar askerlerinden daha az sayıda olmasına rağmen Baltistan ve Ladakh eyaletlerini de ele geçirmeyi başarmıştır.³⁷⁸

³⁷¹ Keşmir tarihçilerinden Jonaraja bu kişinin ismini Shirshataka olarak kaydetmiş, dönemin Farsça kronikleri olan Nizameddin Ahmed ve Firişte'de ise adı Shirashamak olarak geçmektedir. Bu isim "Küçük süt içen" anlamına gelen bir lakap olarak bilinmektedir. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 93.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 136.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 452.

³⁷² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 49; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 278; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 93; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 51.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 35.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabakat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 640.

³⁷³ Keşmir ordusunun çoğunluğunu Damara, Lavanya ile Poonch, Rajauri, Kishtwar ve Muzaffarabad'dan alınan askerler oluşturmaktadır. Bu dönemde ordunun yaklaşık 50.000 kişiden oluştuğu kaynaklarda ifade edilmektedir. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 322; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 51.

³⁷⁴ Keşmir tarihî yazarlarından Jonaraja Sultan Şehabeddin'in "Fetih yürüyüşünü ne açlığın ne susuzluğun ne de gece ve akşamın durduramadığını" belirtmektedir. Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 51-52.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 94.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 136.

³⁷⁵ Baramula hakkında bilgi için bkz. E. Molony, *History of Kashmir*, s. 2.

³⁷⁶ Baltistan hakkında bilgi için bkz. P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 160-161.; G. T. Vigne, *Travels In Kashmir, Ladak, Iskardo II*, Henry Colburn, Publisher, London 1844, s. 315-349.

³⁷⁷ Ladakh hakkında daha geniş bilgi için bkz. P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 156vd.

³⁷⁸ Naghma Mangrio, "A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue", s. 257; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 51.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 137.;

Sultan Şehabeddin'in bu seferlerin ardından bir sonraki hedefi Delhi olmuştur.³⁷⁹ Fakat Delhi'nin ele geçirilmesi, Sultan Şehabeddin'in karşısında Delhi Türk Sultanı³⁸⁰ Firuz Tuğluk (1351-1388)³⁸¹ bulunmasından dolayı beklenildiği kadar kolay olmamıştır. Neticede, Srinagar ve Delhi arasındaki mücadelede kazanan olmamış ve taraflar arasında bir anlaşmaya varılmıştır. Sirhind'den Keşmir'e kadar olan topraklar Sultan Şehabeddin'e bırakılırken, Firuz Tuğluk bölgenin doğusuna hâkim olmuştur. İki sultanlık arasındaki ilişkiler bununla sınırlı kalmamış, evlilikler yoluyla daha da pekiştirilmiştir. Firuz Tuğluk'un iki kız kardeşi, Sultan Şehabeddin ve kardeşi Kutbeddin ile evlenmiş; Şehabeddin'in kardeşi de Firuz Tuğluk ile evlenmiştir.³⁸² Bu sefer, Sultan Şehabeddin'in katıldığı son büyük sefer olmuş ve bundan sonra tüm dikkatini devlet idaresine yöneltmiştir. Sultan Şehabeddin'in saltanatı döneminde İslâmi ilimler alanında çok sayıda âlim ve bilgin yetişmiştir. Hindulara karşı hoşgörü bir siyaset benimseyen³⁸³ sultan, seferler öncesinde yaşanan para sıkıntısına rağmen yardımcılarının Budist tapınaklarındaki zenginliklerine el koyma tekliflerini kesin bir dille reddetmiştir.³⁸⁴ Bu tekliflere yanıtı şöyle olmuştur: *'Geçmiş kuşakların düştükleri hatalar sonucunda kazandıkları kötü şöhretleri kazanmayı mı, yoksa bu anlayışı yıkmayı mı tercih edersiniz? Ne büyük ne harika bir iş.'*³⁸⁵

Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabakat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 641.; F.M. Hassnain, *A Cultural History of Kashmir & Kishtawar*, s. 62.

³⁷⁹ Keşmir kralları ile olayları ele alınırken dönemin kronikleri ve tarihçilerinin abartılı bir üslup kullandıkları görülmektedir. Buradan hareketle Sultan Şehabeddin'in askeri başarılarını da ele alırken bunu göz önünde tutmakta fayda bulunmaktadır. Sultan Şehabeddin'in Hindikuş'un ötesini ele geçirdiğine dair bir kanıt bulunmamaktadır. Dönemin kaynaklarından Firişte ve Nizameddin'de sultanın bu dağı geçmesinin mümkün olmadığını belirtmektedirler. Ebü'l-Fazl ise bu konuya dair Sultan Şehabeddin'in Nagarkot, Tibet gibi yerleri ele geçirdiğini belirtmekle yetinmektedir. Benzer şekilde Gazne, Kabil ve Kandahar'ın ele geçirildiği yolundaki iddialarda gerçeği yansıtmamaktadır. Gerçekte Sultan Şehabeddin'in fethettiği bölge sınırlı bir alanı kapsamaktadır. Bu bölgeler Gilgit, Dardistan, Baltistan doğuda Ladakh, Kishtwar, Cammu ve Pencap'ın kuzey kesimini içine almaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 50; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 94.

³⁸⁰ Delhi Türk Sultanlığı (1206-1526) hakkında geniş bilgi için bkz. Naimur Rahman Farooqi, "Delhi Sultanlığı", *DİA*, C.IX, İstanbul 1994, s. 130-132.

³⁸¹ Firuz Tuğluk hakkında bilgi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Firuz Şah Tuğluk", *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 141-142.

³⁸² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 323; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 278.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 52.

³⁸³ Keşmir'de Müslüman idarecilerin bir kısmının ise bu hoşgörü politikasından yana tavır almadıkları görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Sultan Şehabeddin'in hoşgörülü bir idarecidir. Öyle ki kendisinin ordu komutanları, bakanları ve diğer üst düzey devlet adamları Hindulardan oluşmaktadır. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 323; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 52.; Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", *International Journal of History and Cultural Studies (IJHCS) I (3)*, Ekim-Aralık 2015, s. 39. (www.arcjournals.org.)

³⁸⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 50vd.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 53.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 36.

³⁸⁵ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmir III*, s. 44; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 52.

1360 yılında Keşmir’de çok sayıda can ve mal kaybına yol açan ciddi bir sel felaketi yaşanmış ve bu sel tüm Srinagar’ı da etkilemiştir. Sultan Şehabeddin, babası ve amcası gibi, Sind ve Celum nehirlerinin birleştiği noktada Şehabeddin-Pur³⁸⁶ adıyla bir şehir kurmuş; burada bir cami inşa ettirmiş ve halkın kullanımı için parklar ve bahçeler yaptırmıştır.³⁸⁷ Halkı tarafından sevilen bir sultan olan Şehabeddin, dışarıdan ise korkulan bir hükümdar olarak tanınmıştır. Onun döneminde Keşmir’in Kuzey Hindistan’daki gücü artmıştır. Ancak oğulları Hasan Han ve Ali Han, bilinmeyen bir sebeple Delhi’ye sürgün edilince sultanın kardeşi Hindal bu karışık ortamdan faydalanmış ve Kutbeddin adıyla 1373 yılında Keşmir Sultanlığında hükümdarlığı ele geçirmiştir.³⁸⁸

3.5. Sultan Kutbeddin Dönemi (1373-89)

Sultan Şehabeddin’in ölümüyle kardeşi Hindal, Kutbeddin adıyla Keşmir tahtına geçmiştir. Kendisinden önceki idarecilerin aksine sert bir yönetim anlayışına sahip olmayan Kutbeddin, iyi bir idareci, kültürlü ve şair bir sultan olmakla beraber bilim adamlarının koruyuculuğunu da yapmıştır. Devlete karşı sorumluluklarının bilincinde olan sultan, oldukça sade bir giyim ve yaşam tarzı benimsemiş ve devlet görevlilerinin aşırı harcamalarına karşı bir tutum sergilemiştir. Kutbeddin, selefi Sultan Şehabeddin’in yardımcıları ve devlet adamlarının görevlerini sürdürmelerine izin vermiştir. Yeğeni Hasan Han ile ilişkileri iyi olan ve uzun süre çocuğu olmayan sultan, tahta kendisinden sonra yeğenini atamak niyetindedir. Ancak çok geçmeden yardımcılarında Udayasri öncülüğünde kendisine karşı bir isyan başlatılmıştır. Udayasri’nin önderliğindeki isyanın amacı, Hasan Han’ı başa geçirmektir. Ayaklanma kısa sürede bastırılmış, Udayasri yakalanarak idam edilmiş ve Hasan Han ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır.³⁸⁹

³⁸⁶ Bu tarihlerden yaklaşık 225 yıl sonra Şehabeddin-Pur şehrini gezen Bâbürlü hükümdarı Cihangir’in buraya dair bazı notları şehir hakkında bize bilgi vermektedir. Cihangir öncelikle şehri yaptıran sultanın ince zevkinden ve şehrin planından övgü ile bahsetmektedir. Cihangir şehir için “*Burası Keşmir’in bilinen yerlerinden birisidir. Yeşil bir arazi üzerinde kurulmuş şehirde çok sayıda çınar ağacı bulunmaktadır. Bugün bile burası çınar ağaçlarının arasında çekici bir yer olmaya devam etmektedir*” ifadelerini kullanmıştır. Bkz. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 97; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 36.; Türkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 65.

³⁸⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 52; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 323; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 96; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 52.

³⁸⁸ S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 278; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 323vd; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 53.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 98.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 140.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 641-642.

³⁸⁹ Yaşanan bu hadisenin ardından şehzade Hasan hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 324.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 99vd.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 142.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 36-37.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 642.-643.

Sultan Kutbeddin'in iktidarı döneminde Lahor'da da ciddi bir ayaklanma başlamıştır. Bu isyan, Sultan Şehabeddin döneminin sonlarına doğru onun otoritesine karşı ortaya çıkmıştı. Hükümdar'ın gönderdiği birlikler ayaklanmayı bastırmış ve asiler kaçmıştır. Sultan Kudbeddin, Hindu racalardan³⁹⁰ birinin yönetimindeki bir bölgede çıkan isyanı bastırmakla Damara şeflerinden ve Keşmir ordusu komutanı Lolaka'yı görevlendirmiştir. Başlangıçta kaleyi teslim etmeyi yöneticiler, ani bir kararla savaştan yana tavır almışlardır. İki taraf arasındaki mücadelede Keşmir ordu komutanı Lolaka öldürülmüş ve ordunun büyük bir karışıklık içerisinde Keşmir içlerine kaçmasıyla Lahor, Keşmir Sultanlığının hâkimiyetine boyun eğmekten kurtulmuştur.³⁹¹ Sultan Kudbeddin döneminde yaşanan en dikkate değer gelişmelerden biri de Seyyid Ali Hemedânî'nin Keşmir'e gelişi.³⁹²

Seyyid Ali Hemedânî, Sultan Kudbeddin ile iyi münasebetler kurarak sultanın İslâm esaslarına aykırı uygulamalardan vazgeçmesini sağlamış, bu sayede Keşmir'deki gayrimüslim halkın İslâmiyet'i kabul etmesinde etkili olmuştur. Bu dönemde Keşmir'de çok sayıda cami ve tekke inşa edilmiş, bazı Hindu mabetleri de camiye çevrilmiştir.³⁹³ 1383 yılında üçüncü defa Keşmir'e gelen Seyyid Ali Hemedânî, politik faaliyetlerde de yer almıştır. Sultan Kutbüddin'in Hindulara şirin gözükmek için onların adetlerini benimsemesi, elbiselerini giymesi ve bayramlarına iştirak etmesini eleştirerek sultana karşı tavır aldığı belirtilmektedir. İki karısı olan Sultan Kudbettin, Hemedânî'nin tüm ısrarına rağmen eşlerinden birisini boşamayı reddetmiştir.³⁹⁴ Seyyid Hemedânî'ye büyük bir saygıyla bağlı olmasına rağmen, Sultan

³⁹⁰ Raca, Mihrâce (Maharaca) ve Nawab gibi ünvanlar, Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlıklarını kazandıkları 15 Ağustos 1947'ye kadar varlığını sürdüren "Hindistan Devletleri" yani Büyük Britanya'nın doğrudan yönetmediği, ancak belli anlaşmalar çerçevesinde hâkimiyetine bağladığı yarı bağımsız yerel devletlerdeki hükümdarlar tarafından, şeref ve üstünlük derecelerini göstermek amacıyla kullanılan ifadelerdir. Halil Toker, "Cunagarh ve Haydarabat Bağlamında Keşmir'in Hindistan'a İlhakı Üzerine Bir Değerlendirme", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), İstanbul 2003, s. 67.

³⁹¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 54; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 325.

³⁹² R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 101.; Abdul Qaiyum Rafiqi, *Sufism In Kashmir, From The Fourteenth To The Sixteenth Century*, Delhi 1972, s. 98; Ethem Cebecioğlu, "Güney Asya'da İslâmın Yayılmasında Sufilerin Rolü", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXIII, S.3-4, 1992, s. 169; Ghulam Muhyiddin D. Sufi, *İslamic Culture In Kashmir*, Ligth & Life Publishers, New Delhi 1979, s. 35vd.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 85vd.

³⁹³ Seyyid Ali Hemedânî bu tarihten iki buçuk yıl sonra tekrar doğduğu şehir Hemedan'a dönmüştür. Timur'un seyyidleri, Hemedan'dan çıkardığını öğrenince Türkistan ve Huttalan'a uğramış, 1383'te tekrar Keşmir'e dönmüştür. Haydar Mirza Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (nşr. O. Karatay), İstanbul 2006, s. 603; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 52.; Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emir-i Kebir", *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 186.

³⁹⁴ Sultan Kutbeddin gayrimüslim tebaasıyla da ilişkilerini iyi tutmak zorundaydı, bu sebeple Seyyid Ali Hemedânî'nin her tavsiyesine uymamış bir yandan da onu kontrol altında tutmayı başarmıştır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 56; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 324vd.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 104.; S. S. Toshkhani, "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", s. 107.; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, New Delhi 1978, s. 296.

Kutbettin'in onun her tavsiyesine kulak verdiği söylenemez.³⁹⁵ Hemedânî'nin yaşama tarzı, İslâm'ı kavrayışı, İslâm'ı yayma faaliyetleri ve siyasî alandaki duruşu arasında belirgin farklılıklar söz konusudur. Onun politik düşünceleri, İslâm'ın yayılması ve küfrün durdurulması amacına yöneliktir. Hindulardan resmi memur tayin edilmemesi, Hinduların İslâmî kıyafetler giymemeleri, Müslümanlara saygı göstermeleri ve ata semersiz, dizginsiz binmemeleri gibi görüşleri bulunmaktadır. Seyyid Ali Hemedânî, Keşmir'de bir yıl daha kaldıktan sonra 1384 yılında buradan ayrılmış ve kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir.³⁹⁶ Keşmir'in büyük kesimi, onun çabalarıyla İslâmlaşmış ve bölgede İslâm medeniyetinin tesisinde önemli bir rol oynamıştır. O, ayrıca burada bir kütüphane yaptırmış ve kendisine ait Arapça ve Farsça kitapları Keşmir'e getirtmiştir. Seyyid Ali Hemedânî, özellikle Keşmir'deki tebliğ faaliyetinin yanında Arapça ve Farsça birçok eser de kaleme almıştır.³⁹⁷

Sultan Kutbeddin tarafından Srinagar'da inşa edilen Kutbeddinpura şehri, günümüzde de varlığını korumaktadır. Vitasta kıyısında, Zaina ve A'li köprüleri arasında yer alan bu şehir, Keşmir'in ilerleyen tarihlerinde Sultan Zeynel Abidin'in isyan eden oğulları tarafından da kullanılmıştır. Kutbeddinpura aynı zamanda Keşmir'in ilk Müslüman âlimlerinin yerleşim merkezi olmuştur. Sultan Kutbeddin'in saltanatı döneminde Keşmir'de sık sık kıtlıklar yaşanmaya devam etmiştir. Bilhassa haziran ve temmuz aylarında görülen kıtlık zamanlarında sultan ve yardımcıları bizzat halka yemek dağıtmıştır. Uzun süre bir çocuğu olmayan Sultan Kutbeddin'in daha sonra sırasıyla Shingara ve Haibat adında iki oğlu dünyaya gelmiştir. Bunlardan büyük olan Shingara, Sultan Kutbeddin'in ölümünden sonra, sultanlığın başyardımcı konumundaki Rai Magrey'in de desteğini alarak 1389 yılında İskender adıyla Keşmir Sultanlığının başına geçmiştir.³⁹⁸

³⁹⁵ Sultan Kutbeddin, Seyyid Hemedânî'yi sık sık ziyaret etmiştir. Seyyid bu ziyaretlerden birinde sultana bir başlık hediye etmiş ve sultan bunu daima tacının altında kullanmıştır. Sultan öldüğünde de bu başlık korunmuş ve kendisinden sonra başa geçen Keşmir sultanları tarafından kullanılmıştır. Keşmir sultanlarından Fatih Şah ise isteği üzerine bu başlıkla gömülmüştür. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 57.

³⁹⁶ Seyyid Hemedânî'nin kabri bugünkü Sovyet Tacikistan'ında bulunmaktadır. Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emir-i Kebir", s. 186.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 112.

³⁹⁷ Ethem Cebecioğlu, "Güney Asya'da İslâmın Yayılmasında Sufilerin Rolü", s. 170; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 324-325; G.M.D. Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 141vd.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 56vd.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 49.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 37.; S. S. Toshkhani, "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", s. 107.

³⁹⁸ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 324vd.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 113.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 643.

3.6. Sultan İskender Dönemi (1389-1413) ve Emir Timur ile Münasebetleri

Sultan İskender'in dünyaya gelişi,³⁹⁹ babası Kutbeddin'in hayatının son dönemlerine tekabül etmiştir. İskender'in doğumu şerefine sarayda şenlikler düzenlenmiş, saray ricaline çeşitli hediyeler dağıtılmış ve hapishanelerdeki mahkûmlar serbest bırakılmıştır. 1389 yılında Sultan Kutbeddin'in ölümüyle İskender tahta geçmiş; ancak henüz çok küçük yaşta olduğundan, Keşmir'in yönetimini annesi Haura (Sura) Begüm'ün gözetimi altında sürdürmeye başlamıştır.⁴⁰⁰ Haura Begüm hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakla birlikte, onun devlet idaresinde yetenekli ve güçlü bir karaktere sahip olduğu belirtilmektedir.⁴⁰¹

Sultan İskender'in en yakın adamı Hindu Rai Magrey'di. Hükümdarlığının ilk dönemlerinde İskender bazı siyasi çekişmelerle karşı karşıya kalırken, annesi Haura ile Rai Magrey arasındaki güç mücadelesi giderek ciddi sıkıntılara yol açmaya başlamıştı. Haura Begüm, Rai Magrey'in ülkedeki gücünü ve konumunu, oğlunun iktidarı açısından önemli bir tehdit olarak görüyordu. Sultan İskender ise ülkeyi tek başına yönetmekte kararlıydı ve kontrolü tamamen ele geçirdiğine inandığı anda yapacağı ilk iş, Rai Magrey'den kurtulmak olacaktı. Tam bu sırada Ladakh topraklarında başlayan bir isyan hareketi, onun bu amacına ulaşması için uygun bir fırsat sundu. Sultan, isyanın bastırılması ve Ladakh'ın ele geçirilmesi görevini Rai Magrey'e verdi. Böylece Rai Magrey, görevi başaramazsa ondan kurtulmuş olacak; başarılı olması hâlinde ise ülkenin sınırları genişlemiş olacaktı. Rai Magrey, Ladakh'da başarılı bir harekât yürütmüş ve Srinagar'a zaferle dönmüştür. Ancak bu süreçten sonra Sultan İskender ile aralarındaki ilişkiler kötüleşmeye başlamış ve Rai Magrey ilk fırsatta isyan etmekte gecikmemiştir. Bir süre sonra yakalanmış, fakat Sultan İskender onun bugüne kadarki hizmetlerini göz önünde bulundurarak hayatını bağışlamıştır. Ancak Rai Magrey tutulduğu hapishanede intihar ederek yaşamına son vermiştir.⁴⁰²

Sultan İskender, saltanatının ilk yıllarında yeni fetihler yapmaktan ziyade hâkimiyeti altındaki toprakları korumayı öncelikli siyaset olarak benimsemiştir. Ladakh'ın ele geçirilmesi,

³⁹⁹ Sultan Kutbeddin'in eşi Kraliçe Haura (Sura) bir süre sonra Haibat adında bir erkek çocuk daha dünyaya getirmiştir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 58.

⁴⁰⁰ Sultan İskender tahta çıktığında henüz sekiz yaşındadır. Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 53.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 115.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 143.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 38.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 49.; F.M. Hassnain, *A Culturel History of Kashmir&Kishtawar*, s. 60.

⁴⁰¹ Kraliçe Haura oğlu İskender'e karşı komplo kurmaları sebebiyle kızı ve damadına ölüm cezası vermekten de kaçınmamıştır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 59; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 143.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 454.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 49.

⁴⁰² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 59; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 326; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 53.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 116.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 38.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 645.

onun bölgedeki konumunun giderek güçlenmesini sağlamıştır. 1395 yılında Keşmir Sultanlığı, komşu eyaletler olan Cammu, Rajaur, Poonch, Gandhara ile Hindistan'ın kuzeybatısına seferler düzenlemiştir. Muhtemelen bu seferler esnasında Sultan İskender, Gandhara bölgesi yöneticisinin kızıyla evlenmiştir. Bu kişi, Sultan Zeynel Abidin'in annesidir.⁴⁰³

Emir Timur'un (1370-1405)⁴⁰⁴ Hindistan seferleri sırasında Keşmir tahtında Sultan İskender bulunuyordu. İskender, Timur'la görüşmek için Delhi'ye doğru yola çıkmış; ancak onun Semerkant'a döndüğünü öğrenince Srinagar'a geri dönmüştür. Daha sonra Timur'a bir mektup yollayarak kendisine bağlılığını ve emrinde olduğunu bildirmiştir.⁴⁰⁵ Bu durumdan çok memnun olan Emir Timur, Keşmir hükümdarına sadakatının karşılığı olarak bir fil ve çeşitli hediyeler yollamıştır. Sultan İskender de buna karşılık oğlu Zeynel Abidin'i çeşitli hediyelerle birlikte Semerkant'a⁴⁰⁶ göndermiş, Zeynel Abidin, yedi yıl kaldığı Semerkant'ta farklı sanat dallarını yakından görme ve bu alanlarda kendini geliştirme fırsatı bulmuştur. Timur'un ölümünden sonra da 1405 yılında Keşmir'e geri dönmüştür.⁴⁰⁷

Emir Timur, Hindistan seferi sırasında 1399 yılında Cemmû gazası esnasında da Keşmir Sultanı İskender Şah ile münasebetlerini sürdürmüştür. Şerefüddin Ali Yezdi'nin nakl ettiği ifadelerle göre; *"O gün Delhi'den Keşmir'e elçi olarak gitmiş olan Olca Timur, Fulad ve Mutemid Zeynüddin, Şah İskender'in elçileri ile birlikte geri dönüp Sahipkıran'ın huzuruna girdiler. Şah İskender'in elçileri ile birlikte Sahipkıran'a itaat etmeyi kabullendiğini ve onun hizmetine girmeye gelmekte olduğunu bildirdiler."* Şah İskender, Cehan denilen bir yere geldiğinde, elçi olarak gönderdiği Mevlana Zeynüddin geri dönerek ona: *"Divandan, otuz bin at ve her biri iki buçuk miskal ağırlığında yüz bin altın tenge'nin Keşmir'den getirilmesini bildirdiler"* dedi. Şah İskender *"ben bizzat dönmezsem bu iş yerine gelmez"* diye cevap verdi ve bu istenenleri hazırlattıktan sonra hizmete gelmek amacıyla geri döndü. Sahipkıran bu durumu öğrenince *"Divan katipleri Sultan İskender'e zulmetmişler. Vilayetin durumuyla"*

⁴⁰³ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 326; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 61.

⁴⁰⁴ Timurlu hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Timur hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Aka, "Timur", *DİA*, C.XLI, İstanbul 2012, s. 173-177.

⁴⁰⁵ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir(1320-1819)*, s. 120vd. ; Saıyd Athar Abbas Rızvi, "Keşmir", *DİA*, C.XXV, Ankara 2022, s. 325.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 144-145.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 411; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 454-455.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 645-646.; F.M. Hassnain, *A Cultural History of Kashmir&Kishtawar*, s. 60.; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2023, s. 288.

⁴⁰⁶ Bu tarihî şehir, bugün Özbekistan'ın orta kısmında yer almakta olup, kuruluşu ise çok eskiye M.Ö 535'e dayanmaktadır. Osman Aydın, "Semerkant", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 481.

⁴⁰⁷ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 330; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 71.; R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)", *Proceedings of The Indian History Congress V*, 1941, s. 324.; *Keys to Kashmir*, s. 50.

mütenasip vergi salamamışlar” dedi. Elçi, Sahipkiran’a “*Sultan İskender sizden yana olan birisi var size samimiyetle hizmet etmek istiyor*” dediler. Bunun üzerine Sahipkiran, tekrar İskender’e adam gönderdi ve “*Sultan İskender divan memurlarının saldığı vergiyi toplayacağım diye avare olmasın malı toplayamıyorsa kendisi çıksın gelsin*” dedi. Aynı on sekizine rastlayan Salı günü (25.02.1399) Sahipkiran, Sultan İskender’in elçileri ile birlikte Mütemid Zeynüddin’i ona göndererek “*yirmi sekiz günde Sind Nehri sahilinde olun*” mesajını iletti.⁴⁰⁸

Emir Timur’un, Keşmir Sultanı İskender ile olan münasebetlerine dair bir diğer Timurlu tarihçisi Nizamüddin Şami’nin nakl ettiği ifadelere göre; “*Emir Timur Cemu nehri nevahisinde başarılı fetihde bulunduğu dönemde Delhi’den elçilikle Keşmir’den gelen haberciler Keşmir valisi Şah İskender adına yazılı ahkamı sultani yanlarında olduğu hâlde gelip burada orduyu hümayuna yetiştiler. Emirzade Rüstem’in bendelerinden Ulcay Timur Tonktar ve mutemed Zeyneddin Şah İskender’in arz-ı ubudiyetine hazır olduğunu ve Cihan denilen mevkie geldiğini, bu merhâlde Ulcay Timur Kavçin ve onun tarafından elçilikle gelen Mevlana Nureddin gelip kendisine divan-ı ala emirlerinin huzurlarına gelmesini ve otuz bin at peşkeş olarak verilmesi lazım geldiğini söyledikleri vakit Keşmir’e döndüğünü arz ettiler. Bu emir hazretlerinin kulağına gittiği vakit hoşuna gitmedi, bu muamelenin iadesini istedi. “İskender Şah’a icrası gayri kabilbir teklifte bulunmuşlar, onun vilayetinin tahamülünden ziyadesini istemişler, herkesten kudreti nispetinde bir miktar istemek lazımdır” dedi. Elçiler Şah İskender’in Emir’e karşı ihlas ve sadakatinden bahsettiler, Ubudiyeti hakkında çok ileri gittiler. Bunun üzerine Emir inayet ve atıfetle bulunarak elçinin derhal dönmesini, hiçbir teahur etmemesini emr etti. Aynı onsekizinci Salı günü Şah İskender’in elçilerini ve Zeyneddin’i Keşmir tarafına göndererek bu tarihten itibaren yirmi sekiz günde Sind suyu kenarında olmalarına karar verdi”.*⁴⁰⁹ Emir Timur, Multan’daki başarılarının ardından 1399 tarihinde Keşmir yolu üzerinde yer alan Cehan denilen yerde konaklamış ve buradan Semerkant’a dönmüştür.⁴¹⁰

Özel hayatına dair sınırlı bilgilere sahip olunan Sultan İskender, İslâm kaidelerini Keşmir topraklarında uygulamaya çalışan ilk hükümdar olarak kabul edilmektedir. Bugün Keşmir halkının büyük çoğunluğunun Müslüman olması, önemli ölçüde onun baskıları ve belki de bu dönemde Hindistan’da yaşanan Timur korkusunun bir sonucu olsa gerektir.⁴¹¹ Sultan İskender, içki içmediği gibi tüm sarhoş edici maddelerden uzak durmuş; bunların kullanımının

⁴⁰⁸ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2023, s. 315-316.

⁴⁰⁹ Nizamüddin Şami, *Zafername*, (Farsça’dan çev. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 244.

⁴¹⁰ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)* s. 316; Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 248; Neslihan Durak, *Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler*; s. 154-156.

⁴¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 411.

yanı sıra evlilik dışı ilişkileri, kumarı, kadınların dans etmesini ve flüt ile gitar gibi müzik aletlerinin çalınmasını yasaklamıştır. Yalnızca askerî amaçlarla davul çalınmasına izin vermiştir.⁴¹²

Keşmir’de bu dönemde Şeyhülislâmlık makamı kurulmuştur. Sultan İskender döneminde hayata geçirilen bu uygulamalarda Seyyid Muhammed Hemedânî’nin etkisi görülürken, onun gayrimüslimlere karşı hoşgörüsüz tutumunda ise yardımcısı Saifü’-d-Din belirleyici olmuştur. Saifü’-d-Din daha da ileri giderek Brahmanlara Müslüman olmaları yönünde baskı uygulamaya başlamıştır. Bunun sonucunda Brahmanların bir kısmı İslâmiyet’i kabul etmiş, kendi dinlerini yaşamak isteyenler ise ya cizye vergisine tabii tutulmuş ya da Hindistan’ın farklı bölgelerine göç etmek zorunda bırakılmıştır. Saifü’-d-Din, farklı dine mensup kişilere uyguladığı baskıcı politikalarla yetinmeyerek, onların Keşmir’den kaçmalarını engellemek amacıyla sınırlarda önlemleri artırmışsa da çok sayıda Brahman ülkeden kaçmıştır.⁴¹³

Sultan İskender, yetenekli, cesur ve cömert bir hükümdar olarak, Keşmir halkı için ağır bir yük hâline gelen vergilerin birçoğunu kaldırmıştır. Bu dönemde erkek çocuklarının eğitimi için okullar açılmış ve halkın faydalanması amacıyla ücretsiz hastaneler yapılmıştır. Sultan, Sufilerin ve bilim insanlarının koruyuculuğunu üstelendiğinden, saltanatı döneminde Türkistan ve İran’dan çok sayıda kişi Keşmir’e gelmiştir.⁴¹⁴ Bilhassa İran’da yaşayan Seyyidler, politik baskılar nedeniyle yurtlarını terk ederek takipçileriyle kalabalık gruplar hâlinde buraya yerleşmiştir. Keşmir’e gelen bu Sufî ve Seyyidler arasında Seyyid Ali Hemedânî’nin oğlu Seyyid Muhammed Hemedânî (1371-1450)⁴¹⁵ de yer almaktadır. Seyyid Muhammed, yanındaki yedi yüz kişiyle Keşmir’e yerleşmiştir. Sultan İskender, ülkesine gelen bu insanlara iyi muamelede bulunmuş ve onlara toprak ile yurtluk vermiştir.⁴¹⁶

⁴¹² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 62; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 327; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 39.

⁴¹³ Keşmirli Brahmanlara karşı bu uygulamalarıyla öne çıkan Saifü’-d-Din İslâmiyet’i kabul etmeden önce kendisi de bir Brahmandı. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 65; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 55.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 40.

⁴¹⁴ Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 145vd.

⁴¹⁵ Seyyid Muhammed Hemedânî 1371 yılında dünyaya gelmiştir ve babası Seyyid Ali Hemedânî öldüğünde henüz on iki yaşını yeni doldurmuştur. 1393 yılında Keşmir’e geldiğinde ise yirmi yaşındadır. Sultan İskender için Farsça olarak *Risala-i-Sikandari* adında bir tasavvur eseri kaleme almıştır. Muhammed Hemedânî, Sultan İskender tarafından büyük bir saygı görmüş, hocası ve rehberi olarak onun yanında yer almıştır. Yaklaşık on iki yıl Keşmir’de kalan Muhammed Hemedânî, 1450 yılında hac ziyaretinin dönüşünde Huttalan’da ölmüştür ve mezarı babası Seyyid Ali Hemedânî’nin yanında bulunmaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 63.

⁴¹⁶ Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 146.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 63; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 39.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 647.; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, New Delhi 1978, s. 297.; F.M. Hassnain, *A Culturel History of Kashmir & Kishtawar*, s. 60.

Bu süreçten sonra Keşmir Sultanlığı, İslâm hukukuna göre idare edilmeye başlanmış ve diğer inançlara karşı radikal bir tavır sergilendiği görülmüştür. Sultan İskender'in en yakın yardımcılarında Suha Bhatt (Safi-üddin), sultandan aldığı talimat doğrultusunda Keşmir'in ünlü tapınakları olan Martand,⁴¹⁷ Vijayeswari ve Sureswari tapınaklarını ortadan kaldırmıştır.⁴¹⁸ Bununla da yetinilmeyip binlerce Hindu kılıçtan geçirilmiş ve İslâmiyet'i seçmeleri veya ülkeden ayrılmaları arasında tercih yapmaya zorlanmışlardır. Bazıları İslâmiyet'i kabul etmiş olsa da Hinduların ve Brahmanların çoğu baskılar nedeniyle Keşmir'in güneyine göç etmek zorunda kalmıştır. Mir Ali Hemedânî, Sultan İskender'i bu eylemlerden vazgeçmesi konusunda sürekli uyarmıştır.⁴¹⁹ Bu dönemde birçok tapınağın yıktırıldığı iddiasının aksine, Sultan İskender saltanatı döneminde birçok caminin yanı sıra manastır ve tapınaklar inşa ettirmiştir.⁴²⁰

Sultan İskender'in Keşmir'deki iktidarı, siyasî gelişmelerin yanı sıra mimari alanda görülen değişimlerle de dikkat çeken bir dönemi ihtiva etmektedir. Sikandarpur şehri ve Cami Mescid gibi yapılar, onun hükümdarlığı döneminin en önemli eserlerindendir. Cami Mescid, eşsiz mimarisi ile başkent Srinagar'ın günümüzde de en büyük ibadethanelerinden biridir.⁴²¹ 1398 yılında Srinagar'da yaptırılan Cuma Cami, Keşmir Sultanlığının mimari sanatını yansıtan yapıların başında gelmektedir.⁴²² Sultan İskender (But-Şikan)⁴²³ tarafından yaptırılan cami, geçirdiği yangınlar nedeniyle büyük ölçüde tahrip olmuş ve günümüzdeki son şeklini XVI. yüzyılın son çeyreğinde almıştır. Ana plan şeması itibariyle geleneksel avlulu Hint camilerini anımsatan bu cami, dışarıdan bakıldığında özellikle ahşap çatı örtüsü ile yerel mimari

⁴¹⁷ Martand Tapınağı hakkında bkz. P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 141-142.

⁴¹⁸ Lawrence ise Sultan İskender döneminde tapınakların ve mabetlerin yıkılmasının sebebinin sürekli yaşanan depremler olduğuna dikkat çekmektedir. Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 162.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 53.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 123.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 9; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabakat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 648.; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, s. 297.

⁴¹⁹ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 55.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 9.

⁴²⁰ Haydar Mirza on yıl boyunca idare ettiği Keşmir'de bu hususa ilişkin olarak 1546 yılında şunları kaydetmiştir: "Keşmir topraklarında yer alan harika yapıların başında tapınaklar gelmektedir. Yalnız başkent Srinagar ve çevresinde yaklaşık olarak yüz elliden fazla tapınak bulunmaktadır. Bunlar dünyanın geri kalanında görülemeyecek ve duyulamayacak bir biçimde inşa edilmişlerdir." *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 426.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 64.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 41.

⁴²¹ Caminin mimarı Sadruddin Khurisar'dır.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 146.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 39.

⁴²² Prem Nath Bazaz *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 54.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 126.

⁴²³ Sultan İskender dönemin kaynaklarında But-Şikan-Put-Şikan (Put kırıcı) adıyla anılmaktadır. Keşmir'de İslâm hâkimiyetinin hüküm sürdüğü dönemde "Putşiken" olarak kaynaklarda ismi geçen tek kişi odur. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 124.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 411; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 454.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.; S. S. Toshkhani, "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", s. 110.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 49.

özelliklerin etkisi altında Budist ve Lamaist unsurları da yansıtmaktadır. Çok sütunlu iç mekânında da benzer etkiler gözlemlenen caminin iç teşekkülünde hâkim malzeme ahşaptır.⁴²⁴ Camilerin yanı sıra, insanların konaklayabilmesi amacıyla bu dönemde hankahlar da yaptırılmıştır.⁴²⁵ Yirmi beş yıl süren saltanatın ardından Sultan İskender, 1413 yılında henüz otuz iki yaşında iken vefat etmiştir.⁴²⁶ Sultan İskender'in saltanatı, yabancı kaynaklar tarafından Keşmir'in parlak tarihînin karanlık bir dönemi olarak nitelendirilmektedir.⁴²⁷

3.7. Sultan Ali Şah Dönemi (1413-20)

1413 yılında Sultan İskender'in ölümüyle Keşmir Sultanlığının başına büyük oğlu Mir Han, Ali Şah adıyla geçmiştir.⁴²⁸ Sultan Ali Şah, hükümdarlık yeteneklerine sahip olmayan zayıf bir karaktere sahiptir. Bu nedenle dönemin ileri gelen yöneticilerinden Saifü-d-Din'in isteklerini sorgusuz biçimde yerine getirmiştir.⁴²⁹ Sultan, Saifü-d-Din dışında Laddi Magre ve Sankar adında iki yöneticinin etkisi altında kalmıştır. Bu durum, Saifü-Din'in hiç hoşuna gitmemiş ve fırsatını bulduğunda onlardan kurtulmak için elinden geleni yapmaya başlamıştır. Sultan Ali Şah'ın saltanatı bu sebeple devlet adamları arasındaki entrikalar ve çekişmelerle geçmiştir. Saifü-Din'in ölümüyle sonuçlanan ve uzun süredir devam eden bu mücadelelerin ardından, Sultan Ali Şah genç kardeşi Şahi Han'ı 1417 yılında en üst düzey yardımcısı ve veziri olarak görevlendirmiştir.⁴³⁰

Şahi Han, zekâsı ve cesur karakteriyle halkın güvenini ve desteğini kazanmayı başarmıştır. Dindar biri olan Sultan Ali Şah, yaşananların etkisiyle geri kalan yaşamını Mekke'de geçirmek amacıyla hacca gitmeye karar vermiştir. Kardeşi Şahi Han, sultana halka hizmet etmenin de hakka hizmet etmek kadar kutsal bir davranış olduğunu öne sürerek, onu bu kararından vazgeçirmeyi denemiştir. Ancak sultan, bunların hiçbirini dinlemeyerek kararını

⁴²⁴ Engin Beksac, "Hindistan'da İslâm Mimarisi", *Yeni Türkiye*, S. 96, 2017, s. 83.

⁴²⁵ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 54.

⁴²⁶ S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 280; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 327; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 190vd.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 126.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 147.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 649.

⁴²⁷ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 55.

⁴²⁸ Bu hükümdarın ismi kaynaklarda Mir Han, Ali Şah ve Ali Şir olarak geçmektedir. Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 56.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 130.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 155.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 455.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 649.

⁴²⁹ Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 41.; R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)", s. 323.

⁴³⁰ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 56.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 132.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, s. 455.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 650.; Keys to Kashmir, s. 49.

uygulamak üzere harekete geçmiştir. Başkent Srinagar'dan ayrılmadan önce kardeşi Şahi Han'ı, Zeynel Abidin ünvanıyla sultanlığın başına geçirmiştir. Sultan Ali Şah, Mekke'ye gitmeden önce Cammu'da yaşayan kayınbabasının yanına uğramıştır. Kayınbabasının, sultanlığın idaresini kardeşine bırakmasını onaylamaması nedeniyle⁴³¹ yaşamı boyunca güçlü bir duruş sergileyemeyen Ali Şah aldığı bu karardan vazgeçmiştir. Yanına Cammu kuvvetlerini de alarak Keşmir'e geri dönmüştür. Şahi Han, Sultan Ali Şah'ın geri dönmesi üzerine Keşmir'den ayrılmak zorunda kalmıştır.⁴³²

Şahi Han, Keşmir'den ayrıldıktan sonra 1419 yılında Kokar kabilesine sığınmıştır. Buranın yöneticisi Jasrath,⁴³³ onu himayesi altına almıştır. Sultan Ali Şah, Şahi Han'ın hayatta olmasını kendi saltanatı için bir tehlike olarak gördüğünden Kokar kabilesine karşı harekete geçmiştir. Durumu haber alan Kokar şefi Jasrath, Pir Pancal yakınlarındaki Thana Tepesi'ne⁴³⁴ saldırmıştır. Keşmir ordusu mağlup edilmişse de Sultan Ali Şah'ın akıbeti bilinmemektedir.⁴³⁵ Şahi Han, 1420 yılında Keşmir'e geri dönerek Zeynel Abidin ünvanıyla Keşmir Sultanlığının başına geçtiğinde henüz on altı yaşında olduğu tahmin edilmektedir.⁴³⁶

⁴³¹ Sultan Ali Şah'ın hacca gitmekten vazgeçmesinin bir nedeni olarak da kendisine bu uzun yolculuğun yorucu ve güç olacağını bildirilmesinden de kaynaklandığı belirtilmektedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 69; R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)", s. 324; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 132.

⁴³² Zeynel Abidin'in, Keşmir'den ayrılışı konusunda dönemin kaynaklarında farklı ifadeler yer almaktadır. Bunlardan Jonaraja, Zeynel Abidin'in kardeşinin Keşmir'e yabancı bir orduyu sokması nedeniyle başta kızmış olduğunu ancak kısa bir süre sonra kardeşini lehine tahtan çekilmeyi kabul etmiş olduğunu belirtmektedir. Keşmir tarihinin diğer kronikleri de Zeynel Abidin'in kardeşi Ali Şah'ın, Keşmir'e geri dönmesi nedeniyle ona karşı hiçbir kızgınlık hissetmeden tahtı kendisine bırakan abisine karşı bir sorun çıkartmadan Keşmir'den ayrıldığını kaydetmektedirler. Kaynakların bu konuda buluştukları ortak nokta ise Zeynel Abidin'in hiçbir zorluk çıkarmadan Keşmir'den ayrıldığı yönündedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 69; R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)", s. 324.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 155.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", s. 455.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 651.; *Keys to Kashmir*, s. 49-50.

⁴³³ Jasrath'ın, Delhi Sultanlığı tarafından desteklenen Cammu racası Bhim tarafından öldürüldüğünü kaydeden dönemin kroniklerinin aksine Jonaraja eserinde Jasrath'ın, Delhi Sultanlığının her baskısından sonra Keşmir Sultanı Zeynel Abidin'e sığındığını belirtmektedir. Zeynel Abidin bu zorlu dönemde kendisini destekleyen Jasrath ile hükümdar olduktan sonra da dostluğunu devam ettirmiştir. Çok hırslı biri olan Jasrath, Delhi Sultanı Mübarek Şah'ın zayıf durumundan faydalanarak Pencap'ın çoğunu ele geçirmiş ancak Delhi'de başarılı olamamıştır. Mübarek Şah karşısında aldığı yenilgi sonrasında Jasrath, Keşmir'e kaçmaktan başka çare bulamamıştır. Jogesh Chunder Dutt, *The Rajatarangini of Jonaraja*, India 1986, s. 79; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 155.

⁴³⁴ Keşmir ordusu ve Kokar kabilesi arasındaki mücadele Thana Savaşı olarak kaynaklarda yer almaktadır. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 136.

⁴³⁵ Dönemin kaynaklarının ifadesine göre Jasrath'ın askerleri tarafından yakalanarak öldürülmüştür. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 328; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 70; R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)", s. 324; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", s. 456.

⁴³⁶ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 328; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 70; R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)", s. 324.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 56.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 136.; *Keys to Kashmir*, s. 49vd.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", s. 456.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 652.

4. SULTAN ZEYNEL ABİDİN DÖNEMİ (1420-70)

Keşmir hükümdarları arasında Sultan Zeynel Abidin,⁴³⁷ hiç şüphesiz en büyük sultanların başında gelmekte olup, onun saltanatı Keşmir tarihînin altın çağı olarak kayıtlara geçmiştir.⁴³⁸ Keşmir'e hâkim olduğu yaklaşık yarım yüzyıllık dönem, Keşmir tarihî ve halkı için refahın, huzurun ve sayısız zaferin yaşandığı en parlak devir olmuştur.⁴³⁹ Bu dönemde Keşmir; resim, müzik ve eğitim başta olmak üzere birçok alanda büyük bir kültür merkezi hâline gelmiştir.⁴⁴⁰ Bir anlamda Sultan Zeynel Abidin, "Keşmir'in Ekber'i" olmuştur.⁴⁴¹ Babası İskender'in gözde oğlu olarak yetiştirilen Zeynel Abidin, iyi bir eğitim almıştır. Bu dönemde hem kendisi hem de Keşmir halkı, ülke dışına seyahat etme ve eğitim alma fırsatı bulmuştur. "Geniş ve hoşgörülü bir anlayışa sahip, insanlığa fayda sağlama arzusuyla adalet ve hakkaniyet ile muamele ile halkının refahını arttırmak için birçok şey yapmıştır. Büyük sultan olarak anılan Zeynel Abidin bugün bile Keşmir'de saygı ile hatırlanmaya devam etmektedir".⁴⁴²

4.1. Zeynel Abidin'in Karakterinin Keşmir İdaresine Yansıması

Keşmir tarihî kroniklerinde Sultan Zeynel Abidin'in fiziksel özelliklerine dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu dönemin yazarlarından olan Srivara, hükümdarı esmer bir tene sahip ve yakışıklı biri olarak kaydetmiştir.⁴⁴³ Zeynel Abidin, özel yaşamında gayet sade bir şekilde giyinmesine rağmen, üzerinde taşıdığı cübbe biçimindeki kıyafeti, Hindistan'ın kuzeyinde oldukça meşhur olmuştur.⁴⁴⁴

Sultan Zeynel Abidin, büyük dedesi Sultan Şehabeddin ile kıyaslandığında, onun kadar cesaretli, enerjik bir hükümdar ya da askerlerinin başında güçlü bir komutan olarak

⁴³⁷ Gerçek adı Şahi Han olmakla birlikte daha çok Zeynel Abidin adıyla bilinmektedir. Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 64; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 281.

⁴³⁸ Türkkaya Ataöv bu dönemin Keşmir'ini tasvirinde "Kudretinin şahikasına erişen Keşmir" ifadesini kullanmaktadır. Türkkaya Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", s. 196.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 41.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.412.; Josef Korbel, *Danger in Kashmir*, Princeton University Press, New Jersey 1954, s. 11.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.

⁴³⁹ Sultan Zeynel Abidin Keşmir Sultanlığının başına geçtiğinde henüz on altı yaşındadır. R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)", s. 325.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 61.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 171.; *Keys to Kashmir*, s. 49.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 50.

⁴⁴⁰ Nyla Ali Khan, *İslam, Women, and Violence in Kashmir Between India and Pakistan*, Palgrave Macmillan, New Delhi 2010, s. 2-3.

⁴⁴¹ S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 281; Türkkaya Ataöv, "Keşmir Meselesinin Önemi", s. 196; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 191; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 175vd.

⁴⁴² P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 34; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 71.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 329.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 62.

⁴⁴³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 80.

⁴⁴⁴ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 338.

bulunduğunu söylemek mümkün değildir.⁴⁴⁵ Sultanın karakteri değerlendirildiğinde, yumuşak huylu ve şefkatli biri olduğu, nadiren öfkelenildiği belirtilmektedir. Derin sayılabilecek bir dinî anlayışa sahip olan Zeynel Abidin, namaz kılmak ve oruç tutmak gibi dinî vazifelerin yerine getirilmesi noktasında katı bir tutum sergilemiştir. Âlimlere, Sufilere ve Brahmanlara karşı son derece büyük saygı göstermiş ve onları toprak bağışlamak suretiyle ödüllendirmiştir. Devlet işleri konusunda zaman zaman Şeyhülislâma da danışmıştır. Onun da özel yaşamına dair bilgiler sınırlı olup, iyi bir eğitim aldığı bilinmektedir. Zaman zaman sarhoş olmayacak ölçüde şarap içmiş, ancak diğer sarhoş edici maddelerden uzak durmuştur. Üç eşi olan hükümdarın hiçbir zaman cariyesi olmamıştır. İlk eşi Taj Hatun’a çok düşkün olan Zeynel Abidin, onun ölümünden ciddi biçimde etkilenmiştir. Diğer iki eşi Cammu prenseslerindendir.⁴⁴⁶ Sultanın bu eşlerinden Adem, Behram, Jasrat (Casrat) ve Haydar adında dört oğlu dünyaya gelmiştir. Çocuklarından Jasrat muhtemelen genç yaşta hayatını kaybetmiş olmalıdır; zira dönemin kaynaklarında onun ismi dışında pek bir bilgi yer almamaktadır.

Hiçbir Keşmir sultanı, halkını refah içerisinde yaşatabilmek için Sultan Zeynel Abidin kadar gayret göstermemiştir. Zeynel Abidin, zaman zaman kimliğini gizleyerek ülkesinin birçok yerini gezmiş ve bu sayede yöneticilerinin idare biçimlerini ve halka karşı muamelelerini yerinde inceleme fırsatı bulmuştur. Bununla birlikte Keşmir’de bir istihbarat ve haber ağı kurarak halkının ve memurlarının durumundan haberdar olmuştur. Yöneticilerinin keyfi uygulamalarına karşı çıkmış ve onların haksız vergi toplamalarını yasaklamıştır. Aynı zamanda toprağın izinsiz satışını engellemiştir. Maurya Kralı Aşoka döneminde olduğu gibi, bu dönemde de kural ve kanunlar bakır levhalar üzerine yazılarak ülkenin farklı yerlerine, insanların rahatlıkla görebileceği şekilde yerleştirilmiştir. Bakır levhaların bir kısmına, toplumsal hayatın önemli bir unsuru olan tüketim maddelerinin fiyatları da yazılmış; karaborsacılığı ve haksız kazancı önlemek amacıyla kanunlar uygulanmıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Sultan Zeynel Abidin, kardeşi Ali Şah’a karşı başlattığı mücadelesinde Kokar şefi Jasrat’ın yardımı ile muvaffak olmuştur. Bunun yanı sıra Ladakh, Baldistan ve Kuli’nin ele geçirilmesinde de başarılı ordu komutanlarının payı göz ardı edilemez. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 80.

⁴⁴⁶ Jonaraja eserinde sultanın yalnız bir Cammulu eşi olduğunu ve onun da Cammu racası Manik Dev’in kardeşi olduğunu bu kişinin de Adem Han’ın annesi olduğunu belirtmektedir. Jogesh Chunder Dutt, *The Rajatarangini of Jonaraja*, s. 86; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 166. Bamzai ise bu konuya dair eserinde şu ifadelerle yer vermektedir: ‘Doğulu hükümdarlar arasındaki geleneğin aksine Sultan Zeynel Abidin’in tek eşi vardı.’ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 338.; İngiliz yazar Haig de The Cambridge History of India III adlı eserindeki makalesinde sultanın yalnız bir eşi olduğunu ve ondan başka hiçbir kimseyi gözünün görmediğini kaydetmektedir. S.W. Haig, ‘The Kingdom of Kashmir’, *The Cambridge History of India III*, s. 282.

⁴⁴⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 81vd.; S.W. Haig, ‘The Kingdom of Kashmir’, *The Cambridge History of India III*, s. 282.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 59.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 174.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 653.

Sultan Zeynel Abidin'in saltanatı döneminde bakır madenleri işletilmeye başlanmış ve bu madenlerden elde edilen gelirler sultanın tasarrufları için ayrılmıştır. Keşmir'de altın madenleri çoğunlukla nehir kıyılarına yakın yerlerde bulunmaktadır. Bu dönemde buralardan elde edilen gelirin altıda biri devlet hazinesine ayrılmıştır.⁴⁴⁸ Sultan, devlet hazinesini kendi harcamaları için kullanmaktan kaçınmış olup, bir bakır madeninden sağlanan gelirle geçimini sağladığı bilinmektedir.⁴⁴⁹

Sultan Zeynel Abidin yüksek bir adalet duygusuna sahipti. En yakın arkadaşlarından biri çok sarhoş iken karısını öldürmüş ve her ne kadar sultan ile yakın dostlukları olsa da suçu kesinleşince idam edilmiştir.⁴⁵⁰ Onun adaletine verilebilecek bir diğer örnek durum ise iki üvey kardeşi Mesud ve Şir arasındaki tartışmadır. Tartışmanın sonucunda Mesud, kardeşi tarafından öldürülmüş ve yukarıdaki örnekte bahsedildiği şekilde Şir de sultan tarafından ölüm cezasına mahkûm edilmiştir. Zeynel Abidin'in saltanatı döneminde buna benzer birkaç olay daha yaşanmıştır. Bazı olaylarda suçlular, ölüm cezasından önce ağır ve işkencenin de dâhil olduğu çeşitli cezalara çarptırılmıştır.⁴⁵¹ Sultan Zeynel Abidin, hâkimiyeti döneminde basit ve sıradan suçlara daha hafif cezalar verilmesini emretmiştir. Hırsızlık ve soygunculuk suçlarına karşı idam cezası yerine kırbaç cezası veya bu suçlara karışan kişilerin kamu işlerinde çalıştırılması kararı verilmiştir. Sultan, yoksul ve kimsesiz insanlar için çeşitli kurumlar ve hastaneler inşa ettirmiştir. Onun saltanatı döneminde Keşmir'in daha güvenli bir yer hâline geldiği söylenebilir.⁴⁵²

4.2. Yönetim Alanındaki Reformları

Keşmir'in idaresi konusunda yüksek ideallere sahip olan Zeynel Abidin, ülkenin maddi refahının artması için tüm gücüyle çalışmıştır. Ancak Sultan İskender döneminin yanlış politikalarının ve art arda yaşanan savaşların izlerini tamamen silmek mümkün olmamıştır. Yeni hükümdarın öncelikli görevi, ülkedeki karışıklık ortamına son vermektir. Bu amaçla, daha önce Keşmir'in eski yönetici sınıfı olan Panditlerin tekrar ülkeye dönmelerine izin verilmiş ve onların tüm sivil ve dinî özgürlükleri garanti altına alınmıştır. Devlet görevlileri arasındaki rüşvet ve yolsuzluğa karşı mücadele başlatılmış; kamu suçlarına karşı önleyici tedbirler hayata

⁴⁴⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 83; *Keys to Kashmir*, s. 60.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 655.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 50.

⁴⁴⁹ Lawrence bu bakır madeninin Liddar Vadisi kıyısında bulunan Aishmakam'daki dağın üzerinde olduğunu belirtmektedir. Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 62.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 338.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 175.

⁴⁵⁰ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmir III*, s. 80; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 331; *Keys to Kashmir*, s. 52.

⁴⁵¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 83; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 174.

⁴⁵² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 84.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 657.

geçirilmiştir. Adalet sisteminde daha hızlı ve akılcı adımlar atılmıştır. Daha önce herhangi bir suça karışmış olanların yeniden topluma kazandırılması ve toplumdaki suç oranlarının azaltılması amacıyla bu kişiler için istihdam alanları oluşturulmuştur. Ayrıca, önemli belge ve evrakların kayıt altına alınması için adımlar atılmıştır. Sultanın amacı, ülkede idare ve adalet alanında hızlı ve etkili adımların atılmasını sağlamaktır. İnsanların kanunları tanınması ve bunlara riayet etmesi için, kanunlar tıpkı ürünlerin fiyatlarının belirtildiği gibi bakır levhalar üzerine yazılmış ve kamu alanları ile halkın en çok vakit geçirdiği yerlere yerleştirilmiştir. İdama ve ağır cezalara karşı olan Zeynel Abidin, buna rağmen gerektiğinde acımasız bir hükümdar olabilmektedir. Dönemin kaynaklarından Jonaraja, bu konuya dair şunları ifade etmektedir: “*Sultan iyi kalpli biri olmasına rağmen, kendi halkı arasında suç işleyenleri affetmez; en yakın yardımcılarını hatta oğlunu bile affetmezdi.*”⁴⁵³

Keşmir topraklarının ekilebilir arazileri, iç huzursuzluklar ve savaşlar sonucunda uzun süre boş kalmıştır. Sultan Zeynel Abidin, büyük bir toprak reformu başlatmış; çiftçiler koruma altına almış ve gelir memurlarının ürünlerden herhangi bir pay almalarını kesinlikle yasaklamıştır.⁴⁵⁴

4.3. Askerî Alanda Yaptığı Yenilikler ve Fetih Hareketleri

İdare sistemindeki düzenlemelerin ardından Zeynel Abidin, disiplinsizlik ve teçhizat bakımından eksik Keşmir ordusunu yeniden teşkilatlandırmaya yönelik adımlar atmıştır. Bu dönemde Keşmir ordusunda ateşli silahların kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Sultan Zeynel Abidin tahta çıktığında süvari ve piyade birlikleri arasında çatışmalar yaşanmaktaydı. O, öncelikli olarak herhangi bir isyan teşebbüsüne mahal vermeyecek biçimde orduyu yenilemekle işe başlamıştır. Zeynel Abidin, büyük dedesi Sultan Şehabeddin’in aksine ciddi askerî seferler gerçekleştirememiş; daha çok barıştan ve sanatın gelişmesinden yana bir tavır içinde olmuştur. Sultan Şehabeddin döneminde ele geçirilen Ladakh ve Baltistan toprakları, Ali Şah döneminin zayıf idaresi sırasında tekrar elden çıkmıştır. Zeynel Abidin, bu bölgeleri yeniden Keşmir Sultanlığı hâkimiyetine almak için büyük bir ordu ile harekete geçmiştir. Dönemin bazı kaynaklarına göre, bunu haber alan Ladakh ve Baltistan yöneticileri sultana bağlılıklarını bildirmiştir. Bazı kaynaklara göre ise Sultan Zeynel Abidin bizzat sefere çıkarak bu iki bölgeyi ele geçirmiştir. Ladakh ve Baltistan kısa bir süre Keşmir Sultanlığı hâkimiyetinde kalmıştır. Sultan Zeynel Abidin, 1451 yılında büyük oğlu Adem Han’ı Ladakh’ın ele

⁴⁵³ P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 330vd.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 59.

⁴⁵⁴ S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 281; P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 331.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 175.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 654.

geçirilmesiyle görevlendirmiştir. Bundan sonra hükümdar, tüm dikkati Sultan İskender tarafından Keşmir topraklarına katılan, ancak Ali Şah'ın saltanatı döneminde elden çıkmış olan Ohind üzerine çevirmiştir. Buranın ele geçirilmesinin ardından Sind bölgesinde de hâkimiyet sağlanmış, Pencap ve Tibet'in batısı yeniden fethedilmiştir.⁴⁵⁵

4.4. Yabancı Ülkelerle İlişkileri

Sultan Zeynel Abidin'in adaleti, hoşgörüsü ve sanat ile kültür alanlarındaki koruyuculuğu, ününün Keşmir topraklarının ötesinde birçok ülkede dahi duyulmasını sağlamıştır. Bu durum, çeşitli ülkelerin idarecileri ile Zeynel Abidin arasında dostane ilişkilerin kurulmasına ve karşılıklı elçilerin gidip geldiği bir sürecin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Keşmir Sultanlığı ile Timurlu Devleti arasındaki ilişkiler, Emir Timur'un iktidarı döneminde başlamış ve Timur'un oğlu Şahruh (1405-1447)⁴⁵⁶ döneminde de devam etmiştir. Şahruh, Zeynel Abidin'e filler ve değerli taşlar hediye etmiş, ancak sultan bu hediyeler yerine âlimler ve kitaplar gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine Şahruh, Keşmir'e çok sayıda el yazması kitap ve altı âlim yollamıştır. Bu ikili ilişkiler, Ebu Said Mirza Han (1451-69)⁴⁵⁷ döneminde de elçiler aracılığıyla sürdürülmüş ve sultana hediye olarak Arap atları ve Baktria develeri gönderilmiştir. Zeynel Abidin, bu hediyelere karşılık Ebu Said Mirza'ya safran, misk, şal gibi çeşitli hediyeler yollamıştır. Ancak bunlar Timurlu ülkesine vardığında, Ebu Said ilahi merhamete eriştiği belirtilmektedir.⁴⁵⁸

Sultan Zeynel Abidin, Mekke Şerifi ve Mısır kralı gibi farklı ülkelerin hükümdarlarıyla da dostane ilişkiler kurmuştur. Sultanın müziğe olan ilgisini bilen Gwalior racası Dongar Singh, ona çok değerli müzik eserleri göndermiştir. Bu ülkelerin yanı sıra Sind, Bengal, Tibet, Gücerat, Horasan, Semerkant, Azerbaycan ve Malva ile siyasî münasebetler yaşanmış; Kokar şefi Jasrath ile de ilişkiler devam etmiştir. Jasrath, bu dönemde Delhi hükümdarı Mübarek Şah'ın zayıflığından faydalanarak Delhi'ye saldırmış, ancak bu giriminde başarılı olamayınca Keşmir'e kaçarak, Sultan Zeynel Abidin'in himayesine sığınmıştır.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 71vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 332; Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 64; *Keys to Kashmir*, s. hn53.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 51.

⁴⁵⁶ Timurlu hükümdarlarından Şahruh hakkında bilgi için bkz. İsmail Aka, "Şahruh", *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 293-295.

⁴⁵⁷ Timurlu hükümdarlarından Ebu Said Mirza Han hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Ebu Said Mirza Han", *DİA*, C.X, İstanbul 1994, s. 224-225.

⁴⁵⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 72vd.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin -Ahmad III*, Calcuta 1939, s. 659.

⁴⁵⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 73; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 282.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 165.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 170-171.; *Keys to Kashmir*, s. 53.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 41-42.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 659.660.

4.5. Gayrimüslim Halka Yaklaşımı

Keşmir tarihînin hoşgöründen yoksun ve acımasız bazı krallarının aksine, Sultan Zeynel Abidin dinî hoşgörüsü ile tanınmıştır. O, Keşmir’i farklı dinlere ve inanışlara mensup insanlar için yaşanabilir bir yer hâline getirmek için çaba göstermiştir. Bu sebeple, onun saltanat döneminin dikkate değer özelliklerinden biri, gayrimüslim halka karşı uyguladığı adil ve hoşgörülü yönetim anlayışıdır. Onun himayesinde Müslümanlar, Brahmanlar ve Hindular, Keşmir topraklarında huzur ve barış içinde bir arada yaşamışlardır.⁴⁶⁰

Babası Sultan İskender döneminde gayrimüslimlere karşı uygulanan baskıcı politikalar sonucunda, bu insanlar Keşmir’i terk ederek Cammu ve Kistwar’a gitmeye başlamışlardır. Sultan Zeynel Abidin, Hindistan’ın farklı bölgelerine göç edenlere doğdukları ülkeye geri dönmeleri için haberciler aracılığıyla çağrıda bulunmuş ve onların kendi kanun ve geleneklerine göre yargılanmaları amacıyla yasalar çıkarmıştır. Babası döneminde gayrimüslimlere karşı uygulanan dinî politikayı reddeden Zeynel Abidin, dinî hoşgöründen uzak alınan kararları iptal etmiştir. Kendi istekleri dışında Müslüman olmuş Hindu ve Brahmanların eski dinlerine dönmelerine izin verilmiştir.⁴⁶¹ Hinduların dinî hassasiyetlerini gözetken Sultan Zeynel Abidin, Keşmir’de inek kesilmesini, bazı kuş ile balıkların avlanmasını yasaklamıştır. Ayrıca, babası Sultan İskender’in Hindulara yasakladığı Sati (Sâri) geleneğini⁴⁶² ve diğer bazı gelenekleri uygulama hakkını yeniden getirmiştir.

Sultan İskender’in saltanatında tahrip edilmiş tapınakları ve ibadet yerlerini onarmakla kalmayan Zeynel Abidin, kendi hazinesinden de harcamalar yaparak yeni tapınaklar inşa ettirmiştir.⁴⁶³ Brahmanlara, herhangi bir karşılık istenmeden yaşayabilecekleri topraklar verilmiş ve onlara yeni ibadet yerleri de bağışlanmıştır. Srinagar’da, Hindu krallar zamanında Keşmir’in kutsal yerlerini ziyaret amacıyla gelen kişilerin ücretsiz konaklayabileceği ve ihtiyaçlarının karşılandığı bazı yapılar inşa edilmişti. Zeynel Abidin de buraları ziyarete gelenler ve yolcular için yeni bir bina daha yaptırmıştır. Gayrimüslimlerden alınan yüksek

⁴⁶⁰ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 336; R. K. Parmu, “Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir(1420-1470)”, s. 325.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 57.; Jigar Mohammed, “Sultan Zain-ul Abidin’s Policy Towards The Hindus of Kashmir(1420-70)”, *Proceedings of The Indian History Congress LXIII*, 2002, s. 1340.; <https://www.jstor.org/stable/44158228>; *Keys to Kashmir*, s. 59.; Davut Şahbaz, “İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan’ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir”, s. 174.

⁴⁶¹ Buna rağmen bu dönemde çok az kişinin Hindu dinine geri döndüğü anlaşılmaktadır. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 654.

⁴⁶² Hinduizm inanışında kadının ölen kocası ile diri diri yakılması geleneğidir. Bu anlayışa dair bkz. H. Hilal Şahin, “Hindistan’da Dul Olmak “Sati Uğruna Diri Diri Yakılan Kadınlar”, *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Giresun 2017, s. 61-73.

⁴⁶³ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 57.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 141vd.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 192.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 9.; *Keys to Kashmir*, s. 59.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 42.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 654.

miktardaki cizye vergisi ise, bu dönemde insanların rahatlıkla ödeyebileceği şekilde yeniden düzenlenmiştir.⁴⁶⁴

Sultan Zeynel Abidin, ulemâya duyduğu saygının bir gereği olarak cizye vergisini tamamen kaldırmamıştır; ancak gayrimüslimlerden alınan bu vergi, oldukça az bir oranda alınmaya devam etmiştir. Bu düzenlemelerin yanı sıra, Srinagar’da yaşayan Hindulardan ölümlerini yaktıktan sonra küllerini Mar Kanalı ve Celum Nehri’ne atmaları sebebiyle alınan vergi, Zeynel Abidin’in bunu öğrenmesi üzerine hemen kaldırılmıştır. Sultan, ayrıca Hindu tebaasının gönlünü kazanmak amacıyla düzenledikleri festivallere de zaman zaman katılmıştır.⁴⁶⁵

Bu dönemde gayrimüslimler, yönetimde de yüksek mevkilerde görev almaya başlamışlardır. Çünkü ülke yönetiminde yükselmenin yolu, kişilerin mensubu oldukları din değil, yalnızca sahip oldukları yetenekleri olmuştur. Öyle ki, Sultan Zeynel Abidin’in en güvendiği yardımcıları, sırdaşları ve hekimleri arasında başta Hindular olmak üzere farklı dinlere mensup kişiler de yer almaktadır. Sultan, mütevazı bir yaşam sürmüş ve hayatının merkezine dinî almıştır. Hindu yazılarını ve Mahabarata’yı Farsçaya çevirtmiş ve bizzat kendisi de bunları okumuştur.⁴⁶⁶

4.6. İsyanlar ve Sultanın Oğulları ile İktidar Mücadelesi

Sultan Zeynel Abidin’in saltanatının ilk dönemlerinde, Keşmir’de yeni bir hanedanlık olan Çak Hanedanlığına⁴⁶⁷ mensup Pandu Çak tarafından bir isyan başlatılmıştır. Bu ayaklanma, sultanın Kamraj ziyareti sırasında gerçekleşmiştir. Pandu ve destekçileri tarafından başlatılan isyan sonucunda saray ve diğer hükümet binaları ateşe verilmiştir. Bir misillemeden korkan Pandu Çak, ayaklanmadan önce tüm ailesini Keşmir’den uzaklaştırmıştır. Sultan durumu öğrenince, Çaklara ait tüm evlerin yakılıp yıkılmasını emretmiştir. Pandu’nun ailesi ile Keşmir’i terk ettiği dönemde hükümdarın sarayı yeniden inşa edilmiştir. Ancak Pandu Çak, tekrar Keşmir topraklarına girerek sarayı yeniden ateşe vermiştir. Sultan bunun üzerine Pandu

⁴⁶⁴ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 56.; Jigar Mohammed, “Sultan Zain-ul Abidin’s Policy Towards The Hindus of Kashmir (1420-70)”, s. 1341.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 142.

⁴⁶⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 86vd.; Jogesh Chunder Dutt, *The Rajatarangini of Jonaraja*, s. 90.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 337.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 281vd.; R. K. Parmu, “Sultan Zain-Al-Abiden of Kashmir (1420-1470)”, s. 325.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 143.

⁴⁶⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 87.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 337.; Jigar Mohammed, “Sultan Zain-ul Abidin’s Policy Towards The Hindus of Kashmir (1420-70)”, s. 1341.; *Keys to Kashmir*, s. 60.

⁴⁶⁷ Çak Hanedanlığı Kral Suhadeva zamanında Lankar Çak liderliğinde Dardistan’dan Keşmir’e göç etmiş bir ailedir. Bunlar Zeynel Abidin’in saltanatı döneminde Keşmir’in siyasî tarihinde önemli rol oynamışlardır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 46.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 50.

Çak'ın yakalanması için harekete geçmiştir. Tüm ailesiyle birlikte ele geçirilen Pandu, sultanın huzuruna çıkarılmıştır. Kendisi de dahil olmak üzere ailesindeki tüm erkekler idam edilirken, kadınlar ve çocukların canı bağışlanmıştır. Pandu Çak'ın oğullarından Hüseyin Çak da bu olaydan kurtulanlar arasında bulunmaktadır.⁴⁶⁸

Zeynel Abidin'in Adem Han, Haydar Han ve Behram Han adında üç oğlu bulunmaktaydı. Saltanatının son yılları, çocukları arasındaki saltanat mücadelesine sahne olmuştur. Keşmir Sultanlığının zayıfladığı ve iç savaşın yaşandığı bu günlerde, Zeynel Abidin oğulları arasındaki çatışmaların sona ermesi için elinden geleni yapmış ve kardeşler arasındaki iktidar mücadelesinde hiçbir oğlundan yana olmamıştır. Onun amacı, kendisinden sonra sultanlığın başına genç kardeşi Mahmud'un geçmesiydi. Fakat Mahmud'un genç yaşta hayatını kaybetmesi üzerine Zeynel Abidin, oğullarından Haydar'ı veliaht tayin etmiştir. Bu durumun kardeşler arasında rekabete yol açacağı endişesiyle sultan, onları Srinagar'da bir arada tutmanın uygun olmadığına karar vermiştir. Bu sebeple 1451 yılında büyük oğlu Adem Han'ı Ladakh'ın fethiyle görevlendirmiştir. Adem Han, büyük bir zafer kazanarak başkent Srinagar'a dönmüş ve ele geçirdiği tüm ganimetleri babasının önünü sermiştir. Sultan, diğer oğlu Haydar Han'ı da Lahor'a vali olarak göndermiştir.

Haydar Han, 1452 yılında bazı danışmanlarının etkisiyle Keşmir tahtını ele geçirmek amacıyla harekete geçmiştir. Ancak akıllı ve bilgili diğer danışmanları, kendisinden daha güçlü olan babasına karşı başlatacağı isyandan onu vazgeçirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Fakat tüm telkinleri boşa gitmiş ve Haydar Han, Hirapur üzerinden Keşmir'e doğru ilerlemiştir. Sultan durumu haber aldığında ordusunu hazırlamış, ancak oğluna karşı savaşma konusunda endişeleri olduğundan, Brahmanlardan birini elçi olarak göndererek oğlunu bu karardan vazgeçirmeye çalışmıştır. Ancak Haydar Han'ın askerleri gelen elçinin kulaklarını keserek geri göndermiştir. Bu davranış, Haydar Han'ı büyük bir utanca sevk etmiş ve babasıyla barış yapmaya karar vermesine yol açmıştır. Ne var ki danışmanları, onun bu kararına şiddetle karşı çıkmışlardır. Daha önce kendisine babasına karşı isyan etmemesini tavsiye ettiklerini ve o zaman tüm uyarılarını göz ardı ettiğini hatırlatmışlar; eğer şimdi sultan ile barış yaparsa onları yarı yolda bırakmış olacağını söylemişlerdir. Bu nedenle Haydar Han, babasına karşı savaşmaktan başka çaresi olmadığını anlamıştır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 73vd.

⁴⁶⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 74vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 339.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 283.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 179-180.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 663.

Haydar Han ve taraftarları arasında bunlar yaşanırken, Sultan Zeynel Abidin'in Brahman elçisi de Keşmir'e geri dönmüştü. Sultan, elçisine karşı yapılan bu davranış karşısında büyük bir hiddete kapılmış ve oğlu ile taraftarlarını cezalandırmak üzere ordunun hazırlanmasını emretmiştir. Kısa süre içinde sultan ile Haydar Han'ın orduları karşı karşıya gelmiş ve sabah gün doğumundan akşamın geç saatlerine kadar devam eden savaşta çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Nihayetinde Haydar Han'ın ordusu büyük bir hezimet içinde savaş alanından kaçmak zorunda kalmıştır. Kaçan askerlerin çoğu, sultanın büyük oğlu Adem Han tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Adem Han'ın amacı, kardeşini ve destekçilerini takip ederek ele geçirmektir; ancak sultan, ondan bu takibi sonlandırmasını ve Keşmir'e geri dönmesini istemiştir. Haydar Han, ordusundan geriye kalan askerleri de yanına alarak önce Hirapur'a, oradan da Bhimbhar'a kaçmıştır. Sultan Zeynel Abidin başkent Srinagar'a döndükten sonra ele geçirilen tüm esirlerin idam edilmesini emretmiştir. Ardından, oğlunu isyana teşvik eden kişiler hakkında araştırma yapılmasını istemiştir. Adem Han, bu kişilere ait tüm mallara el koymuş ve ailelerine büyük sıkıntılar yaşatmıştır. Bunun neticesinde, Haydar Han'ı destekleyen birçok kişi onun yanından ayrılarak Adem Han'ın safına geçmiştir. Zeynel Abidin, bu süreçten sonra oğlu Adem'i kendisinden sonra Keşmir tahtına geçmesi için veliaht ilan etmiş ve onu Kamraj valiliği ile görevlendirmiştir.⁴⁷⁰

Zeynel Abidin, büyük oğlu ve kendisinden sonra Keşmir Sultanlığı'nın varisi olarak atadığı Adem Han'ın Kamraj'a vali olarak gönderilmesiyle, bu eyalette her şeyin istediği gibi yolunda gideceğinden yana hiçbir endişe duymuyordu. Ancak kısa süre içinde hayal kırıklığına uğradı. Adem Han, Kamraj'da vaktinin çoğunu ya kadınlarla birlikte geçiriyor ya da avcılıkla meşgul oluyordu. Bununla beraber Kamraj halkını zalim ve kibirli bir şekilde idare ediyordu. Ayrıca Adem Han, Zeynel Abidin tarafından halka bağışlanmış olan toprakları onların ellerinden geri almış; ağır vergilerle halkın servetini ve mallarını bir anlamda kendi nüfuzu altında toplamıştı. Onu örnek alan bölge memurları da insanları ağır vergilerle ezmekten geri durmadılar.

Zeynel Abidin, Kamraj'da oğlu Adem Han tarafından yapılanları öğrendiğinde ilk olarak oğlunu uyarmıştır. Ancak Adem Han, babasının ikazına uymak yerine ona karşı isyan bayrağını açmıştır. Zainagar yoluyla Keşmir doğru harekete geçmeyi planlayan Adem Han, önce Kutbeddinpura şehrine doğru yönelmiştir. Fakat sultan, oğlunu ikna etmekten vazgeçmemiş ve uzun çabalarının sonucunda Adem Han'ın Kamraj'a geri dönmesini

⁴⁷⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 75vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 340; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 283.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 664.

sağlamıştır. Zeynel Abidin buna rağmen oğlundan tam anlamıyla emin olamamış ve yeniden kendisine karşı harekete geçeceğinden şüphelenmeye başlamıştır. Bu sebeple Adem Han'a karşı diğer oğlu Haydar Han'a bir mektup yollayarak en kısa süre içerisinde Srinagar'a gelmesini istemiştir. Fakat Haydar Han henüz başkente ulaşmadan, Adem Han 1459 yılında karşı saldırıya geçmiştir. Adem Han ilk olarak Sopur şehrini ele geçirmiş ve buranın yöneticisini öldürmüştür.⁴⁷¹ Bu durumu haber alan Sultan Zeynel Abidin, Sopur'a büyük bir ordu yollamıştır. Yaşanan mücadele sonucunda Adem Han bozguna uğratılmış ve askerlerinin çoğu Celum Nehri'nde boğulmuştur. Sultan Zeynel Abidin bundan sonra kendisi bizzat Sopur şehrine gitmiş ve buranın halkına onların yanında olduğunu bildirmiştir. Zeynel Abidin buradan ayrıldıktan sonra, Haydar Han'ın Baramula şehri yakınlarına ulaştığı haberini almış ve diğer oğlu Behram'ı kardeşini karşılamakla görevlendirmiştir. Haydar Han ve Behram Han'ı burada bir araya gelmiş ve başkente doğru harekete geçmişlerdir. Kardeşlerinin güç birliği yaptığını gören Adem Han korkuya kapılmış ve İndus Nehri'ni aşarak Sind Vadisi'ne sığınmıştır. Haydar Han'ın başkent Srinagar'a dönmesiyle sultan, onu yeniden tahtın varisi olarak atamış ve oğluyla beraber hareket edenleri de affetmiştir.

Haydar Han kibar, mütevazı ve hareketli bir karaktere sahipti ve bu yönleriyle babasının kendisinden sonra tahtta görmek istediği en uygun adaydı. Ancak karakterindeki bu olumlu niteliklere rağmen Haydar Han, sağlığını tehdit edecek ölçüde şarap ve içki bağımlısıydı. Sultan, oğlunun bu durumundan hiç hoşnut değildi ve onu bu kötü alışkanlıktan vazgeçirebilmek için elinden geleni yapmışsa da başarılı olamamıştır. Zeynel Abidin bu sebeple, onu tahta geçirmekten vazgeçmiştir. Sultanın Haydar Han'a karşı değişen tavrından hoşnut olan bazı devlet adamları bu durumdan faydalanarak Adem Han'ı Srinagar'a davet etmekte gecikmediler. Bunu üzerine Adem Han, başkente doğru harekete geçmiştir.⁴⁷²

Adem Han'ın bu girişimini haber alan Haydar Han'ın Punch'ta bulunan oğlu Hasan, amcasına karşı Rajauri üzerine harekete geçmiştir. Nihayetinde amca yeğen arasında şiddetli bir savaş yaşanmış ve yeğeni Hasan'ı mağlup eden Adem Han, Srinagar'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Adem Han, Srinagar'a geldiğinde kardeşleri Haydar Han ve Behram Han tarafından görünüşte iyi karşılanmıştır. Ancak sultan, onu ve destekçilerini aynı biçimde karşılamamıştır. Zeynel Abidin için oğulları Adem Han ve Haydar Han tam anlamıyla bir hayal kırıklığı olmuştur. Bu sebeple her iki oğluna da artık güvenemeyeceğinin farkına varmıştır.

⁴⁷¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 77.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 340; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 283.

⁴⁷² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 76vd.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 284.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 666vd.

Onun bundan sonraki gözde oğlu ve kendisinden sonra halefi olarak ilan etmek istediği kişi küçük oğlu Behram Han olmuştur. Behram Han'ı huzuruna çağıran Zeynel Abidin, onu ilk olarak kardeşi Adem Han'a, daha sonra da Haydar Han ve yeğeni Hasan'a karşı uyarmıştır. Ancak o da babasının tüm sözlerine ve uyarılarına aldırmış etmemiştir. Bu durum sultan için tam bir hayal kırıklığı olmuş, umut bağladığı oğlu Behram Han'da kendisinden yana bir tavır göstermemiştir. Öte yandan yardımcıları ise oğulları arasından birini bir an önce veliaht olarak ilan etmesi yönünde sultana sürekli baskı uygulamışlardır. Zeynel Abidin, çocukları arasında bir karşılaştırma yapmış ve nihayetinde şu sonuca varmıştır: Adem Han etrafi acımasız danışmanlarla çevrili, Haydar Han tam anlamıyla ile bir ayyaş, en küçük oğlu Behram Han ise çapkınlıklarıyla tanınıyordu. Sultan bu koşullar altında, oğullarından birini veliaht olarak göstermekten vazgeçmiş ve kendisinden sonra taht kavgasını kim kazanırsa Keşmir Sultanlığının başına onun geçmesi yönünde karar almıştır. Böylece çocukları arasında kim daha güçlü ve dirayetli ise tahtı o kişi ele geçirecektir.

Bu ortamda, sultanın daha önce öngördüğü biçimde kardeşler arasında çatışmalar ve ayrılıklar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Behram Han, kendi çıkarları için Adem Han ve Haydar Han arasındaki anlaşmazlıkları kışkırtmaktan ve iki kardeş arasındaki mücadeleyi şiddetlendirmek için elinden geleni yapmıştır. Onların tam anlamıyla aralarını bozduğuna emin olan Behram Han, bundan sonra yeni bir adım atmış ve Haydar Han'ı kendi yanına çekerek Adem Han'a karşı ortak mücadele etmeye başlamışlardır. Adem Han kardeşlerine karşı babasından yardım istemiş; ancak bu durum sultanın hiç hoşuna gitmemiştir. Zeynel Abidin, Adem Han'ı taht mücadelesinde kardeşlerine karşı korkak davranmakla suçlamış ve ona yardım etmeyi kesinlikle reddetmiştir. Adem Han bu nedenle, Srinagar'dan ayrılarak Kutbeddinpura şehrine yerleşmiştir.⁴⁷³

Sultan Zeynel Abidin'in hayatının son yılları çocukları ile yaşadığı bu problemler, kendisinden sonra sultanlığın başına kimin geçeceği konusundaki endişeleri ve bazı toplumsal huzursuzluklar sebebiyle oldukça sıkıntılı geçmiştir. Oğullarının kendisine karşı tutumları ve birbirlerine karşı düşmanca davranışları onu çok üzmektedir. Sultan bunları yaşadığı dönemde çok sevdiği eşi Taj Hatun'u ve güvendiği en yakın iki devlet adamını kaybetmiş, etrafında kendisine sadakatle bağlı kimsesi kalmamıştır. Yanında bulunan saray adamları ise fırsatçı ve ikiyüzlü insanlardır. Bunlar gündüzleri kendisiyle zaman geçirirken, akşamları ise oğullarıyla birlikte hareket ederek kendisine karşı entrikalar çevirmekten geri durmamışlardır. Başta

⁴⁷³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 78vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 340.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 284.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 670-671.

oğullarının sorumsuz davranışları olmak üzere, yardımcılarının da çeşitli komploları sebebiyle Keşmir Sultanlığı her geçen gün gücünü kaybetmeye başlamış ve çöküşe geçmiştir.

Zeynel Abidin, bu tarihlerde ne fiziksel ne de zihinsel olarak bunlarla baş edebilecek gücü kendinde bulamamış, bu ortamda dine sığınarak yaşamaya ve günlerini sürekli dua etmekle geçirmeye başlamıştır. Zeynel Abidin’de ilk olarak zihinsel olarak yaşadığı durumlar sonucunda hafıza kayıpları görülmeye başlanmış ve yönetim işlerini yardımcıları yürütmüştür. İlerleyen zaman içinde sultan etrafındaki her şeye kayıtsız kalmaya, devlet işleriyle alakalı devlet adamlarının tüm sorularını ya cevapsız bırakmaya ya da anlamsız şeyler söylemeye başlamıştır. Sultanın çevresindeki herkesten şüphelenmeye başladığı bu süreçte, zehirlenme ve öldürülme korkusu nedeniyle yemek yememektedir. Behram Han babasının geçirdiği bu sıkıntılı süreçte abisi Haydar Han’ın saraya gitmesini, babasının tüm hazinesine el koymasını ve danışmanlarını hapsedmesini tavsiye etmiştir. Haydar Han kardeşinin tüm ısrarlarına rağmen bu teklifi kabul etmemiş, saraya giderek hayatının son günlerini yaşayan babasıyla birlikte yaşamaya başlamıştır.

Kutbeddinpura’da bulunan Adem Han, bu gelişmeleri öğrendiğinde tahtı ele geçirmek amacıyla ordusuyla harekete geçmiştir. Doğrudan başkent Srinagar’a girmek yerine bir süre şehrin dışında oyalanmıştır. Adem Han saraya doğru yaklaştığı sırada sultanın danışmanlarından Hasan Kachhi, Haydar Han’a bağlılık yemini ederek tüm saray hazinesini ona devretmiştir. Adem Han bunu haber aldığı anda, taht iddiasından vazgeçmiş ve kaçmaktan başka çare bulamamıştır. Kendisini destekleyen çok sayıda kişi de Behram Han tarafından öldürülmüştür. Haydar Han’ın tahtı ele geçirdiği bu süreçte en büyük destekçileri, Punch valiliğe yapan oğlu Hasan ve kardeşi Behram Han’dır. Onların da yardımı ile konumunu daha da güçlendirmiştir. Keşmir Sultanlığında bu olaylar yaşanırken Sultan Zeynel Abidin ise hayatının son günlerini yaşamakta olup, 12 Mayıs 1470 yılında altmış dokuz yaşında hayatını kaybetmiştir. Sultan, Keşmir halkının yüksek sesli ağıtları eşliğinde Mazar-i-Salatin’e defnedilmiştir. Başkent Srinagar’da, sultanın ölümünün ilk günlerinde hiç kimse evlerinde yemek pişirmemiş, hatta sigara dahi içmemiştir. Zeynel Abidin’den sonra başa geçen hükümdarlar güçsüz ve yönetim kabiliyeti zayıf kimseler olarak tarihe geçmişlerdir.⁴⁷⁴

⁴⁷⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 79vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 340; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 284.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 61.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 170.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 44.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 671-672.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.

4.7. Zeynel Abidin Sonrası Siyasî Gelişmeler

Sultan Zeynel Abidin hayatta iken çocukları Haydar Han, Adem Han ve Behram Han arasında birlik ve beraberliği tesis etmede başarılı olamamıştır. Şah Mir Hanedanlığının saltanatını devam ettirmesi ve Keşmir’de barış ortamının devam etmesi amacıyla kendisinden sonra tahta geçmesi için ilk olarak oğlu Haydar Han’ı veliaht olarak göstermiştir. Ancak en büyük oğlu Adem Han bu karara itiraz edince sultan, Adem’i veliaht olarak tayin etmiştir. Adem Han’ın, Kamraj valiliği sırasında halka karşı sert muamelesi ve ahlakının değişmesi nedeniyle, Zeynel Abidin onu tahta geçirmekten vazgeçmiştir. En küçük oğlu Behram Han’ı veliaht yapmak istemişse de o da Keşmir Sultanlığının başına geçmek istememiş bu konuda abisi Haydar Han’ı desteklemekten yana bir tutum sergilemiştir.

Sultan Zeynel Abidin bu sebeple ölmeden önce Keşmir tahtı için veliaht belirleme kararından vazgeçmiş ve kendisinden sonra oğulları arasındaki iktidar mücadelesi daha da şiddetlenmiştir. Adem Han kendi taraftarları ile başkent Srinagar’ın dışında yaşamaya başlamıştır. Keşmir’in güçlü soylularından ve aynı zamanda hazineden sorumlu Hasan Kache, Haydar Şah’a bağlılığını bildirmiş ve hazineyi ona teslim etmiştir. Haydar Han’ın Poonch valiliğindeki oğlu Hasan’ın da kuvvetleriyle birlikte Keşmir’e gelmesiyle Haydar Han’ın konumu daha da güçlenmiştir. Bu durum Adem Han’ın cesaretini kırmış ve Haydar Han’a karşı mücadeleye girmesi hâlinde kaybedeceğine olan inançla ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁷⁵

4.7.1. Sultan Haydar Şah Dönemi (1470-72)

Şah Mir Hanedanlığı, Sultan Zeynel Abidin’in saltanatı döneminde gücünün ve ihtişamının zirvesine ulaşmıştır. Fakat onun ölümüyle devamında gelen ardıllarının zayıf idareleri ve Çak Hanedanlığının Keşmir’de güçlenmesi neticesinde, bu hanedanlık eski gücünü kısa zamanda kaybetmeye başlamıştır. Sultan Zeynel Abidin’in ölümüyle büyük oğlu Haydar Han, ‘‘Haydar Şah’’ ünvanıyla 1470 yılında Keşmir Sultanlığının başına geçmiştir. Haydar Şah daha önce hiçbir Keşmir sultanına yapılmayan bir taç giyme töreniyle göreve başlamıştır. Sikandarpur’da günlerce süren şenlikler düzenlenmiş ve Keşmir soylularına pek çok hediye verilmiştir.

Keşmir’de bu gelişmeler yaşanırken Cammu’da bulunan Adem Han, Keşmir’i ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Adem Han’ın bu girişiminde destekçi oldukları gerekçesiyle hazineden sorumlu Hasan Kache ile yedi adamı Haydar Şah’ın emriyle öldürülmüştür. Haydar Şah ayrıca kendisinin tahta çıkmasına karşı olan Zeynel Abidin’in bazı yardımcılarını da

⁴⁷⁵ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 343-44; S.W. Haig, ‘‘The Kingdom of Kashmir’’, *The Cambridge History of India III*, s. 283-284.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 167vd.

öldürmüştür. Adem Han Keşmir’de yaşananları haber aldığı anda tekrar Cammu’ya dönmek zorunda kalmıştır. Haydar Şah’ın iktidarını korumak amacıyla attığı bu adımlar yalnız Adem Han’ın değil, Behram Han’ın da kendi hayatından endişe etmesine yol açmıştır.⁴⁷⁶

Sultan Haydar Şah’ın, iktidara geçmesinden kısa bir süre sonra, Adem Han⁴⁷⁷ Cammu’da Türklere karşı giriştiği bir mücadele hayatını kaybetmiştir. Kardeşinin ölüm haberini alan Haydar Şah çok üzölmüş ve Adem Han’ın cenazesinin Keşmir’e getirilerek annesinin yanına defnedilmesini emretmiştir. Haydar Şah’ta babası Zeynel Abidin gibi farklı dinlere mensup kişilere karşı hoşgörü politikasıyla muamele etmiş ve onlara ibadetlerinde her türlü özgürlüğü sağlamaya çalışmıştır. Fakat bu dönemde Keşmir’de yaşayan Brahmanların bir kısmı Srinagar’da Müslümanlara karşı bir tutum takınmaya ve onlara zarar vermeye başlamışlardır. Sultan Haydar Şah yaşananları öğrendiği zaman suçluların en ağır şekilde cezalandırılmalarını ve Zeynel Abidin döneminde Brahmanlara verilen araziler dâhil tüm mülklerine de el konulmasını emretmiştir.

Haydar Şah’ın Keşmir’in yönetimini göz ardı ettiği bu dönemde, Keşmir Sultanlığına bağlı eyaletler bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Sultan, oğlu şehzade Hasan’ı isyan eden racaların üzerine gönderirken, başarılı olamayacaklarını anlayan Rajauri, arkasından Cammu ve diğer eyaletler, Keşmir Sultanlığına yeniden bağılılıklarını bildirmişlerdir. Buna karşı çıkan eyaletlerin racaları öldürölmüş ve başkentleri yok edilmiştir. Şehzade Hasan, bu seferler esnasında Rajauri racasının kızı ile evlenmiştir. Altı ay süren başarılı bir seferin ardından Hasan Han, Keşmir’e dönmüştür. Kendisinin Keşmir’de olmadığı dönemde, amcası Behram Han babasının güvenini kazanarak konumunu güçlendirmiş ve sultanı etkisi altına almıştır. Sultan Haydar Şah’ın günlerini içki ve eğlenceyle geçirmesi sonucunda devlet yönetimi bozulmaya başlamıştır. Behram Han, sultanın kötü alışkanlıkları, sağlığının giderek bozulmasından faydalanarak sarayda güçlenmiş ve her geçen gün kendi taraftarlarının sayısını arttırmıştır.⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 96vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 344.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 284; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 193.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 175vd.; Ghulam Muhyiddin Sufi& M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 184.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 672-673.

⁴⁷⁷ Adem Han Cammulu bir prensesle evliydi ve bu evlilikten dünyaya gelen oğlu Fatih Han, kendisinden sonra Cammu racası tarafından yetiştirilmiştir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 97.

⁴⁷⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 97.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 344vd.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 176vd.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 284.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, New Delhi 1954, s. 62.; Ghulam Muhyiddin Sufi& M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 184.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 674.

Şehzade Hasan, başkent Srinagar'a döndüğünde kendisine karşı siyasî bir cephe oluşturulduğunun farkına varmıştır. Sultanın izni olmadan başkente dönmesi nedeniyle, Behram Han ve onu destekleyenler sultanı ona karşı kışkırtmayı başarmış; Haydar Şah'ı, oğlu Hasan'ın iktidarı ele geçirmek amacıyla geri döndüğü konusunda ikna etmişlerdir. Tüm bunlara rağmen Hasan, Keşmir ordusunun ve halkının desteğini kazanmada başarılı olmuştur. Şehzade Hasan'ın sefer sırasındaki tüm hizmetleri göz ardı edilmiş ve kendisine yalnız bir hilat verilmiştir. Sultan Haydar Şah, sarayda düzenlenen bir eğlence esnasında geçirdiği kaza sonucunda yaralanmış ve gut hastalığının da ilerlemesi sonucunda durumu günden güne kötüleşmiştir. Vezir Ahmed Asved, Keşmir Sultanlığının başına şehzade Hasan'ın getirilmesi için Behram Han'ı ikna etmek amacıyla harekete geçmiştir. Fakat Behram Şah, Hasan'ın veliaht olmasını kesin bir dille reddetmiştir. Vezir Ahmed Asved, diğer Keşmir soylularının da ortak kararıyla Hasan'ı, Keşmir'in yeni sultanı olarak ilan etmiş ve Behram Han üzerine bir kuvveti harekete geçirmiştir. Bu gelişmenin ardından Behram Han,⁴⁷⁹ Srinagar'ı terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁸⁰

Sultan Haydar Şah, iki yıla yakın hükümdarlığının ardından 13 Nisan 1472 yılında hayatını kaybederek babası Zeynel Abidin'in yanına defnedilmiştir. Sanat ve edebiyata düşkün olan Haydar Şah, cömert ve hoşgörülü olmasına rağmen, kendisine zarar veren düşmanlarına karşı da aynı ölçüde acımasız davranmaktan geri kalmamıştır. Aynı zamanda bir şair olan Haydar Şah, Farsça şarkılardan oluşan bir kitap kaleme almıştır. Bununla beraber, müzik aleti çalma konusunda da kısa sürede yetenek kazanmıştır. Onun bu yeteneğinin gelişmesinde, toplantılarında ve meclislerinde çok sayıda sanatçı ve müzisyenin bulunması etkili olmuştur. Sultan Haydar Şah, babası Zeynel Abidin gibi kamu hizmetlerine önem vermiş ve Srinagar'da Celum Nehri üzerine Nau Kadal adıyla bir köprü inşa ettirmiştir. Hindulara, Brahmanlara ve farklı dine mensup insanlara karşı hoşgörülü davranırken, fakirlere ve saray mensuplarına karşı ihsanlarda son derece cömert olmuştur.⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Behram Han tam manası ile bir korkak gibi davranmıştır. Keşmir tahtını ele geçirebilecek bir güce sahip olmasına rağmen o kaçmayı tercih etmiştir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 98.

⁴⁸⁰ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 345.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 98.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 177.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir," *The Cambridge History of India III*, s. 284.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 674-675.

⁴⁸¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 98vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 345.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 61-62.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 185.

II. BÖLÜM

EKBER ŞAH'IN İKTİDARINA KADAR KEŞMİR

1. SULTAN HASAN ŞAH DÖNEMİ (1472-84)

1.1. Saltanatının İlk Yılları

Sultan Haydar Şah'ın ölümünden on altı gün sonra Keşmir Sultanlığının başına geçen Hasan Şah, ilk iş olarak vezirliğe Melik Ahmed Asved'i getirmiş; onun oğlu Nevruz'u sınır komutanı, Cihangir Magrey'i ise başkomutan olarak görevlendirmiştir. Onun saltanatı döneminde Keşmir Sultanlığının yönetimi tam manasıyla vezir Melik Ahmed Asved'in kontrolü altına girmiştir. Sultan Hasan Şah, İskenderpur (Sikenderâ) şehrinde tahta geçen babasının aksine burada kalmayarak Naushahra'da yaşamaya başlamıştır.

Hasan Şah'ın hükümdar olmasından kısa bir süre sonra amcası Behram Şah, Keşmir'i terk ederek Pencap'a yerleşmiştir. Behram Şah, bir süre sonra bazı Keşmir soylularının davetiyle Keşmir'i ele geçirmek için harekete geçmiş ve emrindeki kuvvetlerle Kamraj'a kadar ulaşmıştır. Sultan Hasan Şah, bu haberi öğrendiğinde Avantipur'da bulunmaktaydı ve hemen Sopur eyaletine doğru yola çıkmıştır. Kısa sürede hızla gelişen ve taraftar toplayan ayaklanmaya karşı Hasan Şah, öncelikle hangi yolu izlemesi gerektiğini belirleyememiştir. Yardımcılarının bir kısmı, direniş gösterilmeden onun Pencap'a geri çekilmesinden yana bir tavır almışlarsa da vezir Melik Ahmed, tüm kuvvetlerle düşmana karşı harekete geçmek gerektiğini savunmuştur. Sultan Hasan Şah da veziriyle aynı görüşte olduğunu belirtmiş ve güvendiği komutanlardan Tazi Bhatt'⁴⁸² bu isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Behram Şah, Keşmir'e doğru yaklaştığında yanında kendisine destek olacak hiçbir Keşmirli soylu yer almamıştır. Bunun üzerine yalnızca kendi kuvvetleri Keşmir ordusuyla mücadeleye girişmiş, ancak ordusu yenilmiş ve Zainagar'a kaçmak zorunda kalmıştır. Buradan da kaçmaya çalışırken oğlu Yusuf Şah ile yakalanmıştır. İkisi de sultanın huzuruna getirilmişler ve Hasan Şah, amcası

⁴⁸² Keşmir'de fakir bir ailede dünyaya gelmiş olan Tazi Bhatt'ın hayatının ilk dönemleri hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Sultan Zeynel Abidin'in saltanatının ilk günlerinde dünyaya gelmiş, herhangi bir eğitim alamamıştır. Okçuluk ve dövüş alanlarında kendisini geliştirmiş ancak bundan maddi bir kazanç sağlayamamıştır. Zeynel Abidin döneminde bir okçuluk yarışması düzenlenmiştir. Şehrin en iyi okçuları yarışmaya katılmışlardır. Yarışmada belirlenen hedefi tam isabetle vuran kişiye iyi bir ödülün yanı sıra bir de rütbe verilecektir. Tazi Bhatt seyirciler arasında bulunmaktadır. Birçok okçu yarışmada başarısız olmuş, Tazi Bhatt aniden meydana çıkmış ve sultanında müsaadesi ile oku tam hedefe yollamıştır. Bu yarışmadan sonra Keşmir ordusuna alınmış, kısa sürede ordu içinde yükselmiştir. Sultan Haydar Şah'ın ölümünden sonra Sultan Hasan Şah'ın hizmetine girmiştir. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 348.

Behram Şah'ın kendi sarayında hapsedilmesini emretmiştir. Behram Şah, burada üç yıl süren bir hapis hayatı geçirdikten sonra hayatını kaybetmiştir.⁴⁸³

Hasan Şah, Keşmir Sultanlığının başına geçtikten sonra şehzadeligindeki güç ve cesaretinden hiçbir eser kalmamıştır. Saltanatının başlarında yönetim işlerini veziri Melik Ahmed'e bırakmış; her konuda vezirinin etkisinde kalmış, kendisi ise günlerini zevk ve eğlence içinde geçirmeye başlamıştır. Melik Ahmed, görevinin ilk zamanlarında Keşmir'in idaresinde başarılı bir yönetim sergilemiş, fakat zaman içinde tıpkı Hasan Şah gibi o da görevlerini ihmal etmeye başlamış ve önemli makamlara bilgisiz, tecrübesiz kendi adamlarını yerleştirmiştir. Bunun sonucunda Keşmirliiler arasında kendisine karşı hoşnutsuzluk ortaya çıkmış, Keşmir'de kanun ve düzen ortamı bozulmuştur. Bu durum Keşmir'e bağlı eyaletlerin bağımsızlıklarını ilan etmelerine yol açmış, Hasan Şah'ın hâkimiyeti yalnız Keşmir Vadisi'yle sınırlı kalmıştır. Merkezi hükümetin zayıflaması neticesinde Ladakh, Baltistan, Cammu ve Rajauri gibi eyaletler tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardır.⁴⁸⁴

Sultan Hasan Şah'ın hükümdarlığı döneminde Abhimanyu ve Melik Zade, Keşmir Sultanlığında önemli görevlere getirilmişlerdi. Abhimanyu, Haydar Şah'a yakınlığıyla tanınmakta ve onun Zeynel Abidin'e karşı isyanı sırasında yanında yer almıştır. Abhimanyu, bir süre sonra vezir Melik Ahmed'in aleyhinde davranmaya ve onun yerine geçmek için elinden geleni yapmışsa da Melik Ahmed, onun tüm entrikalarına karşı koymayı başarmıştır. Sultan Hasan Şah'ın emriyle hapse atılan Abhimanyu iki yıl sonra burada ölmüştür. Malik Zade'nin hayatı da Abhimanyu'nun hayatı gibi kötü bir şekilde sona ermiştir. Güvenilmez biri olan Melik Zade, insanların malına mülküne el koyarak kısa süre içinde zenginleşmiştir. O da Hasan Şah'ı tahttan uzaklaştırmak için planlar yapmaya başlamış, fakat bunları öğrenen sultan tarafından hapse atılmış ve tüm mal varlığına el konulmuştur.⁴⁸⁵

Melik Ahmed, kendisine rakip olarak vezirliği ele geçirmek isteyen kişilere karşı mücadelesinde başarılı olmuş, ilerleyen süreçte de sultanlığa mensup aile üyeleriyle evlilikler yoluyla bağlarını güçlendirme yolunu tutmuş ve Tazi Bhatt'ı da evlat edinmiştir. Tazi Bhatt, başkomutan Cihangir Magrey'in kızıyla evlenmiş ve sultanın oğlu Muhammed'in en yakın adamı olmuştur. Bu durum Melik Ahmed'in oğullarının özellikle Nevruz'un ona karşı cephe

⁴⁸³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 99vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 345vd.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 285.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 179-180.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 675-678.

⁴⁸⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 105.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 345.

⁴⁸⁵ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 346.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 100vd.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 680-681.

almasına sebep olmuştur. Onların Tazi Bhatt'a karşı başlattıkları mücadele sonuç vermiş ve Melik Ahmed, onu kendisi için bir tehlike olarak görmeye başlayarak karşısında yer almıştır.⁴⁸⁶

1.2. Seyyidlerin Hâkimiyeti

Seyyid⁴⁸⁷ adı verilen Müslüman din adamlarının, Keşmir topraklarına gelişleri ilk olarak Sultan Kudbettin (1373-89) ve Sultan İskender'in (1389-1413) iktidarları zamanındadır. Sufi, derviş gibi isimlerle de anılan bu kişiler aracılığıyla İslâmiyet, Keşmir'de yayılma alanı bulmuştur. Bunun neticesinde Sultan İskender döneminde, ülkede bulunan Hindulara ait tapınaklar ve mabetler ortadan kaldırılmıştır. Bölgede yaşayan Hindular ve farklı dinlere mensup insanlar, İslâm dinîni kabul etmeleri yönünde yapılan baskılar sebebiyle Keşmir'den ayrılarak, Hindistan'ın farklı yerlerine göç etmek zorunda kalmışlardır.

Sultan Zeynel Abidin'in tahta geçişiyle farklı inanışlara mensup insanlar üzerindeki dinî baskılara son verilmiş ve bu kişiler ana yurtları Keşmir'e dönmeye başlamışlardır. Zeynel Abidin geniş dinî hoşgörüsüyle, diğer Keşmir sultanlarından ayrılmaktadır. Onun ölümüyle Seyyidlerin ve Sufilerin, Hindistan'ın kuzeyinde İslâmiyet'i yayma yolundaki gayretleri 1470 yılından itibaren hız kazanmıştır. Türkistan ve İran'dan gelen Müslüman Seyyidler, Keşmir ve Pencap'a yerleşmişlerdir. Bunlar Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerinden dolayı dönemin Müslüman idarecileri tarafından kendilerine büyük saygı duyulmuştur. Seyyidler kısa süre içinde Keşmir'de, toplumdaki diğer sınıflara karşı güç ve üstünlük kazanmışlardır. Öyle ki 1414 yılında Seyyidler, liderleri Hızır Han (1414-1421)⁴⁸⁸ önderliğinde Delhi şehrini ele geçirmişler ve 1451 yılına kadar hüküm sürecek olan Seyyidler Hanedanlığını (1414-1451) kurmuşlardır. Bunlardan Seyyid Nasır ve akrabaları, doğrudan Hz. Peygamberin soyundan geldiklerinden, Sultan Zeynel Abidin'in büyük saygısını kazanmışlardır ve ilişkilerin gelişmesi sonucunda Seyyid Nasır, sultanın kızı ile evlenmiştir. Zeynel Abidin'in ölümünü takip eden süreçte Seyyidler, Keşmir siyasetinde etkili olmaya başlamışlar ve zamanla yüksek devlet görevlerine getirilerek büyük bir servet elde etmişlerdir. Sultan Hasan Şah dönemine gelindiğinde Keşmirliler arasında Seyyidlere karşı tepkilerin artmasıyla, çıkması muhtemel bir isyandan korkan hükümdar, Seyyidleri Keşmir dışına göndermiştir. Bunların bir kısmı Delhi'ye sığınmıştır, ancak çoğunluğu Keşmir sınırına yakın yerlerde yaşamaya devam etmiştir. Tazi

⁴⁸⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 101.

⁴⁸⁷ Seyyidler hakkında bkz. S. Haluk Kortel, "Seyyidler", *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 77-78; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 221-222.

⁴⁸⁸ Tam ismi el-Melikü'l-Kerîm Seyyid Hızır Hân b. Melik Süleymân el-Alevî'dir. Delhi'de hüküm süren Seyyidler hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Hz. Peygamber'in soyundan gelen bir aileye mensuptur; babası Melik Süleyman Tuğluklular'ın, Multan câgirdarıydı. Çocukluğu bu şehirde geçmiş, babasının ölümünden sonra Tuğluklu Sultanı III. Muhammed (1390-1393) tarafından onun yerine tayin edilmiştir. Hızır Han hakkında daha fazla bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Hızır Han", *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 415-416.

Bhatt, Seyyidler üzerindeki baskıcı tutumuyla Keşmir halkının sevgisini ve taraftarlığını kazanmıştır. Bu hanedanın son hükümdarı Seyyid Alaaddin, Pencap valisi Behlül Ludi (1451-1489)⁴⁸⁹ lehine gönüllü olarak tahtan çekilmiştir. Bu tarihten sonra Seyyid Hanedanı tarih sahnesinden çekilmiştir.⁴⁹⁰

1.3. Moğol Komutanı Tatar Han'a Karşı Mücadele ve Müslüman Din Adamlarının Yeniden Keşmir'e Davet Edilmeleri

Sultan Hasan Şah'ın hükümdarlığı döneminde Keşmir Sultanlığı farklı olaylara sahne olmuştur. Keşmir, bu tarihlerde kendi iç sorunlarıyla uğraşırken, Pencap valisi Behlül Ludi'nin yöneticilerinden Tatar Han, Sialkot⁴⁹¹ eyaletini kendisine merkez olarak seçmiş ve Pencap'ın kuzeyinde yaşayan halk üzerinde baskıcı bir yönetim kurmuştur. Onun hâkimiyeti altında yaşamak istemeyen Dograların amacı ise bir an önce ondan kurtulmaktır. Dogralar aynı zamanda, Keşmir'de Tazi Bahtt'ın, Seyyidlere karşı olan mücadelesini yakından takip etmeye başlamışlar ve Tatar Han'a karşı Keşmir Sultanlığından birçok kez yardım istemişlerdir. Vezir Melik Ahmed, bu konuyu bir toplantı esnasında dile getirmiş ve Dogra halkına yardım edilmesi için bir ordu hazırlanmasını önermiştir. Ancak onun asıl maksadı Dogralara yardım etmek değil; tek isteği kendisine siyasî bir rakip olarak gördüğü Tazi Bhatt'ı başkent Srinagar'dan uzak tutmak ve onun Pencap seferinden başarısızlıkla geri dönmesidir. Maceraya atılmaya her zaman hazır vaziyette olan Tazi Bhatt, tam da Melik Ahmed'in istediği şekilde bu seferi yönetmeye gönüllü olmuştur. Durum Sultan Hasan Şah'a izah edilmiş ve vezirine oldukça güvenen hükümdar, Pencap seferine izin vermiştir. Tazi Bhatt, kısa süre içerisinde Cammu eyaletinin de desteğiyle ordusunun hazırlıklarını tamamlayarak Keşmir'den ayrılmıştır.

Vezir Melik Ahmed, Tazi Bhatt'ın başarısız olacağından kesinlikle emindi ve bu sayede ondan tamamen kurtulmuş olacaktı. Ancak olaylar onun ve oğlu Nevruz'un istediği şekilde gelişmemiştir. Cammu ordusunun da desteğiyle Tazi Bhatt, Behlül Lodi'nin başında olduğu Sialkot üzerine sefer başlatmış; tam anlamıyla savunmasız hâldeki Sialkot, Keşmir ordusu tarafından yağmalanmış ve Tazi Bhatt çok sayıda ganimetle Srinagar'a dönmeyi başarmıştır. Tazi Bhatt başkente döndüğü sırada sultanın oğlu Muhammed'in yardımcılığı görevine Nevruz'un getirildiğini öğrenmiştir.⁴⁹² Pencap valisi Tatar Han da bir süre sonra Keşmir'i ele

⁴⁸⁹ Behlül Ludi (1451-1489), Firuz Şah Tuğluk zamanında Hindistan'a göç eden Afgan asıllı bir aileye mensuptur. Tuğluklulara olan hizmetlerinden dolayı önce Sirhind valiliğine tayin edilmiş, daha sonra Lahor ve Dipalpur onun yönetimine bırakılmıştır. Kendisine "*Han-ı hanan*" ünvanı verilmiştir. Namur Rahman Farooqi, "Delhi Sultanlığı", *DİA*, C.IX, İstanbul 1994, s. 131.

⁴⁹⁰ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 347vd.

⁴⁹¹ Pakistan'ın Pencap eyaletine bağlı şehirdir. Pakistan'ın en kalabalık 12. şehri olan Sialkot aynı zamanda ülkenin önde gelen sanayi bölgelerinin başında gelmektedir.

⁴⁹² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 350vd; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 180vd.

geçirmek için harekete geçmiştir. O, Keşmir'in etrafındaki köyleri ele geçirmesine rağmen yüksek dağlarla çevrili Keşmir Vadisi'nde daha fazla ilerleyememiştir. Onun bu başarısızlığında Keşmir'in coğrafi konumunun yanı sıra yöneticilerinin de şehirlerini korumak için ellerinden geleni yapmaları etkili olmuştur.⁴⁹³

Olaylar istediği şekilde gelişmeyince Melik Ahmed, Tazi Bhatt'a karşı yeni bir plan hazırlamaya koyulmuştur. İlk olarak, Tazi Bhatt'ı kendilerine karşı düşman olarak gören Seyyidler Keşmir'e geri çağırılmış; kendisi de bir Seyyid kızı olan kraliçenin de bu konuda desteğini almıştır. Melik Ahmed'in Seyyidlere göndermiş olduğu mektuplar olumlu sonuç vermiş ve onları Keşmir'e dönmeye ikna etmiştir. Bu durum Keşmirliler tarafından hoş karşılanmayarak tepkilerine yol açmıştır. Bunun sonucunda Keşmir halkı arasında Melik Ahmed'e karşı bir grup ortaya çıkmıştır. Bunların öncülüğünü yapan Firuz Damara, veziri bu kararından vazgeçirmek için elinden geleni yapmışsa da herhangi bir netice alamayınca vezirin istifa etmesi için harekete geçmiştir. Seyyidler Keşmir'e döndükten sonra kısa süre içinde yeniden eski güçlerine ulaşmış ve buldukları ilk fırsatta da kendilerine karşı olanlardan intikam almak için hazırlanmışlardır. Vezir Melik Ahmed ile oğlu Nevruz kısa süre içinde yaptıkları hatanın farkına varmış; Tazi Bhatt'a karşı duydukları kıskançlık sebebiyle Keşmirlileri karşılarına almışlardır. Seyyidler, kendilerinin Keşmir'den sürgün edilmesinden Tazi Bhatt'ı sorumlu tuttukları için ülkeye döndükten sonra ilk olarak onu hapse atabilmek için harekete geçmişlerdir. Sadık adamları aracılığıyla bu planı haber alan Tazi Bhatt, Melik Ahmed'in evine sığınmıştır. Bu durum Sultan Hasan Şah'a, Melik Ahmed ve Tazi Bhatt'ın kendisine karşı bir komplo hazırlığı yaptığı şeklinde bildirilince, sultan hemen Tazi Bhatt'ın tutuklanmasını emretmiştir. İlk olarak tutuklanarak ev hapsine mahkûm edilen Tazi Bhatt, Keşmirlilerin ayaklanması tehlikesine karşı Hasan Şah tarafından görevden alınmıştır. Nihayetinde hükümdarın emriyle Tazi Bhatt'a küçük bir miktar ödenek ayrılmış ve tüm mal varlığına el konulmuştur.⁴⁹⁴

1.4. Vezir Melik Ahmed'in Görevden Alınması

Vezir Melik Ahmed, Tazi Bhatt'ı sultanın gözünde düşürmeyi başardıktan sonra kendisine muhalefet edebilecek kişileri de görevden uzaklaştırmış ve onların yerine kendi sadık, güvendiği adamlarını yerleştirmiştir. Bunun neticesinde Melik Ahmed, Keşmir Sultanlığı yönetiminde konumunu sağlamlaştırmış; Keşmir ordusunun başkomutanı Cihangir Magrey de

⁴⁹³ Keşmir'in bu dönemdeki durumuna bakıldığında önceki zamanlardaki gücünü kaybetmiş olduğunu belirtmek mümkündür. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 102; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 350vd

⁴⁹⁴ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 351-352.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 101-103; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 183.

nüfuzu altına girmiştir. Sultan Hasan Şah, vezirinin hiçbir hareketini onaylamamakta ve bu husustaki gelişmeleri yakından takip etmektedir. Onun Melik Ahmed'e karşı tutumunun değiştiğini farkına varan ülkedeki Seyyidler, kendilerine karşı bir tehdit olarak gördükleri vezirin görevden alınması için harekete geçmişlerdir. Vezirin oğlu Nevruz'un, içkili bir mecliste Sultan Hasan Şah hakkındaki nahoş sözleri aleyhine kullanılmıştır. Keşmir ordusu başkomutanı Cihangir Magrey de Seyyidlerin ülkeye geri getirilmeleri sebebiyle karşı cephe aldığı Melik Ahmed'den kurtulmak için aradığı fırsatı böylece yakalamıştır.⁴⁹⁵

Hasan Şah, veziri ile başkomutanı arasındaki mücadelenin farkına vardığında ikisi arasında barışı sağlamak için onları saraya davet etmiştir. Fakat Cihangir Magrey, Melik Ahmed'i gördüğü an olanca kuvvetiyle kılıcına sarılmış; vezir bu ani ve güçlü kılıç darbesinden son anda kurtulmuştur. Bu olay üzerine bir anda saray karışmış, Melik Ahmed ve Cihangir Magrey'in taraftarları karşı karşıya gelmişlerdir. Sarayda bunlar yaşanırken Tazi Bhatt taraftarları da bu kaos ortamından faydalanarak onu ev hapsinden kurtarmayı başarmışlardır. Öfkeli kalabalık sarayı ateşe vermiş ve vezirin oğlu Nevruz'u öldürmüştür. Oğlunun öldürüldüğünü gören Melik Ahmed geri çekilmek zorunda kalmıştır, Sultan Hasan Şah, Seyyidlerin isteğiyle Melik Ahmed'i tutuklayarak, tüm mal varlığına el koymuştur. Melik Ahmed bir süre sonra hapisanede hayatını kaybetmiştir. Vezirlik görevine Melik Ahmed'in⁴⁹⁶ yerine sultanın kayınpederi Seyyid Hasan Beyhakî⁴⁹⁷ getirilmiştir.⁴⁹⁸ Bundan sonra Seyyidler için Keşmir Sultanlığında istedikleri gibi hareket edebilecekleri yeni bir sürece adım atılmıştır.⁴⁹⁹

1.5. Baltistan ve Ladakh Seferleri

Keşmir Sultanlığının siyasî tarihinde 1483 yılında bu iktidar mücadeleleri yaşanırken, sultanlığın hâkimiyetinde bulunan Ladakh ve Baltistan eyaletleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Sultan Hasan Şah, Seyyidlerin baskıları sonucunda veziri Hasan Beyhakî ile

⁴⁹⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 103.

⁴⁹⁶ Vezir Melik Ahmed, Keşmir Sultanlığında yaklaşık olarak on yıl vezirlik görevini yürütmüştür. Sultan Hasan Şah'a gönülden bağlı ve sadık bir şekilde davranmıştır. Brahmanlara karşı cömert ve hoşgörülü bir tutum sergileyen vezir, onlara topraklar bağışlarken, Müslümanlar içinde evler inşa ettirmiştir. Melik Ahmed görevinin ilk yıllarında Keşmir'i gayet iyi idare etmiş fakat zaman içinde iktidar tutkusuna kapılmış ve zalim bir idareciye dönüşmüştür. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 103vd.

⁴⁹⁷ Beyhakî Seyyidler, Keşmir'in Müslümanlar tarafından fethinden sonra XV-XVI. yüzyıllarda siyasî hayatta etkili olan bir ailedir. Daha geniş bilgi için bkz. "Beyhakî Seyyidler", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 64-65; *The Cambridge History of India III*, Cambridge 1928, s. 284-285.; Mohibbul Hasan, "Bayhakî Sayyids", *EP* Suppl. (İng.), s. 131-132.; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, s. 297-98.

⁴⁹⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 103 vd; "Beyhakî Seyyidler", *DİA*, C.VI, s. 64; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir," s. 285.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 181.

⁴⁹⁹ Bu olaydan sonra Seyyidler adeta birer zafer sarhoşuna dönüşmüşlerdir. Sultan Hasan Şah'ı hatta Keşmir halkını da kontrol altına almayı başarmışlardır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 222.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 352.

başkomutanı Cihangir Magrey'i bu bölgeler üzerine sefer düzenlemekle görevlendirmiştir. Melih Ahmed'in ardından vezirliğe getirilen Seyyid Hasan ve Cihangir Magrey komutasında Keşmir ordusu harekâta başlamıştır. Cihangir Magrey, ordunun Burzil ve Zoji Geçitleri üzerinden iki koldan düşmana saldırmasını önermiş; bu taktikle düşman kuvvetlerinin kolaylıkla mağlup edilmiş olacağını belirtmiştir. Fakat Seyyid Hasan, tecrübeli komutan Cihangir'in bu önerisine karşı çıkmış ve bunun sonucunda kendi komutasındaki birlikler Zoji Geçidi'nde mağlup olmuştur. Sultanın çok sayıda tecrübeli komutanı da bu mücadelede hayatını kaybetmiş, Keşmir ordusunun geri kalanı ise oldukça az sayıda Keşmir'e dönmek zorunda kalmıştır. Bu olay, Keşmirlilerin Seyyidlere karşı yeniden muhalefet etmelerine ve örgütlenmelerine yol açmıştır. Seyyidler bu dönemden itibaren güçlü bir halk direnişiyle karşı karşıya kalmışlardır. Cihangir Magrey, sultana Keşmirlilerin sevgisini yeniden kazanabilmesi için Seyyidlerin iktidarına son vermesi gerektiğini bildirmişse de Hasan Şah bunu kabul etmemiştir. Cihangir Magrey de bu süreçten sonra Keşmir'de kalamayacağını anlayarak ailesiyle birlikte ülkeden ayrılmış, Punch (Poonch) yakınlarındaki Loharkot'ta yaşamaya başlamıştır. Keşmirliler ve Seyyidler arasındaki mücadele ise her geçen gün şiddetlenerek devam etmiştir.⁵⁰⁰

1.6. Keşmirlilerin Ayaklanması ve Sultan Hasan Şah'ın Ölümü

Cihangir Magrey, Keşmir'den ayrılmasına rağmen buradaki gelişmeleri yakında takip etmeyi ve Keşmirlilerle haberleşmeyi sürdürmüştür. Sultan Hasan Şah, bu tarihten itibaren Seyyidlerin ve karısının elinde adeta bir kukla yönetici hâline gelmiş, ülke idaresindeki tüm güçlerini kaybetmiştir. Seyyidler, Keşmirlilerin kendilerine karşı gün geçtikçe artan isyanları karşısında zulüm ve işkenceye varan uygulamalara başvurmaya başlamışlardır. Yalnızca insanlara karşı değil, evcil hayvanlara da eziyet etmiş; halkın mallarına el koymuşlardır. Sultan, halkına karşı yapılanlar için üzgün olsa da Seyyidleri engellemek için elinden bir şey gelmemektedir.⁵⁰¹

Hasan Şah da babası gibi içkiye düşkündür ve bu sebeple sağlığını kaybederek hastalanmıştır. Bu hastalıktan kurtulamayacağını farkına vardığında, kendisinden sonra Keşmir Sultanlığının başına geçecek kişiyi belirleme zamanının geldiğini anlamıştır. Bu sebeple veziri Hasan Beyhakî'yi yanına çağırarak; kendi oğulları Muhammed, Hüseyin ve Yusuf henüz çocuk denilecek yaşta olduğundan, amcası Âdem Han'ın Pencap'ta yaşayan oğlu Fatih

⁵⁰⁰ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 353.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 104.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 285.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 187.

⁵⁰¹ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 353-354.

Han'ı veliaht olarak tayin etmek isteğini vezirine bildirmiştir. Ayrıca eşi, bu durumu onaylamadığı takdirde dilediği şekilde düzenleme yapmakta serbest bırakılmıştır. Başta sultanın kararını onaylamış gibi görünen eşi, 19 Nisan 1484 yılında Hasan Şah'ın ölümüyle yedi yaşındaki oğlu Muhammed'i Keşmir'in yeni sultanı olarak ilan etmiştir. Sultan Hasan Şah, Şah Mirza Hanedanlığının eski ihtişamını ortaya koyan son güçlü idarecisi olarak kabul edilmektedir. Onun on iki yıl süren saltanatı, Keşmirli soylular ve Seyyidler arasındaki mücadelelere sahne olmuştur.⁵⁰²

Sultan Hasan Şah'ın saltanat dönemi, siyasî alandaki başarısızlıklara rağmen sanat ve kültür alanında önemli gelişmelerin yaşandığı bir süreç olarak Keşmir tarihindeki yerini almıştır. O da tıpkı Sultan Zeynel Abidin gibi kültür ve sanatın en güçlü destekleyicisi olan hükümdarlar arasında gösterilmektedir. Hasan Şah, Sultan Zeynel Abidin döneminin uygulamalarını ve o dönemin ruhunu tekrar canlandırmaya çalışmıştır. Farsça ve Sanskritçe bilen Hasan Şah, birçok Farsça eserin Sanskrit diline tercüme edilmesini sağlamıştır.⁵⁰³ Aynı zamanda Hint dili ve edebi eserlerine de büyük ölçüde hâkim olan bu hükümdar, Farsça, Sanskritçe ve Keşmirce şarkılar söyleyebilecek kadar da güzel bir sese sahiptir. Onun müzik sevgisinden etkilenen çok sayıda müzisyen Keşmir'e yerleşmiştir. Öyle ki sultanın sarayında yaklaşık 1200 müzisyen bulunmaktadır. Eğitimin yaygınlaşması amacıyla Keşmir'de bu dönemde birçok okul açılmıştır. Sultan Hasan Şah'ın saltanatında ülkede birçok bina inşa edilmiş; daha önceki dönemlerde yapımı tamamlanan yerler ise onarılmıştır. Didamar⁵⁰⁴ ve Sopur saraylarını inşa ettiren Hasan Şah, ayrıca Srinagar'da babası Haydar Şah için bir hankah, annesi Gül Hatun için ise bir köprü yaptırmıştır. Bu dönemin imar alanındaki en büyük hizmeti

⁵⁰² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 104.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 346.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 285.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 183.

⁵⁰³ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 346.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 63; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 178-179.

⁵⁰⁴ Didamar Sarayı 1474 yılında Srinagar'da yapılmıştır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 105.

Srinagar’da Sultan İskender tarafından yaptırılan ve 1479 yılında bir yangın sonucunda yıkılan Cuma Mescidi⁵⁰⁵ ve Hemedan Camii’nin⁵⁰⁶ yeniden inşa ettirilmesidir.⁵⁰⁷

Sultan Hasan Şah imar faaliyetlerinde, diğer devlet adamlarına da örnek teşkil etmiştir. Vezir Melik Ahmed, Didamar da çok sayıda bina yaptırmış; onun eşi Şah Begüm Keşmir’de yollar üzerinde hankahlar, oğulları da aynı şekilde hankahlar ve konaklama yerleri yapımında birbirleriyle adeta yarışmışlardır. Bu dönemde Hindu ve Budistler tarafından yaptırılan birçok yapı da Keşmir’e kazandırılmıştır.⁵⁰⁸

Sultan Hasan Şah’tan sonra başa geçen Keşmir sultanları iktidar kudretinden yoksun hükümdarlardır. Keşmir’in bundan sonraki yarım yüzyıllık tarihî, Keşmir sultanlarının her birinin Seyyidler ve soyluların elinde birer kuklaya dönüşmüş olmaları sebebiyle siyasi istikrarsızlıklarla sürüp gitmiştir.⁵⁰⁹

2. SULTAN HASAN ŞAH SONRASI SİYASİ GELİŞMELER

2.1. Sultan Muhammed Şah’ın Birinci Saltanat Dönemi (1484-86)

Sultan Hasan Şah, ölüm döşeginde iken veziri ve aynı zamanda kayınpederi olan Seyyid Hasan’dan, kendisinden sonra devletin başına geçmesi için yönetimde tecrübe sahibi olmalarından dolayı Sultan Zeynel Abidin’in torunlarından birini geçirmesini istemiştir. Fakat Seyyid Hasan, onun bu isteğini yerine getirmemiş, kızı Hayat Hatun’un oğlu Muhammed Han’ı Keşmir Sultanlığının yeni hükümdarı olarak ilan etmiştir. Sultan Hasan Şah’ın ölümüyle oğlu

⁵⁰⁵ 1398 yılında Sultan İskender döneminde yapımına başlanan Cuma Mescidi, 1402 yılında tamamlanmıştır. Sultan Zeynel Abidin camiinin estetik görünümü için çalışmalar yaptırmıştır. Buraya ek olarak bir okul yapılmış ve bakım maliyetlerinin karşılanması için etrafında mülkler inşa edilmiştir. Sultan Hasan 1479’da yaşanan yangın sonucunda küle dönen mescidin daha ihtişamlı olarak yeniden inşa edilmesini emretmiştir. Bu sultanın kısa süre sonra ölümü nedeniyle yarım kalan inşa çalışmaları, Fatih Şah ve Muhammed Şah dönemlerinde ordu komutanlığı görevindeki İbrahim Magrey tarafından 1503 yılında tamamlanmıştır. 1620 yılında Cihangir’in hükümdarlığı sırasında Srinagar’da yaşanan şiddetli çatışmalar sonucunda 12 bine yakın bina yıkılmış bunlar arasında Cuma Mescidi de yer almaktadır. Cihangir’in emri ile başlatılan yeniden inşa çalışmaları on yedi yıl sürmüştür. Camiinin yalnızca bakımı değil aynı zamanda korunması için yetkililer görevlendirilmiştir. 1674 yılında camii bir yangın sonucunda tekrar yıkılmıştır. Evrengzib camiinin restorasyonunda İskender’in orijinal planının korunmasına özen göstererek üç yıl içerisinde yeniden mescidi hizmete sokmuştur. Camii dikdörtgen biçiminde, kuzey ve güney tarafı 384 metre uzunluğundadır. Dört minareden oluşan mescidin en göze çarpan yerinde Cihangir tarafından yazdırılan bir ferman yer almaktadır. Her minarenin çatısı 8 ahşap kolon ile desteklenmiş, sütunları düz ve sadedir. Batı tarafında bulunan minare diğer üç minareden farklı olarak daha büyük inşa edilmiştir. Ram Chandra Kak, *Ancient Monuments of Kashmir*, s. 84vd.; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 127.

⁵⁰⁶ Şeyh Hemedan Cami olarak da bilinen bu camiinin inşasına Sultan Kuddbettin döneminde Hindu tapınaklardan birisinin üzerinde başlanmıştır. Bu camii hakkında bkz.; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 124.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 3.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 293.

⁵⁰⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 105vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 346.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 63; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 182.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 186.

⁵⁰⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 106.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 346.

⁵⁰⁹ S.W. Haig, ‘‘The Kingdom of Kashmir’’, *The Cambridge History of India III*, s. 286.

Muhammed Han, Muhammed Şah adıyla Keşmir Sultanlığının başına geçmiştir. Muhammed Şah henüz çok küçük yaşta olduğundan, hükümet işleri dedesi Seyyid Hasan tarafından yürütülmüştür.⁵¹⁰

Kısa bir süre sonra, Seyyid Hasan ve ailesinin Keşmir soyluları ile kendi yakınları dışındakilere karşı kibirli tutumları ve halkın Sanskritçe ile Keşmirce kullanımını sınırlamaları neticesinde, Keşmir’de muhalif bir grup ortaya çıkmıştır. Bir gece, Keşmirli soylular ve Cammulu askerlerin de aralarında olduğu yaklaşık üç yüz kişi, muhafızlara rüşvet vererek Seyyid Hasan’ın bulunduğu Naushahr Kalesi’ne gizlice girmiştir. Ertesi gün Seyyid Hasan’ın meclisi topladığı sırada bu kişiler saklandıkları yerden çıkarak vezir ile yaklaşık on üç kişiyi öldürmüşlerdir. Kale muhafızlarından birisi ağır yaralı olmasına rağmen durumu vezirin oğlu Seyyid Muhammed’e haber vermiştir. Olayı öğrenen Seyyid Muhammed, diğer kardeşi Seyyid Haşim ile kaleyi ele geçirmeyi başarmıştır. Bu karışık ortamdan faydalanmak isteyen İdi Raina ise Behram Han’ın oğlu Yusuf Han’ı Keşmir’in başına geçirebilmek için tutuklu bulunduğu yerden kurtarmıştır. Fakat Seyyidlerden Seyyid Ali Beyhakî bu durumdan haberdar olmuş ve Yusuf Han’ın derhal öldürülmesini emretmiştir.⁵¹¹

Keşmir’de yaşanan bu olayları haber alan Cihangir Magrey, Keşmir soylularının isteği üzerine Loharkot’dan ayrılarak Srinagar’a gelmiştir. Seyyidler onunla anlaşmak niyetinde olmalarına rağmen Cihangir bu teklifi kabul etmediği gibi oğlu Davud’un komutasında bir birliği harekete geçirmiştir. Seyyidler de karşı saldırıya geçmiş ve iki taraf Naushahr’da bir köprü üzerinde karşı karşıya gelmiştir. Davud komutasındaki birlik mağlup olmuş, Davud ise öldürülmüştür. Seyyidler daha fazla ileri giderek öldürdükleri kişilerin cesetlerinden üst üste kuleler oluşturmuşlardır. Bu başarıdan cesaret alan Seyyidler, zafer sarhoşluğu içinde Keşmirlilerden intikam almak için harekete geçmişlerdir. Keşmir halkı ile Seyyidler aynı köprü üzerinde çetin bir mücadeleye girişmiş ve her iki taraftan da çok sayıda asker hayatını kaybetmiştir.⁵¹²

Seyyidler, zaman içerisinde Keşmir soylularının kendilerine karşı daha fazla güçlenmeleri üzerine Tatar Han’dan yardım istemişlerdir. Tatar Han, onlara yardım için birkaç

⁵¹⁰ Muhammed Şah, Keşmir’de sultanlığın başına getirildiğinde henüz yedi yaşındadır. Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 682.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 107.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 45.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 354.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 184-185.

⁵¹¹ Yusuf Han’ın annesi Sitan Devi, oğlunun cesedinin üç gün boyunca gömülmesine izin vermemiş, gömüldükten sonra da oğlunu mezarının yanına inşa ettirdiği hücrede ömrünün geri kalanını geçirmiştir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 107.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 45.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 355.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 682-683.

⁵¹² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 107.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 356-357.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 684.

birlik yollamıştır. Fakat bu birlikler Bhimbhar'a ulaştığında, Bhimbhar racası tarafından ilerleyişleri durdurulmuştur. Bu haber Keşmirlilerin moralini yükseltmiş ve Seyyidlere karşı saldırılarını arttırmışlardır. Bu dönemde iki taraf arasındaki mücadele çoğunlukla çatışma şeklinde olmuş, taraflar savaşmak konusunda kararlı davranmamışlardır. Bu çatışmalarda kimi zaman Keşmir halkı, kimi zaman da Seyyidler başarılı olmuşlardır. Yaklaşık iki ay sonra Keşmirli soylular, büyük bir orduyla Celum Nehri'ni geçerek Seyyidlere saldırmışlardır. Seyyidler sayıca Keşmirlilerden fazla olmalarına rağmen yenilgiye uğramışlardır. Birçoğu kaçmış olmasına rağmen takip edilerek öldürülmüştür. Keşmir soyluları Naushahr şehrine kadar girerek şehri ateşe vermişler; ardından Naushahr Kalesi'ne girmişler ve Sultan Muhammed Şah'a bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bu başarıdan sonra Seyyidler, tekrar Keşmir'den çıkarılmış, tüm mallarına el konularak soylular arasında dağıtılmıştır. Cihangir Magrey de Keşmir'in yeni veziri olarak tayin edilmiştir.⁵¹³

Keşmir, Seyyidlerin iktidarı döneminde siyasî olarak birlikten yoksundu. Fakat onların iktidarının sona ermesiyle Keşmirli soylular arasındaki mücadele kaldığı yerden devam etmiştir. Bunların bir kısmı, Keşmir tahtına Âdem Han'ın oğlu Fatih Han'ı geçirmek niyetindedir. Fatih Han, aldığı davet üzerine Keşmir'e doğru harekete geçmiş, Rajauri'ye kadar ilerlemişse de Cihangir Magrey bu ilerleyişi durdurmuştur. 1485 yılının ortalarında Fatih Han, Hirapur üzerinden Keşmir'e girmeyi başarmış, kısa sürede sonra da destekçileri de kendisine katılmıştır. Keşmir ordusunun başında bulunan Sultan Muhammed Şah ve Cihangir Magrey, Srinagar'ın güneyinde yer alan Gus Udar'da⁵¹⁴ karargâhlarını kurmuşlardır. İki taraf arasında Kalampur'da⁵¹⁵ yapılan savaşta Keşmir ordusu tam yenilmek üzereyken, Cihangir Magrey'in savaş taktiği sayesinde üstünlük Keşmirliye geçmiştir. Fatih Han'ın ordusu kısa süre içinde dağılmış ve kaçmaya başlamıştır. Zaferden umudunu kesen Fatih Han, savaş meydanını terk ederek Pencap'a geçmiş, onu destekleyenler yakalanarak hapse atılmış ve evleri yakılıp, yağmalanmıştır.⁵¹⁶

Fatih Han, mağlubiyete uğrayarak ülkeden kaçmak zorunda kalmasına rağmen birliklerini yeniden örgütleyerek harekete geçmiştir. Cihangir Magrey ve Fatih Han'ın kuvvetleri tekrar karşı karşıya gelmiştir. Bu sırada Fatih Han'a bağlı bir birlik Srinagar'a girerek

⁵¹³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 108.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 685-686.

⁵¹⁴ Mohibbul Hasan eserinde, Keşmir tarihçisi Srivara'nın bu bölgeyi Gusikoddra olarak ifade ettiğini belirtmektedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 109.

⁵¹⁵ Mohibbul Hasan eserinde, Srivara'nın burayı Kalyanapura olarak verdiğini belirtmektedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 109.

⁵¹⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 108-109.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 359.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 188.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 686-687.

kendi taraftarlarını hapisten kurtarmıştır. Başkentte yaşanan bu gelişme üzerine Cihangir Magrey, Rajauri racasının aracılığıyla Fatih Han'a barış teklifinde bulunmuştur. O, bir yandan da Rajauri racası ile Fatih Han'ın arasını bozmuş ve onu taraftarlarından ayırmıştır. Bir süre sonra da Fatih Han'a karşı başlattığı saldırı başarılı olmuştur. Fatih Han, Keşmir'den ayrılarak Hirapur'a çekilmiş, burada kısa bir süre kaldıktan sonra Cammu'yu ele geçirmiştir. Fatih Han, Keşmir'i yeniden ele geçirmek amacıyla yeni bir saldırı hazırlığına başladığı sırada, Cihangir Magrey de Seyyid Muhammed ve diğer Seyyidlerin desteğini almak için Keşmir'den çıkarılan Seyyidlerin yeniden ülkeye dönmelerine izin vermiştir. Gus Udar'da bir kez daha mağlup olan Fatih Han, danışmanı ve komutanı Şaifdar ile Rajauri'ye çekilmek zorunda kalmıştır.

Keşmir Sultanlığını ele geçirmekte kararlı olan Fatih Han, birkaç ay sonra yeni bir ordu kurarak Keşmir'e girmiş ve Keşmir ordusuna karşı Damadar Udar'da giriştiği mücadeleyi kazanmıştır. Cihangir Magrey savaş alanını terk ederken, Seyyid Muhammed Fatih Han'ın safına geçmiştir. Sultan Muhammed Han kaçmaya çalışırken 1486 yılında yakalanarak kendi sarayına hapsedilmiş, Fatih Han ise Fatih Şah unvanıyla Keşmir Sultanlığının başına geçmiştir.⁵¹⁷

2.2. Sultan Fatih Şah'ın Birinci Saltanat Dönemi (1486-93)

Fatih Şah, Keşmir'de saltanatı ele geçirdikten sonra Keşmirli soyluların gücünü sonlandırmak için harekete geçmişse de başarılı olamamıştır. Kendisi hükümdar olmasına rağmen, Keşmir'de iktidar konumundakiler soylulardır. Bir süre sonra sultan, bu soylularının elinde iktidarı kullanan bir araç hâline gelmiştir. Sultan Fatih Şah'ın şarap ve içki gibi alışkanlıkları olmayan, son derece ahlaklı ve dindar yaşamaya çalışan biri olduğu belirtilmektedir. Keşmir Sultanlığına tamamen hükmettiği dönemde Seyfüddin Dar'ı (1487-96) veziri olarak atamış ve yönetimde onunla hareket etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra tüm yetkiyi eline almış ve Seyfüddin Dar'dan kurtulmak için harekete geçmiştir. Güvendiği devlet adamlarından Nusret Raina, Sarhang Raina, Musa Raina (1505-14), ve Şems Çak (1496-99)⁵¹⁸ ile veziri Seyfüddin Dar'a karşı savaş açmıştır. İki taraf arasındaki şiddetli çatışmada Seyfüddin Dar, Sarhang Raina tarafından öldürülmüş;⁵¹⁹ Sarhang Raina ise ağır şekilde yaralanmıştır.

⁵¹⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 109-110.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 360.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 687-689.

⁵¹⁸ Hilmat Çak'ın oğlu Şems Çak ailesi ile Gilgit'den gelmiş ve Kopwara'a yerleşmiştir. Sırasıyla Seyyid Muhammed, Melik Nevruz ve Saifdar'ın hizmetinde bulunmuştur. Cesaretiyle Keşmir'in iç savaşı sırasında adını duyurmuştur. Hüseyin Çak'ın torunlarından birisiyle evlenmiş ve bu evlilik sayesinde aralarında düşmanlık bulunan iki aile barış yapmışlardır. Şems Çak'ın konumu da gittikçe artmış ve Hüseyin Çak'ın taraftarları da kendisine katılmışlardır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 111.

⁵¹⁹ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 189.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 110-112.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 360-361.

Seyfüddin Dar'ın ölümüyle askerleri arasında karışıklık başlamış ve kuvvetleri savaş meydanını terk etmiştir. Kazanılan zafer Fatih Şah'ı oldukça memnun etmiş, Nusret Raina ve Musa Raina'yı ödüllendirirken, vezirlik görevine Şems Çak'ı getirmiştir. Keşmir'de bu tarihten yaklaşık iki buçuk yıl sonra barış döneminin de sonuna gelinmiştir. Keşmirli yöneticiler arasında anlaşmazlıklar yeniden ortaya çıkmıştır. İlk olarak Şems Çak ve Seyyid Muhammed arasında ilişkiler bozulmuştur. Cihangir Magrey'in oğlu İbrahim Magrey ve İdi Raina, Şems Çak'a karşı Seyyid Muhammed'in safında yer almış ve Bülbül Şah Türbesi yakınlarında Şems Çak'a saldırı düzenlemişlerdir. Şems Çak kaçmayı başarmış ve yanındakilerle birlikte Kamraj'a çekilmiştir. Sultan Fatih Şah ise veziri Şems Çak'tan yana bir tavır almıştır. Bu yenilginin ardından Sultan Fatih Şah Keşmir tahtından çekilerek Naushahr'a gitmek zorunda kalmıştır. Kendi sarayında hapis hayatı sürdüren Muhammed Şah, tarihler 1493 yılını gösterdiğinde ikinci kez Keşmir Sultanlığının başına getirilmiştir.⁵²⁰

Sultan Muhammed Şah'ın ikinci saltanat dönemine geçmeden önce, XV. yüzyılın ikinci yarısında Keşmir'in siyasî tarihîni daha iyi anlayabilmek için bu dönemde öne çıkan Çak Hanedanlığını ele almak önem arz etmektedir. Keşmir tarihînin karmaşık ve iç çekişmelerle geçen bu günlerinde, kendilerini Şah Mirza Hanedanlığının varisi olarak gören Çak Hanedanlığı, Keşmir Sultanlığının siyasî hayatında etkili olmaya başlamıştır. Sultan Zeynel Abidin'den sonra iktidarı ele geçiren güçsüz sultanlar döneminde gittikçe önem kazanan bu aileye mensup ileri gelenler kısa sürede yüksek mevkilere gelmişlerdir. Bunlar ile Keşmir sultanları arasında zaman zaman mücadeleler yaşanmış, zaman zaman da sultanlar, kendi iktidarlarını rahat ve huzurlu bir şekilde sürdürebilmek için Çak ailesine mensup ileri gelenleri vezirlik gibi önemli görevlere getirmişlerdir. Aslen Dardilerin torunu olan Şii mezhebine mensup Çaklar,⁵²¹ Keşmir'e Kral Suhadeva zamanında, Şah Mirza ile aynı dönemde gelmişlerdir. Bu dönemde Kral Suhadeva'nın idarecilerinden Ramachandra, Richin, Şah Mirza ve Karakurum'dan gelen Çak Hanedanlığının lideri Lankar (Langır) Çak'ın Keşmir'e sığınma taleplerini kabul etmiştir.

Lankar Çak, Şah Mirza Hanedanlığının Keşmir'de iktidarı ele geçirdiği sırada yönetimde yükselmeye başlamış ve yanında yer alan takipçilerini Keşmir Vadisi'nin kuzey bölgelerine yerleştirmiştir. Bu hanedana mensup kişiler, savaşçı yapıları ve olumsuz doğa

⁵²⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 110-112.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 360-361.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 189-190.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 689-691.

⁵²¹ Lawrence ve dönemin diğer kaynakları da Çakların, Dardistan'dan Keşmir'e geldiklerini savunmaktadır. Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 193.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", *Innovations* 64, Nisan 2021, s. 833. www.journal-innovations.com.; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 33.

koşullarına karşı dayanıklılıklarıyla dikkat çekmektedirler. Sultan Zeynel Abidin'in saltanatında Keşmir iktidarında daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardır. Keşmir Vadisi'nde coğrafi olarak hâkim oldukları bölge güçlü bir şekilde tahkim edilmiş ve her yönden korunaklı bir alan hâline getirilmiştir. Bu durum, kendilerine karşı başlatılan her türlü saldırıda düşmanlarına karşı üstünlük kazanmalarını sağlamıştır.⁵²²

Keşmir'de Şah Mirza Hanedanlığının güç kaybetmeye başladığı dönemde Çak hanedanlığı gücünü her geçen gün arttırmıştır. Çak Hanedanlığının tam anlamıyla 1554 yılında ele geçirdikleri Keşmir hâkimiyeti, Hindular ve Sünni Müslümanlara karşı zulümler, yanlış yönetsel uygulamaları ve taht çekişmeleri sebebiyle her geçen gün zayıflamaya başlamış, nihayetinde 1586 yılında Bâbürlülerin, Keşmir Vadisi'ne girişleriyle sona ermiştir.⁵²³

Muhammed Şah ve Fatih Şah arasında taht mücadelesinin yaşandığı iç savaş günlerinde Çak Hanedanlığından Şems Çak, nüfuzu ile ön plana çıkmıştır. İlk olarak Seyyid Muhammed'in hizmetine girmiş, ancak onun sultanlık içinde gözden düşmesi için çeşitli entrikalara başvurmuştur. Bunun neticesinde Seyyid Muhammed'in iktidardaki konumu sarsılmıştır. Şems Çak, Keşmir Sultanlığı içinde farklı aileler arasındaki mücadeleden faydalanmış ve bir süre sonra da Sultan Fatih Şah'ın vezirlerinden Seyfüddin Dar'ın hizmetinde göreve başlamıştır. Fakat Seyfüddin Dar'ı da vezirlik makamından indirmek için Musa Raina ve Sarhang Raina ile ittifak içine girmiştir. Şems Çak konumunu güçlendirmek için bir yandan da Çak Hanedanlığında güçlü ve saygın birisi olan Hüseyin Çak'ın kızıyla evlenmiştir. Kısa bir süre sonra Şems Çak, Seyfüddin Dar'a karşı Nusret Raina, Sarhang Raina, Musa Raina ile harekete geçmiştir. Srinagar yakınlarında bir yerde Şems Çak ile Seyfüddin Dar'ın taraftarları arasında savaş başlamıştır. İki taraf arasındaki mücadele gittikçe şiddetlenmiş ve Seyfüddin Dar, Sarhang Raina⁵²⁴ tarafından öldürülmüştür.

Sultan Fatih Şah, vezirinin iktidardaki konumunun gittikçe güçlenmesi nedeniyle ona karşı cephe almış durumdaydı. Seyfüddin Dar'ın öldürülmesinden memnuniyet duymuş ve Şems Çak'ı vezirlik görevine getirmiştir. Bu olayın ardından, yaklaşık iki yıl sonra Fatih Şah'ın muhalifleri isyan etmiştir. Muhammed Şah taraftarları ile Sultan Fatih Şah taraftarları arasında

⁵²² Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 33.

⁵²³ 32 yıl süren Keşmir hâkimiyetleri sürecinde 8 hükümdarın saltanat sürdüğü Çak Hanedanlığı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 217-218; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 361-62.; Davut Şahbaz, "İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir", s. 176.; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 33.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 245vd.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", *Innovations* 64, s. 832-839.

⁵²⁴ Sarhang Raina da bu savaş esnasında aldığı ölümcül bir darbe sonucunda hayatını kaybetmiştir. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 362.

mücadele başlamış ve Muhammed Şah'ın destekçileri Bülbül Langar civarında Şems Çak'a saldırarak onu mağlup etmişlerdir.⁵²⁵

2.3. Sultan Muhammed Şah'ın İkinci Saltanat Dönemi (1493-1505)

Sultan Muhammed Şah, ikinci kez Keşmir Sultanlığının başına geçtiğinde henüz on altı yaşındaydı. Tahta geçer geçmez, ilk olarak Şems Çak'a karşı Seyyid Muhammed, İbrahim Magrey ve Musa Raina ile ittifak kurmuştur. Amcası Seyyid Muhammed'i vezirlik görevine getirirken, İbrahim Magrey'i ise maliye bakanı olarak atamıştır. Sultan Muhammed bir süre sonra Şems Çak'a karşı harekât başlatmış, ilk olarak onun taraftarlarına ait evler yakılıp yıkılmıştır. Şems Çak, bunun üzerine ordusuyla karşı harekâta geçmişse de kuvvetleri sayıca yetersiz olduğundan saldırıya geçmek yerine savunmada kalmayı tercih etmiştir. Fakat gece yapılan ani bir baskınla sultanın ordusuna ciddi zarar vermiştir. Bunun neticesinde Keşmir ordusu geri çekilerek savunmaya geçmiştir. Musa Raina'nın komutasındaki birlik ise Keşmir ordusundan uzak bir mevkide konuşlandığından geri çekilmeyi reddetmiş ve emrinde küçük bir birlik olmasına rağmen teslim olmamıştır.

Şems Çak yeniden saldırıya geçtiğinde ise Seyyid Muhammed, Kazi Çak ve İdi Raina'nın yardımıyla düşmana karşı zafer kazanmıştır. Bu mağlubiyetin ardından Şems Çak, Keşmir'den kaçarak Fatih Şah'ın yanına geçmiştir. Musa Raina, Srinagar'a zafer içinde döndüğünde Sultan Muhammed Şah tarafından ödüllendirilmiştir. Bu dönemde Şemseddin Irâkî (ö. 932/1526),⁵²⁶ Keşmir'e gelmiş ve Musa Raina onun sadık taraftarlarından biri hâline gelmiştir. Vezir Seyyid Muhammed bu durumdan hiç hoşlanmamış ve Şemseddin Irâkî ile taraftarlarını Keşmir'den çıkararak Skardu'ya sürgün etmiştir. Musa Raina bu sebeple Seyyid Muhammed'e karşı cephe almış ve İbrahim Magrey ile Haji Padar'ı da yanına çekerek

⁵²⁵ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 361vd.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 111.

⁵²⁶ Keşmir Sultanlığında güçlü sınıflar ve feodal toprak sahiplerinin yükselişinin yanı sıra bu dönemin dikkate değer bir olayı da 1492 yılında Mir Şemseddin Irâkî'nin Keşmir'e gelmesidir. Hüseyin Baykara'nın elçisi olarak Keşmir'de bulunan Şemseddin Irâkî, bu sürede Nurbahşiyye tarikatının yanı sıra gizliden gizliye İsnâaşeriyye Şiiliğinin de yayılması için faaliyetlerde bulunmuştur. Kendisi Seyyid Muhammed Nurbahş'ın müritlerindendir. Çoğunluğunun Sünni mezhebine mensup olduğu Keşmir'de Şiiliğin yayılması için çalışmıştır. Şemseddin Irâkî, Kübreviyye'in Seyyid Muhammed Nurbahş'a nisbet edilen kolu Nurbahşiyye'yi Keşmir'e taşımıştır. 1501 yılında yeniden Keşmir'e dönen Şemseddin Irâkî, 1526 yılında vefat edinceye kadar Srinagar'da yaşamış ve birçok Budist köyünün İslâm ile tanışmasında etkili olmuştur. Bugün Pakistan'ın özellikle kuzey bölgelerinde ve bazı büyük şehirlerinde Nurbahşiyye mensuplarının bulunduğu bilinmektedir. Ancak bunlar tarikattan ziyade mezhep olarak algılanmaktadır. Necdet Tosun, "Nurbahşiyye", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 248; *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 382; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 362-363, s. 543vd.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 283-288.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 63-64.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", s. 286.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 192vd.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.; Saiyid Athar Abbas Rızvi, "Keşmir", s. 326.

Naushehra'da⁵²⁷ bulunan Fatih Şah'ı Keşmir'e davet etmiştir. Fatih Şah bu davet üzerine Keşmir Vadisi'ne girmiş, Hirapur yakınlarında Musa Raina, İbrahim Magrey ve Haji Padar da kendisine katılmıştır. Sultan Muhammed Şah durumu haber aldığıında Seyyid Muhammed ile harekete geçmiş ve Zainakot'da onları yenilgiye uğratmıştır. Ancak sonraki gün Fatih Şah ordusunu yeniden düzenleyerek karşı saldırı başlatmıştır. Fatih Şah mücadeleyi kaybetmek üzereyken Seyyid Muhammed'in öldürülmesiyle Keşmir ordusu dağılmış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sultan Muhammed Şah ise tam yakalanmak üzere iken Naushehra'ya kaçmayı başarmıştır. Onun Keşmir'den ayrılmasıyla 1505 yılında Fatih Şah ikinci kez Keşmir sultanı olarak ilan edilmiştir.⁵²⁸

Sultan Muhammed Şah'ın iktidarında Keşmir'de, Çak Hanedanlığının yanı sıra Magrey (Makeri)⁵²⁹ adı verilen bir başka aile ön plana çıkmıştır. Bu aile, Sultan Şemseddin'in saltanatında ordu içinde yükselmeye başlamış, Sultan İskender'in iktidarı döneminde Magrey ailesine mensup Rai Magrey, Keşmir Sultanlığının siyasî tarihinde belirleyici rol oynamıştır. Çak Hanedanlığından sonra Keşmir'in siyasî tarihinde etkin rol oynayan diğer aile Magrey ailesidir. Sünni anlayışı benimseyen Magrey ailesi ve Şii anlayıştaki Çak Hanedanlığı siyasî ve dinî meseleler başta olmak üzere birçok konuda karşı karşıya gelmiştir. Bu iki aile aralarında yaşanan tüm mücadelelere rağmen, Keşmir topraklarına dışarıdan yapılan saldırılarda düşmana karşı birlikte hareket etmekten de geri durmamışlardır. Örneğin, Bâbüir hükümdarı Hümayun'un (1508-1556)⁵³⁰ kardeşi ve Pencap valisi olan Kamran Mirza (1509-1557),⁵³¹ Keşmir'i ele geçirmek için bölgeye bir kuvvet gönderdiğinde, Keşmirililerle birleşerek bunları topraklarından çıkarmayı başarmışlardır.⁵³²

2.4. Sultan Fatih Şah'ın İkinci Saltanat Dönemi (1505-14)

Fatih Şah, ikinci kez Keşmir Sultanlığında iktidarı ele geçirdikten sonra Şems Çak'ı veziri olarak atamıştır. Ancak Şems Çak'ın kendilerine karşı kibirli tutumu, ona karşı kıskançlık besleyen İbrahim Magrey ile Musa Raina'nın hiç hoşuna gitmemiş ve Şems Çak'a karşı cephe

⁵²⁷ Naushehra günümüzde Pakistan'ın Pencap eyaleti sınırları içindedir.

⁵²⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 112-113.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 362-363.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 691.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 190-191.

⁵²⁹ Bu ailenin ismi kaynaklarda Magrey veya Makeri şeklinde geçmektedir. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.

⁵³⁰ Tam adı Nasîrüddin Muhammed Hümâyûn Pâdşâh olan Bâbürlülerin ikinci hükümdarı Hümayun hakkında geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Hümayun", *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 481-483.; Mirza Bala, "Hümayun", *İA*, C.V. I, İstanbul 1987, s. 628-631.

⁵³¹ Kamran (Kamuran) Mirza hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Kamran Mirza", *DİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 286-287.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 35-41, 44-50, 52, 58-60, 63, 68, 227.

⁵³² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 362.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.

almışlardır. Kısa bir süre sonra Fatih Şah da onların safında yer almış ve vezirine karşı harekete geçmiştir. Şems Çak düzenlenen bir komplo neticesinde tutuklanarak hapse atılmıştır. Musa Raina ondan kurtulmak için hapiste iken adamlarını görevlendirmiştir. Şems Çak zincirlerle tutuklu olmasına ve kendisini savunabileceği bıçağı dışında hiçbir silahı olmamasına rağmen kendisini öldürmeye gelenleri öldürmeyi başarmış; ancak bir ok saldırısı sonucunda oğluyla birlikte öldürülmüştür.⁵³³ Onun ardından vezirlik görevine Musa Raina getirilmiştir. Bu devlet adamının ilk icraatı, Keşmir’de kendisine muhalif kesimlerin başında gelen Dangre Kabilesini, ülkeden göndermek ve daha önce Seyyid Muhammed tarafından Skardu’ya sürgün edilen Şemseddin Irâkî’yi geri getirmek olmuştur.

Yetenekli ve nüfuzlu bir idareci olan Musa Raina, Keşmir Sultanlığında yönetimi her anlamda eline almış ve Keşmir’de Şiiliğin yayılması için Şemseddin Irâkî’ye her konuda destek olmuştur. Şimdiye kadar kendisiyle dost olan İbrahim Magrey bir süre sonra ona düşmanlık beslemeye başlamıştır. Sultan Fatih Şah’ın ve Musa Raina’nın benimsediği dinî politikaya karşı çıkan soylularında desteğiyle, İbrahim Magrey taraftarlarıyla beraber Srinagar’daki Skandapur sarayına doğru hareket etmiştir. Musa Raina’da durumu haber almış ve Zialdakar’da karargâh kurmuştur. Fakat kendi kuvvetlerinin sayıca daha az olması sebebiyle Hindistan’a çekilmeye karar vermiştir. Aynı sırada Musa Raina’nın Keşmir’den sürgün ettiği Danger kabilesinden Melik Osman ve Dati Melik, İbrahim Magrey’in daveti üzerine Srinagar’a doğru yola çıkmışlardır. Musa Raina onlarla karşılaşmamak için farklı bir noktadan geri çekilmeye çalışmışsa da yolda uğradığı bir saldırı sonucunda öldürülmüştür.⁵³⁴

Fatih Şah, Musa Raina’dan sonra vezirlik görevine İbrahim Magrey’i getirmiş, ancak onun vezareti de yalnızca kırk gün sürmüştür. O, Musa Raina’ya karşı Hindistan’dan yardıma çağırdığı Dangre kabilesine mensup kişiler tarafından kendisine karşı başlatılan mücadelenin sonucunda Hindistan’a kaçmak zorunda kalmıştır. İbrahim Magrey kısa süren görevi sırasında entrikalarıyla öne çıkmış ve bu dönemde Keşmir’de kanunsuzluk, düzensizlik hüküm sürmüştür. Onun Keşmir’den ayrılmasının ardından Melik Osman vezir olmuştur. Melik Osman da iki ay süren vezirlik görevinden sonra Kazi Çak, Cihangir Padar ve Gada’i Melik’in aralarında kurdukları ittifaka, Sultan Fatih Şah’ın destek vermesiyle hapse atılmış, vezirlik görevine ise Cihangir Padar atanmıştır. Fakat onun da bir ay süren vezirliğinin ardından İbrahim

⁵³³ Şems Çak yalnızca dört ay vezirlik görevinde bulunmuştur. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 191.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 191.

⁵³⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 113.114.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 363-364.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 189-190.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 192.; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, s. 299.

Magrey ordusu ile Pencap'tan dönmüş ve Cihangir Padar ve Kazi Çak'ı yenilgiye uğratmıştır. Kazi Çak, Keşmir'den ayrılan Sultan Fatih Şah ile Pencap'a doğru harekete geçmiştir. İbrahim Magrey, Hirapur'a kadar ulaşmış olan Fatih Şah'a haber göndererek onu sultan olarak kabul ettiğini bildirmiştir. Fatih Şah adına sikke basılmış ve hutbe okutulmuştur.

İbrahim Magrey'in de bir yıl sürdürdüğü vezirlik görevi sırasında Melik Osman hapisten çıkarılmıştır. İskender Raina ile Nusret Raina, İbrahim Magrey'e karşı birlik olmuşlar, oğulları Abdal ve Firuz'u yakalayıp hapsedmişlerdir. Bu gelişme üzerine İbrahim Magrey Punch'a kaçmaktan başka çare bulamamıştır. Melik Osman yeniden vezir olurken Keşmir Sultanlığının idaresi tam anlamıyla Melik Osman, İskender Raina ve Nusret Raina'nın yönetimine geçmiştir. Keşmir Sultanlığında yaklaşık beş ay devam eden bu sürecin ardından, İbrahim Magrey ve Pencap'ta bulunan Çaklar, Muhammed Şah'ı hükümdar yapabilmek için ittifak kurmuşlardır. Bunlar Punch'tan yola çıkarak Baramula üzerinden Sopur'a ulaşmış ve burada karargahlarını kurmuşlardır. Sultan Fatih Şah da veziri Melik Osman ile Sopur'a doğru yola çıkmış, iki taraf aralarında yalnız Celum Nehri olacak şekilde birliklerini yerleştirmişlerdir. Melik Osman emrindeki kuvvetlerle düşmana arkadan saldırmak için bir plan hazırlamıştır. Fakat karşı tarafın bu planı öğrenmesi sebebiyle karşı saldırı için hazırlıklar yapılmıştır. Keşmir ordusuna karşı başlatılan saldırı başarısızlıkla neticelenmiş ve geri çekilmek zorunda kalınmıştır.

Melik Ali Keşmir ordusuna karşı alınan bu yenilgi üzerine yeni bir plan hazırlamıştır. Melik Osman'ın ordusunun yenilgiye uğratıldığını ve Muhammed Şah'ın kuvvetlerinin Sultan Fatih Şah'ı ele geçirmek için bir sonraki gün Celum Nehri'ni geçeceğini ve sultanın henüz zamanı varken kaçması gerektiği haberini yaymıştır. Bu haber üzerine Sultan Fatih Şah, paniğe kapılarak kaçmıştır. Melik Osman'ın düşmana karşı elde ettiği başarı Fatih Şah'ın korkaklığı nedeniyle bir yenilgiye dönüşmüştür. Yaşanan bu gelişme Melik Osman'ın da cesaretini ve savaşma azmini kırmıştır. O da savaş meydanından kaçmaya çalışırken, İbrahim Magrey tarafından yakalanarak hapsedilmiş ve hapiste hayatını kaybetmiştir. İskender Raina ve Nusret Raina ise teslim oldukları için affedilmişlerdir.⁵³⁵

2.5. Sultan Muhammed Şah'ın Üçüncü Saltanat Dönemi (1514-15)

Fatih Şah'ın savaş alanından kaçmasından sonra Muhammed Şah, üçüncü kez Keşmir tahtına çıkarken iktidarı ele geçirmesinde etkili olan İbrahim Magrey'i de tekrar vezirlik görevine getirmiştir. Muhammed Şah saltanatını yeniden kurduktan kısa bir süre sonra Fatih

⁵³⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 114-116.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 364.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 192-193.

Şah, Keşmir üzerine yeni bir hareket başlatmak için hazırlıklarını tamamlamıştır. Öncelikle oğlu Habib Han'ı önden göndererek bölgede durumu öğrenmeye çalışmıştır. Cihangir Padar'ın birliklerinin Habib Han'a katılması ve Kazi Çak liderliğindeki Çak Hanedanlığının da destek sözü vermeleri üzerine Fatih Şah, Keşmir'e girmiştir. Sultan Muhammed Şah yanında İbrahim Magrey olduğu hâlde herhangi bir direniş göstermemiş ve Keşmir Vadisi'nden ayrılarak Pencap'a çekilmiştir. Fatih Şah böylece yaklaşık dokuz ay sonra 1515 yılında yeniden Keşmir Sultanlığında saltanatı ele geçirmiştir.⁵³⁶

2.6. Sultan Fatih Şah'ın Üçüncü Saltanat Dönemi (1515-17)

Fatih Şah tekrar hükümdarlığı ele geçirmesine rağmen, Keşmirli soyluların denetimi altında ve kendi başına herhangi bir karar vermekten aciz bir konumdur. Vezirlik görevindeki Cihangir Padar ile İskender Raina ve Kazi Çak, ona yalnızca sultanlığın hâkimiyetindeki toprakların gelirlerini tahsis etmişler, Keşmir'in geride kalan topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. 1515 yılının sonbaharında Muhammed Şah ve İbrahim Magrey, Keşmir tahtını ele geçirmek için vadiye girmişlerdir. Ancak Keşmir ordusuyla giriştikleri mücadelede İbrahim Magrey iki oğluyla birlikte öldürülürken, Muhammed Şah ise kaçmayı başarmıştır.

Muhammed Şah, bu tarihten yaklaşık iki yıl sonra Sultan İskender Lodi'nin (1489-1517)⁵³⁷ sarayına giderek Keşmir tahtını ele geçirebilmek için ondan yardım istemiştir. Sultan İskender Lodi, ona yardım etmeyi kabul ederek emrine 3.000 kişilik bir kuvvet vermiştir. Muhammed Şah emrinde İbrahim Lodi'nin askerleri olduğu hâlde Keşmir'e doğru yola çıkmıştır. Keşmir yakınlarına ulaştığında Kazi Çak, İskender Raina ve Nusret Raina tarafından kendisine bağlı oldukları bildirilmiştir. Kısa bir süre sonra bu kişiler, Sultan Fatih Şah'a karşı isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Fatih Şah, Pencap'a kaçmak zorunda kalmış, 1517 yılının ağustos ayında burada hayatını kaybetmiştir. Muhammed Şah 2.000 kişilik bir kuvvetle başkente girerek tahtı ele geçirmeyi başarmış, kısa süre sonra da kardeşi Fatih Şah'ın ölüm haberini almıştır. Onun isteğiyle Fatih Şah'ın naaşı Keşmir'e getirilerek Sultan Zeynel Abidin'in mezarının yanına defnedilmiştir.⁵³⁸

⁵³⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 116.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 365.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 193.

⁵³⁷ 1489 yılında Behlül Ludi'nin ölümüyle Ludi Hanedanlığında (1451-1526) başlayan taht mücadelesini kazanan Nizam Han, İskender Şah ünvanıyla başa geçmiştir. İyi yetişmiş ve yetenekli asker kişiliğiyle kısa bir süre içinde hâkimiyetindeki toprakları iki katına çıkararak bütün Kuzey Hindistan'ı Bihar ve Chanderi'ye kadar ele geçirmiştir. Sultan İskender Lodi (1489-1517) ve Ludiler hakkında geniş bilgi için bkz., İqtidar Husain Siddiqui, "Ludiler", *DİA*, C.XXVII, Ankara 2003, s. 217.

⁵³⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 116-117; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 365.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 692-693.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 193.

2.7. Sultan Muhammed Şah'ın Dördüncü Saltanat Dönemi (1517-28)

Hiçbir Keşmir sultanının yaşamadığı bir şekilde dördüncü kez Keşmir Sultanlığının başına geçen Muhammed Şah, kendisini destekleyen kişilerinde sadakatine ikna olduktan sonra emrindeki Ludi birliklerini yeniden ülkelerine göndermek için harekete geçmiştir. O, başkent Srinagar'a girdiğinde yanında kendisine ait yaklaşık 2.000 Keşmir askeri bulunmaktaydı. Srinagar'a zafer içinde giren Muhammed Şah, Kazi Çak'ı veziri olarak görevlendirirken, sadakatinden şüphelendiği İskender Raina'yı hapsedirmiştir. Sultan Muhammed Şah'ın, Naushehra'da bulunduğu bir sırada Keşmir'de yeni bir iç savaş meydana gelmiştir.⁵³⁹ Nusret Raina, vezirliğe Kazi Çak'ın getirilmesi ve İskender Raina'nın hapsedilmesi sebebiyle isyan etmiştir. Kazi Çak bu tarihe kadar rakibi olarak gördüğü Cihangir Padar ile Nusret Raina'ya karşı ittifak kurmuştur. Böylece birbirine rakip iki grup yeniden Keşmir topraklarında ortaya çıkmıştır.

Nusret Raina'nın başında olduğu grup doğrudan Kazi Çak ile meydan savaşı yapabilecek kadar güçlü bir orduya sahip olmadığından, bir gece saldırısıyla onları pusuya düşürmekte karar kılmıştır. Fakat Kazi Çak bu planı öğrenerek karşı saldırı için hazırlıklara başlamıştır. İki grup Zialdakar mevkiinde karşı karşıya gelmiş, Kazi Çak yaşanan mücadelede yaralanmışsa da Nusret Raina'nın başındaki birlik yenilgiye uğramaktan kaçınmamış ve Çaklar zafer elde etmişlerdir. Bu başarının sonrasında Sultan Muhammed Şah, Seyyid Muhammed Beyhakî'nin oğlu Seyyid İbrahim eşliğinde Keşmir'e girmiştir.⁵⁴⁰

Vezir Kazi Çak ve Cihangir Padar'ın, Keşmir'de ayaklanmanın yaşandığı dönemde başlayan dostlukları kısa sürmüştür. 1520 yılının başlarında Kazi Çak'ın oğlu Mesut'un kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenen Cihangir Padar, Dardu'ya kaçmıştır. Mesut, onun evini yakıp yıktıktan sonra Srinagar'a dönmüştür. Ertesi yıl 1521 yılının mayıs ayında İbrahim Magrey'in oğlu Melik Abdal, Lahor Magre ve İdi Raina'nın müttefikliğinde Keşmir'de yeni bir ayaklanma girişimi başlamıştır. Bunlar Fatih Şah'ın oğlu İskender'in yanına giderek ona yanında yer aldıklarını bildirmişler, kısa süre sonra da Nagam Kalesi'ni ele geçirerek İskender'i sultan olarak ilan etmişlerdir. Onlar kendilerine Nagam Kalesi'ni karargâh olarak seçtikleri sırada Dardu'da bulunan Cihangir Padar ve Gada'i Melik de İskender'e destek olmak amacıyla Nagam Kalesi'ne doğru yola çıkmışlardır. Kazi Çak onları durdurmak için oğlu Mesut ve Devlet'i görevlendirmiş, kendisi de İskender'e karşı saldırıya geçmek amacıyla başkentten ayrılmıştır. Lulpur'da iki taraf arasında yaşanan mücadele sonucunda İskender, Kazi Çak'a

⁵³⁹ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 365-366.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 117-118.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 194.

⁵⁴⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 117-118; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 693.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 195.

karşı Nagam Kalesi'ne geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Devlet Çak, Gada'i Melik'e saldırarak onu öldürmüştür, Mesut Çak ise Cihangir Padar'a karşı verdiği mücadelede öldürülmüştür.

Çaklar aldıkları bu mağlubiyete rağmen kısa süre içinde toparlanmayı başarmışlardır. Devlet Çak, Gada'i Melik'i yenilgiye uğrattıktan sonra Kazi Çak tarafından Mesut Çak'ın yardımına gönderilen Seyyid İbrahim ve Tazi Çak'ın birliklerine katılmıştır. Onlar Cihangir Padar'ın Nagam Kalesi'ne geçerek İskender'e katılmasını engellemişlerdir. İskender kendisine yardım ulaşmadığından daha fazla savunmada kalamamış, Kazi Çak'a barış teklifinde bulunarak Pencap'a kaçmıştır. Kısa bir süre sonra Cihangir Padar'da kaçmayı başarmıştır. Lohar Magre ile İdi Raina teslim olmayı kabul ettiklerinden Sultan Muhammed Şah tarafında affedilmişlerdir.

1522 yılında Magrey Hanedanlığı yanlarında bu defa Fatih Şah'ın diğer oğlu Habib Han olmak üzere Keşmir'i istila etmek için harekete geçmiştir. Fakat az sayıda bir kuvvete sahip olduklarından herhangi bir başarı elde edemedikleri gibi müttefiklerinden İdi Raina saf değiştirerek karşı tarafa geçmiştir. Bu gelişmeler onların cesaretlerinin kırılmasına neden olmuştur. Habib Han geri çekilirken yolda hayatını kaybetmiş ve cenazesi Srinagar'a getirilerek babası Fatih Şah'ın mezarının yanına defnedilmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Kazi Çak, Magrey ailesinin mensuplarını Keşmir'e davet etmiş; evlilikler yoluyla Çak ve Magrey aileleri arasında ittifak kurulmuştur.⁵⁴¹

Keşmir Sultanlığında Kazi Çak'ın her geçen gün daha fazla güçlenmesi Sultan Muhammed Şah'ın hoşuna gitmemiş ve kendisinin sultanlığın ikinci adamı olarak görülmesi sebebiyle Melik Abdal ve Lohar Magrey'in aralarında olduğu önemli yöneticileri kendi yanına çekerek bunlarla Kazi Çak'a karşı ittifak içine girmiştir. Kazi Çak kendisine karşı kurulan bu ittifaktan kısa süre içinde haberdar olmasına rağmen onlarla herhangi bir çatışma içine girmeyerek 1527 yılında Keşmir'den ayrılarak Naushehra'ya yerleşmiştir.⁵⁴²

Bu olaylardan kısa süre sonra Keşmir, Bâbü Şah⁵⁴³ tarafından Fatih Şah'ın oğlu İskender'in tahtı ele geçirmesi için yardıma gönderilen Küchak Bey ve Şeyh Ali Bey

⁵⁴¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 118-119.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 367.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 694.

⁵⁴² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 367-368.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 118.

⁵⁴³ Tam adı Zahîrüddîn Muhammed Bâbü Şah olan bu hükümdar Bâbürlü Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1526-1530)'dır. Bâbü Şah hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Bâbü Şah", *DİA*, C.IV, İstanbul 1991, s. 395-396; Ömer Faruk Akün, "Bâbü Şah'ın Sanatkâr ve Fikir Adamı Yönü", *DİA*, C.IV, İstanbul 1991, s. 396-400; Neslihan Durak, "Hindistan'da Doğan Bir Yıldız: Babür Şah (d.1483-ö.1530)", *Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın 70. Yaşına Özel Armağan*, (ed. Fuzuli Bayat & Çağla Çama), Çanakkale 2024, s. 205vd.; Enver Konukçu, "Bâbü Şah", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 464vd.;

komutasındaki Bâbürlülerin istilasıyla karşı karşıya kalmıştır.⁵⁴⁴ Kazi Çak bu haberi aldığı anda Sultan Muhammed Şah'tan herhangi bir emir almamasına rağmen Bâbürlülerin istila hareketine son vermek üzere hazırlık başlatmıştır. Çevre bölgelerden topladığı birliklerle Tazi Çak, Hüseyin Çak ve o sıralarda henüz on sekiz yaşlarında olan oğlu Gazi Çak'ı, Bâbürlülere karşı görevlendirmiştir. Keşmirliilerin, Kazi Çak etrafında toplanarak Bâbürlülere karşı mücadeleye başlaması onun ülkedeki konumunu yeniden güçlendirmiştir. Gazi Çak ve Tazi Çak, Bâbürlülere karşı cesurca savaşarak onları yenilgiye uğratmış ve Bâbürlüleri Keşmir topraklarına davet eden İskender'i ise tutuklamışlardır.⁵⁴⁵

Bâbürlü ordusuna karşı kazanmış olduğu bu zaferden sonra Kazi Çak, yeniden Keşmir halkının kahramanı hâline gelerek eski otoritesine kavuşmuştur. Sultan Muhammed Şah, Kazi Çak'ın elde ettiği bu başarı nedeniyle, onu yeniden başkent Srinagar'a davet etmiştir. Kazi Çak 1527 yılında yanında İskender olmak üzere Keşmir'e geri dönmüş ve onu Muhammed Şah'a teslim etmiştir. İskender kısa bir süre hapis tutulduktan sonra hayatını kaybetmiştir. Sultan Muhammed Şah'ın, Kazi Çak'ı yeniden vezirlik görevine getirmesi Keşmir'deki feodal aileler arasındaki rekabet ve güç mücadelesinin tekrar canlanmasına yol açmıştır. Öyle ki bir süre sonra bunlar Muhammed Şah'a karşı ayaklanmışlardır. Muhammed Şah isyanı sona erdirmek ve asileri cezalandırmak için Kazi Çak ve Seyyid İbrahim'i görevlendirmiştir. Magrey ailesine bağlı kuvvetler tamamen bozguna uğratarak Melik Ali yakalanmıştır. Melik Ali ele geçirildikten sonra Tazi Çak'ın gözetiminde tutuklanmışsa da Pencap'a kaçmasına müsaade edilmiştir. Bu sıralarda sultan ile veziri arasında bazı görüş ayrılıkları ve anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Nihayetinde Kazi Çak'ın çabaları sonucunda Muhammed Şah'ın oğlu İbrahim⁵⁴⁶ Keşmir Sultanlığının yeni hükümdarı olarak başa geçerken Muhammed Şah ve taraftarı olan

⁵⁴⁴ Bâbü Şah, Delhi'yi egemenliği altına aldıktan sonra bir Türk-Hint İmparatorluğu kurmak için var gücüyle mücadele etmeye başlamıştır. Önemli bir stratejik konumda bulunan Keşmir'in de dikkatinden kaçmadığı ve burada yaşanan gelişmeleri yakından izlediği belirtilmektedir. Keşmir Vadisi'ndeki iç sorunlar Bâbü'ün burayı ele geçirme noktasındaki hırslının her geçen gün artmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra Keşmir soyluları arasındaki mücadele, düşmanlık ve çekişme ülkenin dış istilalara karşı açık olduğu bu dönemde de artarak devam etmiştir. Bâbürlülerin burayı egemenlik altına almak için harekete geçmelerinde Keşmir'in iklimi ve güzel havası da belirleyici bir rol oynamaktadır. Çünkü onlar sıcak ve bunaltıcı Hindistan'ın yaz aylarını Keşmir'de geçirmek istemişlerdir. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 368.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 120; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 65.

⁵⁴⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 120.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 368.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 695.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 65.

⁵⁴⁶ İbrahim Şah, 20 Nisan 1526 tarihinde Bâbürlüler ile Ludiler arasında gerçekleşen ve Bâbürlülerin Hindistan hâkimiyetinde dönüm noktası olan Panipat Savaşı'nda Bâbürlü ordusuna karşı Ludilerin safında yer alarak, savaştan sonra Keşmir'e dönmüştür. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 121.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 205.

bazı yöneticiler Lad Köyü'nde hapsedilmişlerdir. Sultan Muhammed Şah'ın bu saltanat dönemi on bir yıl on bir ay kadar sürmüştür.⁵⁴⁷

2.8. Sultan İbrahim Şah'ın Saltanat Dönemi (1528-29)

İbrahim Şah, Keşmir Sultanlığının hükümdarı olarak göreve getirilmesine rağmen Keşmir'de tüm hükmetme gücü Kazi Çak tarafından kullanılmaktaydı. Bu sebeple İbrahim Şah yalnızca görünüşte iktidar sahibiydi. Kazi Çak'ın Keşmir Sultanlığında bu konuma yükselmesi sonucunda Melik Ali Chadura, Regi Çak gibi Magrey ailesine mensup kişiler Naushehra'da bir araya gelerek Kazi Çak'a karşı yardımını istemek amacıyla Abdal Magrey'i Bâbü İmparatoru'nun sarayına göndermeye karar verdiler. Abdal Magrey, Delhi'de Bâbü Şah tarafından kabul edilmiş ve Şeyh Ali Bey ile Muhammed Han komutasında emrine bir kuvvet verilmiştir.⁵⁴⁸

Bâbü Şah, Keşmir konusunda daha önce yaşadığı tecrübeden hareketle bu ülkenin yalnız askerî bir seferle ele geçirilemeyeceğini anlamıştır. Zira Keşmirliler, tüm farklılıklarına rağmen ülkeleri söz konusu olduğu zaman bir araya gelme ve birlikte hareket etme konusunda başarılı insanlardı. Bu sebeple Bâbü Şah, diplomatik bir hamle yaparak amacının Şah Mirza'nın soyundan gelen birisini Keşmir tahtına geçirmek olduğunu göstermek için Fatih Şah'ın oğlu Nazik Şah'ın Keşmir sultanı olarak ilan edilmesini sağlamıştır. Bâbürlü kuvvetlerinin desteğiyle Keşmir'e giren Abdal Magrey, Nazik Şah'ı⁵⁴⁹ Keşmir'in yeni sultanı olarak ilan etmiştir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 119-121.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 287.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 205.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 368.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. s. 695.

⁵⁴⁸ Dönemin bazı kaynaklarında Bâbü'nün, Abdal Magrey'e yaklaşık 20.000 kişilik bir ordu verdiği şeklinde abartılı ifadeler yer almasına rağmen bu kuvvetin yaklaşık olarak 1.000 askerden müteşekkil olduğu belirtilmektedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 121.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 205.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 368.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 696.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 195.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 65.

⁵⁴⁹ Nazik Şah, Nadir Şah ismiyle de kaynaklarda yer almaktadır. Muhammed Kâsım Hindûşâh-ı Esterâbâdî Firişte., *Târîh-i Firişte*, adlı eserinde Nazik Şah'ı, Sultan İbrahim'in oğlu olarak belirtmişse de bu ifade doğru değildir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 121; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 697.

⁵⁵⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 121.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 65-66.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 287.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 206.; C. T. W. Haig, "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, Cambridge University Press 1918, s. 458-459.; Brajendranath De M.A., I.C.S, *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 697.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 195.

2.9. Sultan Nazik Şah'ın Saltanat Dönemi (1529-30)

1528 yılının ilkbahar mevsiminde Nazik Şah yanında Bâbürlü güçleri ve isyan eden yöneticiler olduğu hâlde Keşmir'e girmiştir. Kazi Çak bunu haber aldığı anda harekete geçerek onları Tapar adı verilen yerde beklemeye başlamıştır. O ve yanındakiler büyük bir cesaretle savaşmalarına rağmen yenilgiye uğramışlar, Tazi Çak da olmak üzere Çak ailesinden pek çok kişi bu mücadelede hayatını kaybetmiştir. Kazi Çak kaçmayı başarmış ancak Seyyid İbrahim, Gazi Çak ve Devlet Çak tutuklanmıştır. Devlet Çak gece karanlığından faydalanarak kaçmayı başarmış ve tüm aramalara rağmen bulunamamıştır. Magrey Hanedanı üyeleri ve Bâbürlüler, yanlarında Seyyid İbrahim ve Gazi Çak olmak üzere başkente zafer içinde girmişlerdir. Nazik Şah, yeniden Keşmir sultanı ilan edilmiştir. Sultan İbrahim'in saltanatı da böylece sekiz ay sonra 1529 yılında sona ermiştir.

Sultan Nazik Şah, Bâbürlülere karşı Keşmirliilerin güven içinde olmaları için başkenti Srinagar'dan Naushehra eyaletine taşımıştır. Abdal Magrey'i vezirlik görevine getiren Nazik Şah, Keşmir tahtında yalnızca bir yıl hüküm sürmüştür. Lad'da tutuklu bulunan Muhammed Şah 1530 yılının yazında tekrar iktidara getirilmiştir. Ancak Muhammed Şah ismen Keşmir hükümdarıdır. Çünkü kendisini sultanlık görevine getirenler sultanlığın asıl yöneticileridir. Muhammed Şah'a harcamaları için sultanlığa ait toprakların bir kısmı tahsis edilirken geriye kalan topraklar Abdal Magrey, Lohar Magrey, Regi Çak ve Melik Ali Chadura arasında paylaştırılmıştır.⁵⁵¹

2.10. Sultan Muhammed Şah'ın Beşinci Saltanat Dönemi (1530-1537)

Sultan Muhammed, yeniden Keşmir saltanatını ele geçirdikten sonra ilk olarak Bâbürlü askerlerine çeşitli hediyeler vererek onları ülkesinden göndermiştir. Bu tarihlerde Bâbürlülerin (1526-1858) kurucusu Bâbür Şah hayatını kaybetmiş, yerine oğlu Hümayun geçmiştir. Bâbürlü komutanlar Keşmir'den Lahor'a döndüklerinde, Hümayun'un kardeşi ve Pencap valisi Kamran Mirza'ya, Keşmir'in içinde bulunduğu bölünmüşlük ve parçalanmışlık hakkında bilgi vererek ele geçirilmesinin zor olmadığı konusunda onu ikna etmişlerdir. Bundan aldığı cesaretle Kamran Mirza, 1531 yılında Mahram (Mehram) Bey ve Şeyh Ali Bey eşliğinde Keşmir Vadisi'ni ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Kamran Mirza, Naushehra'ya ulaştığında Keşmir'in istilası için iki komutanını 3.000 kişilik bir birlikle görevlendirmiş ve kendisi seferi buradan yönetmiştir.

⁵⁵¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 121-122.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 66.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 206.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 368-369.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 697-699.

Bu tarihte Keşmir’de güçlü bir yönetimin olmaması sebebiyle ülke savunmasız bir konumda ve vadiye bağlanan geçitlerde düşman saldırılarına karşı açık konumdadır. Bu sebepler, Bâbürlülerin Keşmir’e girişini kolaylaştırmıştır. Keşmirli, Bâbürlülerin başkent Srinagar’a doğru ilerleyişlerini durdurmaya çalışmışsalar da başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bunun üzerine Bâbürlüler, Srinagar’a doğru ilerleyerek başkenti ele geçirmiştir. Srinagar şehri Bâbürlüler tarafından yağmalanarak ateşe verilmiş ve çok sayıda insan öldürülmüştür. Bu sırada hâlen Naushehra’da bulunan Kamran Mirza öğrendiği gelişmelerden ve Bâbürlülerin elde ettikleri zaferden memnun hâlde Keşmir’in düşmek üzere olduğuna inanarak Lahor’a geri dönmüştür. Keşmirli soylular, ilk olarak Kazi Çak’ın, Bâbürlülerini desteklediğini düşünmüşlerdir. Fakat onun tarafsız olduğunu öğrendikten sonra Keşmir’i yabancı istilasından kurtarması amacıyla yeniden ülkesine dönmesi için Kazi Çak’a haber yollamışlardır. Kazi Çak, Keşmirli, Bâbürlülerin yardım taleplerine olumlu karşılık vermiş ve hemen yola çıkarak Keşmir kuvvetlerine katılmıştır. Onun yardıma gelişi, Keşmir halkının ve askerlerinin savaşma azmini artırmış ve Bâbürlülere karşı cesaretle mücadele etmeleri konusunda onları yüreklendirmiştir.⁵⁵² Kısa süre içerisinde Bâbürlülere karşı başarı sağlayarak Keşmir içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bâbürlüler bir süre direniş göstermişler de daha fazla dayanamayarak nihayetinde barış istemek zorunda kalmışlardır. Celum Nehri üzerinde bir teknede Kazi Çak ve Mahram Bey arasında birkaç saat süren müzakerelerden sonra Bâbürlüler, Keşmir’i terk etmeyi kabul etmişlerdir. Bundan birkaç gün sonra da Devlet Çak ve Cihangir Magrey eşliğinde Baramula üzerinden Lahor’a doğru yola çıkmışlardır. Bâbürlülerin geri çekilişinin ardından Keşmir toprakları, Muhammed Şah ve Seyyid İbrahim’e ait yerler dışında, vezirliği sürdüren Abdal Magrey, Kazi Çak, Lohar Magrey, Regi Çak ve Melik Ali Chadura olmak üzere Keşmirli soylular arasında beş parçaya bölünmüştür.

Sultan Muhammed Şah’ın 1537 yılında ölümüyle Keşmir tarihî açısından yeni bir dönüm noktasına girilmiştir. Keşmir, Bâbürlülerin saldırısından kurtulduğu bu tarihlerde yeni bir istila hareketiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu kez ülkenin kuzeydoğusundan Kaşgar’dan Haydar Mirza Duğlat (1499-1551),⁵⁵³ Keşmir’i ele geçirmek için harekete geçmiştir.⁵⁵⁴ Sultan

⁵⁵² Sultan Muhammed Şah’ın saltanatı döneminde yaşanan bu hadisede olduğu gibi Keşmirli, Bâbürlüler kendi aralarında yaşadıkları mücadelelere rağmen ülkelerine karşı bir saldırı da bir araya gelerek karşı koymaktan geri durmamışlardır. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 413.

⁵⁵³ Haydar Mirza Duğlat hakkında geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, “Haydar Mirza”, *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 29-30.; A.Z.V. Togan, “Haydar Mirza”, *İA*, C.V. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 388.; Haydar Mirza Duğlat, *The Tarikh-i Rashidi*, (trc. N. Elias-E. D. Ross), London 1898, s. V-XVI.; Ebü’l-Fazl el-Allâmî, *The Akbar-nāma I*, (trc. H. Beveridge), New Delhi 1987, s. 402-406.; H. M. Elliot & J. Dowson, *The History of India as Told by Its Own Historians V*, London 1867, s. 127-135.

⁵⁵⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 122-124.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 66.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 287.;

Muhammed Şah ile Sultan Fatih Şah arasındaki iktidar mücadelesi 1484 yılından başlayarak 1516 yılına kadar yaklaşık otuz iki yıl sürmüştür. Her iki hükümdar da Keşmir tahtını birden fazla kez ele geçirmiş; ülke bu süreçte siyasî, askerî ve iktisadi bakımdan en zor günlerini yaşamıştır.⁵⁵⁵ Keşmirli soylular ile Çak ve Magrey aileleri başta olmak üzere güçlü ailelerin nüfuzlarını arttırdıkları bahse konu olan süreçte hükümdarlar yalnızca tahta oturan, hiçbir etkisi olmayan kişilerdi.

Kazi Çak, Şems Çak, Tazi Bhat, Musa Raina, İbrahim Magrey, Abdal Magrey ve Cihangir Padar dönemin öne çıkan güçlü yöneticileridir. Bunlar arasında Kazi Çak, diğerlerinden farklı olarak Keşmir Sultanlığının yirmi yıllık tarihinde belirleyici bir rol oynamıştır. Kendisi, Kral Suhadeva zamanında Dardistan'dan⁵⁵⁶ Keşmir'e sığınmış olan Lankar Çak'ın torunudur. Yukarıda isimleri zikredilen ve Keşmir Sultanlığında yüksek mevkilere gelen bu kişiler, çıkarıcı ve entrikacı tutumlarıyla iktidar üzerinde daha fazla nüfuz kurmayı amaçlamışlardır. Keşmir Sultanı Şemseddin'in iktidarı döneminde Çaklar, devlet içinde kalıcı bir statü elde etmişlerdir. Sultan Muhammed Şah dönemine gelindiğinde ise hükümdar ailesine mensup kişiler ile gerçekleştirdikleri evlilikler yoluyla konumlarını daha da güçlendirmişlerdir. Çak Hanedanlığı gibi Keşmir'in yerel ailelerinden biri olan Magrey ailesi de farklı hükümdarlar zamanında gücü elde ettiklerinde çeşitli komplolarla sultanlığın zayıflamasına yol açmış ve ülkeyi yabancı istilacılara açık hale getirebilmek için ellerinde geleni yapmışlardır.⁵⁵⁷

2.11. Sultan Muhammed Şah'ın Saltanatı Sonrası Siyasî Gelişmeler

Muhammed Şah'ın ölümüyle Keşmir Sultanlığında barış ve huzur ortamı yeniden bozulmuştur. 1537-1540 yılları arasındaki üç yıllık süreçte, Keşmir'de dört kez taht değişikliği yaşanmıştır. İlk olarak Çak Hanedanlığının desteğiyle Muhammed Şah'ın oğlu II. Şemseddin 1537'de başa geçmiştir. II. Şemseddin görünüşte Keşmir sultanıdır, ancak Kazi Çak sultanlığın asıl yöneticisi konumundadır. Yalnızca bir yıl iktidarı elinde tutan II. Şemseddin'in ardından kardeşi I. İsmail Şah başa geçirilmiştir. İsmail Şah'ın bir yıl altı ay süren iktidarı boyunca da Kazi Çak, yeniden tüm yönetimi kontrolü altına almıştır. Kazi Çak'ın, çoğunluğu Sünni

R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 215.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 369.

⁵⁵⁵ Bu iki hükümdar arasındaki Keşmir tahtını ele geçirme mücadelesi, Keşmir krallarından Partha ve Chakravarman arasında 906-937 yılları boyunca süren mücadeleye benzemektedir. Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 63.

⁵⁵⁶ Dardistan'ın Gilgit-Hunza bölgesinden geldikleri tahmin edilmektedir.

⁵⁵⁷ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 63-64.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", s. 834.

mezhebine bağı Keşmir halkını Şia ve Nurbahşiyye (Nurbahş)⁵⁵⁸ mezhebini benimsemeye zorlaması, kendisine karşı çok sayıda ayaklanmanın yaşanmasına yol açmıştır.

Tarihler 1540 yılını gösterdiğinde İsmail Şah'ın ölümüyle yerine oğlu II. İbrahim Şah geçmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra Keşmir'in Sünni liderleri, Kazi Çak'ı ülkeden ayrılmaya zorlamış ve bunda da başarılı olmuşlardır. Kazi Çak, yardım istemek amacıyla Delhi'deki Afgan lideri Şir Şah'a (1473-1545)⁵⁵⁹ sığınmıştır. Bu sırada Şir Şah, Bâbü hükümdarı Hümayun'u yenilgiye uğratarak Delhi üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır. Bunun sonucunda Kazi Çak'ın Keşmir'i ele geçirme planı da başarısızlıkla neticelenmiştir. Aynı yıl içinde Keşmir toprakları Haydar Mirza Duğlat tarafından ikinci kez ele işgal edilmiş; Sultan Nazik Şah tahta çıkarılarak Haydar Mirza'ya bağı olarak Keşmir'i yönetmeye başlamıştır.⁵⁶⁰

3.HAYDAR MİRZA DUĞLAT'IN KEŞMİR HÂKİMİYETİ (1540-1551) VE DEVAMINDA YAŞANAN SİYASİ GELİŞMELER

Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir'e hâkim olduğu on yıllık süreçte sultanlığın siyâ tarihinde etkin rol oynaması sebebiyle çalışmamızda bu dönem ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

3.1. Haydar Mirza Duğlat (1499-1551) ve Keşmir Kuşatması (1533-1537)

1499 yılında Özbekistan'ın Taşkent şehrinde dünyaya gelen Haydar Mirza Duğlat⁵⁶¹ Timur'un soyundan olmasının yanı sıra, Bâbürlülerin kurucusu Bâbü Şah'ın da yeğenidir. Babası Muhammed Hüseyin Küregen, Maverâünnehir hâkimiyeti için Şeybanilerin (1500-1599)⁵⁶² hükümdarı Muhammed Şeybani Han (1500-1510)⁵⁶³ ile giriştiği mücadele sırasında hayatını kaybedince, Haydar Mirza çocuk yaşta yetim kalmıştır. Babasının ölümünden sonra da hayatının tehlikede olması sebebiyle akrabaları tarafından Buhara'ya götürülmüştür.

⁵⁵⁸ Necdet Tosun, "Nurbahşiyye", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 248-249.

⁵⁵⁹ Sûrîlerin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Afgan lider Şir Şah ve Hindistan coğrafyasında giriştiği mücadeleler hakkında geniş bilgi için bkz. Azmi Özcan, "Şir Şah", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 179; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, s. 37-38, 41-56.; J. Allan & Sir T. Wolseley Haig & H. H. Dodwel, *The Cambridge Shorter History of India*, Cambridge 1934, s. 333.

⁵⁶⁰ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 216-217.

⁵⁶¹ Asıl adı Muhammed Haydar olan Haydar Mirza, kendi ifadesine göre Mirza Haydar ismiyle tanınmakta, Bâbü ise kendisine Haydar Mirza adını vermiştir. Timurlular döneminde Doğu Türkistan'da yaşayan Duğlat kabilesine mensup olması nedeniyle, Haydar Mirza aynı zamanda Duğlat ismiyle de anılmaktadır. Firişte ise onu "Mirza Haydar Bey Türk" olarak kaydetmiştir. A. Z. V. Togan, "Haydar Mirza", *İA*, C.V. I, s. 388.; Enver Konukçu, "Haydar Mirza", *DİA*, C.XVII, s. 29.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 413.; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 457-459.

⁵⁶² Şeybaniler hanedanı hakkında daha geniş bilgi için bkz., İsmail Türkoğlu, "Şeybaniler", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 45-47

⁵⁶³ Şeybâniler hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Şeybani Han hakkında bkz. İsmail Türkoğlu, "Şeybani Han", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 43-45.

Buhara'dan sonra Bedahşan'a⁵⁶⁴ getirilmiş ve burada da bir yıl kaldıktan sonra Kabil'de bulunan Bâbü Şah'ın yanına gelmiştir.

İki yıl boyunca Kabil'de Bâbü Şah'ın yanında kalan Haydar Mirza, ona seferlerinde eşlik etmiştir. Bir süre sonra Kabil'den de ayrılmış, Kaşgar'a giderek on dokuz yıl boyunca Moğol hanı Said Han'ın (1490-1533) hizmetinde bulunmuştur. Said Han'ın seferlerinde yanında yer alan Haydar Mirza için en önemli görev, Han'ın oğullarından İskender Mirza ile katıldığı ve uzun bir süre yağmalandıktan sonra ele geçirilen Ladakh seferidir. O, 1533 yılında Moğol hanı olarak başa geçen Abdürreşid ile anlaşamayarak Bâbürlülerin yanına dönmüş; Bâbü Şah'ın ölümünden sonra hükümdar olan oğlu Hümayun'a tabii olmuş, 1540 yılında Keşmir'in istilasını için hazırlıklara başlamıştır.⁵⁶⁵

Haydar Mirza, 1532 yılının temmuz ayında Ladakh'ın eyaletlerinden biri olan Nubra'yı ele geçirmiştir. Kuşatma tamamlandıktan sonra dönüş için harekete geçildiğinde kış mevsiminin bastırmasıyla ordunun konaklaması amacıyla bir yer aranmaya başlamıştır. Ladakh'ta konaklamaya uygun yer bulunamadığından, kışı geçirmek ve aynı zamanda askerî bir orduyu besleyebilmek bakımından da gayet uygun bir yer olan Keşmir'e doğru harekete geçilmiştir. Yaklaşık 5.000 kişiden oluşan Haydar Mirza komutasındaki Bâbürlü ordusunun, bir kısmı Baltistan'a, bir kısmı da Keşmir'e doğru yola çıkmıştır. Yolda Ladakh şeflerinin de ordusuna katılmasıyla, Haydar Mirza 1533 yılının ocak ayının başlarında Zoji-La Geçidi'ni aşarak Keşmir'e girmiştir. İlk olarak Tuman Bahadur komutasında 400 adamını Lar Geçidi üzerinde direniş gösteren Keşmir güçlerine karşı görevlendirmiştir. Sabaha karşı Bâbürlü kuvvetleri, geçidin ilerisine konuşlanmış durumda bulunan Keşmirililere karşı saldırıya geçmiştir. Ani baskına hazırlıksız olarak yakalanan Keşmirililer, kaçmak zorunda kalmışlardır. Haydar Mirza komutasındaki diğer Bâbürlü güçlerinin de Tuman Bahadur komutasındaki diğer birliğe katılmasıyla Keşmir ordusu Hanjik Kalesi'ne⁵⁶⁶ sığınmıştır.⁵⁶⁷

Bâbürlüler, Lar Geçidi'ni kolaylıkla geçtikleri gibi herhangi bir zorlukla karşılaşmadan Naushahr'ı ele geçirmişlerdir. Haydar Mirza, Sultan Zeynel Abidin tarafından yaptırılan Rajdan Sarayı'nı tahkim ettirerek burayı karargâh olarak kullanmış, Rajdan Sarayı'nda yirmi dört gün

⁵⁶⁴ Kuzeydoğu Afganistan'da bir idari bölge olan Bedahşan için bkz. Mehmet Saray, "Bedahşan", *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s. 291-292.

⁵⁶⁵ Enver Konukçu, "Haydar Mirza", *DİA*, C.XVII, s. 29.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 125.; H. M. Elliot & J. Dowson, *The History of India as Told by Its Own Historians V*, s. 127-128.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 370.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 218-219.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.; A. Z. V. Togan, "Haydar Mirza", *İA*, C.V. I, s. 388.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 413.

⁵⁶⁶ Hanjik Kalesi, Srinagar'ın batısında yer almaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 127.

⁵⁶⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 125vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 370.

kaldıktan sonra kuvvetleriyle Maraj'a doğru ilerlemiştir. Onlar bu ilerleyişleri sırasında çok sayıda köy ve kasabayı ateşe verirken, bir taraftan da Keşmir'in önde gelen yöneticileri tarafından yapılan binaları da yıkmışlardır. Müslüman ve gayrimüslim ayırt etmeden birçok insana yapılan eziyetler sebebiyle, Keşmirliler ülkenin dağlık bölgelerine çekilmeye başlamışlardır.

1533 yılının ocak ayında başlayan istila, mart ayına kadar şiddetlenerek devam etmiştir. Kuşatma uzadıkça yıkımın şiddeti de her geçen gün artarak sürmüştür. Keşmirliler de bu süreç içinde yenilgilerinin ve istilanın ilk şokunu atlatmışlardır. Bu sırada ülkenin önde gelen ulemâsı tarafından düşmana karşı savaşmanın caiz değil aynı zamanda farz olduğu ve onlarla savaşarak ölen herkesin şehit olacağını bildiren bir fetva yayınlanmıştır. Keşmirlilerin direniş için örgütlenmeye başlamalarında hiç şüphesiz bu fetvanın da etkisi olmuş ve kısa süre içinde Bâbürlü güçleri üzerine karşı saldırıya geçerek, onları geri çekilmeye zorlamışlardır.

Haydar Mirza, Keşmirliler ile mücadeleden kaçınmak istemesine rağmen ilkbaharda Bagh-i-Bavan⁵⁶⁸ mevkiinde taraflar karşı karşıya gelmişlerdir. Komutanlarından Baba Sharg Mirza yanındaki beş yüz kişilik atlı birlikle, Melik Ali Chadura ile gerçekleştirdiği mücadele esnasında yaralanmış ve kaçmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine bizzat Haydar Mirza komutasındaki bin kişilik atlı birlik saldırıya geçmiştir. Keşmirliler büyük bir cesaretle savaşmalarına rağmen Melik Ali Chadura ve bazı önderlerinin öldürülmesiyle tüm mücadele isteklerini kaybederek savaş alanını terk etmişlerdir. Bu yenilgiye rağmen Keşmirliler, Kazi Çak ve Abdal Magrey önderliğinde yeniden direnişe geçmişlerdir. Ancak bu kez diğer mücadelelerinden farklı olarak doğrudan Bâbürlüler ile meydan savaşına girmek yerine onları taciz saldırılarıyla yıpratmaya başlamışlardır. Keşmir Vadisi'nin tepelerinden ve dağlık kısımlarından gerçekleştirdikleri ani baskınlarla Bâbürlüleri yıpratma taktiklerinde başarılı olmuşlardır. Bunun neticesinde Haydar Mirza ve takipçileri, Keşmir'in kolaylıkla ele geçirilemeyeceğinin farkına varmışlardır. Telaşa kapılan Haydar Mirza, komutanlarını bir araya toplayarak onlardan önerilerini sunmalarını istemiştir.

Bâbürlü ordusunun önde gelen komutanlarından Mir Da'im Ali, Keşmir Vadisi'nin tepelerine hâkim olan yöneticiler tarafından sürekli saldırıya uğradıklarından öncelikle onlara karşı harekete geçilmesi önerisinde bulunmuştur. Böylece düşmana daha karşı az kayıp verecekler ve kuvvetleri yıpranmayacaktır. Fakat Mirza Ali Tagha'i, Keşmirlilerin güçlü mevzileri işgal ettiklerinden daha fazla ilerlemelerinin kendileri için bir felakete sebep olacağı gerekçesiyle bu öneriye karşı çıkmıştır. Mirza Ali, Keşmirlilere karşı mücadelede en iyi yolun

⁵⁶⁸ Bagh-i-Bavan, Martand platosu üzerinde yer almaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 127.

vadide yaşayan ailelere saldırmak olduğunu öne sürmüştür. Böylece ülkenin dağlık bölgelerinde ve tepelerinde yaşayanlar yerlerini terk ederek ailelerini korumak için harekete geçeceklerdir. Bunun sonucunda Keşmirliiler ikiye bölünecek ve kolaylıkla mağlup edilebileceklerdir. Haydar Mirza, Mirza Ali'nin önerisini kabul etmiştir. Fakat hadiseler, Bâbürlü ordusunun planladığı gibi gerçekleşmemiş, Keşmirliiler tarafından bir yerden bir yere sürgün edilmişler ve nihayetinde Chadura'da mevzilenmek zorunda kalmışlardır.⁵⁶⁹

İlerleyen süreçte kuşatmanın uzamasıyla Mirza Ali Tagha'i, artık Keşmir'in ele geçirilmesinin giderek zorlaştığını ve vadiden çekilmek zorunda oldukları konusunda Haydar Mirza Duğlat üzerinde baskı kurmaya başlamıştır. Sürekli savaştan yorgun düşen ve evlerine dönmek isteyen Bâbürlü askerleri de onu desteklemişlerdir. Haydar Mirza ilk olarak Mirza Ali Tagha'i kendisine karşı çıkması ve askerlerini örgütlemesi sebebiyle öldürüp, Keşmir'in fethini gerçekleştirmeyi düşünmüşse de bu kararından vazgeçmiştir. Nihayetinde Keşmir'i terk etmeye karar vermiş ve bu doğrultuda Keşmirliilere barış teklifinde bulunmuştur. Taraflar arasında yapılan müzakereler sonucunda anlaşma sağlanmıştır. Yapılan anlaşmaya göre;

- Keşmir'de hutbenin Said Han adına okutulması
- Sultan Muhammed Şah'ın yeğeni ile Said Han'ın oğlu İskender'in evlendirilmesi
- Said Han için çeşitli hediyelerin verilmesi
- Bâbürlülerin elindeki Keşmirli esirlerin serbest bırakılması
- Sultan Muhammed Şah'a yünlü kumaşlar ve çeşitli hediyeler verilmesi kararları alınmıştır.

Haydar Mirza Duğlat, anlaşmanın imzalanmasının ardından 15 Mayıs 1533'te ordusuyla daha önce geldiği Zojila-Ladakh yolunu kullanarak Keşmir'i terk etmiş, böylece Keşmir yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.⁵⁷⁰

Bâbürlülerin, Keşmir'den ayrılmalarından sonra sürekli savaşlar ve yıkımlar sonucunda ülkede ciddi bir kıtlık süreci başlamıştır. Bir yıl boyunca devam eden kıtlık zamanında binlerce kişi açlıktan hayatını kaybetmiştir. 1534 yılından itibaren Keşmir'de üç yıl süren yeni bir barış dönemine girilmiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 127-128.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 370.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 207-208.

⁵⁷⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 128-129.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 371.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 212-214.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 287.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 66.

⁵⁷¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 129. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 371.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 214-215.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", s.287-288.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 66.

3.2. Sultan II. Şemseddin Dönemi (1537-1538)

Keşmir tahtında uzun yıllar saltanat süren Sultan Muhammed Şah'ın 1537 yılının ortalarında ölümüyle sultanlığın başına oğlu Şemseddin geçmiştir.⁵⁷² Haydar Mirza'nın ülkeden ayrıldığı tarihten bu yana devam eden barış ortamı da bu dönemde yavaş yavaş bozulmuş ve Keşmir soyluları arasında çatışmalar tekrar başlamıştır. Bu sırada Zainapur'da yaşayan Kazi Çak adamlarıyla, Regi Çak ve Magreylere karşı saldırıya geçerek şehre doğru ilerlemiştir. Bu haberi alan Regi Çak, Baramula'ya doğru çekilmiştir. Kazi Çak, onu takip etmeye başlamışsa da Devlet Çak ve onun destekçilerinin Regi Çak'ın yanında mücadeleye katılmasıyla Pencap'a çekilmek zorunda kalmıştır. 1538 yılının ilkbaharında Regi Çak, Cammu'ya giderek racanın kızı ile evlenmiştir. Onun Keşmir'de bulunmamasından faydalanan Kazi Çak, vadiye geri dönerek Magreyleri ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir.

Kazi Çak, başta Abdal Magrey ve Lohar Magrey olmak üzere Magrey ailesine mensup üst düzey kişilerin bulunduğu Sopur Kalesi'ni kuşatmıştır. Kuşatma devam ederken Regi Çak da Cammu'dan Keşmir'e dönmüştür. Kazi Çak, bunu öğrendiğinde Devlet Çak, Gazi Han ve Seyyid İbrahim'i kale kuşatmasını sürdürmeleriyle görevlendirirken, kendisi de Srinagar'a ulaşmış olan Regi Çak'a karşı kalabalık bir kuvvetle başkente girmiştir. Alaaddinpura'da direnişe hazırlanan Regi Çak, şiddetli bir mücadeleden sonra yenilgiye uğramıştır. Kazi Çak'ın bu başarıdan sonra hızla Sopur'a ilerlediğini haber alan Magreyler, buradan ayrılmaya karar vermişlerse de Kazi Çak'ın geride bıraktığı birliklerin saldırısıyla bozguna uğramışlardır. Yeniden toparlanmaya çalışmışsalar da başarılı olamayan Magrey ailesine mensup kişiler Rajauri'ye çekilmek zorunda kalmışlardır.⁵⁷³

3.3. Sultan II. İsmail Şah Dönemi (1538-1539)

Kısa bir süre sonra Sultan Şemseddin Şah'ın ölümüyle başa İsmail Şah⁵⁷⁴ getirilmiştir. Vezirlik görevine ise Abdal Magrey'in Keşmir'i terk etmesi sebebiyle Kazi Çak atanmıştır. Kazi Çak başarılı ve yetenekli bir yönetici olarak, Sultan İsmail Şah adına Keşmir'i adaletle yönetmiştir. Keşmir köylülerinin refahını sağlamakla birlikte soylulara karşı da cömertçe

⁵⁷² Sultan Muhammed Şah'ın, Keşmir saltanatının kaç yıl devam ettiği hakkında kaynaklarda farklı ifadeler yer almaktadır. Ebul Fazıl Allami 34 yıl 8 ay, Nizameddin Ahmed ve Firişte yaklaşık 50 yıl hüküm sürdüğünü belirtmektedirler. Bu bilgilerden hareketle Sultan Muhammed Şah'ın 1484-1538 yılları arasında 54 yıl boyunca Keşmir Sultanlığını yönettiği bilgisine ulaşmak mümkündür. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 215.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 288.

⁵⁷³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 129-130.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 371; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 216.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 706-707.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 198-199.

⁵⁷⁴ İsmail Şah aynı zamanda Kazi Çak'ın da damadıdır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 130.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 371.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 199.

davranmaktan geri durmamıştır. Soylular buna rağmen Kazi Çak'ı ortadan kaldırmak için komplolar düzenlemiş, ancak başarısızlığa uğrayarak yakalanmışlardır. Kazi Çak kısa bir süre sona onları affetmiş, el konulan mallarını ve topraklarını kendilerine geri vermiştir. İlerleyen süreçte Kazi Çak Keşmir topraklarını kendisi, Sultan İsmail Şah ve Seyyid İbrahim arasında üç parçaya bölmüştür. Fakat kendisi uzun süre iktidarını sürdürememiş, Keşmir yeni bir Bâbürlü istilası tehdidi altına girmiştir.⁵⁷⁵

3.4. Sultan II. İbrahim Şah Dönemi (1539-1540)

Sultan İsmail'in ardından oğlu II İbrahim Şah başa geçmiştir. Sultan İbrahim Şah'ın yaklaşık dört ay süren Keşmir Sultanlığındaki saltanatı döneminde iki önemli olay yaşanmıştır. İlk olarak Kazi Çak, diğer Keşmir yöneticilerinin baskıları sonucunda Keşmir'den ayrılmıştır. Bu dönemin kayda değer bir başka gelişmesi de Bâbürlülerin Keşmir'i ele geçirmek için başlattıkları üçüncü istila girişimidir. Keşmir'in önde gelenlerinden Magrey ailesi ilk olarak Kazi Çak'a karşı Bâbürlü hükümdarı Hümayun'dan yardım istemiştir. Hümayun bu dönemde Şir Şah ile mücadelesinin devam etmesi sebebiyle Haydar Mirza'yı, Keşmir'e sefer düzenlemekle görevlendirmiştir. Sultan II İbrahim Şah 1540 yılına gelindiğinde hayatını kaybetmiştir.⁵⁷⁶

3.5. Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir'i Ele Geçirmesi ve Sultan Nazik Şah Dönemi (1540-1551)

Haydar Mirza, 1537 yılında Keşmir kuşatmasına son vererek vadiden çekildikten sonra Ladakh ve Tibet'teki mücadelesini sürdürmüştür. Güney Asya topraklarında bu gelişmeler yaşanırken 1533 yılında Haydar Mirza'ya, Moğol hanı Said Han'ın öldüğü ve yerine oğlu Abdürreşid'in geçtiği haberi ulaştırılmıştır. Abdürreşid başa geçtikten sonra öncelikle kardeşi İskender taraftarlarını ortadan kaldırmakla işe başlamıştır. Haydar Mirza, İskender ile dostane ilişkilerinden dolayı Abdürreşid'in kendisine karşı harekete geçeceğinden emindir. Bu sebeple seferlerini sürdürüp Kaşgar'a gitme planlarından vazgeçerek, Ladakh'tan ayrılmış ve zorlu bir yolculuğun ardından Bedehşan'a dönmüştür. Burada bir süre kaldıktan sonra Lahor'a gitmiş ilk olarak kısa bir süre Kamran Mirza'nın hizmetine girmiş, daha sonra Bâbür Şah'ın oğlu Hümayun Şah'a tâbi olmuştur.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 130.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 371-372.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 217.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 199.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 66.

⁵⁷⁶ Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 199-200.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 66.

⁵⁷⁷ H. M. Elliot & J. Dowson, *The History of India as Told by Its Own Historians V*, s. 129.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 130-131.

Haydar Mirza, Lahor'da Kamran Mirza'nın hizmetinde bulunduğu sırada Keşmir'in önde gelen yöneticilerinden Abdal Magrey ve Regi Çak'tan, Keşmir Sultanlığı veziri Kazi Çak'a karşı kendilerine yardım etmesi için haber almıştır. Onlara yardım etmek konusunda istekli olmasına rağmen Haydar Mirza, Kamran Mirza'yı ikna edememiştir. Kamran Mirza, kardeşlerinden Hindal Mirza'nın (1519-1551)⁵⁷⁸ isyanını bastırmak için Agra'ya doğru hareket ettiğinde Haydar Mirza'da kendisine eşlik etmiştir. Bu sırada Hümayun, 17 Mayıs 1540'ta Ganj Nehri yakınlarında Şir Şah ile giriştiği mücadeleyi kaybederek yenilgiye uğramıştır.⁵⁷⁹

Hümayun'un, Şir Şah karşısında aldığı yenilgiden sonra Bâbürlülerin, Lahor'a çekilmesiyle Abdal Magrey ve Regi Çak yeniden Haydar Mirza'ya yardım çağrısında bulunarak, Keşmir'in kolaylıkla fethedileceği konusunda onu ikna etmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda da Bâbürlü yöneticileri arasında Keşmir'in fethine dair görüşmeler başlamıştır. Haydar Mirza, daha önceki Keşmir kuşatması sırasındaki tecrübelerinden ve Regi Çak ve Abdal Magrey'in verdikleri güvenceye dayanarak, iki ay içinde vadiyi ele geçirebileceğini öne sürerek Keşmir'e gitmesine izin verilmesini istemiştir. O, ayrıca Keşmir'in ele geçirilmesi hâlinde güvenlikleri için ailelerinin buraya yerleştirilmelerini, kendilerinin de askerleriyle ülkenin geri kalan kısımlarını fethetmek amacıyla vadinin dağlık ve tepelik bölgelerinde mevzilenmeleri gerektiğini belirtmiştir. Böylece Keşmir coğrafyasının zorlu konumu nedeniyle Şir Şah'ın askerlerinin ilerlemesinin de önüne geçilmiş olacaktır.

Kamran Mirza ise ailelerinin vadiye yerleştirilmesi yerine Kabil'e gönderilmeleri gerektiğini, erkeklerin ise ya doğrudan Keşmir'e girmelerini ya da ülkenin dağlık yerlerinde karargâh kurmalarının daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Bu sırada Şir Şah'ın ordusuyla kendilerine doğru hızla ilerlediği haberini alan Bâbürlüler paniğe kapılmışlardır. Haydar Mirza yeniden Keşmir'e yönelik planını ortaya atmıştır.⁵⁸⁰ Hümayun bu teklifi kabul ederek dört yüz adamını Haydar Mirza yanına vererek onun Naushahra'ya gönderilmesine izin vermiştir. Yapılan plana göre; Keşmirli yöneticiler, Haydar Mirza'nın yanında mücadeleye katılır katılmaz, civardaki tımar sahiplerinin önde gelenleri de onun yanında yer alacaklardır.

Haydar Mirza ülkenin geçitlerini aştığı esnada, Hümayun'un üst düzey yardımcıları Naushahra'ya önden giriş yapacaklardır. Haydar Mirza, Keşmir'e girdiğinde ise Hümayun,

⁵⁷⁸ Hindal Mirza (Ebul-Nasır Muhammed) hakkında bilgi için bkz. A. S. Bazmee Ansarı, "Hindal Mirza", *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 66; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, s. 35.

⁵⁷⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 130.; Enver Konukçu, "Hümayun", *DİA*, C.XVIII, s. 482.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 372.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 707.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 413.

⁵⁸⁰ Haydar Mirza Duğlat o dönemde karışıklık içerisindeki Keşmir'i ele geçirmek ve aileleri oraya yerleştirmek; daha sonra Pencap'ı baskı altında tutarak, bir fetih için fırsat kollanması gerektiği önerisini ortaya atmıştır. Hümayun, onun bu görüşüne riayet ederek kendisini dört yüz kişiyle Keşmir üzerine yollamıştır. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, s. 49.

vadiye doğru harekete geçecektir. Bu plana uygun olarak Haydar Mirza, Naushahra'ya ulaştığında Keşmirli yöneticilerden Abdal Magrey ve Regi Çak, onun birliklerine katılmışlardır. Ancak bölgedeki toprak sahipleri, Haydar Mirza'nın birliklerine katılma sözünde durmamışlardır. Aslında bunlar 1540 yılının ekim ayı sonlarında Keşmir'e girmek için Lahor'dan Sialkot'a ulaştığında da Hümayun'a yardımda bulunmamışlardır. Bunun yanı sıra bazı adamlarının yanından ayrılmaları nedeniyle Hümayun, Keşmir'i ele geçirme fikrinden vazgeçerek batı yönündeki seferlerine başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Haydar Mirza, maiyetindeki birkaç adamı ve Lahor'da, Hümayun tarafından emrine verilen dört yüz adamıyla yalnız başına kalmıştır. Haydar Mirza'nın buna rağmen, Keşmir'deki bölünmüşlük sebebiyle elindeki bu küçük kuvvetle bile burayı fethedebileceği yönündeki cesareti kırılmamıştır.⁵⁸¹

Keşmir Sultanlığı veziri Kazi Çak, Haydar Mirza'nın Keşmir'e doğru ilerlediği ve Abdal Magrey ile Regi Çak'ın da ona katıldığı bilgisini alınca ülkenin geçitlerinde önlemler almıştır. Fakat Haydar Mirza bu tedbire rağmen, birliği ile 22 Kasım 1540 yılında Punch Geçidi üzerinden Keşmir'e yaklaşmıştır. Kazi Çak bu gelişme üzerine paniğe kapılarak, Sultan İsmail Şah ile Hirapur üzerinden Keşmir'i terk etmiş ve Bâbürlülerin en büyük düşmanı olan Şir Şah'tan yardım istemek için harekete geçmiştir. Haydar Mirza, kendisine karşı koyabilecek herhangi bir güçle karşılaşmadan takvimler 1540 yılını gösterdiğinde birlikleriyle Keşmir'i ele geçirmiştir. Keşmir Sultanlığının başına Nazik Şah, vezaret görevine ise Abdal Magrey getirilmiştir. Böylece Keşmir siyasetinin on bir yıl yıllık sürecinde Haydar Mirza Duğlat, nezdinde Bâbürlülerin Keşmir hâkimiyeti başlamış, bu tarihsel süreç boyunca da Keşmir, Bâbürlülerin siyasetinde belirleyici rol üstlenmiş bir merkez olmuştur.⁵⁸²

Haydar Mirza Duğlat'ın, bundan sonraki adımı Keşmir topraklarını kendisi, Abdal Magrey ve Regi Çak arasında üç eşit parçaya bölmek olmuştur. Fakat Abdal Magrey'in geçirdiği bir felç sonrasında ölümüyle yerine onun oğlu Hüseyin Magrey'i vezir olarak tayin etmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Sultan Nazik Şah, Keşmir tahtına göstermelik olarak getirilmiştir. Bu sırada Kazi Çak da Afgan hükümdar Şir Şah'ın sarayına ulaşmıştır.⁵⁸³ Kendisi daha önce birçok mücadelede bu lider ile karşılaşmıştır. Şir Şah, Kazi Çak'ı nezaketle

⁵⁸¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 131-133.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 372.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 220-221.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II*, s. 49.; Hami Demir, "Bâbürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi", (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017, s. 43

⁵⁸² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 372.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 133.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 222.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 288.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 67.

⁵⁸³ Kazi Çak, Sultan Muhammed Şah'ın kız torunlarından birini de bu görüşmede Şir Şah'a vermek üzere yanında getirmiştir. Ancak Keşmir kroniklerinde bu olaydan bahsedilmemektedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 133.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 373.

karşılamiş, emrine Adil Han ve Hüseyin Han komutasında 5.000 kişilik atlı bir birlik ve iki fil vermiştir. Kazi Çak bu kuvvetlerle 1541 yılının ilkbaharında Hrapur üzerinden Keşmir'e doğru ilerlemeye başlamıştır. Haydar Mirza bunun üzerine ailesini Andarkot Kalesi'nde bırakarak yanında Hüseyin Magre, İdi Raine ve Regi Çak olmak üzere Kazi Çak'a karşı harekete geçmiştir. Watanar adı verilen yerde taraflar karşı karşıya gelmişlerse de bu mücadelede kazanan taraf olmamıştır. Bundan bir ay sonra iki taraf arasındaki yeni bir çatışma, aşırı sel ve yağmurlar sebebiyle tarafların geri çekilmeleriyle sonuç alınamadan sona ermiştir.

Haydar Mirza ve Kazi Çak komutasındaki kuvvetler, farklı yerlerde karargâh kurmuşlar ve yeni bir mücadele için hazırlıklarına başlamışlardır. 13 Ağustos 1541 yılında Vahator mevkiinde tekrar şiddetli bir çatışma yaşanmıştır. Kazi Çak'ın başında yer aldığı Çaklar, yaklaşık 8.000 kişilik askerî bir kuvvete sahip olmalarına rağmen, Haydar Mirza'nın 3.000 kişiden oluşan ordusuna karşı mağlup olmaktan kurtulamamışlardır. Yaşanan bu mağlubiyetin ardından Kazi Çak, Devlet Çak, Seyyid İbrahim ve Afgan birliklerle Hindistan'a kaçmıştır. Haydar Mirza'nın, Afganlara karşı elde ettiği bu başarı onu Keşmir'in tartışmasız en güçlü adamı konumuna yükseltmiştir.⁵⁸⁴

Keşmir Sultanlığında hâkimiyetini sağlamlaştıran Haydar Mirza Duğlat, başlangıçta Keşmirli yöneticiler ile yakın ilişkiler kurmuş ve onlara saygılı davranmıştır. Yönetimle ilgili çoğu meselede onların görüşlerine önem vererek tavsiyelerini uygulamıştır. Fakat ilerleyen süreçte Keşmirli yöneticilere üstten bakmaya ve onları görmezden gelmeye başlamıştır. Haydar Mirza'nın kendilerine karşı tutumundaki değişikliğin ilk farkına varan kişi Regi Çak olmuş ve ona karşı tavrı almakta gecikmemiştir. Bu sırada Kamraj'da bulunan Regi Çak'ın bir ayaklanma girişimi içine gireceğini anlayan Haydar Mirza, Hüseyin Magrey ve İdi Raina'yı kendi safına çekerek Regi Çak'ı yakalamak amacıyla yola çıkmıştır. Durumu önceden haber almış olan Regi Çak, Rajauri'nin tepe bölgelerine kaçarak Kazi Çak'ın yanına geçmiştir. Haydar Mirza, Regi Çak'ı ele geçiremeyince yaşadığı evi yakıp yıkarak yerle bir etmiş ve Andarkot'a geri dönmüştür.⁵⁸⁵

Bir sonraki yıl bahar aylarının başlarında Kazi Çak ve Regi Çak, Keşmir yönetimini ele geçirmek ve Bâbürlüleri kendi ülkelerinden çıkartmak için yeni bir harekât başlatarak Gulmarg denilen mevkide karargâh kurmuşlardır. Haydar Mirza, Bâbürlü ve Keşmirli kuvvetlerden

⁵⁸⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 133-134.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 373.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 222-223.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 288.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 67.

⁵⁸⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 134.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 373.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 224.

oluşan ordusuyla karşı saldırıya geçmiş ve ani bir gece baskınıyla onları mağlup etmiştir. Kazi Çak ve Regi Çak, birlikleriyle Pencap'a kaçmak zorunda kalmışlardır. Kazi Çak kısa bir süre sonra 12 Eylül 1544 yılında geçirdiği bir ateşli hastalık sonucunda hayatını kaybetmiştir.⁵⁸⁶

Regi Çak, Haydar Mirza'ya karşı mücadelesinde yalnız kalmasına rağmen iki yıl sonra 1546 yılında yeniden Keşmir'i ele geçirmek için harekete geçmiştir. Fakat o bu girişiminde de başarısız olmuş ve Haydar Mirza'nın birlikleri tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmüştür. Haydar Mirza Duğlat, elde ettiği bu zaferler sonucunda bir anlamda Keşmir Sultanlığının fiili hükümdarı hâline gelmiştir. Bununla birlikte adına hutbe okunan ve para bastırılan Nazik Şah, Keşmir sultanı ünvanını korumaya devam etmiştir. Regi Çak ile yaşadığı problemlere rağmen Haydar Mirza, Hüseyin Magre ve İdi Raina ile ilişkilerini sürdürmüştür.

Haydar Mirza kendisine karşı hareket eden düşmanlarını mağlup ettikten sonra, Sultan Hasan Şah döneminde Keşmir Sultanlığının hâkimiyetinde bulunan toprakları yeniden Keşmir sınırlarına dahil etmek için seferlere başlamıştır. İlk olarak Cammu Keşmir'in idare merkezlerinden ve Cammu'nun kışlık başkentine 211,5 km uzaklıkta bulunan Kishtwar eyaletini ele geçirmek amacıyla 1548 yılında Lar üzerinden bir harekât başlatmıştır. Kishtwar yakınlarında bir köyde karargahını kurmuş olan Haydar Mirza'nın, İdi Raina komutasındaki kuvvetleri saldırıya geçmiştir. Kishtwar ve Keşmir orduları arasında bir nehir sınır olacak şekilde taraflar karşı karşıya gelmiştir. Taraflar arasındaki karşılıklı ok ve tüfek atışlarına rağmen Bâbürlüler nehri geçmeyi başaramamışlar, ertesi gün Kishtwar'a farklı bir yoldan girmeye çalışmışsalar da bu girişimleri de aynı şekilde başarısızlıkla neticelenmiştir. Bâbürlü güçleri Kishtwar yakınlarına ulaştıklarında havanın kararmasından faydalanan düşman kuvvetleri saldırıya geçmişlerdir. Bâbürlü kuvvetlerinin komutanı başta olmak üzere çok sayıda Bâbürlü ve Keşmirli hayatını kaybetmiştir. Bu mücadelede çok sayıda Bâbürlünün hayatını kaybetmesi sebebiyle çatışmanın yaşandığı mevkii bugüne kadar ''*Bâbüir Meydanı* veya *Bâbüir Mezarı*'' olarak adlandırılmıştır. Yaşanan bu mücadeleden kurtulan Bâbürlü askerleri kısa süre içinde Haydar Mirza'nın birliklerine katılmayı başarmıştır.⁵⁸⁷

Haydar Mirza Duğlat, Kishtwar'da yaşadığı mağlubiyete rağmen Baltistan, Ladakh ve Pakli eyaletlerini ele geçirmiştir. İlk olarak 1548 yılında Baltistan ve Ladakh'ın fethi gerçekleştirilerek bu bölgelere sırasıyla Molla Kasım ve Molla Bağ yönetici olarak atanmıştır. Bu sırada 1549 yılında Keşmir'in komşu eyaletlerinden Lahor'da dönemin yöneticilerinden

⁵⁸⁶ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 373.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 135.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 224.

⁵⁸⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 135.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 227-228.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 288.

Haibat Han Niyazi, efendisi İslâm Şah Sur'a karşı ayaklanmışsa da kısa süre içinde yenilgiye uğramış ve Lahor'dan kaçmak zorunda kalmıştır. İslâm Şah Sur, onu takip etmeyi sürdürmekte kararlı davranmıştır.

İslâm Şah tarafından Bhimbhar'a kadar takip edilen Haibat Han, Keşmir'in dağlık bölgelerinde saklanmıştır. Haydar Mirza, Afganlı yöneticiler arasında Keşmir'e kadar uzanan mücadele ve onların vadiye girmelerini önlemek amacıyla harekete geçmiştir. Haibat Han yolunun, önden Bâbürlüler arkadan da İslâm Şah tarafından kesilmesi sebebiyle Rajauri'ye sığınmaya karar vermiştir. Burada Devlet Çak ve Gazi Çak'ın yanına geçerek onlarla hareket etmeye başlamıştır. Bunlar, Haydar Mirza'yı devirmek için Haibat Han'a iş birliği yapmayı teklif etmiştir. Taraftarları, Haibat Han'ın bu teklifi kabul etmesinde kendisine ısrar etmelerine rağmen o, Haydar Mirza'ya bir adamını göndererek anlaşma teklifinde bulunmuştur. Haydar Mirza anlaşmayı kabul ederek Haibat Han'a büyük bir miktar para yollamış, bunun neticesinde de Haibat Han bölgeden ayrılmıştır.⁵⁸⁸

3.6. Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir'de Nurbahşiyye Tarikatına Karşı Tutumu

Haydar Mirza, Keşmir hâkimiyetinin ilk yıllarında halkın dinî görüşlerine saygılı ve hoşgörülü bir siyaset izlemiştir. Keşmir'de bu dönemde Sünniler, Şiiler, Sufiler ve Nurbahşiyye tarikatına mensup çok sayıda kişi yaşamaktadır. Haydar Mirza, bu ülkede kalıcı olabilmek ve bazı siyasî çıkarları nedeniyle Nurbahşiyye tarikatının destekçilerine karşı da özgür bir ortam sunmuştur. Hatta Nurbahşiyye tarikatından Regi Çak ve bazı Keşmirli yöneticileri kendi yanına çekebilmek için Şemseddin Irâkî'nin mezarını⁵⁸⁹ ziyaret etmiştir. Ancak Haydar Mirza, Regi Çak'ın ayaklanmasından sonra bu tarikata mensup olanlara karşı tutumunu değiştirmiştir. Bu süreçten sonra Keşmir'de barış ve huzuru sağlamak için din birliğinin olması gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Bu nedenle, atılacak ilk adım olarak Mevlâna Cemal ve Şeyh Ömer'in tavsiyeleri doğrultusunda, Keşmir topraklarında Nurbahşiyye tarikatını yasaklamıştır. Haydar Mirza Duğlat, ayrıca Irâkî'nin *el-Fıkhü'l-aḥvaṭ* adlı eserini Hindistan âlimlerine göndererek hakkında fetva istemiş, âlimler de söz konusu eserin zındıklığa meyilli ve bâtıl bir kitap olduğunu kendisine bildirmişlerdir. Daha sonraki süreçte Nurbahşiyye tarikatına karşı atılan adımlar daha ağır olmuştur. İlk olarak Şemseddin Irâkî'nin mezarı yıktırılmış,⁵⁹⁰ Nurbahşiyye

⁵⁸⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 136.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 229vd.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 288.

⁵⁸⁹ Şemseddin Irâkî'nin mezarı bugün Zadi-Bal denilen yerde bulunmakta ve Keşmir'deki Şiiler tarafından onun şahsında mezarı da koruma altında tutulmaktadır. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 202-203; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 284.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 47.

⁵⁹⁰ Öyle ki Şemseddin Irâkî'nin mezarı açılarak kemikleri çıkarılmış ve mezarı kullanılamaz hale getirilmiştir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 137.

tarikâtının önde gelen isimleri Hazret Rîşî, Sufî Davut ve Molla Hacib Hatib idam edilmiştir.⁵⁹¹

Onun, Nurbahşîyye mensuplarına karşı tavrının değişmeye başladığı dönemde Baltistan'a göç eden Şemseddin Irâkî'nin oğlu Şeyh Danyal da 1549 yılında Keşmir'e getirilerek hapse atılmıştır. Şeyh Danyal, 14 Mart 1550'de ilk üç İslâm halifesine karşı hakaret ettiği gerekçesiyle Gazi Habib, Gazi İbrahim ve Gazi Abdul Gaffur adındaki din âlimlerinin emriyle idam edilmiştir. Haydar Mirza Duğlat döneminde, Keşmir'de güvenli ve huzurlu bir ortam bulamayan bazı Nurbahşîyye mensupları Ladakh ve Baltistan gibi bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Onun, Nurbahşîyye mezhebine karşı verdiği çetin mücadele neticesinde, bu mezhebin Keşmir'de büyük ölçüde zarar gördüğünü söylemek mümkündür.⁵⁹²

3.7. Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir Hâkimiyetinin Sona Ermesi

Haydar Mirza'nın büyük kitleler tarafından sevilen, saygı duyulan, dindarlığıyla ünlenmiş Şeyh Danyal'ı idam ettirmesi büyük bir hata olmuştur. Molla Abdullah tarafından uyarılmasına rağmen Haydar Mirza, Şeyh Danyal'ın idamında ısrar etmiş; bunun Keşmir Sultanlığında istikrar ve güvenin sağlanması için gerekli olduğunu savunarak, onun tüm uyarılarını görmezden gelerek kararını uygulatmıştır. Ancak Haydar Mirza'nın, bu kararı Keşmir hâkimiyetinin sonunu hazırlamış, olaylar farklı bir yönde seyir alarak kendisine karşı ayaklanmaların önünü açmıştır. Şiiliği benimsemiş olan Malik İdi Raina ve Malik Muhammed Naci, dindaşlarına zulmetmeye başlamış olan Haydar Mirza'ya karşı düşmanlık beslemeye ve onu Keşmir'den uzaklaştırmaya karar vermişlerdir. Bunlar bir süre sonra Sultan Nazik Şah ve Hüseyin Magrey'i de kendi yanlarına çekmeyi başarmışlardır.

Haydar Mirza Keşmir hâkimiyetinin ilk yıllarında Keşmirli yöneticilere karşı saygılı davranmış ve onları yönetime ortak etmiştir. Ancak ilerleyen süreçte onlara tepeden bakarak, isteklerini görmezden gelmeye ve iktidarı elinde tutarak önemli makamlara kendi adamlarını getirmiştir. Onun değişen bu siyaseti, kendisine sadık biçimde hizmet eden Keşmirliileri de kendisine karşı cephe almaya ve onu devirmek için komplolar kurmaya sevk etmiştir.⁵⁹³

⁵⁹¹ Haydar Mirza Tarihi Reşîdî adlı eserinde bu konuya da değinmiştir. Bkz., *The Tarikh-ı-Rashîdî of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 434-437.

⁵⁹² Şeyh Danyal'ın naaşı taraftarları tarafından saklanarak Haydar Mirza'nın ölümünden sonra babası Şemseddin Irak'nın mezarına gömülmüştür. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 137-138.; Necdet Tosun, "Nurbahşîyye", *DİA*, C.XXXIII, s. 248.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 228-229.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 413.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 67.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 47.

⁵⁹³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 138.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 288-289.

Keşmir'in iç siyasetinde bu gelişmeler yaşanırken, Keşmir sınırına yakın bölgelerde çeşitli huzursuzluklar ortaya çıkmıştır. 1551 yılında Haydar Mirza, kuzeni Kara Bahadır komutasında, İdi Raina, Hüseyin Magre'nin de eşlik ettiği Bâbürlüler ve Keşmirlilerden oluşan bir orduyu bölgeye yollamıştır. Ordu Mankot⁵⁹⁴ adı verilen yere ulaştığında Keşmirli yöneticiler Bâbürlülere saldırmaya karar vermiştir. İlk olarak Kara Bahadır'ın ordusundan ayrılmışlar ve onların, Keşmir ile iletişim kurmalarını önlemek için küçük bir kuvveti Keşmir sınırında görevlendirmişlerdir. Keşmirli ertesi gün sabahın erken saatlerinde tepelerden ve dağlık bölgelerden hızla inerek Bâbürlü kuvvetlerine saldırmışlardır. Bâbürlüler gün ortasına kadar ciddi bir direniş göstermişler de ilerleyen saatlerde dirençleri kırılmış ve Keşmir birlikleri tarafından mağlup edilerek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

Bu mücadelede çok sayıda Bâbürlü öldürülmüş, hayatta kalanlar ise Punch'a giden yol üzerindeki kalelerden Barbal Kalesi'ne sığınmışlardır. Bunun üzerine İdi Raina, Hüseyin Magre, Naci Malik ve Khawaca Hacı komutasında 500 atlıdan oluşan bir kuvveti Barbal Kalesi'ni kuşatmakla görevlendirerek, kendisi de Punch'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Bölgedeki insanların kendilerine yardım etmeleri neticesinde Keşmirli, Bâbürlülere karşı sayıca üstün hale gelmişlerdir. Bu durumu gören Bâbürlü ordusu komutanı Kara Bahadır'ın, onlara karşı savaşma cesareti kırılmış ve Keşmirliyle barış yapmaya karar vermiştir.

Kara Bahadır Han, Keşmirli ile müzakere etmek için yanında birkaç adamıyla sığınmış olduğu Barbal Kalesi'nden ayrılmış, fakat yolda Keşmir birlikleri tarafından saldırıya uğramıştır. Kalede kalan diğer Bâbürlüler, onların saldırıya uğradıklarını gördüklerinde kaçmayı başarmışlar ve Gakhar ülkesine sığınmışlardır. Bunlar Keşmirli tarafından takip edilmelerine rağmen kurtulmuşlardır. Ancak Kara Bahadır'ın yanında bulunanların bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da esir alınmıştır. Esir alınanlar Punch'ta karargâh kurmuş olan İdi Raina'nın yanına götürülmüşlerdir. İdi Raina'nın huzuruna çıkarılan Kara Bahadır, Kutb Ali Koka ve Muhammed Nazar hapsedilmiştir. Elde ettiği bu zaferden sonra İdi Raina, Naushahra'da bulunan Devlet Çak'a haber göndererek kendisine katılmasını istemiştir. Bu haber üzerine Devlet Çak hemen yola çıkmış ve İdi Raina'nın birliklerine katılmıştır. Kısa sürede çok sayıda taraftar kazanan İdi Raina ve Devlet Çak, Srinagar'a doğru ilerlemeye başlamışlardır.

Haydar Mirza son gelişmeleri haber aldığı anda büyük bir endişeye kapılmıştır. Bir Bâbürlü garnizonunun korumasında ailesini Andarkot Kalesi'nde bırakarak, İdi Raina'ya karşı harekete geçmiştir. Ancak tam bu sırada Baltistan, Ladakh ve Pakhli eyaletlerinde eş zamanlı

⁵⁹⁴ Punch eyaletine bağlı bir köy ve kaledir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 138.

ciddi ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu eyaletlerde görevli bulunan Bâbürlü valilerinden Molla Kasım ve yanındakiler öldürülmüş, Molla Baqi ise kaçmayı başarak Haydar Mirza'nın birliklerine katılmıştır. Pakhli'de yaşanan isyanda ise Abdullah Semerkandî, asiler tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Abdullah Semerkandî bu sırada Kara Bahadır ve adamlarının başına gelenleri öğrenmiş ve vadiye çekilmeye karar vermiştir. Fakat henüz Baramula'ya ulaştığında Keşmirililer tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Benzer şekilde Kishtwar eyaletinde olayları bastırmakla görevlendirilen Koka Mir, yaklaşık 1.500 kişiden oluşan askerî birliğiyle yenilgiye uğratılmış ve öldürülmüştür. Farklı bölgelerden gelen bu kötü haberler üzerine Haydar Mirza, Srinagar'a doğru hareket etmiştir. Amacı yanında küçük bir kuvvet olmasına rağmen Keşmirililer üzerine ani bir gece saldırısı düzenlemektir. Yardımcıları ve askerleri onu bu tehlikeli girişimden vazgeçirmeye çalışmışsalar da Haydar Mirza, onlara aldırmayarak yerine kardeşi Abdurrahman'ı bırakarak, sekiz yüz kişilik atlı bir birlikle düşman üzerine saldırı başlatmıştır. Keşmir birliklerinin bulunduğu kalenin yakınlarına ulaştığında yanına otuz adamını alarak kaleye doğru ilerlemiştir. Kaleye ulaştığında askerlerinin çoğu kendisini terk etmiş sebebiyle yanında yalnızca yedi askeri kalmıştır. Kaleye girmeye çalışan Haydar Mirza, aldığı bir ok darbesi sonucunda hayatını kaybetmiştir. (Ekim 1551)⁵⁹⁵ Haydar Mirza'nın ölümü hakkında dönemin kaynaklarında farklı ifadeler yer almaktadır.⁵⁹⁶

Haydar Mirza'nın cenazesi günün ilk ışıklarında bulunduğu Hüseyin Magrey ve Seyyid Muhammed Beyhakî'nin emriyle Srinagar'da, Sultan Zeynel Abidin'in mezarının yanına gömülmüş ve bir ay boyunca burada koruma altında tutulmuştur. Andarkot Kalesi'nde kalan Bâbürlülerin diğer kısmı da Haydar Mirza'nın ölüm haberi üzerine kaleden kaçmaya karar vermişlerdir. Fakat kale, Keşmirililer tarafından kuşatma altına alınmıştır. İki taraf arasında üç gün boyunca devam eden mücadelenin ardından Haydar Mirza'nın eşi, Mirza'nın ölümü nedeniyle bu süreçten sonra Keşmirililer ile savaşmanın faydasız olduğunu görerek

⁵⁹⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 138-140.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 374.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 232-233.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.; A. Z. V. Togan, "Haydar Mirza", *İA*, C.V. I, s. 388.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 289.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 67.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 48.; F.M. Hassnain, *A Cultural History of Kashmir & Kishtawar*, New Delhi 1992, s. 62.

⁵⁹⁶ Bu döneme dair kaynaklarda Haydar Mirza'nın ölümü farklı şekillerde ele alınmaktadır. Tabakat-ı Akbari bu konuda en güvenilir kaynak olarak kabul edilmektedir. Buna göre Haydar Mirza Duğlat, kendi ordusunda görevli askerlerden biri olan Şah Nazar tarafından kazara atılan bir okla vurularak hayatını kaybetmiştir. 1552 yılında Keşmir'de basılmış bir paradan da yola çıkılarak bu ayaklanmanın dönemin Suri kralları tarafından düzenlenmiş olması da muhtemeldir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 141.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 233-234.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabakat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 718.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 413.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s.604-605.

onlarla barış yapmaya karar vermiştir. Barış görüşmesi yapmak ve teslim şartlarını belirlemek üzere Bâbürlüler adına Amir Han görevlendirilmiştir.

Düşmanlıkları sürdürmek isteyen Keşmir ileri gelenlerinin aksine, Hüseyin Magrey iki taraf arasındaki görüşmelerin ılımlı bir havada geçmesini sağlamıştır. Onun bu konudaki çabaları neticesinde taraflar arasında anlaşmaya varılmıştır. İlk olarak Kara Bahadır ve diğer Bâbürlüler hapisten çıkarılarak serbest bırakılmışlardır. Keşmirli, Haydar Mirza'nın ailesine ve diğer Bâbürlülere zarar vermeyeceklerine dair taahhütte bulunmuşlardır. Anlaşmanın ardından Andarkot Kalesi'nde bulunanlar, buradan alınarak Srinagar'a getirilmişler ve kendilerine saygılı bir şekilde muamele edilmiştir. İlerleyen süreçte de bunlar Kaşgar'a gönderilmişlerdir.⁵⁹⁷

Haydar Mirza Duğlat, karakteri ve askerî nitelikleri bakımından Bâbür Şah'a benzemektedir. Bâbür Şah gibi maceracı bir ruha sahip olan Haydar Mirza, cömert, sevecen, korkusuz bir savaşçı ve iyi bir askerdir. 1540 yılında Keşmir'i ele geçirdiğinde kendini bu ülkenin sultanı ilan etmek yerine Hümayun adına burayı idare etmiş ve Nazik Şah'ın sultanlığını devam ettirmesine izin vermiştir. O, 1545 yılında Hümayun, Kabil ve Kandahar'ı ele geçirdiğinde Keşmir'de onun adına hutbe okutarak, adına para bastırmıştır. Hatta Hümayun'u Keşmir'e davet etmiş, bu bölgenin Hindistan'ın istilasında ve yeni fetihlerde bir üs olarak kullanılabileceğini ona bildirmiştir.⁵⁹⁸

Haydar Mirza, Keşmir hâkimiyetinin ilk zamanlarında bu ülkeyi adaletle yönetmiştir. Sultan Zeynel Abidin'in saltanatı döneminde, Keşmir Sultanlığına bağlı eyaletleri yeniden ele geçirmiş, tarım, ticaret ve sanayiye teşvik etmiştir. Ancak daha sonra Keşmirli yöneticilerle ilişkileri bozulmaya başlamış ve Keşmir köylülerini, Bâbürlülerin zorba davranışlarından korumakta zorlanmıştır. Onun saltanatı döneminde Keşmir'in, İran ve Türkistan'daki ülkeler ile ticari faaliyetleri artmış ve Keşmirli, Keşmir'in ekonomik refahı gelişmiştir. Keşmir'in diğer orta çağ hükümdarlarından farklı olarak Haydar Mirza, Keşmir'in sanat ve kültürünün tanınması için çaba gösteren bir yöneticiydi. Bu bakımdan Haydar Mirza Duğlat, Sultan Zeynel Abidin'in icraatlarını incelemiş ve onun yolundan gitmeye çalışmıştır.

O, dünyanın farklı yerlerinden sanatçıları ve zanaatkârları Keşmir'e getirerek, sürekli iç savaşlarla yok olma tehdidi altındaki Keşmir'in sanat ve kültürünü yeniden canlandırmıştır.

⁵⁹⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 141-142.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 373.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 718.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 289.

⁵⁹⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 142.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule in Kashmir (1320-1819)*, s. 225.

İlim adamlarını ve âlimleri himaye etmiş ve ülkenin farklı yerlerinde okullar açtırarak, çocukların eğitimi için her köye öğretmenler gönderilmesini sağlamıştır. Srinagar’da kışın ibadet yerlerini sıcak tutan ve hamamları olan camiler inşa ettirmiştir. Böylece kışın en soğuk günlerinde bile insanlar, buralarda ibadetlerini yaparak dinlenebilmişlerdir. Kamu hizmetlerinin iyileştirilmesini sağlamış, kamu binalarına yeni tipte pencereler ve kapılar takılmasını istemiştir. Bunların yanı sıra Keşmir’de muhteşem yapılar ve Andarkot’ta çeşitli güzellikte bahçeler inşa ettirmiştir.

Çok yönlü bir lider ve iyi bir asker olan Haydar Mirza’nın, edebi yönü de gelişmiştir. O, güzel sanatlar ve resme olan ilgisinin yanında çeşitli el işlerinde oldukça yeteneklidir. Büyük bir müzik aşığı olan Haydar Mirza, Keşmir’de çeşitli müzik aletlerinin tanınmasında etkili olmuştur. Onun döneminde çok sayıda yetenekli müzisyen, Keşmir sarayında bulunmuştur. Bunun yanı sıra iyi bir şair olan Haydar Mirza, çok sayıda Türkçe ve Farsça şiir kaleme almıştır. Edebiyatın farklı dallarında yetenekli biri olarak, Farsça kaleme aldığı *Tarih-i Reşidi*⁵⁹⁹ adlı eserini de Keşmir’de yazmıştır.⁶⁰⁰

Haydar Mirza Duğlat, Keşmir’de Sünniliğin yayılmasını kolaylaştırmak için Şiiliği ve Şii mezhebini yasaklamıştır. Bununla da yetinmeyerek, Hindistan ulemâsından Nurbahşiyye tarikatının öğretilerini benimseyenlerin kafir olduklarını, bu inançlarında ısrar etmeleri ve Ebu Hanife’nin öğretilerini kabul etmeyi reddetmeleri hâlinde onların öldürülmelerinin de uygun ve yasal olduğu yönünde bir karar alınmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda onlara zulmetmeye ve önderlerinin çoğunu öldürmeye başlamıştır. Bununla beraber Sufilerin de ahlaksız bir yaşam sürdürdükleri, haram şeyler yiyip-içtikleri, zamanlarının çoğunu rüyaları yorumlayarak kerametler göstermekle geçirdiklerini gerekçe göstererek, Sufilerin bağlı oldukları çeşitli tarikatları da yasaklamak yolunda adımlar da atılmıştır. Haydar Mirza bu şekilde Keşmir’deki her Müslümanı Sünni inancına uymaya zorlamıştır.⁶⁰¹ Fakat onun bu yoldaki çabaları kısa süreli olarak başarılı olmuşsa da nihayetinde Keşmirli yöneticilerin ona karşı tepkilerinin gün yüzüne çıkmasına ve onu, Keşmir iktidarından uzaklaştırmak için ortak hareket etmeye yönlendirmiştir.

⁵⁹⁹ The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haydar Dughlat, *A History of the Moghuls of Central Asia*, London 1895, s. 1898; Enver Konukçu, “Haydar Mirza”, s. 29-30.

⁶⁰⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 142-143.; Enver Konukçu, “Haydar Mirza”, s. 29.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 373-374.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 234vd.; A. Z. V. Togan, “Haydar Mirza”, *IA*, C.V. I, s. 388.

⁶⁰¹ Şemseddin Irâkî’nin, Keşmir’e geldiği 1487 yılından itibaren uzun yıllar boyunca Keşmir siyasetinde belirleyici bir rol oynayan Hindu-Müslüman çatışmasına şimdi de Sünni-Şii çatışması da eklenerek Keşmirli için durum içinden çıkılmaz bir hal almaya başlamıştır. Çünkü ülkede yaşanan her olumsuz gelişme doğrudan Keşmir halkını etkilemektedir. Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 65.

Haydar Mirza Duğlat, Keşmir’de kaldığı yıllar boyunca kendisini sürgünde hissederek yaşamış ve kendi ülkesine hasret duymuştur. Keşmir’e hâkim olduğu yaklaşık on bir yıllık dönemde, Kaşgar’da bulunan akrabaları ve dostlarıyla iletişimi sürekli devam etmiştir. Keşmir’i kendi ülkesi ve kendini de Keşmirîliler ile özdeşleştirememesi kısa süren iktidarında belirleyici rol oynamıştır. Keşmir insanına karşı kibirli tutumu, onların sevgisini kazanmak için çaba sarfetmesini engellemiştir. Bunun neticesinde de Bâbürlülerin desteğini daha fazla kazanarak onları önemli görevlere getirmeye başlamıştır. Keşmirîlileri saltanattan uzak tutma çabaları sonucunda Haydar Mirza Duğlat, Keşmir Sultanlığında kendi iktidarının çöküşünü bir anlamda kendisi hızlandırmıştır. Uygulamış olduğu politikalar onun hem makamına hem de canına mal olmuştur.⁶⁰² Onun ölümüyle Keşmir’de, Duğlatların hâkimiyeti de sona ermiş ve Keşmir Sultanlığı yeniden Sevati (Swat) Hanedanlığı tarafından ele geçirilmiştir.⁶⁰³

4. ŞAH MİR (MİRZA) HANEDANLIĞININ SONA ERMESİ

4.1. Haydar Mirza Duğlat’ın Hâkimiyeti Sonrası Siyasî Gelişmeler

Haydar Mirza’nın, Keşmir hâkimiyeti döneminde iktidarda olan Sultan Nazik Şah, onun ardından da saltanatını sürdürmüştür.⁶⁰⁴ Fakat vezaret makamındaki İdi Raina, sultanlığın asıl yöneticisi konumundaydı. İdi Raina, diğer Keşmirîli yöneticilerin de güven ve saygısını kazanmakta gecikmemiştir. O, Haydar Mirza’nın saltanatında baskı altında tutulan ve ekonomik bakımdan zorluk içindeki Çak Hanedanlığına karşı oldukça cömert davranmıştır. Çak ailesine mensup pek çok kişi bu dönemde Keşmir’in çeşitli bölgelerinde üst düzey yöneticiliklere getirilmiştir.⁶⁰⁵

1552 yılının ortalarında Afgan yöneticilerden Haibat Han Niyazi, Keşmir’i istila etmek için yeniden harekete geçmiştir. Bunun üzerine İdi Raina, Devlet Çak ve Hüseyin Magre’nin de aralarında olduğu Keşmir ordusu ve Haibat Han Niyazi’nin ordusu Banihal’de karşı karşıya gelmişlerdir. İki taraf arasında günün ilk ışıkları ile başlayan mücadele gün batımına kadar aralıksız ve şiddetli çatışmalar şeklinde devam etmiştir. Özellikle Haibat Han’ın karısı Bibi

⁶⁰² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 143-144.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 374-375.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 413.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 289.

⁶⁰³ Enver Konukçu, “Haydar Mirza”, s. 29.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 289.

⁶⁰⁴ Bu Nazik Şah’ın, Keşmir Sultanlığında üçüncü saltanat dönemidir. S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 289.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 240.

⁶⁰⁵ İdi Raina’nın vezirliğinde, Devlet Çak Divasar, Gazi Çak Vihi, Yusuf Çak ve Bahram Çak Kamraj’ın yöneticiliğine getirilmişlerdir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 145.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 67.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 240.

Rabia'nın olağanüstü çabalarına rağmen, Afganlar yenilgiye uğramaktan kurtulamamıştır. Haibat Han, Bibi Rabia ve Şahbaz Han başta olmak üzere çok sayıda Afganlı yönetici öldürülmüş,⁶⁰⁶ Keşmir Sultanlığı yeni bir iç savaşa sürüklenmiştir. Afganların istila girişiminden önce Srinagar'da, İdi Raina ve Devlet Çak arasında nüfuz mücadelesi başlamıştır.

Şii din adamlarından Baba Halil'in girişimleri sonucunda, İdi Raina ve Devlet Çak arasında bir ateşkes yapılarak barış dönemine girilmiştir. Bu tarihlerde Afgan lider Şir Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Selam Şah, Keşmir'de yaşananları yakından takip etmeye başlamıştır. Onun Keşmir topraklarına yönelik istilaları, Devlet Çak komutasındaki Keşmirli ordusu tarafından başarısızlıkla neticelenmiştir. Selam Şah'ın mağlup edilmesinden sonra Devlet Çak, İdi Raina karşısında daha güçlü konuma gelmiş ve etrafında destekçiler de gün geçtikçe artmaya başlamıştır. 1552 yılının sonlarına doğru İdi Raina, Devlet Çak'ın nüfuzuna son vermek için harekete geçmiştir. Fakat Devlet Çak başarılı bir hamle yaparak, onun en yakın destekçilerinden Hüseyin Magre ve Seyyid İbrahim'i esir almıştır. İdi Raina yanında, Yusuf Çak ve Magrey ailesine mensup destekçileriyle birkaç gün sonra Devlet Çak'a karşı saldırmıştır. Ancak onlar saldırıya geçmeden Devlet Çak, Celum Nehri'ni geçerek İdi Raina'yı yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgide hayatını kaybeden İdi Raina'nın yerine Devlet Çak vezirlik görevine getirilmiştir. 1552 yılının sonlarına doğru Keşmir Sultanlığında yeni bir taht değişikliği yaşanmıştır. Sultan Nazik Şah, Keşmir ileri gelenleri tarafından tahtan indirilmiş ve Haydar Mirza'nın Keşmir hâkimiyetinden önce kısa bir süre hüküm süren Muhammed Şah'ın oğlu İbrahim Şah⁶⁰⁷ iktidara getirilmiştir. Nazik Şah, iktidarına son verildikten sonra kendisinde mücadele gücü bulamayarak Pencap'a çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁰⁸

Sultan İbrahim Şah'ın saltanatı döneminde Devlet Çak'da, Keşmir siyasetinde gittikçe konumunu güçlendirmiştir. Onun iktidardaki bu yükselişi Keşmir Sultanlığında otuz yıldan fazla sürecek olan Çak Hanedanlığının da yükselişinin başlangıcını oluşturmaktadır. Çak'lar, Keşmir'e Kral Suhedava'nın saltanatı döneminde gelmiş ve Sultan I. Şemseddin'in saltanatı sırasında ön plana çıkmaya başlamışlardır. Ancak Sultan Muhammed Şah dönemine kadar

⁶⁰⁶ Bu savaşta öldürülen Afganlıların önde gelenlerinin kafası Keşmirli yöneticiler tarafından İslâm Şah'a gönderilmiştir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 145.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 289.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 241.

⁶⁰⁷ Firişte, İbrahim Şah'ın Sultan Nazik Şah'ın oğlu olduğunu belirtse de bu doğru değildir. Devlet Çak'ın Keşmir yönetiminde etkin olduğu bu dönemde Çak Hanedanlığına düşman birini tahta çıkartması beklenemez. Bu bilgiden de yola çıkılarak İbrahim Şah'ın, Muhammed Şah'ın oğlu olduğu kabul edilmektedir. Burada bahse konu olan İbrahim Şah 1528-29 yılları arasında Keşmir Sultanlığında hüküm süren kişidir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 146.

⁶⁰⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 145-146.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 289.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 241-242.

sultanlığın yönetiminde etkin rol oynadıkları söylemek mümkün değildir. Zaman içerisinde Keşmir'in önde gelen toprak sahibi aileleri ve yönetici hanedanları ile evlilikler yoluyla ittifaklar kurarak güçlerini arttırmışlar, nihayetinde azim ve cesaretleriyle rakiplerini saf dışı bırakarak Keşmir siyasetinde söz sahibi olmuşlardır. Haydar Mirza Duğlat, Keşmir'de Hanefilik dışında hiçbir mezhep ve inanın kabul edilemeyeceğini anlayışıyla başta Şiilik olmak üzere Nurbahşiiye ve çeşitli Şii tarikatları yasaklamıştır. Ancak Devlet Çak, öncelikle bu yasağa son vermiş, insanların istedikleri dine inanmakta özgür olduklarını ve hiç kimsenin inanışları dolayısıyla baskı altında tutulmayacağını ilan etmiştir.⁶⁰⁹

Bu sıralarda uzun süredir Keşmir hâkimiyetinde bulunan Ladakh ile Keşmir Sultanlığı arasında bazı anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Ladakh hükümdarı uzun süredir ödemesi gereken vergiyi ödememiştir. Bu nedenle Devlet Çak, İbrahim Çak ve Gazi Çak'ın oğlu Haydar Çak'ı Ladakh'ın istilasıyla görevlendirmiştir. Bu sırada Habib Çak'ın, Ladakh'ı ele geçirdiği haberi alınmıştır. Bu başarı Habib Çak'a önemli bir güç kazandırmıştır. Devlet Çak, Çak Hanedanlığı içinde kendisine rakip olarak ortaya çıkan bir grubu yanına çekebilmek için, İdi Raina'ya taraftar oldukları gerekçesiyle hapsedtiği Hüseyin Magre ve Seyyid İbrahim'i serbest bırakmıştır. Ancak buna rağmen ailesindeki kişiler, bazı çıkarıcılar tarafından kendisine karşı kışkırtılmışlardır. 1555 yılının sonlarına doğru Devlet Çak ile Çak Hanedanlığının önde gelenlerinden Gazi Çak arasında iktidar mücadelesi şiddetlenmiştir. Nihayetinde Gazi Çak ve Devlet Çak arasındaki mücadelede, Devlet Çak öldürülerek vezirlik görevine Gazi Çak getirilmiştir. Bu dönemde Sultan İbrahim Şah tahtan indirilerek kardeşi İsmail Şah başa geçirilmiştir.

1556 yılının ilkbaharında Nusret Çak ve Yusuf Çak'ın başında olduğu bir grup Keşmirli yönetici, Gazi Çak ve kardeşi Hüseyin Çak'ı ortadan kaldırmak amacıyla ittifak kurmuştur. Gazi Çak bu durumu haber almış ve onların saldırısına karşı hazırlıklara başlamıştır. Habib Çak'ın da Gazi Çak'a karşı olanların yanında yer aldığı mücadelenin kazananı Gazi Çak olmuştur.⁶¹⁰

Bu mücadeleden kısa bir süre sonra Gazi Çak'ın kardeşi Shankar Çak, Behram Çak ve Fatih Çak, Sopur'da yeni bir ayaklanma başlatmıştır. Gazi Çak hızla onlara karşı harekete

⁶⁰⁹ Devlet Çak, Keşmir'de üç türbe inşa ettirmiştir. Bunlardan biri Şeyh Daynal için yaptırılmış ve cenazesi bulunduğu yerden alınarak oraya gömülmüştür. Bir diğeri Haydar Mirza'nın saltanatı döneminde tahrip edilen Şemseddin İrâkî'nin mezarı üzerine yaptırılmıştır. Burası Şemseddin'in soyundan gelenler ve darüşşifa hizmetlilerinin bakımı için vakfedilmiştir. Sonuncusuna ise Baba Ali Naccar'ın naaşı getirilerek defnedilmiştir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 147.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 242.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 48.

⁶¹⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 147-148.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 289-290.

geçerek ayaklanmayı bastırmıştır. Behram Çak kaçmasına rağmen bulunarak Srinagar'a getirilmiş ve öldürülmüştür. İbrahim Çak'da kısa sürede ele geçirilerek idam edilmiş, Shandar Çak ve Fatih Çak ise kaçmayı başarmıştır. Bu karışıklık ortamından faydalanan Yusuf Çak, hapsedildiği yerden kaçmıştır.⁶¹¹

Keşmir Sultanlığında Devlet Çak'ın ardından vezirlik görevine getirilen Gazi Çak, Sultan İbrahim Şah'ın tahtan indirilmesinde ve onun yerine Muhammed Şah'ın diğer oğlu İsmail Şah'ın getirilmesinde etkili olmuştur.⁶¹²

4.2. Şah Mirza Hanedanlığının Son Hükümdarı Sultan Habib Şah (1557-1561)

Gazi Çak'ın, Keşmir Sultanlığında iktidara müdahalesi bununla da kalmayarak, 1557 yılında Sultan İsmail Şah'ın da ölümüyle onun oğlu ve aynı zamanda kendi yeğeni olan Habib Şah'ı Keşmir sultanı ilan etmiştir. Ancak bir süre sonra Çak Hanedanlığı mensupları başlarında Gazi Çak olmak üzere Keşmir tahtında kendi soylarından olmayan sultanları tutmak yerine saltanat iddiasında bulunmaya başlamışlardır. Gazi Çak, Keşmir Sultanı Habib Şah'ı çeşitli bahaneler öne sürerek ve yetersizlikle suçlayarak tahtan uzaklaştırmıştır. Sultan Habib Şah, Çak Hanedanlığına karşı herhangi bir mücadeleye girme cesaretinde bulunamamıştır. Nihayetinde 1561 yılında bir toplantı esnasında Ali Çak, kardeşi Gazi Çak'ı Keşmir sultanı olarak ilan etmiştir.

Keşmirli soylular da Gazi Çak'ı yeni sultanları olarak selamlayarak tahta geçişini onaylamışlardır. Sultan Habib Şah'ın tahtan indirilmesiyle Gazi Çak, Keşmir Sultanlığının başına geçmiştir. Onun saltanatı ele geçirmesiyle Keşmir'de, Şah Mirza Hanedanlığına mensup sultanların egemenliği sona ermiş⁶¹³ ve Çak Hanedanlığının iktidarı resmen başlamıştır.⁶¹⁴

5. ÇAK HANEDANLIĞI DÖNEMİ (1561-1589)

5.1. Gazi Şah Çak Dönemi (1561-1563)

Gazi Şah Çak, 1561 yılında Keşmir'de Çak Hanedanlığının iktidara gelen ilk temsilcisi olarak tahta çıktığında, iktidarının başlarında sağduyulu ve ihtiyatlı bir yönetim anlayışı takip

⁶¹¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 149.

⁶¹² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s.3 75.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 151.

⁶¹³ Şah Mirza Hanedanlığı 1346-1561 yılları arasında yaklaşık 215 yıl devam eden Keşmir Sultanlığı saltanatları böylece sona ermiştir. Aslında Sultan Zeynel Abidin'in ölümüyle 1470 yılından itibaren Keşmir siyasetindeki rolleri azalmaya başlamıştı. Zeynel Abidin'in ardılları zayıf ve güçsüz yöneticilerdi. Şah Mirza'nın torunları Keşmir Sultanlığında ismen tahta bulunuyorlardı. S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 290.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 67.

⁶¹⁴ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 375-376.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 151.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 290.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 244.245.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 49.

etmiştir. O, tüm dikkatini ilk olarak Keşmir topraklarındaki çeşitli komploları önlemek ve bunları ortadan kaldırmaya yöneltmiştir. Keşmir Sultanlığının mali durumunu yakından takip ederek çeşitli tedbirler almıştır. Bu dönemde Keşmir hazinesi, başta siyasî faktörler olmak üzere çeşitli sebeplerle boşalmış vaziyetteydi. Gazi Çak ülkede barış ortamını sağlamış ve daha önce Keşmir hâkimiyetinde bulunan Skardu, Gilgit, Kishtwar ve Pakhli gibi eyaletlerin bazılarını tekrar ele geçirerek, bu eyaletlerin yönetimine zeki ve yetenekli valiler atamıştır.⁶¹⁵

Keşmir Sultanlığında kronik bir problem hâline gelen iç çekişmeler ve ayaklanmalar güçlü bir hükümdarlık sergileyen Gazi Çak'ın saltanatı döneminde de sürdürmüştür. O, Keşmir tahtına geçtikten kısa bir süre sonra akrabalarından Nusret ve Yusuf Çak yeni bir ayaklanma girişimi başlatmışlardır. Gazi Çak bu isyan girişimini acımasız bir şekilde bastırmayı başarmıştır. Bu olaydan sonra ise Şems Raina, Gazi Çak'a karşı Bâbürlü hükümdarı Hümayun'dan yardım istemek için yola çıkmıştır.

Şems Raina, Delhi'ye ulaştığı gün Hümayun'un hayatını kaybettiğini öğrenmiştir. (24 Ocak 1556) Bunun üzerine Keşmirli soylular, Hümayun'un en yakın adamlarından olan Ebul-Ma'ali'ye başvurmaya karar vermişlerdir. Ancak Hümayun'dan sonra başa geçen oğlu Ekber Şah (1542-1605), Ebul-Ma'ali'nin hapsedebilmesini emrederek onu Lahor'a göndermiştir. Ebul-Ma'ali, Lahor'dan Gakkar topraklarına sığınmıştır. Fakat burada da hapsedilmiş ve kısa bir süre sonra Yusuf Çak'ın yardımıyla Naushahra'ya kaçmayı başarmıştır. Orada Fatih Çak ve Şems Raina başta olmak üzere Keşmirli yöneticilerle Gazi Çak'a karşı ittifak kurmuştur. Ebul-Ma'ali 1558 yılında 300 Bâbürlü ve 800 Keşmirliден oluşan bir kuvvetle Keşmir'e girerek Patan adı verilen mevkide karargâh kurmuştur. Gazi Çak bu gelişme üzerine, Nusret Çak ve Seyyid İbrahim'i tutuklu bulundukları yerden serbest bırakarak düşmana karşı harekete geçmiştir. İki taraf arasında sabahtan gün batımına kadar devam eden şiddetli çatışmaların ardından Bâbürlüler mağlup edilmiştir. Şems Raina ele geçirilerek idam edilirken, Bâbürlülerin bir kısmı esir alınmış, bir kısmı da öldürülmüştür.⁶¹⁶

⁶¹⁵ Gazi Çak'ın bu konudaki karakterini ortaya koyması bakımından şu örnek oldukça dikkate değerdir. Bir gün oğlu Haydar Han'ın, hizmetçilerinden birisinin meyve bahçesinden meyve çaldığını gördüğü zaman onun ellerinin kesilerek cezalandırılmasını emretmiştir. Bu olaydan sonra oğlu ile arası bozulmuş ve oğlu kendisine karşı tavrı almıştır. Gazi Çak, kardeşi Malik Muhammed'den onu uyarmasını istemiştir. Ancak Haydar Han, amcasına saldırmış ve onun ölümüne sebep olmuştur. Gazi Çak, oğlunun tutuklanmasını emretmiş ve kısa süren bir yargılama sürecinden sonra ise idam edilmesi kararını vermiştir. Öyle ki Gazi Çak, halkını dehşete düşürmek ve uyarmak amacıyla oğlunun naaşının yedi gün boyunca darağacında sergilenmesini ve daha sonra da bir nehre atılmasını emretmiştir. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 376.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 153.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 250.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", s. 835.

⁶¹⁶ Bu dönemin Keşmir kaynaklarına göre her iki taraftan da yaklaşık 4.000 kişi hayatını kaybetmiş ve 1.700 Bâbürlü bu çatışmada esir alınmıştır. Ancak bunlar abartılı rakamlardır. Bu dönemde Ebul-Ma'ali'nin yanında sadece 300 Bâbürlü bulunmaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 149-150.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 251-253.

1560-61 yılında Keşmirli yöneticiler, Fatih Çak ve Lohar Çak önderliğinde yeni bir ayaklanma başlatmışlardır. Gazi Çak isyanı bastırması için kardeşi Hüseyin Çak'ı görevlendirmiştir. Bu sırada kış ciddi manada bastırması ve asilerin çoğu olumsuz hava koşulları sonucunda hayatını kaybetmiştir. Geride kalanlar ise Kishtwar'a çekilerek Hüseyin Şah'a teslim olmuşlardır. Hüseyin Şah, Gazi Çak adına onlarla görüşmüş ve affedilmelerini sağlamıştır.⁶¹⁷

Gazi Çak, elde ettiği bu başarının ardından Nusret Çak'ı elçi olarak Ekber Şah'a yollamıştır. Nusret Çak, Ekber Şah'ın en yakın adamlarından Bayram Han⁶¹⁸ tarafından karşılanmıştır. Bu tarihlerde Ekber Şah, Gazi Çak'a karşı Keşmir soylularından Kara Bahadır aracılığıyla yardım talebi almıştır. Ekber Şah bunu memnuniyetle kabul etmiş ve daha önce Keşmir topraklarındaki tecrübesi sebebiyle, Kara Bahadır'ı büyük bir kuvvetle Keşmir'in ele geçirilmesi için görevlendirmiştir. Kara Bahadır emrindeki birlikle, 1560 yılının yaz aylarında Naushahra üzerinden Keşmir'e doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak Keşmirli yöneticilerden söz verdikleri yardımı görememiştir. Aksine bu sırada Punch'da bulunan Fatih Çak ve Lohar Çak, Gazi Çak'ın yanında yer aldıklarını bildirmişlerdir. Aynı şekilde Nusret Çak'ta yaklaşan Bâbürlü tehdidine karşı Gazi Çak'a bir mektup yollayarak, onlara taraf olmadığına dair kendisine bilgi vermiştir.

Kara Bahadır'a, Keşmir'in istilasında yardım edecekleri sözünü veren Keşmirli yöneticiler, onun emrindeki birliğin az sayıda olması ve girecekleri bir mücadeleden mağlup ayrılacaklarını düşünerek geri adım atmışlardır. Onların bu tutumunun sonucu olarak Kara Bahadır'ın da Keşmir'i ele geçirebileceği yönündeki cesareti kırılmış ve bulunduğu mevkiden daha fazla ileri gidememiştir. Gazi Çak bu gelişmeye rağmen Bâbürlü kuvvetlerine karşı harekete geçmekte gecikmemiştir. Kara Bahadır komutasındaki Bâbürlüler, Keşmir ordusu karşısında bozguna uğramış ve Kara Bahadır, Agra'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Keşmir kronikleri Gazi Çak'ın savaştan önce askerlerine ele geçirdikleri her bir Bâbürlü için ödül vereceğini duyurmuştur. Bu durum Keşmir askerleri arasında büyük bir sevinçle karşılanmış ve dönemin kaynaklarının ifadesine göre yaklaşık 700 Bâbürlü bu şekilde ele geçirilerek Gazi

⁶¹⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 151.

⁶¹⁸ Bayram Han, Baharlı Türkmenlerindendir ve Şii'dir. Hümayun, İran topraklarına sığındığı zaman Bayram Han'da onunla gitmiştir. Hindistan'daki mücadele ortamında Şir Şah'ın eline düşmüşse de kurtulmayı başarmıştır. Gücerat'a gitmiş ve Hümayun, Sind'den çekilmeden onun birliklerine katılmıştır. Bu tarihten sonra Bayram Han, Hümayun'un en önemli adamı ve akıl hocası konumuna yükselmiştir. Bayram Han, Bâbürlülerin Hindistan'daki ikinci kuruluşlarının en önemli isimlerinden biri olmuştur. Bayram Han hakkında daha geniş bilgi için bkz. H. Beveridge, "Bayram Han", *IA*, C.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 422-423.; Gülbeden Begüm, *Hümayunname*, (Farsçadan Neşreden Abdürreb Yelgar & Eymen Manyas), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 90.; Halis Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hint-Türk İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941, s. 62.

Çak'a teslim edilmiştir. Gazi Çak elde ettiği bu zaferin ardından, Srinagar'a döndüğünde ele geçirilen düşman askerinin kafataslarından büyük bir yapı inşa ettirmiştir.⁶¹⁹

Gazi Çak hükümdarlığının yanı sıra bir şairdi. Yaşamı boyunca tutumlu bir hayat sürdürmeye çalışmıştır. Cüzzam hastalığına yakalanan Gazi Çak, hastalığının ilerlemesi ve zaman içerisinde görme yetisini kaybetmesi sebebiyle kardeşi Nasır-ed-Din Hüseyin Çak lehine tahtan çekilmek zorunda kalmıştır. Saltanattan ayrıldıktan kısa süre sonra yeniden hükümdar olmak için harekete geçmişse de Nasır-ed-Din Hüseyin Çak tarafından mağlup edilmiş, 1567 yılında da hayatını kaybetmiştir.⁶²⁰

Gazi Çak, ilk olarak babası Kazi Çak'ın yanında on sekiz yaşında askerlik görevine başlamış, onun tüm savaşlarında emrinde bir asker olarak yanında bulunmuştur. Babasının ölümünden sonra ailesi olan Çak Hanedanlığından kıdemli kişilerin yanında yetişmiş ve tecrübe kazanmıştır. Sahip olduğu yetenekleriyle aile üyelerinin saygısını kazanmakta gecikmemiş ve Devlet Çak'ın ardından Çak Hanedanlığının lideri konumuna yükselmiştir. Gazi Çak, ülkede iktidarı tam anlamıyla sağladıktan sonra kendisine karşı isyan eden yöneticileri bastırmış, ülkede kanun ve düzen ortamı tesis etmiştir. Onun Keşmir Sultanlığına en büyük hizmeti saltanatı döneminde, Keşmir topraklarını Bâbürlü istilalarına karşı savunmasıdır. Gazi Çak sert görünüşlü bir lider olmasına rağmen kültürlü ve Farsça şiirler yazan biriydi. Kendisine karşı sadık olanlara karşı ne kadar cömert ve merhametli ise hainlik yapanlara karşı da aynı ölçüde acımasızdı. Gazi Çak kendisi Şii olmasına rağmen Keşmir'de farklı dinlere mensup kişilere inanç özgürlüğü sağlamış ve onlara hoşgörüyle yaklaşmıştır.⁶²¹

5.2. Hüseyin Şah Çak Dönemi (1563-70)

Sultan Hüseyin Şah Çak (Muhammed Nasıreddin), Keşmir Sultanlığının başına geçtikten sonra ülkede çeşitli ayaklanmalarla karşı karşıya kalmıştır. İlk ayaklanma girişimi Gazi Çak'ın oğlu Ahmed Han, Muhammed Magre ve Nusret Çak tarafından düzenlenmiştir. Hüseyin Şah bu girişimi haber aldığında, sorumluların yakalanarak hapse atılmalarını emretmiştir.⁶²²

⁶¹⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 150-151.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 375.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 252-253.

⁶²⁰ Gazi Çak, Keşmir'in Bâbürlüler tarafından istila edildiği 1527 yılında henüz on sekiz yaşındadır ve hayatını kaybettiği sırada elli sekiz yaşında bulunuyordu. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 376-377.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 152.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 290.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 254.

⁶²¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 153.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 290.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 52.

⁶²² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 154.

Hüseyin Şah, 1563 yılında Keşmir Sultanlığında tahta çıktığı dönemde, Keşmir’de Sünniler ve Şiiler arasındaki çatışma ortamı büyük ölçüde ılımlı bir havaya dönüşmüştür. Öyle ki Sultan Hüseyin Şah, Sünni bir hukukçu olan Seyyid Habib’i, Srinagar kadısı ve Cuma Mescidi vaizi olarak görevlendirmiştir. Bunun yanı sıra Hindulara da tam bir anlamıyla dinî özgürlükler tanıyan Sultan Hüseyin Şah, onların çeşitli festivallerine de katılmıştır. Hüseyin Şah dindar bir liderdi ve haftanın üç gününü dinî konulu sohbetlere ayırmıştır. Müziğe oldukça düşkün olan Hüseyin Şah, zaman zaman da avlanmaya gitmiştir. Keşmir hâkimiyetini ele geçirdikten sonra, Keşmir ordusunu yeniden düzenleyerek askerlerinin talimlerini yakından takip etmiştir.⁶²³

Sultan Hüseyin Şah, kardeşi Shanker Çak’ı, Rajauri’ye yönetici olarak atamıştır. 1565 yılında Hüseyin Şah, Naushahra bölgesinde yerleşim yerlerini işgal ederek bölge halkına baskı yapan kardeşi Shankar Çak’ın isyanıyla karşı karşıya gelmiştir. Bunun üzerine yetenekli ve sadık bakanlarından Malik Muhammed Naci ve Ali Han Çak’ı isyanı bastırmakla görevlendirerek onları Punch’a göndermiş, sonuçta Shankar Çak yenilgiye uğratılmıştır. Fakat kısa süre sonra yeniden ayaklanmışsa da Ali Çak tarafından Rajauri yakınlarında mağlup edilmiştir.⁶²⁴ Sultan Hüseyin Şah, veziri Mübariz Han’ın da isyanıyla uğraşmıştır. Mübariz Han, Lohar Çak ile başlattıkları isyan hareketi sırasında yakalanarak tutuklanmıştır. Mübariz Han’ın ardından 1567 yılında vezirlik görevine Malik Luli getirilmiştir. Fakat o da yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle görevden alınca yerine Ali Koka getirilmiştir. Ali Koka’nın vezirliği sırasında Keşmir’in sonraki tarihî üzerinde önemli etki bırakacak bir olay meydana gelmiştir.⁶²⁵

1568-69 yıllarına doğru Sultan Hüseyin Şah’ın saltanatının son dönemlerinde, Keşmir’de Sünni ve Şiiler arasında yeniden mücadele başlamıştır.⁶²⁶ Bu dönemde Şii Yusuf Mandav, Çakların Sünnilere yönelik uygulamalarından aldığı cesaretle Sünni tebaadan Gazi Habib’e saldırmıştır. Yusuf Mandav tutuklanmış ve İslâm hukukçuları⁶²⁷ tarafından idama mahkûm edilmiştir. Alınan karar uygulanmış ve Yusuf Mandav Keşmir halkının gözü önünde taşlanarak öldürülmüştür. Bu olay Şii Keşmirîlilerin, öfkesine yol açmış ve ölüm kararını veren kadıların cezalandırılmasın için ayaklanma başlatmışlardır. İdam kararına yalnız Şiiler değil,

⁶²³ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 377.

⁶²⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 154.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 377.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 255-256.; Ishfaq Ahmad Mir, ‘‘Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D’’, s. 835.

⁶²⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 155.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 255-256.

⁶²⁶ Keşmir Sultanlığında bu dönemde Sünni-Şii çatışmasının alevlenmesi, hiç şüphesiz Agra’da, Bâbürlülerin entrikalarının etkisi ve yardımıyla korkunç boyutlara ulaşmıştır. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 377.

⁶²⁷ Burada İslâm hukukçuları tabiriyle kastedilen muhtemelen kadılardır.

Sünni ulemâ da tepki göstermiştir. Gazi Habib’de bu cezanın uygulanmasına karşı çıkmıştır. Keşmir’de bunlar yaşanırken Agra’da bulunan Ekber Şah, Sultan Hüseyin Şah’a Mirza Mukim İsfahani ile Mir Yakup’u adlı iki Şii elçi göndererek kendisine tâbi olmasını istemiştir. Ekber Şah’ın elçilerinden Mirza Mukim, Srinagar’da bulunduğu sırada Yusuf Mandav meselesinde aktif bir rol oynamıştır. Srinagar Valisi Ali Koka’dan, Mandav meselesine müdahil olan kadıların Şiilere teslim edilmesini istemiştir. Vali Ali Koka’nın emriyle Kadı Molla Firuz ile Molla Yusuf Elmas idam edilmiştir.⁶²⁸

Sultan Hüseyin Şah, Ekber Şah tarafından Keşmir’e gönderilen elçileri büyük bir saygıyla ile karşıladıktan sonra, onları yanlarında Selim ile evlenmesi için gönderdiği kızı ve değerli hediyelerle birlikte ülkelerine geri yollamıştır. Fakat onlar henüz Agra sarayına ulaşmadan, Keşmir’de yaşanan olaylar Ekber Şah’a bildirilmiştir. Ekber Şah duydukları karşısında büyük bir hiddete kapılarak derhal Mirza Mukim’in tutuklanarak öldürülmesini emretmiş, hediyeleri ve Hüseyin Şah’ın kızını Srinagar’a geri göndermiştir. Sultan Hüseyin Şah, bu olaydan kısa süre sonra hayatını kaybetmiştir. Ölmeden önce de kardeşi Ali Han’ın ayaklanması sebebiyle Keşmir tahtından feragat etmek zorunda kalmıştır.⁶²⁹

Sultan Hüseyin Şah, Çak Hanedanlığına mensup başarılı Keşmir sultanlarından biriydi. Onun yönetimi adalet ve hoşgörü politikalarının uygulandığı bir dönem olduğundan, ölümünden sonra da Keşmir halkı tarafından sevgi ve saygıyla anılmaya devam etmiştir. O, halkının şikayetleriyle yakından ilgilenmiş, onları rüşvetçi ve aç gözlü devlet memurlarına karşı koruyarak refahlarını artırmaya çalışmıştır. Cömertliğiyle tanınan Sultan Hüseyin Şah, her gün sabah namazından sonra yoksullara ve fakirlere para dağıttırmıştır.

Kendisi Şia mezhebine bağlı olmasına rağmen Keşmir topraklarında Hanefî hukukunun uygulanmasına izin vermiş; Harezmlî Sünni hukukçulardan Seyyid Habib’i Srinagar kadısı ve Cuma Mescidi vaizi olarak görevlendirmiştir. Gayrimüslim tebaasına karşı da aynı ölçüde hoşgörülü davranan Sultan Hüseyin Şah, onlara kendi dinlerini ve geleneklerini yaşama, dinî günlerini kutlama konusunda geniş bir özgürlük ortamı sağlamış; kendisi de zaman zaman onların çeşitli festivallerine katılmıştır. Müziği düşkün bir hükümdar olan Hüseyin Şah, Farsça şiirler kaleme almış; bilginler ve sanatçılarla bir arada olmaktan büyük mutluluk duymuştur. Haftanın günlerini önemli işlerine göre planlamıştır. Pazartesi günleri kadılarınla birlikte

⁶²⁸ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 377.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 155-156.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 291.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 69.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 256-257.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 52-53.

⁶²⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 156-157.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 377-378.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 291.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 257-258.

mahkemelere katılmış, salı günleri ava çıkmış, çarşamba günlerini askerleri ve ordusuyla geçirmiş, perşembe günleri dostları ve müzisyenlerle bir araya gelmiş, cuma günleri ulemâ ile dinî konuları tartışmış, cumartesi günlerini Hindu ve Budistlerle, pazar günlerini ise Sufilerle geçirmiştir.⁶³⁰

Sultan Hüseyin'in saltanatının son günleri üzüntü ve kaygıyla geçmiştir. Gazi Habib ve Yusuf Mandav arasında başlayan ve toplumun geneline yayılan Sünni-Şii çatışması ülkede huzur ortamının bozulmasına sebep olmuştur. Çok geçmeden cesur ve yetenekli oğullarından İbrahim, çiçek hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmiştir. Hüseyin Şah, bu duruma çok üzülmüş ve hastalanmıştır. Tahttan Ali Şah lehine çekildikten sonra bazı Keşmirli yöneticiler tarafından hapsedilmesi istenmesine rağmen Ali Şah bunu kabul etmemiştir. Hüseyin Şah'a tam anlamıyla bir özgürlük sağlanmış ve mal varlığını kullanmasına izin verilmiştir. Yaşamının son yılını Zainapur'da geçiren Hüseyin Şah humma hastalığından hayatını kaybetmiştir.⁶³¹

5.3. Ali Şah Çak Dönemi (1570-78)

Ali Han, 1570 yılında Ali Şah ünvanıyla Keşmir Sultanlığının başına geçmiştir. Sultan Ali Şah dindar olmasına rağmen bağınaz birisi değildi. Keşmir topraklarında Sünni ve Şii mezhep taraftarları arasındaki çatışma ve mücadeleye son verebilmek amacıyla bir Sünni olan Mübarek Beyhakî'yi vezirlik görevine getirmiştir. Ayrıca kızını, Beyhakî'nin oğlu Seyyid Ebu Meali ile evlendirmiştir. Mübarek Şah kısa sürede toplumda barış ortamını sağlamakta başarılı olmuş ve isyankâr eylemleri gerekçesiyle tutuklu bulunan bazı Sünnilerin serbest bırakılmasını sağlamıştır. Sultan Ali Şah'ta dönemin önde gelen Sünni âlimlerine büyük saygı duymuştur. Saltanatının ilk yıllarında Kishtwar yöneticisi Bahadır Singh'e saldırarak, onu yenilgiye uğratmıştır. Yaşadığı mağlubiyetin ardından Bahadır Singh, Keşmir Sultanlığına bağlılığının göstergesi olarak kızını, Ali Şah'ın torunu Yakup ile evlenmesi için göndermiştir.⁶³²

Hükümdarlığının ikinci yılına girmeden Sultan Ali Şah, kısa süren bir barış döneminin ardından 1571 yılında Nevruz Çak'ın oğlu Ali Han Çak'ın, isyanıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu ayaklanma bastırıldıktan sonra Ali Han Çak, idam edilmek istenmiştir. Ancak vezir Seyyid Mübarek'in araya girmesi idam kararı geri alınarak Kamraj'a geri gönderilmesine

⁶³⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 157-158.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 68-69.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 54.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", s. 835.

⁶³¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 158.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 291.

⁶³² Keşmir Sultanlığı ve Kishtwar arasında bu dönemde evlilik yoluyla kurulan münasebetler sebebiyle Yakup Şah, Bâbürlülerin 1586 yılında Keşmir'i ele geçirmeleri sırasında bu eyalete sığınmıştır. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 378.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 158.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 258-259.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 54.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", s. 835.

karar verilmiştir. Ali Han burada uzun süre kalmayarak Lahor'a kaçmış ve Ekber Şah'ın Pencap valisi Hüseyin Kuli Han'dan⁶³³ yardım istemiştir. Bu haber Keşmir'in başkenti Srinagar'a ulaştığında Seyyid Mübarek'e, muhalif olanlar Ali Çak'ın kaçmasından onu sorumlu tutarak kendilerine ihanet ettiğini öne sürmüşlerdir. Bu sırada Ali Çak, Pencap'tan ayrılarak Mankot'a kaçmıştır. Sultan Ali Şah tarafından hazırlanan bir orduyla ele geçirilen Ali Çak, Srinagar'a getirilerek hapse atılmıştır. Tutuklu bulunduğu bir buçuk yıllık sürenin sonunda yüz dinar altın karşılığında serbest bırakılmıştır.⁶³⁴

Sultan Ali Şah, 1572-73 yıllarında ise oğlu Yusuf Şah tarafından çıkarılan bir ayaklanma girişimiyle karşı karşıya gelmiş, ayaklanma daha fazla büyümeden bastırılmıştır. Yusuf Şah bu olayın ardından Gazi Çak'ın oğlu olan kuzenlerinden Aiba Han'ı Keşmir tahtında hak iddiasında bulunduğu gerekçesiyle öldürmüştür. Bununla da yetinmeyen Yusuf Şah, danışmanlarının kışkırtmasıyla babasına karşı yeniden isyan etmişse de kısa süre içinde uzlaşma sağlanmıştır.⁶³⁵ Keşmir iç siyasetinde bu hadiseler yaşanırken Ekber Şah, Keşmir üzerindeki nüfuzunu her geçen gün genişletmeye başlamıştır. Keşmir'in coğrafi konumundan kaynaklı olarak ele geçirilmesinin uzun zaman alacağını ve zor olacağını düşünen Ekber Şah, bu ülkeyi elde etmek için diplomatik adımlar atmaya karar vermiştir. Bu gerekçeyle 1578 yılının temmuz ayında Sadruddin (Sadreddin) ve Mevlâna Ishaki'yi, Ali Şah'a elçi olarak yollamıştır. Agra sarayından gelen elçiler Sultan Ali Şah'ı, Bâbürlülerin ihtişamı ve gücü noktasında etkilemeyi başarmışlar, bunun neticesinde Ali Şah, Keşmir'de Ekber Şah adına hutbe okutmayı kabul etmiş ve Hüseyin Şah'ın kızını da Selim ile evlenmesi için elçilerle birlikte yollamıştır.⁶³⁶

Ali Şah döneminde, Şah Mir Hanedanlığının Keşmir hâkimiyetini yeniden ele geçirmek amacıyla son bir girişimleri olmuştur. Sultan Nazik Şah'ın oğulları Haydar Han ile Selam Han tarafından başlatılan bu girişim bazı Keşmirli yöneticilerce de desteklenmiştir. Bunlar, Keşmir'de yönetimden hoşnut olmayan kişilerinde yardımıyla tahtı ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Fakat Rajauri yakınlarında yenilgiye uğramışlar; Selam Han hayatını kaybetmiş, Haydar Han ise canını kurtararak kaçmayı başarmıştır. 1576 yılında Keşmir'de üç yıl boyunca devam eden yeni bir kıtlık süreci yaşanmıştır. Kıtlığın şiddeti öyle korkutucu bir hale gelmiştir

⁶³³ Hüseyin Kuli Han, Bâbürlüler'de uzun yıllar devlet adamlığı yapmış olan Bayram Han'ın kız kardeşinin oğludur. Ekber Şah'ın hükümdarlığı zamanında yüksek makamlara getirilen Hüseyin Kuli 1569'dan 1576 yılına kadar Pencap valiliği görevinde bulunmuştur. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 159.

⁶³⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 158-59.

⁶³⁵ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 378.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 159.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 54.

⁶³⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 161.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 378.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 291-92.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 54.

ki Keşmir nüfusunun yarısı hayatını kaybetmiştir. Dönemin yıllıklarında kıtlık sebebiyle pek çok yamyamlık olayı yaşandığı kayıtlara geçmiştir. Sultan Ali Şah, yetenekli, adaletli bir hükümdar olarak Keşmir köylüsünün refah düzeyinin arttırılmasıyla yakından ilgilenmiştir.

1578 yılında Keşmir’de yaşanan kıtlık döneminde Sultan Ali Şah, tüm hazinesini çıkararak yoksul ve muhtaç halkın ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır. Nazik ve insancıl bir mizaca sahip olan Ali Şah, Gazi Çak’ın saltanatı döneminde yaygın olarak kullanılan suçluların kör edilmeleri ve uzuvlarının kesilmesi gibi uygulamaları yasaklamıştır. Hoşgörülü bir hükümdar olarak ülkede Şii ve Sünni halkı arasında ayırım yapılmasına izin vermemiş; bir Sünni olan Seyyid Mübarek veziri olarak atamış ve dönemin Sufi âlimlerine büyük saygı duymuştur. Çevgen oynamayı alışkanlık hâline getirmiş olan Ali Şah, 1579 yılında bir çevgen oyunu sırasında yaralanmış ve hayatını kaybetmiştir. Ölmeden önce de oğlu Yusuf Şah’a Keşmir sultanı olarak taç giydirmiştir.⁶³⁷

5.4. Yusuf Şah Çak Dönemi (1579-86)

Sultan Ali Şah’ın 1579 yılında ölümüyle kardeşlerinden Abdal Çak, yeğeni Yusuf’un veliaht olarak gösterilmesine rağmen taht iddiasında bulunmuştur. Vezir Seyyid Mübarek, Yusuf Şah’ın da onayıyla Baba Halil’i, Abdal Çak’ı saltanat iddiasından vazgeçirmesi ve Ali Şah’ın cenaze törenine katılması için ona göndermiştir. Abdal Çak daha önce Aiba Han’ın başına gelenler nedeniyle Yusuf Şah’a güvenmemiş ve onun yanına gitmeyi reddetmiştir. Bunun üzerine bizzat vezir Seyyid Mübarek yanında Baba Halil ve Muhammed Batt olduğu hâlde onun yanına gitmiş ve Yusuf Şah’ın hükümdarlığını kabul etmesi için onu ikna etmeye çalışmıştır.

Hayatının garanti altına alındığına dair kendisine söz verilmesine rağmen Abdal Çak’ın razı olmaması üzerine Yusuf Şah savaş hazırlıklarının başlatılmasını emretmiştir. Yusuf Şah kendi komutasında Seyyid Mübarek ve Muhammed Han’ın yer aldığı bir orduyla harekete geçmekte gecikmemiştir. Durumu haber alan Abdal Çak, Nauhata’ya kaçmaktan başka çare bulamamıştır. İki taraf arasında yaşanan şiddetli bir çarpışmadan sonra Abdal Çak, Seyyid Mübarek tarafından öldürülmüştür. Bu mücadelenin ertesi gününde Yusuf Şah, Keşmir’in yeni sultanı ilan edilmiştir.⁶³⁸

⁶³⁷ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 378-379.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 160-61.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 291.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 54-55.; Ishfaq Ahmad Mir, “Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D”, s. 835.

⁶³⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 162-63.; S.W. Haig, “The Kingdom of Kashmir”, *The Cambridge History of India III*, s. 292.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 55.; F.M. Hassnain, *A Cultural History of Kashmir & Kishtawar*, s. 63.

1579 yılında Keşmir sultanı olan Yusuf Şah'ın hayatı, trajik olduğu kadar duygusal bir mahiyette taşımaktaydı. Akıllı bir bilgin ve aynı zamanda müzisyen bir hükümdar olan Yusuf Şah, saltanata geçmeden önce Keşmir'in doğal güzelliklerini yakından inceleme fırsatı bulmuş; günlerini Keşmir'in görkemli dağlarında ve çiçeklerle bezeli bahçelerinde geçirmiştir. Babası Ali Şah'ın beklenmedik ölümüyle sultanlığın başına geçmesi istendiğinde, Yusuf Şah böylesine ağır bir görevi üstelenebilecek hâlde olmadığına farkındaydı. Çünkü Yusuf Şah günlerini eğlence ve müzikle geçirmekten hoşlanıyordu. Yusuf Şah, genç yaşta daha sonra Habba Hatun adıyla tanınacak olan, Zooni isimli köylü bir kızla evlenmişti. Habba Hatun, Sultan Yusuf Şah üzerinde büyük bir nüfuza ve ikna gücüne sahipti. Onu devlet görevlerini yerine getirmesi konusunda ikna etmeye çalışmışsa da girişimlerinde herhangi bir sonuç elde edememiştir.

Keşmir halkı, tahta geçtiği günden itibaren yönetim işlerinden uzak bir tutum sergileyen ve romantik bir kişiliğe sahip olan sultanlarına karşı güvenini kaybetmiş ve Yusuf Şah'ın tahtan indirilmesi için harekete geçmiştir. Keşmirîlilerin amacı, Muhammed Beyhakî başkanlığındaki bakanların Keşmir yönetimini ele geçirmelerini sağlamaktır. Sultan Yusuf Şah, bir süre silahlı mücadeleyle hâkimiyetini korumaya çalışmışsa da halkın ve ordunun desteğini kazanamadığından bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. Nihayetinde Keşmir'den kaçarak Naushera'ya sığınmak zorunda kalmıştır.⁶³⁹

Sultan Yusuf Şah'ın, Keşmir'i terk ettiği altı aylık süreçte vezir Muhammed Beyhakî sultanlığın yönetimine getirilmiştir. Oldukça sade ve mütevazî bir hayat sürdüren Muhammed Beyhakî bununla da yetinmeyerek Keşmirîlilerin tam anlamıyla desteğini kazanabilmek amacıyla mücevherlerle süslü tacını ve sultanlık şemsiyesini satarak elde ettiği parayı yoksul halkı arasında paylaştırmıştır.⁶⁴⁰

Ülkeye barış ve huzur getirebilmek için elinden geleni yapmış olan Muhammed Beyhakî, kendi hanedanlığını da kurmak istemediğinden on üç ay sonra iktidarı Yusuf Şah'ın kuzeni olan Lohar Çak'a devretmiştir. Lohar Çak saltanatı ele geçirdikten sonra Yusuf Şah'a herhangi bir istila girişiminde bulunmaması ve Srinagar'a gelmemesi yönünde haber göndermiştir. Bu sırada, 1580 yılında Keşmir tahtını yeniden ele geçirebilmek için başarısız birkaç girişimde bulunan Yusuf Şah, Lahor'da sürgün hayatı yaşadktan sonra Agra'ya giderek

⁶³⁹ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 379.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 163-64.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 69.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 262-263.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", s. 835.

⁶⁴⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 164.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 292.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 69.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 55.

Ekber Şah'tan resmen yardım istemeye karar vermiştir. Yusuf Şah 2 Ocak 1580'de yanında Raca Man Singh ve Mirza Yusuf Han olduğu hâlde Ekber Şah'ın huzuruna çıkarılmıştır.

Ekber Şah tarafından samimi bir şekilde karşılanan Yusuf Şah, Raca Man Singh ve Mirza Yusuf Han'ın yardımıyla tahtını yeniden ele geçirme konusunda destekleneceği yönünde söz alarak Agra'dan ayrılmıştır. Aynı yılın ağustos ayında Lahor'a doğru yola çıkmışlardır. Eski veziri Muhammed Bhatt, bu haberi aldığı anda Yusuf Şah'a katılmak üzere yanındaki kuvvetleriyle Lahor'a doğru hareket etmiştir. Yusuf Şah, Raca Man Singh komutasındaki bir Bâbürlü ordusuyla yola çıkmış ancak henüz yolda iken Bâbürlülerden yardım istediği için pişmanlık duymaya başlamıştır. Çünkü Bâbürlülerin desteğiyle Keşmir'i ele geçirmesi hâlinde, onların elinde kukla bir yönetici olacağının farkına varmıştır. Bu sebeple öncelikle Raca Man Singh'e, Keşmir'e tek başına girmesi gerektiğini ve Bâbürlülerin kendisine yardım ettiklerini gizlemenin daha tedbirli bir yol olacağını söyleyerek onu ikna etmiştir. Bu öneri Raca Man Singh'in hoşuna gitmiş ve Yusuf Şah, yanında Keşmirli takipçilerinden oluşan bir grupla Keşmir'e doğru yola çıkmıştır.

Yusuf Şah, Keşmir Vadisi'nin eteklerine ulaşmadan sadık adamlarından Muhammed Bhatt'ın yardımıyla yaklaşık 4.000 kişiden oluşan bir ordu toplamayı başarmıştır. O, Keşmir'e yaklaşırken yanındaki Keşmirli devlet adamlarının da sayısı gün geçtikçe artmıştır. Bu sırada da Sultan Lohar Çak, Yusuf Şah'a Keşmir'i istilasından vazgeçmesi karşılığında bir bölgenin yöneticiliği vermeyi teklif etmiş; emrindeki kuvvetlerin sayıca az olması sebebiyle Yusuf Şah, kısa bir süre tereddüt yaşamışsa da bu teklifi kabul etmemiştir. O, 8 Kasım 1580 yılında Celum Nehri'ni geçmeyi başararak kısa sürede Srinagar'a muzaffer bir şekilde girmiştir. Lohar Çak'ın bakanlarından Abdal Bhatt öldürülmüş ve Lohar Çak da kaçarak kurtulmuştur. Böylece Yusuf Şah bir buçuk yıl süren sürgün hayatının ardından tekrar Keşmir Sultanlığının başına geçerken, vezirlik görevine de Muhammed Bhatt getirilmiştir. Bu sırada Lahor'da, Yusuf Şah'tan gelecek haber üzerine Keşmir'e girmeyi bekleyen Raca Man Singh, kendisine karşı oynanan oyunun farkına varmakta geç kalmamıştır. Raca Man Singh, intikam alacağı günü beklerken Keşmir'de olaylar onun beklediği yönde gelişmeye başlamıştır. Sultan Yusuf Şah'ın daha önceki sultanlık döneminde olduğu gibi devlet işlerini ihmal etmesi kendisine karşı muhalefet edenlerin ayaklanmasına yol açmış, öyle ki en yakın adamları arasında da muhalif kişiler ortaya çıkmıştır. Keşmir'deki bu yeni ayaklanma hareketinin öncüsü ise Haydar Çak'tır. Yusuf Şah'ın sadık yardımcılarında Muhammed Bhatt bu isyanı bastırmış ve Haydar Çak ülkeden kaçmıştır.⁶⁴¹

⁶⁴¹ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 380.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 164vd.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 292.; R. K.

5.5. Keşmir’de Yeni Bir Bâbürlü İstilas

Bu tarihlerde Haydar Mirza Duğlat tarafından babası Hümayun adına fethedilen Keşmir toprakları üzerinde hak iddia eden Ekber Şah, bölgedeki siyasî gelişmeleri yakından takip etmeyi sürdürmektedir. 1581 yılının sonlarına doğru gerçekleştirdiği Kabil ziyareti dönüşünde Sultan Yusuf Şah’a, Celaleddin Mirza Tahir ve Salih Agil’i elçi olarak göndermiş ve onun bizzat huzuruna gelerek kendisine bağlı olduğunu bildirmesini istemiştir. Ancak Yusuf Şah, Ekber’in bu talebine karşılık küçük oğlu Haydar’ı değerli hediyelerle onun yanına göndermiştir. Sultan Yusuf Şah’ın bu sadakat gösterileri Ekber Şah’ı tatmin etmemiştir. Bu olaydan bir sene sonra Ekber Şah, Haydar Şah’ı Keşmirli şair Şeyh Yakup Şerif ile geri göndererek Yusuf Şah’a yeni bir çağrıda bulunarak, Fetihpur Sikri’ye gelmesini aksi takdirde Keşmir’e ordu göndereceğini bildirmiştir. Yusuf Şah bu kez de diğer oğlu Yakup’u, Ekber Şah’ın huzuruna yollamıştır. Sultan Yusuf Şah, tahtını yeniden ele geçirdikten sonra, bu konuda kendisine en büyük yardımcı Ekber Şah yapmış olmasına rağmen, ona henüz sadakatini bildirmemiştir.

Yusuf Şah’ın saltanatını ele geçirdikten sonra rahatlık ve lüks içinde yaşamını sürdürmesi, Ekber Şah’ın ona karşı tahammülünün gün geçtikçe azalmasına yol açmıştır. Ekber Şah, Keşmir’i daima Bâbürlülerin bir parçası olarak görmüştür. Muhtemelen bunda, Keşmir Vadisi’nin babası Hümayun adına Haydar Mirza Duğlat tarafından fethedilmiş olması etkili olmuştur. Haydar Mirza’nın Keşmir hâkimiyeti on yıllık bir sürenin ardından sona ermişse de Bâbürlüler bu coğrafyadaki haklarını sürdürmeye çalışmışlardır. 1560 yılında Ekber Şah, Kara Bahadır’ı bölgenin yeniden fethiyle görevlendirmiştir. Gazi Çak’ın saltanatı döneminde görülen bu girişim başarısızlıkla neticelenmiştir. Buna rağmen Çak Hanedanlığına mensup sultanlar, Ekber Şah’a çeşitli hediyeler göndermiş; Ekber Şah da bu durumu Keşmir’in kendisine bağlılığının bir göstergesi olarak değerlendirmiştir.

1580 yılına gelindiğinde Yusuf Şah, saltanatını kurtarmak amacıyla Ekber Şah’a başvurmuş ve bu doğrultuda emrine bir ordu verilmiştir. Fakat Yusuf Şah, tahtını kendi çabalarıyla ele geçirmiş ve bu süreçten sonra da Ekber Şah’a herhangi bir bağlılık göstermemiştir. Bu nedenle Ekber Şah, 1585 yılının ağustos ayında Kabil’e gitmek üzere yola çıkmadan önce Yusuf Şah’a iki yeni elçi göndererek derhal huzuruna gelmesini istemiştir. Yusuf Şah’ın bu konuda kararsız kalması ve Bâbürlülerin elindeki oğlu Yakup Şah’ın kaçmasıyla birlikte, Bâbürlüler ile Keşmir Sultanlığı arasındaki siyasî ilişkiler daha da

Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 267vd.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 55-56.; F.M. Hassnain, *A Culturel History of Kashmir& Kishtawar*, s. 63.

kötüleştirmiştir. Ekber Şah, bu yeni gelişmeleri öğrendiğinde Keşmir'in derhal ele geçirilmesi emrini vermiştir.

Tarihler 20 Aralık 1585'i gösterdiğinde, 5.000 atlıdan oluşan güçlü bir Bâbürlü ordusu Celum Nehri'ni aşarak Keşmir topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştır. Başta Yakup ve diğer Keşmirli soylular olmak üzere, işgalcilere karşı örgütlenmek amacıyla Sultan Yusuf Şah'a başvurmuştur. Ancak Yusuf Şah, Bâbürlülerin askeri gücü karşısında direniş göstermenin faydasız olacağını ileri sürerek mücadeleye karşı çıkmıştır. Yusuf Şah'ın bu tutumuna karşı çıkan Yakup liderliğindeki Keşmir ordusu harekete geçmiştir. Bâbürlü ordusu Keşmir'in girişine ulaştığında, beklemedikleri bir direnişle karşı karşıya kalmış ve daha fazla ilerleyemeyeceklerini anlayınca Keşmirliyle müzakerelere başlamıştır. İki taraf arasında sağlanan barış anlaşmasına göre:

- Bâbürlüler, tamamen Keşmir'den çekilecektir.
- Sultan Yusuf Şah, Keşmir tahtında kalmaya devam edecektir.
- Keşmir'de hutbe Ekber Şah adına okutulacak ve paralar onun adına bastırılacaktır.

Bu anlaşmaya göre ayrıca Yusuf Şah, Attock'a gelerek Ekber Şah'a bağlılığını bildirecektir.⁶⁴²

Sultan Yusuf Şah, oğlu Yakup Şah tarafından Bâbürlü sarayına gitmemesi konusunda uyarılmasına rağmen oraya giderek anlaşmayı imzalama konusunda kararlı davranmıştır. 28 Mart 1586 tarihinde Yusuf Şah, Attock'a ulaştığında tutuklanarak hapsedilmiştir. Bu gelişme, bir anlamda iki taraf arasında yapılan anlaşmanın ihlali anlamına gelmektedir. Yusuf Şah, iki buçuk yıl süren hapis hayatından sonra serbest bırakılmıştır. 1592 yılının Eylül ayına gelindiğinde Keşmir sultanı Yusuf Şah hayatını kaybetmiş; onun ölümüyle Keşmir Sultanlığının en kültürlü hükümdarlarından birinin yaşamı son bulmuştur.

Müzik, dans ve şiire düşkün olan Sultan Yusuf Şah, hoşgörülü bir yöneticiydi. Kendisinden önceki hükümdarlar tarafından gayrimüslimlerden, Keşmir köylüsünden ve kayıkçılarından alınan tüm vergileri kaldırmıştır. Saltanatının başlarında aldığı görevin ağır sorumluluğunun farkında olan Yusuf Şah, başlangıçta sultanlığın başına geçmeyi kabul etmek istememiştir. Fakat başa geçtikten sonra, iktidarına karşı başlatılan ayaklanmaları kısa sürede bastırmış ve iyi bir lider olduğunu ortaya koymuştur.

Keşmir Sultanlığını ilk bırakışından ve ilk sürgün hayatından sonra tahtını geri alması Yusuf Şah'ın askerî strateji ve diplomasi yeteneğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

⁶⁴² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 381.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 171vd.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 292-93.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 254.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 56vd.; F.M. Hassnain, *A Culturel History of Kashmir & Kishtawar*, s. 64-65.

Bununla beraber, Yusuf Şah, Hindistan genelinde yükselişe geçen Bâbürlü gücünün karşısında, Keşmir'in doğal savunma sınırları olmasına rağmen bağımsızlığını uzun süre koruyamayacağını ve Ekber Şah'a karşı nafil bir direnişin, Keşmir Sultanlığının beklenen sonunu değiştirmeyeceğini anlamıştır. Fakat Keşmirli yöneticileri ve halkını bu noktada ikna edememiş ve nihayetinde beklenen trajik son yaşanmıştır.⁶⁴³

Sultan Yusuf Şah'ın ölümünden sonra oğlu Yakup Şah, Bâbürlü kuvvetlerinin de Keşmir'den çekilmesi üzerine onlarla yapılan anlaşmayı yok sayarak kendi adına para bastırmış ve hutbeyi kendi adına okutmuştur. Babasının bakanlarından Muhammed Bhatt'ı başdanışmanı olarak yeniden görevlendirmiştir. Bâbürlülere karşı kazandığı zaferin etkisiyle Keşmir'e giden geçitlerin savunmasını ihmal etmiştir. Ancak onun en büyük hatası, Sünni halka karşı düşmanca bir tavır takınmasıdır. Yakup Şah'ın ilerleyen süreçte yönetim işlerini aksatmaya başlaması ve Sünnilere karşı acımasız bir politika başlatmasıyla Keşmir'de yeni bir döneme girilmiştir.

Keşmirli Gazi Musa'nın, halk dualarında Hz. Ali'nin adını anmaması sebebiyle öldürülmesi üzerine Sünni halk arasında ayaklanmalar başlamıştır. Bu ayaklanmalar kısa bir süre için bastırılmışsa da Keşmirli din adamı, şair ve yazar Şeyh Yakup Sarfi önderliğinde isyan hareketi yeniden başlamıştır. Keşmir nüfusunun genel olarak sefaletle mücadele ettiği ve kanunsuzluğun hüküm sürdüğü bu ortamda, Keşmir'in önde gelenleri ülkeyi yeni bir iç savaşın eşiğinden kurtarmak amacıyla Ekber Şah'ı Keşmir'e davet etmeye karar vermişlerdir. Keşmirlilerin desteğini alan Ekber Şah, buranın yeniden ele geçirilmesi için Kasım Han komutasında tecrübeli ve donanımlı bir orduyu görevlendirmiştir. Keşmir'in girişinde Haydar Çak ve Şeyh Yakup Sarfi tarafından yönlendirilen Bâbürlü ordusu, Hirapur yakınlarında Yakup Şah ile kısa süren bir çatışmanın ardından 14 Ekim 1586 tarihinde⁶⁴⁴ başkent Srinagar'a girmiştir. Keşmir, bu tarihten sonra Bâbürlülerin bir eyaleti hâline gelmiş; Keşmir Sultanlığı ve ülkenin uzun süren bağımsızlık dönemi de böylece sona ermiştir. (1585-1753)⁶⁴⁵

Ekber Şah'ın Keşmir hâkimiyeti döneminde, Keşmir'de Sultan Zeynel Abidin'in ardından bozulan huzur yeniden tesis edilmiş ve Keşmir'de farklı alanlarda ortaya çıkan çekişmeler sona erdirilmiştir. Bâbürlü İmparatorluğunun güçlü ve düzenli siyasî yapısını

⁶⁴³ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 382; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 178-180; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 293.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 58.

⁶⁴⁴ Bâbürlülerin, Keşmir'i ele geçirdikleri tarih 1586 yılı iken ülkede tam anlamıyla kendilerine karşı muhalefet ve direniş hareketlerinin 1589 yılında son bulduğunu belirtmek gerekmektedir. Colonel S. & Wolseley Haig, *The Cambridge History of India IV (The Mughul Period)*, London 1971, s. 136.

⁶⁴⁵ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 382-283.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 182-87.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 70-71.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 605.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 193-194.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 58vd.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 52.; Ishfaq Ahmad Mir, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", s. 836.

Keşmir’de de kuran Ekber Şah, bölgeye birçok yenilik kazandırmıştır. 1589 ve 1592 yıllarında Keşmir’i ziyaret eden⁶⁴⁶ ve bölgede incelemelerde bulunan imparatorun emriyle birçok cami, eğitim kurumu ve imarethane tamir edilmiştir. Bâbürlüler döneminde Keşmir, edebiyat, sosyo-ekonomik yaşam ve bilimsel alanlarda belirgin bir gelişme göstermiştir.⁶⁴⁷

6. KEŞMİR SULTANLIĞININ SONU VE YIKILIŞ SEBEPLERİ

1339 yılında Sultan Şemseddin’in hâkimiyetiyle tarih sahnesine çıkan Keşmir Sultanlığı, en parlak dönemini yaşadığı Sultan Zeynel Abidin’in ölümüyle yıkılış sürecine girmiştir. Sultan Zeynel Abidin ile başlayan kurumsallaşma süreci, onun ardından başa geçen halefleri zamanında, veraset savaşları sebebiyle gerilemeye başlamıştır. Keşmir ordusu da yetenekli komutanların ölümüyle eski gücünü kaybetmiştir. Keşmir Sultanlığının yıkılışına bakıldığında, pek çok nedenin bu süreci hızlandığını söylemek mümkündür. Bu konudaki genel görüş, Sultan Zeynel Abidin’in ardıllarının zayıf ve güçsüz yöneticiler olduğu yönündedir. Ancak bunun yanında, farklı sebepler de sultanlığın çöküş sürecini hızlandırmıştır.⁶⁴⁸

Sultan Zeynel Abidin’in hükümdarlığı döneminde Şah Mir (Mirza) Hanedanlığı, Keşmir tarihînin en parlak sürecini yaşamıştır. Onun ölümüyle, Şah Mirza’nın kurduğu Keşmir Sultanlığı eski gücünü kaybederek zayıflamaya başlamıştır. Sultan Zeynel Abidin’den sonra başa geçen güçsüz hükümdarların zayıf yönetimleri, bu hanedanlığın sonunu hazırlamıştır. Şah Mir Hanedanlığının yıkılışını hızlandıran faktörlerden biri de Keşmir topraklarında yeni bir güç olarak ortaya çıkan Çak Hanedanlığının giderek güçlenmesidir. Çak Hanedanlığı, Sultan Zeynel Abidin’in ardılları döneminde Keşmir siyasetinde belirleyici bir rol oynamaya başlamıştır. Keşmir’deki karışıklık ve kaos ortamından yararlanan Ladakh, Baltistan, Cammu ve Rajauri eyaletleri, Keşmir Sultanlığının hâkimiyetinden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan

⁶⁴⁶ Ekber Şah’ın, Keşmir’i üç kez ziyaret ettiği bilinmektedir. Keşmir’i üçüncü kez ziyaretinde yanında bulunan hazinedarı Todar Mal’a bir iskân teşkilatı kurdurmuş ve üzerinde bugün Hari Parbat kalesi bulunan Srinagar tepesini tahkim ettirmiştir. Cihangir, Keşmir’i ziyareti sırasında babası Ekber Şah’a eşlik etmiştir. Cihangir Şah, İmparator olduktan sonra ise bölgede birçok yazlık saray inşa ettirmiş ve aralarında Dal Gölü’nün kıyısında yer alan Naşat Bağ da olmak üzere çeşitli bahçeler yaptırmıştır. Bu bahçeler arasında, tepelerinde Celum Irmağı’nın bir kolunun çıktığı Açıbal ve Vernag bahçeleri de özellikle ünlüdür. Ayrıca, Cihangir tarafından İran’dan getirilmiş çınar ağaçları, Keşmir’in doğal güzelliklerini ve bölgenin estetik kimliğini yansıtmaktadır. Diğer Bâbürlü hükümdarı Şah Cihan tarafında yapılan saray ve bahçeleri, oğlu Daraşukuh’ın yaptırdığı Dal Gölü üzerindeki dağlık bölgede bugün sadece kalıntıları bulunan Per Mahal (peri saray) takip etmiştir. Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 194.; M. Longworth Dames, “*Keşmir*”, s. 605.

⁶⁴⁷ Davut Şahbaz, “İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan’ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir”, s. 176.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 53.

⁶⁴⁸ Ishfaq Ahmad Mir, “The end of the Muslim Sultanate era in Kashmir”, *International Journal of Health Sciences*, C.6, S.5, 2022, s. 6087. <https://doi.org/10.53730/ijhs.v6nS5.10191>.

etmişlerdir. Bunun sonucunda Keşmir Sultanlığının elindeki topraklar, yalnızca Keşmir Vadisi ile sınırlı kalmıştır.⁶⁴⁹

6.1. Keşmir Soylularının Yönetim Üzerindeki Etkisi

Keşmir Sultanlığında birbiri ardına iktidara gelen zayıf ve etkisiz hükümdarlar, ülkede taht iddiasında bulunan bir soylular sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bunlar arasında yaşanan iç savaşlar ve çatışmalar, Keşmir'in bağımsızlık döneminin sonunu hazırlamıştır. Şah Mirza'nın iktidarında, Çak Hanedanlığı başta olmak üzere Raina ve Seyyid gibi aileler yönetimde etili olmaya başlamışlardır. Beyhakî Seyyidlerinin Keşmir'de hâkimiyeti ele geçirme girişimleri, Muhammed Şah ve Fatih Şah arasında iç savaşlara yol açmış; her iki hükümdarın da birden çok kez tahtı ele geçirdiği tarihsel bir süreç yaşanmıştır.

Seyyidlerin Keşmir'den çıkarılmasından sonra, ülke Çak, Magrey ve Rıshiler arasında üçlü bir çatışma ortamına sürüklenmiştir. Bu gruplar arasındaki rekabet, kıskançlık ve iç çekişmeler, Keşmir'de tam anlamıyla bir kaos ve karmaşa ortamının oluşmasına yol açmıştır. M.L. Kapoor,⁶⁵⁰ Keşmir'in Hasan Şah'tan sonraki tarihînin, krallardan ziyade soyluların tarihî olduğuna dikkat çekmektedir. Haydar Mirza Duğlat dönemine gelindiğinde, Keşmir toprakları Haydar Mirza, Abdal Magre ve Regi Çak arasında üçe bölünmüştür. Bu süreçte, Keşmir sultanları başında taç bulunan göstermelik yöneticilerden ibaret hâle gelmiştir. Keşmirli soyluların siyaseti ellerinde tutmaları ve Keşmir halkını görmezden gelmeleri nedeniyle Sultan Yakup Şah, Bâbürlüleri ülkeden çıkarmada başarılı olamamıştır. Keşmir'in siyasî istikrarı, Sultan Zeynel Abidin'in ölümünden sonra belirgin şekilde bozulmaya başlamıştır. Bu ortamdan yararlanan Keşmir'in güçlü komutanları da ülkenin iç işlerine müdahale etmekte gecikmemiştir.⁶⁵¹

6.2. Veraset Sisteminde Belirsizlik

Keşmir Sultanlığında belirgin ve kesin hatlarla çizilmiş bir veraset sistemi bulunmamaktadır. Bu durum, iktidar değişimlerinde ciddi sorunlara yol açmıştır. İlk sultan olan ve Şah Mirza adıyla bilinen Sultan Şemseddin'in dört oğlu bulunmaktaydı. Sultan Şemseddin, kendisinden sonra büyük oğlu Cemşid'i veliaht olarak göstermiş ve böylece veraset sisteminde kalıcı bir uygulamanın takip edilmesini istemiştir. Ancak küçük oğlu Alaaddin'in, Cemşid'in

⁶⁴⁹ S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 284; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 341; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 44.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s.412.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 51.

⁶⁵⁰ M. L. Kapur, *Kingdom of Kashmir: Political & Cultural History from the Earliest Times To 1586 A.D.*, Kashmir History Publications, India 1983.

⁶⁵¹ Ishfaq Ahmad Mir, "The end of the Muslim Sultanate era in Kashmir", *International Journal of Health Sciences* 2022, s. 6088.

sultanlığını reddetmesiyle Keşmir Sultanlığında verasetten kaynaklanan ilk mücadele ortamı oluşmuştur. Sultan Şehabeddin ise kendisinden sonra başa geçmesi için oğulları yerine kardeşi Kudbettin'i veliaht olarak göstermiştir.

Sultan Zeynel Abidin de bu geleneğe uyarak ilk olarak küçük kardeşi Mahmud'u kendisinden sonra başa geçmesi için seçmiş, ancak ölmeden önce oğullarından Haydar'ı veliaht ilan etmiştir. Bu sebeple diğer çocuklarının şiddetli muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bunun üzerine Sultan Zeynel Abidin, bir halef tayin etmeyi reddetmiş ve ölümünden sonra çocukları arasındaki mücadelenin şiddeti artarak devam etmiştir. Zeynel Abidin'in torunlarından Hasan Şah da kuzeni Fatih'i halefi olarak belirlemiştir. Keşmir'de yaklaşık elli yıl kadar süren iç savaş ortamının devam etmesinde veraset konusundaki belirsizliği önemli rol oynamıştır. Sonuç olarak, Keşmir'de uzun yıllar boyunca eden ve şiddetli olaylara sahne olan veraset mücadeleleri, ülkenin başta siyasî istikrarı olmak üzere her alanda etkisini göstermiştir.⁶⁵²

6.3. Yabancı İstilaları

Keşmir Sultanlığının çöküşünü hazırlayan bir diğer faktör ise istila hareketleridir. Keşmirli soylular, Sultan Hasan Şah'ın ölümünün ardından yerine oğlu Muhammed Şah'ın geçirilmesi konusunda ilk kez beraber hareket etmişlerdir. Ancak diğer Keşmirli devlet adamlarının desteğini alan Fatih Şah, Muhammed Şah'ı üç kez tahttan indirerek iktidarı ele geçirmiştir. Bu iki sultan arasında uzun süre devam eden iktidar mücadelesi sonucunda Muhammed Şah, Sultan İskender Lodi'nin (1489-1517) sarayına giderek Fatih Şah'a karşı yardım talebinde bulunmuştur. Buna benzer bir hadise de Sultan Yusuf Şah döneminde yaşanmıştır. Yusuf Şah da Ekber Şah'tan yardımın istemiştir. Sonuç olarak bu gelişmeler, Ekber Şah'ın Keşmir'i ele geçirmesine zemin hazırlamıştır. Farklı tarihlerde görülen yabancı istilaları ise ülkenin bağımsızlığını kaybetmesine ve ekonomisinin bozulmasına yol açmıştır.⁶⁵³

6.4. Yeni Bir Mezhebin Ortaya Çıkması

Keşmir'i XV. yüzyıla kadar Sünni hükümdarlar yönetmiş ve Şiiilerin iktidardaki siyasî etkisi ve sayısı az olmuştur. Ancak, Şiilik 1502'de Şemseddin Irâkî'nin, Keşmir'e gelmesiyle yavaş yavaş güç kazanmış ve Çak Hanedanlığının iktidarı ele geçirdikleri dönemde onların koruması altında siyasî nüfuz kazanmaya başlamıştır. Bu durum Sünni ulemâ tarafından hoş karşılanmamış ve iki kesim arasında çatışma ortamının yaşanmasına yol açmıştır. Sünni ve Şii mezhep mensupları arasında yaşanan hoşnutsuzluk, Sultan Yakup Şah'ın iktidarı döneminde

⁶⁵² Ishfaq Ahmad Mir, "The end of the Muslim Sultanate era in Kashmir", *International Journal of Health Sciences* 2022, s. 6088-6089.

⁶⁵³ Ishfaq Ahmad Mir, "The end of the Muslim Sultanate era in Kashmir", *International Journal of Health Sciences* 2022, s. 6089.

zirveye ulaşmış ve nihayetinde bu süreç ülkenin Sünni kesiminin Ekber Şah'ı, Keşmir'in fethi için davet etmesiyle sonuçlanmıştır.⁶⁵⁴

Yukarıda bahsedilen tüm sebepler Keşmir Sultanlığının yıkılış sürecini hızlandırmış ve Ekber Şah'ın 1586 yılında Keşmir'i ele geçirmesiyle nihayetlenmiştir.

⁶⁵⁴ Ishfaq Ahmad Mir, “The end of the Muslim Sultanate era in Kashmir”, *International Journal of Health Sciences* 2022, s. 6090.

III. BÖLÜM

İDARİ, SOSYAL, DİNİ, EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPI

Keşmir'in siyasî sınırları, idari ve askerî yapısı Şah Mirza'nın başa geçişinden Keşmir Sultanlığının bağımsızlığını sürdürdüğü yaklaşık iki yüzyıl boyunca değişmeden varlığını korumuştur. Keşmir'in Orta Çağ tarihî ele alınırken özellikle Keşmir Sultanlığı döneminin sosyal ve ekonomik durumuna dair kaynakların yeterli olmadığı görülmektedir. Bu döneme ışık tutan kaynaklar aracılığıyla, Müslümanların hâkimiyeti döneminde Keşmir'in sosyo-ekonomik ve kültürel, idari ve dinî yapısı bu başlık altında incelenecektir. Keşmir Sultanlığının sosyal, kültürel ve iktisadi yapısını anlayabilmek amacıyla öncelikle yönetim sistemi ele alınmıştır.

1. YÖNETİM

1.1. Merkezi Hükümet

Keşmir Sultanlığının yönetim ve idari yapısına dair dönemin kaynak ve kroniklerinde detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Buna rağmen Keşmir'in siyasî tarihinden hareketle genel bir çerçeve ortaya konulması mümkündür. Mevcut kaynaklardan hareketle Şah Mirza Hanedanlığı ve onların haleflerinin, Keşmir'de daha önce yönetimde olan Hindu kralların idare anlayışını ve yönetim örgütlenmesini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Şah Mirza döneminde, Keşmir'de halk arasında adalet ve eşitliği sağlamak amacıyla ilk olarak vergi gelirleri üzerinde düzenleme yapılarak, ülkede sabit bir vergi sistemi hayata geçirilmiştir. Keşmir toplumunda barışı tehdit eden Lavanya adı verilen askerî birlik üzerinde tam hâkimiyet sağlanmış ve bu grup ilerleyen süreçte Keşmir halkıyla bütünleşmiştir. Sultan İskender'in hâkimiyet döneminden itibaren, Keşmir'de Türkler ve İranlıların etkisiyle Müslüman ülkelerde esas alınan yönetim ve idare modellerinden etkilenildiği bir sürece girilmiştir. Bunun sonucunda yeni devlet kurumları ortaya çıkmıştır. Bunlar Keşmir Sultanlığının son zamanlarına kadar varlığını korumuşlar da Keşmir'de idare alanındaki köklü değişiklikler Sultan Zeynel Abidin'in saltanatı döneminde tamamlanmıştır. Keşmir sultanları öncelikle Keşmir köylüsünü, devlet memurlarına karşı koruma ve onların refah seviyesini yükseltme, zorba toprak sahiplerinin gücünü baskılama, tarımı teşvik ederek ülkede kanun ve düzen ortamını tesis etmeye çalışmışlardır.⁶⁵⁵

⁶⁵⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 194.; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 124.; Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", *International Journal of History and Cultural Studies (IJHCS)* 1 (3), Ekim-Aralık 2015, s. 39.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 89.; G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Culturel History*, s. 1.

1.2. Sultan

Keşmir sultanı olarak göreve gelen kişiler, kendilerinden önce saltanat süren Keşmir'in Hindu kralları gibi otokratik bir yönetim anlayışı sergilemişlerdir. Bu dönemde ülkede monarşi hâkimdir.⁶⁵⁶ Sultan ülkedeki yasama, yürütme ve yargı güçlerini elinde tutmaktadır. O, kanun yapabiliyor ve yeri geldiği zaman şer'i konularda da yorumlarda bulunabiliyordu. Keşmir sultanı ordunun başkomutanı olarak bizzat seferlere katılmış ve ordusunu idare etmiştir. Sefere katılmadığı zamanlarda yerine başka komutanlar görevlendirmiştir. Aynı zamanda Keşmir hükümdarı ülkedeki temyiz mahkemesinin başında bulunmakta, insanların yaşam ve ölüm hakkı onun elindeydi. Sultanın yönetim, dış politika, savaş ve barış konuları başta olmak üzere her konuda danıştığı bakanları, yüksek rütbeli memurları ve güçlü toprak sahiplerinden oluşan bir danışma meclisi de bulunmaktaydı.⁶⁵⁷

Danışma meclisinde ele alınan konularda nihai karar sultana aitti. Buna rağmen danışma meclisi, sultanın otoritesinin despotik bir yönetime dönüşmesini engellemesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bu meclis, Keşmir sultanının zayıfladığı ve eski gücünü kaybettiği dönemlerde, istediği kişiyi sultanlığın başına getirme, savaş ilan etme ve barışa karar verme gibi yetkileri de elinde bulundurmaktadır. Öyle ki meclisin sahip olduğu bu büyük otorite zaman zaman Keşmir'i felaketlere de sürüklemiş, bunlar ülkede güçlü bir hükümdar ve hükümet olmasını önlemişlerdir. Meclis üyeleri arasında yaşanan çatışmalar ve iktidar mücadeleleri, ülkeyi çeşitli isyanlara ve iç savaşlara sürüklemiştir. Keşmir Sultanlığının idari yönetimde, şariat kurallarının uygulanmasından şeyhülislâm sorumludur ve sultan bu konularda ona danışmaktadır. Fakat ciddi meseleler görüşüleceği zaman sultan, ülkenin önde gelen hukukçularından oluşan bir heyeti toplar ve konuyla ilgili onların görüşlerini esas alırdı. Bu heyet, ilk olarak Haydar Mirza Duğlat döneminde Keşmir'de Nurbahşiyye tarikatının yasaklanması ve liderlerinin çoğunun öldürülmesi kararını almıştır. Bir diğer toplantı ise Sultan Hüseyin Şah döneminde, ulemâya danışıldıktan sonra Yusuf Mandav'ın idamını⁶⁵⁸ onaylamaları sebebiyle dönemin âlimleri Kadı Molla Firuz ve Molla Yusuf Elmas'ın idam emrini kararlaştırmak üzere gerçekleştirilmiştir.⁶⁵⁹

⁶⁵⁶ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 392.; G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Culturel History*, s. 2.

⁶⁵⁷ Sultanın kişiliği ve konumu onun meclis üzerindeki yaptırımını üzerinde etkin rol oynamıştır. Güçlü sultanlar meclis üzerinde nüfuz sahibi iken, zayıf hükümdarlar, meclisin egemenliği altındaydılar. Sultan Zeynel Abidin güçlü bir hükümdardı ve meclise hükmetmiştir. Fakat onun halefleri zayıf bir yönetim sergilemişler ve meclis tarafından kontrol altında tutulmuşlardır. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 400.

⁶⁵⁸ Sultan Hüseyin Şah'ın saltanatı döneminde, yaşanan bu hadise ayrıntılı olarak ikinci bölümde ele alınmıştır.

⁶⁵⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 194-95.

1.3. Hükümdarlık Sembolleri/Alametleri

Keşmir sultanı yukarıda ele alınan yetkilerinin yanı sıra, onu diğer soylulardan ve halktan ayıran bazı ayrıcalıklara ve sembollere sahipti. Sultanın sahip olduğu semboller, onun saygınlığının artması, halk arasında kendisine karşı saygı ve korku uyandırabilmesi açısından önemlidir.⁶⁶⁰

1.3.1. Ünvanlar

Keşmir Sultanlığında, Şah Mirza Hanedanlığı ve Çak Hanedanlığına mensup hükümdarlar genel olarak sultan⁶⁶¹ ünvanının yanı sıra, yaygın olarak Şah, Padişah ve Sultanül-Azam (en büyük sultan) gibi ünvanlar da diğer kullanmışlardır. Bu ünvanlar dışında her hükümdarın özel bir ünvanı da bulunmaktadır. Sultan Zeynel Abidin, *Naibül-Emirül Müminin*, Gazi Çak, *Muhammed Hümayun*, Sultan Hüseyin Şah, *Nasiruddin Padişah Gazi*, Ali Şah, *Zahiruddin Muhammed Ali Padişah*, Yakup Şah ise *İsmail Şah* ünvanını kullanmıştır. Çak Hanedanlığına mensup hükümdarlar, Keşmir de bu dönemde Bâbürlü İmparatorluğunun etkisinin artması sebebiyle Hindistan'daki Bâbür hükümdarları ile İran'daki Safevi şahlarının ünvanlarını almışlardır.⁶⁶²

1.3.2. Hutbe ve Sikke

İslâm dünyasında halifeye bağlılığı ifade eden hutbe konusuna dair, Keşmir Sultanlığının ilk dönemlerinde hutbenin kim adına okutulduğu ve Keşmir sultanlarının Mısır'da bulunan halife ile münasebetleri konusunda net ve aydınlatıcı bilgilere kaynaklarda rastlanmamıştır. Sultan Zeynel Abidin döneminde, Keşmir Sultanlığı ile dönemin Mısır hükümdarı arasında karşılıklı elçilerin gidip geldiği bir süreç yaşanmıştır. Bu bilginin ötesinde ikili münasebetlerin içeriği net olarak bilinmemektedir. Ancak Müslüman yöneticilerin hâkimiyetinde olan diğer ülkelerde olduğu gibi, Keşmir'de de hükümdarın adı hutbede okunmuştur. Keşmir sultanları tarafından da hutbe önemli bir otorite ve bağımsızlık sembolü olarak görülmüştür. Hutbenin dışında bir başka hükümdarlık sembolü olan kendi adını ve

⁶⁶⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 195.

⁶⁶¹ Keşmir hükümdarlarından sultan ünvanını ilk kez Richin (1320-1323) kullanmış, o başa geçtikten kısa bir süre sonra İslâmiyet'i kabul ederek Sultan Sadrüddin adını almıştır. Richin'in Müslümanlığı kabul etme süreci hakkında bilgi için bkz. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s.3 9vd; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 78vd.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 8; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 30; Nisar A. Malik & Abdul Majid, "Kashmir; In Historical Perspective", *JPUHS/XXIX*, (2), Temmuz-Aralık 2016, s. 1.; S. S. Toshkhani, "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", *Kashmir and It's People Studies in the Evolution of Kashmiri Society*, s. 105.; Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", s. 25.

⁶⁶² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 195vd.

ünvanlarını taşıyan para bastırma, Keşmir Sultanlığında da görülmektedir. Burada bastırılan paraların hiçbirinde Mısır halifesinin adı yer almamaktadır.⁶⁶³

1.3.3. Tac ve Taht

Taç giymek ve tahta oturmak da sultanlığın başlıca sembolleri arasındadır. Sultan olan kişi tahtını kaybettiği zaman tacını halefine teslim etmek zorundadır. Sultan Yusuf Şah, tahtını bırakmak zorunda kaldığında tacını Keşmirli soylular tarafından desteklenen Seyyid Mübarek'e göndermiştir. Benzer bir olay da Gazi Çak'ın saltanatı ele geçirdiği dönemde yaşanmış, Sultan Habib Şah'ın tacı aynı şekilde kendisinden alınarak Gazi Çak'ın başına geçirilmiştir.

1.3.4. Çetr

Çetr adı verilen saltanat şemsiyesi yalnızca sultan tarafından kullanılmaktadır. Dönemin Hindu kralları tarafından kullanıldığı gibi Müslüman sultanlar tarafından da kullanılmaya devam edilmiştir.

1.3.5. Hilat

Abbasi halifeleri döneminden kalma eski bir İran geleneği olan hilat, bir diğer hükümdarlık alametidir. Sultanın kendi kaftanını veya elbisesini, onurlandırmak istediği veya kendisine bağlılığını göstermesini kişiye göndermesi geleneği olan hilat Keşmir Sultanlığında da bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Keşmir Sultanlığındaki hükümdarlık sembolleri arasında hazine de yer almaktadır.⁶⁶⁴

1.4. Vezir

Keşmir Sultanlığında da vezaret kurumu bulunmaktadır. Sultandan sonra ülkedeki en yüksek rütbeli kişi olan vezir, hükümdar olmadığı sırada onun vekili, savaşlarda ise başkomutanı olarak görev yapmaktadır. Keşmir'de Şah Mirza Hanedanlığı zamanında, başbakan/başvekil ünvanı ile adlandırılan bu kişiler için, Sultan Zeynel Abidin'in hükümdarlığı döneminde vezir adı kullanılmaya başlanmıştır. Onun torunlarından Hasan Şah ve Muhammed Şah döneminde bu ünvan tam anlamıyla yerleşmiştir. Sivil idarenin başında ve devletin en yüksek memuru konumunda olan vezir, aynı zamanda sultanın başdanışmanıdır. Yetkileri bu derece fazla olan vezirlerin, bilge ve yetenekli olması, halkın refahı ve ülkenin istikrarında belirleyici rol oynamaktadır. Sultan İskender döneminde, vezir aynı zamanda ordunun komutanı olarak görevlendirilmişse de Sultan Şehabettin döneminde vezir ve ordu komutanlarının görevleri birbirinden ayrılmıştır. Şah Mirza Hanedanlığının gerileme dönemine girdiği süreçte, vezirler aynı zamanda askerî liderler olarak ön plana çıkmışlardır. Vezirlerin bu

⁶⁶³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 196.

⁶⁶⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 197.

dönemde devlet içindeki statülerinin yüksek olması da bundan kaynaklanmaktadır. Bu devlet görevlileri zamanla güçlerinin zirvesine ulaşmış ve dönemin sultanlarını ellerinde istedikleri şekilde yönetmeye başlamışlardır. Bir anlamda vezirler, sultanlığın fiili hükümdarı konumuna gelmişlerdir. Öyle ki soylulara istedikleri yeri bağışlama, subayları atama ve görevden alma, savaşa ve barışa karar verme hakkını elde etmişlerdir. Nihayetinde geline süreçte, Şah Mirza Hanedanlığında görevli Çak ailesine mensup kişiler vezirlik görevi elde ettikleri gibi kendilerini Keşmir sultanı olarak ilan edecek kadar da güçlenmişlerdir.⁶⁶⁵

1.5. Şeyhülislâm

Keşmir’de şeyhülislâmlık makamı ilk kez Sultan İskender’in hükümdarlığı zamanında oluşturulmuştur. Bu dönemde Keşmir Sultanlığının, İslâm hukukuna göre idaresi başlamıştır. Şeyhülislâm, ülkede Müslümanların haklarını korumak ve şer’i hükümleri uygulamakla görevlidir. Sultanın taç giyme töreninde hazır bulunan Şeyhülislâm, sultanın hem hukuki hem de dinî danışmanıydı ve zaman zaman siyasî meselelerde de fetvalar verebilmekteydi. 1532 yılında Haydar Mirza Duğlat, Keşmir topraklarını istila edip, askerleri ülkeyi yerle bir ettiği sırada Keşmir’in önde gelen ulemâsı, düşmana karşı savaşmanın caiz değil aynı zamanda farz olduğunu ve onlarla savaşarak ölen herkesin şehit olacağını bildiren bir fetva vermiştir. Keşmirlilerin direniş için örgütlenmeye başlamalarında hiç şüphesiz bu fetva da etkili olmuştur. Çak Hanedanlığı döneminde ise Şeyhülislam’ın görevlerini Srinagar kadısı yürütmüştür.⁶⁶⁶

1.6. Kadı

Keşmir Sultanlığında adaletin tesisinden sorumlu kadılık makamı da Sultan İskender’in, şeyhülislâmlığı kurduğu sırada getirilmiştir. Keşmir’de bu dönemde mahkemeler, sultan ve veziri tarafından bizzat idare edilirdi ve halka açıktı. Hindular ve Budistler kendi hukuk kurallarına göre yönetilmişlerdir. Sultan İskender, Sultan Ali Şah ve Sultan Zeynel Abidin gibi Keşmir sultanları idam ve kırbaç cezasına karşı çıkmışlardır. Suçlular kamu binalarında ve yolların yapımında çalıştırılmıştır. En ağır ceza sürgündür. Kaynaklarda adı geçen ilk Keşmir kadısı yine Sultan İskender tarafından Srinagar’a atanan Seyyid Hasan Şirazi’dir. Çak Hanedanlığı zamanında Kadı’nın görev ve yetkileri arttırılmıştır.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 197-98.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 400.; Ishfaq Ahmad Mir, ‘Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D.’, s. 836.; G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Culturel History*, s. 3.

⁶⁶⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 199vd.; G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Culturel History*, s. 3.

⁶⁶⁷ G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Culturel History*, s. 4.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 200.

1.7. Özel ve Yerel Yönetim Sistemi

Keşmir Sultanlığı toprakları geniş bir alanı kapsamaktadır. Bölgenin coğrafi konumundan kaynaklı yapısı nedeniyle Keşmir'e bağlı eyaletlerde yaşanan isyanlara, merkezi yönetimin müdahalesi ve ayaklanmaları bastırması zaman almıştır. Keşmir'in doğrudan yönetilen eyaletleri, Keşmir Vadisi ve Lahor topraklarından oluşmaktadır. Ülkenin geri kalan eyaletleri iç işlerinde bağımsız, dış işlerinde Keşmir Sultanlığına bağlı idareciler tarafından yönetilmiştir. Keşmir Vadisi, doğuda Maraj ve batıda Kamraj olmak üzere iki eyalete bölünmüştür.⁶⁶⁸ Srinagar, Maraj'ın başkenti, Sopur şehri ise Kamraj'ın başkenti olan eyaletlerdir. Sultan Srinagar'da bulunurken bu iki önemli bölgeye hanedan ailesine mensup kişiler yönetici olarak gönderilmiştir. Sultan Zeynel Abidin oğullarından Âdem Han'ı, Kamraj'a yönetici olarak atamış ve kendisinden sonra başa geçen oğlu Haydar Şah da kendi oğlu Hasan'ı bu bölgenin idaresiyle görevlendirmiştir. Keşmir sultanları, ülkenin bu iki önemli eyaletine, her ne kadar en güvendikleri kişileri yönetici olarak göndermişseler de bu eyaletlerde, sık sık isyanların yaşanmasını ve küçük olayların kısa sürede ayaklanmalara dönüşmesini engelleyememişlerdir. Eyaletlerin her biri idare açısından kolaylık olması amacıyla kendi içinde "Pargana"⁶⁶⁹ adı verilen idari bölgelere ayrılmıştır. Bunlar, zaman zaman sayılarının artması, zaman zamanda birleştirilmelerinden dolayı Keşmir'de kaç adet Pargana bulunduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Haydar Mirza Duğlat'ın Keşmir hâkimiyetinden önce, bölgede yirmi yedi Pargana olduğu ifade edilmekte olup, onun yönetimi döneminde bunların sayısı otuzu bulmuştur.⁶⁷⁰

1.8. Ordu

Hindu krallıkların hâkimiyetleri döneminde, Keşmir ordusu çoğunlukla paralı askerlerden oluşturulmuştur. Cammu, Punch, Bhimber ve Rajauri gibi eyaletlerden alınan askerler başlıca ordunun kaynağıydı. Ancak Pencap'ta Türk hâkimiyetinin kurulması ve Keşmir krallarından Jayasimya'nın ölümüyle ülkede artan kaos ve huzursuzluk ortamında, yukarıda adı verilen eyaletler Keşmir'in bu ortamında faydalanarak askerlerini göndermemeye başlamıştır. Bunun sonucunda Lavanya adı verilen nüfuzlu toprak sahipleri Keşmir ordusunda önemli görevlere gelmiştir. Şah Mirza iktidarı ele geçirdiğinde bunları ordudan uzaklaştırmayı

⁶⁶⁸ Hindu hâkimiyetindeki bu iki bölge Madavarajya ve Kramarajya olarak adlandırılmıştır. Maraj, Celum'un her iki yakasında bulunan bölgeleri, Kamraj ise buranın alt kısmında kalan bölgeyi kapsamaktadır. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajtarangini II*, s. 436.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 206.

⁶⁶⁹ Hindu kralların hâkim olduğu dönemde bu bölgeler Visayas olarak adlandırılmıştır. M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajtarangini II*, s. 437.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 207.

⁶⁷⁰ Pargana adı verilen idari bölgelerin her biri sayıları binlerle ifade edilen köylerden oluşmaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 206-208.

başarmıştır. Keşmir’de bu süreçten sonra askerî nitelikleri ve dayanıklılıklarıyla bilenen Magrey ve Çak ailelerinden oluşturulan daimî bir ordu kurulmuştur.⁶⁷¹

Keşmir Sultanlığında ordu dört bölümden oluşmaktadır. Bunlar;

1-Sürekli ordu

2-Eyalet birlikleri

3-Feodal birlikler

4-Gönüllüler

Sürekli ordu doğrudan Keşmir sultanının kontrolü altındaydı ve bu birlikler Rajput, Seyyid, Çak, Magrey ve Raina gibi Keşmir’in önemli aileleri arasından seçilen askerlerden oluşmaktaydı. Bir süre sonra Keşmir ordusuna ‘‘domba’’⁶⁷² adı verilen askerlerde alınmıştır. Fakat bunlar, savaşın en önemli anında savaş meydanından kaçarak yağmaya başlamaktadırlar. Bu sebeple güvenilir bir askerî birlik olarak bilinmemektedirler. Daimî ordu başkent Srinagar’da konuşlandırılmıştır. Savaş zamanında sultan bu ordunun başında harekete geçmektedir. Savaş meydanına yaklaşımadan ordu ikiye bölünerek başına yeni bir komutan getirilmektedir. Sürekli ordu, yaya ve süvari birliklerinden oluşturulmuştur. Süvarilerin kullandıkları atlar, Keşmir’de kaliteli atlar yetişemediğinden Türkistan ve Irak gibi yerlerden getirilmiştir. Keşmir coğrafyasının dağlık yapısı, süvari birliklerinin ordu içerisindeki önemi arttırmıştır. Bunun yanı sıra Keşmir ordusunda filler de yer almakta ancak bunların sayısı az ve ordu içindeki rolleri de sınırlıdır. Eyalet birlikleri, Keşmir Sultanlığına bağlı eyaletlerde bulunmaktaydı ve savaş zamanlarında sultanlık ordusuna katılmaktaydılar. Bunların sayısı bulundukları bölgenin stratejik konumuna göre değişmekteydi. Bunun dışında geçitlerin başlarında, sınır kalelerinde ve gözetleme yerlerinde askerî garnizonlar ve bunların başında ise Nayak adı verilen komutanlar yer almaktaydı. Keşmir Vadisi’nde Nagam, Lar, Andarkot, Manar ve Biru gibi stratejik konumlarda da garnizonlar bulundurulmaktadır. Feodal birlikler, savaş zamanlarında soylular tarafından sultanın emrine verilen orduyu oluşturmakta, Cammu, Rajauri ve Kishtwar birlikleri bunların başında yer almaktadırlar. Bunların her biri kendi yöneticisinin komutası altındadır. Gönüllüler yabancı istilası ve acil durumlarda göreve çağırılmışlardır. Genel olarak Keşmir sultanının çağrıları olumlu sonuçlanmış ve Keşmirli her durumda ülkelerini savunmada ellerinden geleni yapmışlardır.⁶⁷³

⁶⁷¹ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 89.; Ishfaq Ahmad Mir, ‘‘Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D’’, s. 837.

⁶⁷² Bunlar Keşmir’de güçlü ve mücadeleci askerler olarak bilinmektedirler. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 210.

⁶⁷³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 202, 209-210.; Ishfaq Ahmad Mir, ‘‘Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D’’, s. 837.; G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Culturel History*, s. 4.

1.9. Savaş Aletleri

Keşmir ordunun yaygın olarak kullandığı silahlar kılıç, ok, yay, mızrak ve topuzdur. Askerler zırh ile savaş atları ise çelikle kaplanmaktadır. Dönemin kaynaklarından Srivara ilk kez Sultan Zeynel Abidin döneminde yapılan “*kaleler yok eden, insanların kalplerini delen, atları dehşetle vuran*” bir silahtan bahsetmektedir. Bu konuya dair diğer bir bahsinde Srivara, sultanın ordusunun şimşek gibi silahlarla donatıldığını, bu silahların derin ve uzun süren gürültülerle ok yağmurunda bulunduklarını belirtmektedir.⁶⁷⁴ Keşmir ordusunda ateşli silahlar üretiminin zor olması sebebiyle nadiren kullanılmaktadır. Bu nedenle Muhammed Şah ve Fatih Şah arasında uzun yıllar devam eden mücadelelerde ya da Haydar Mirza’nın Keşmir seferlerinde bu silahların kullanımından hiç bahsedilmemektedir.⁶⁷⁵ Barutun kullanımı ise Şah Mirza ve Çak Hanedanlıklarının yıkılışından sonradır ve bunun kullanımı da sınırlıdır. Keşmir’de top ilk kez Gazi Çak’ın saltanatı döneminde, Kara Bahadır komutasındaki Bâbürlü ordusuna karşı kullanılmıştır. Sultan Yusuf Şah’ın saltanatı döneminde, Keşmir ordusunda yaklaşık 7.000 silahlı askerin bulunduğu belirtilmekte ise de muhtemelen bu rakam abartılı olarak verilmiştir.⁶⁷⁶

1.10. Savaş Yöntemleri

Keşmir Sultanlığında ordu düzeni merkez, sağ kuvvetler, sol kuvvetler, öncü birlikler ve geri birlikler olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Merkez kuvvetlerin başında sultan bulunmakta, bazen ordunun öncü birliğinde filler de yer almaktadır. Taraflar arasında zaman zaman meydan savaşlarından önce mübareze⁶⁷⁷ adı verilen teke tek mücadeleler yapılmaktadır. Orduda bulunan davullar mücadelelerden önce çalınırken, askerlerin ortak bir üniforması olmamasına rağmen onları düşmandan ayırt edilebilmek için üzerlerinde benzer bir işaret bulunmaktadır. Buna ek olarak kan kırmızısı bir sancak taşımaktadırlar.⁶⁷⁸ Keşmirlilerin sık sık kullandıkları savaş taktiği, şafak vakitlerinde yapılan ani saldırılardır. Bu yöntemi hem kendi aralarındaki mücadelelerde hem de düşmana karşı verdikleri savaşlarda uygulamışlardır.

⁶⁷⁴ Srivara’nın kaynağında yer alan diğer ifadelerin devamında bu silahın top olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak elimizde Sultan Zeynel Abidin döneminde, Keşmir topraklarında yapılan mücadelelerde top ve barut kullanıldığına dair bir kaynak bulunmamaktadır. Aslında bu dönemde top olarak adlandırılan barut gibi yüksek ses gücüne sahip bir Yunan ateşi olmalıdır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 211.

⁶⁷⁵ Muhammed Şah ve Fatih Şah arasındaki mücadelelerde tüfekler kullanılmıştır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 211.

⁶⁷⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 211 vd.; Ishfaq Ahmad Mir, “Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D”, s. 837.

⁶⁷⁷ Mübareze, pek çok millet tarafından bilinen ve uygulanan, savaş esnasında tarafların içlerinden bir kişiyi meydana çıkartmaları suretiyle ilk olarak onların teke tek mücadelesine verilen isimdir. Araplar, Türkler, Filistinliler, İsraililer, Yunanlılar, Hintliler, Persler, Gürcüler, Çinliler, Gurlular ve Bizanslılar arasında yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Abdullah Duman, “İslâm’ın İlk Döneminde Mübareze Geleneği”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.V, 2020, s. 23.

⁶⁷⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 212.

Keşmir ordusu bu taktiği, Haydar Mirza Duğlat ve Ekber Şah'ın komutanlarından Kasım Han'ın birliklerine karşı kullanarak onlara karşı başarılı olmuştur.⁶⁷⁹

Keşmirlielerin kullandığı diğer bir savaş yöntemi, ülkenin dağlık kesimlerine çekilerek mücadeleyi oradan sürdürmektir. Bu şekilde düşman üzerine yapılan ani saldırılarla onları ya barış yapmaya ya da geri çekilmeye zorlamaktadırlar. Keşmir Vadisi'nde yapılan savaşların geneline bakıldığında bunlar genellikle dağ geçitlerinde ve ovalarda yapılmıştır. Keşmir'in stratejik noktalarında yer alan kaleler ne iç savaşlarda ne de dışardan gelen istilalarda doğrudan rol oynamamıştır. Başkent Srinagar'da kale bulunmadığından burayı ele geçirmek isteyenler ile yapılan mücadeleler ya şehrin etrafında ya da içinde gerçekleşmektedir. İç savaşlar esnasında başkenti ele geçirmek isteyenlere karşı yapılan ilk ve yaygın olarak kullanılan hamle, Celum Nehri üzerindeki köprüleri ortadan kaldırmaktır. Ancak zamanla bu yöntemi öğrenen düşman birlikleri ve komutanlarının ilk saldırı taktiği de bu köprüleri ele geçirerek nehri geçmek olmuştur.⁶⁸⁰

2. SOSYAL YAPI

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Keşmir'de İslâmiyet'in yayılmasıyla halkın yaşamında da değişim ve dönüşüm hareketleri etkisini göstermeye başlamıştır. Bu yüzyılda Türkistan ve İran ile kurulan kültürel münasebetler, bu ülkelerden Sufiler ve dervişler aracılığıyla çok sayıda Müslümanın, Keşmir topraklarına gelmesi bölgede sosyal hayat üzerinde değişimlerin başlangıcını oluşturmuştur. Fakat ülkeleri üzerindeki geniş kapsamlı bu yabancı etkiye rağmen, Keşmirli uzun yıllardır getirdikleri inanç ve uygulamalarından tamamen vazgeçmeyi reddederek geçmişleriyle olan bağlarını koparmamışlardır. Bu sebeple Keşmir'de XIV-XV. yüzyıllar, geleneksel örf ve adetlerini sürdürmek isteyenler ile İslâmi yaşam tarzını benimseyenler arasında sürekli bir çatışmanın yaşandığı bir dönem olmuştur. Ancak Keşmirli arasında bu çatışma ortamı eski ve yeni yaşam tarzının zaman içerisinde kaynaşmasıyla sona ermiştir. Bunun sonucunda Keşmir'de eski fikir ve kurumların yenileri ile karıştığı yeni bir toplumsal yaşam düzeni ortaya çıkmıştır.⁶⁸¹

2.1. Toplumsal Yapı ve Nüfus

Keşmir toplumu Hinduların hâkimiyeti döneminde dört kasta ayrılmış durumdaydı. Fakat Keşmir'deki bu bölünme Hindistan'da olduğu gibi katı bir sınıf ayrımına

⁶⁷⁹ Keşmir ordusunun şafak vakitleri gerçekleştirdiği bu savaş taktiği aslında kuvvetlerinin düşmana kıyasla az sayıda olmaları ve meydan muharebelerindeki tecrübesizliklerinden dolayı sık sık kullanılmaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 213.

⁶⁸⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 213.

⁶⁸¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 218.

dayanmamaktadır. Toplumda farklı tabakalar arasında evlilikler ve yönetimin üst kademelerinde farklı sınıftan kişilerin yer alması bunun en önemli kanıtıdır. Ancak Keşmir’de Brahmanların toplumda ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını söylemek mümkündür. Ayrıca tapınak rahipleri çeşitli vergilerden ve sıradan insanların sorumlu tutuldukları angarya işlerden muaf tutulmuşlardır. İslâmiyet’in yayılması ile özellikle Brahmanlar toplumdaki statü ve etkilerini kaybetmiş, onların yerini Müslümanlar arasında öne çıkan Sufi, Seyyid, Ulemâ ve Pir adı verilen gruplar almaya başlamıştır. Bu dönemde Keşmir’de meydana gelen diğer bir önemli gelişme, Brahmanlar dışında toplumun farklı sınıflarına mensup insanların İslâmiyet’i kabul etmeleridir. Bunun sonucunda Keşmir’de yalnızca bir kast, yani Brahmanlar varlığını korurken, diğer üç kast sistemi ortadan kalkmıştır. İslâmiyet’i kabul eden kişiler kendi soyadlarını kullanmaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Kaul, Bat, Raina gibi ünvanları taşıyanlar Brahmanların torunlarıdır. Magre, Dard, Raina ve Çak olarak adlandırılanlar Kşaritya kökenlidirler. Ancak bununla beraber din değiştirdikten sonra mensup olduğu sınıfın adını kullanmayı bırakarak mesleğinin adıyla anılmaya başlayanlarda bulunmaktadır. İslâmiyet’i benimseyerek din değiştiren Brahmanlar da kendi aralarında iki alt sınıfa ayrılmıştır. Bunlar Farsçayı öğrenerek devlet hizmetine girenler ile Sanskritçe öğrenerek toplumun dinî meseleleriyle uğraşanlar olmak üzere bölünmüşlerdir. Keşmir toplumunda kast sistemine dayanan bölünmeler ortadan kalkmışsa da çoğunlukla bunların yerini, bazı durumlarda eski katılığını koruyan bazı sınıfsal ayrımlar almıştır. Hiç şüphesiz İslâmiyet’in birleştirici gücü ve Sufilerin farklı sınıflar arasında farklılıkları kapatma yolundaki çabalarına rağmen, ekonomik eşitsizlikler sebebiyle Keşmir toplumunda tam anlamıyla gerçek bir toplumsal eşitlik sağlamak mümkün olmamıştır.⁶⁸²

Orta Çağ’da Keşmir’in nüfusu hakkında kaynaklarda net ifadeler bulunmamaktadır. Yalnızca dönemin kroniklerinde Keşmir nüfusunun kalabalık olduğu belirtilmektedir. Keşmir Sultanlığı döneminde ülkenin nüfusunun, çok sayıda köy yerleşiminin olmasından hareketle fazla olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁸³ Ülke nüfusun çoğunluğu köylerde, bir kısmı da kasabalarda yaşamaktadır.⁶⁸⁴ Nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu yer ise Pers kaynaklarında

⁶⁸² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 218vd.

⁶⁸³ M. Aurel Stein, *Kalhana’s Rajatarangini II*, s. 438.

⁶⁸⁴ Keşmir Sultanlığı döneminde ülkede çok sayıda köy ve kasaba inşa ettirilmiştir. Keşmirli doğaları gereği çok fazla göç etmeyerek çoğunluğu yaşadıkları köy ve kasabalarda ömürlerini sürdürmüşlerdir. Sultan Cemşid döneminde Advin Pargana’da Jamnagar kasabası kurulmuştur. Sultan Alaaddin başkent Srinagar yakınlarında Alaaddinpura kasabasını kurmuş ve burada geniş binalar ve çarşılar inşa ettirilmiştir. Sultan Kudbettin ve oğlu İskender’in hâkimiyeti döneminde de köy ve kasabalar yapılmıştır. Sultan Zeynel Abidin, Keşmir’de çok sayıda kanal, köprü ve bahçe inşa ettirmesinin yanı sıra Vular Gölü yakınında Zainagir olmak üzere Zainakot and Zainapura kasabalarını kurmuştur. Bâbürlüler ve daha sonraki süreçte Keşmir’de kurulan köy ve kasabalar için bkz. P.N.K Bamzai, *Cultural and Political History of Kashmir II*, s. 475-476.

Şehr-i Keşmir olarak adlandırılan Srinagar'dır. Keşmir'de bulunan toplam köy sayısına dair kaynaklarda farklı ifadeler yer almaktadır. Kaynakların ifadesinden anlaşıldığına göre Keşmir'de köy sayısı 60.000-100.000 arasında değişmektedir. Keşmir Sultanlığı döneminde Keşmir'de 60.000 ila 70.000 arasında köy olduğunu söylemek mümkündür. Bâbürlülerin hâkimiyetlerinin ilk dönemlerinde de bu sayı aynı ise de onların hükümdarlıklarının sonlarına doğru ve Afganların hâkimiyeti ele geçirdikleri tarihlerde nüfustaki azalışa bağlı olarak köy sayısında da düşüş olmuştur.⁶⁸⁵

Keşmir toplumunda kadının konumuna bakıldığında, kadınların sosyal hayatta önemli bir yere sahip olduğu, yönetimde de etkin rol oynadığını ve erken yaşta evliliklerin yaygın olmadığı söylemek mümkündür. Keşmir'de üst sınıflara mensup kadınlar çalıştırılmıyorlardı, ancak şehirlerde veya köylerde yaşayan alt sınıfa mensup kadınlar evlerinde ömürlerini sürdürme lüksüne sahip değillerdi. Dışarıda örtüsüz bir şekilde serbestçe dolaşan kadınlar, tarlada ve bahçede eşlerine yardım etmekle yükümlüydüler. Kadınların eğitime gelince varlıklı hanımlar arasında eğitim oranı yüksekti. Sura, Hayat Hatun, Gül Hatun ve Habba Hatun'un hayatlarına bakıldığında okullar açtıkları, camiler, manastırlar inşa ettirdikleri ve kamu işlerinde aktif olarak yer aldıkları anlaşılmaktadır. Keşmir'de çok eşlilik hakimdi⁶⁸⁶ ancak sultanların cariyeleri olduğu yönünde bir bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemin saray hayatı, eğlence ve sefahat alemlerinden uzaktır. Dul kadınlar her türlü süsten uzak ve sade bir hayat sürdürmüşler ve onların gösterişli kıyafetler giyinmeleri ya da dikkat çekecek ölçüde süslenmeleri yasaklanmıştır.⁶⁸⁷ Kadınlar bazı mülkiyet haklarına da sahip olarak kocalarının ölümünden sonra taşınmaz mallarının yasal mirasçısıydılar.⁶⁸⁸

2.1.1. Soylular

Keşmir'de soyluların başında sultan ve ailesi gelmektedir. Sultanın ailesinden sonra Magre, Çak, Raina ve Dard gibi aileler en yüksek konumdadırlar. Söz konusu bu aileler yönetimde üst mevkilerde yer almakta, ünvanları ve ayrıcalıkları bulunmaktaydı ve sadakatsizlik dışında bunlar ellerinden alınamazdı. Keşmirli soylular zengin, emrinde çok sayıda adamı bulunan ve âlimleri himaye eden kültürlü insanlardı. Tüm çabaları sultanın gözüne

⁶⁸⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 251-252.; *The Tarikh-ı-Rashidî of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 430. Haydar Mirza Keşmir'in nüfusuna dair eserinde, "Bu şehrin nüfusu (diğer) büyük şehirlerin nüfusuna denktir" ifadesine yer vermektedir. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, s. 596.

⁶⁸⁶ Keşmir'in kırsal bölgelerinde yaşayanlar arasında ise tek eşlilikler yaygındır. Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 115.

⁶⁸⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 227-228.; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 114-115.

⁶⁸⁸ Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 118.

girmek olan soylu aileler, zaman zaman sultanlığın zayıfladığı dönemlerde saltanatı ele geçirmeye çalışmaktan da geri durmamışlardır. Şah Mirza Hanedanlığının zayıfladığı sırada Çak Hanedanlığının vakit kaybetmeden iktidarı ele geçirmesi bu duruma verilebilecek en güzel örnektir. Keşmir’de soylular arasında yaşanan iç çatışmalar, zaman içinde yabancı işgallerine ve nihayetinde Keşmir’in bağımsızlığını kaybetmesine yol açacak kadar şiddetlenmiştir. Keşmir Sultanlığında etkin rol oynayan aileler ya yabancı kökenliydi ya da iktidarda ön planda bulunmuşlardı. Bunlardan Çak ailesi Kral Suhadeva’nın saltanatında, Beyhakî Seyyidler ise Sultan Zeynel Abidin döneminde Keşmir’e gelerek yerleşmişlerdir. Raina, Magre ve Dardlar Keşmir’in yerli ailelerinden olmakla birlikte, Raina ailesi dışındaki diğer aileler Keşmir Sultanlığı döneminde önem kazanmışlardır. Han ünvanı Keşmir prensleri tarafından kullanılmasın rağmen bazen soyluların isimlerine de *han* ünvanı eklenmektedir. Sultanlar tarafından soylulara verilen diğer ünvanlar *Melik*, *Emirül Ümera*, *Han-ı Zaman* ve *Mirza*’dır.⁶⁸⁹, Keşmir Sultanlığında Magre, Çak ve Beyhakî Seyyidler gibi aileler ile evlilikler yoluyla akrabalık münasebetleri kurulmuştur.⁶⁹⁰

2.2. Dinî Sınıflar

Keşmir Sultanlığında soylulardan sonra ulemâ, Seyyid, Sufi ve onların soyundan gelenlerin oluşturduğu bir dinî sınıf gelmektedir.

2.2.1. Ulemâ

Müslümanlar arasında bir ruhban sınıfı yoktur. Ancak Kur’an ve hadis hakkında bilgi sahibi olanlar ve hukuk yorumcuları, toplumda atanmış din adamlarının konumunu üstlenmişlerdir. Ulemâ olarak adlandırılan bu kişiler, derin bilgileri ve dindarlıkları ile halk arasında büyük saygı görmüşlerdir. Diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi Keşmir’de de ulemâyâ saygıda kusur edilmemiştir. İlerleyen süreçte şeyhülislâmlar, müftüler ve kadılar ulemâ içinden çıkmıştır. Keşmir ulemâsının çoğunluğu yabancı kökenlidir. Başkent Srinagar’da dinî eğitim alan ulemâ, Semerkant, Herat⁶⁹¹ ve Mekke gibi yerlere gönderilmekte ve buralarda da gerekli eğitimi tamamladıktan sonra ülkesine dönmektedir. Ulemâ genel olarak sade ve dindar bir yaşam sürmüş, şeriatın ilkelerine bağlı kalarak, İslâm’a yapılan her

⁶⁸⁹ Mirza ünvanı Çakların yönetimindeki prenslere verilen bir ünvandır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 220.

⁶⁹⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 219vd.

⁶⁹¹ Afganistan’ın batısında bulunan bu tarihî şehir için bkz., Recep Uslu, “Herat”, *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, s. 215-218.; Herat’ın Gazneliler ve Emir Timur dönemindeki siyasî ve sosyal tarihi için bkz., Yusuf Ziya Söylemez, “Gazneliler Döneminde Herat”, (*Yayınlanmış yüksek lisans tezi*), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019; Yusuf Ziya Söylemez, “Timurlular Döneminde Herat”, (*Yayınlanmış doktora tezi*), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2023.

türlü ekleme ve yeniliğe karşı mücadele etmiştir. Bu din âlimleri yaşadıkları dönemin yalnızca dinî ve sosyal sorunlarıyla değil, siyasetinde de zaman zaman aktif rol oynamışlardır.⁶⁹²

2.2.2. Seyyid

XIV. yüzyılda çok sayıda Seyyid,⁶⁹³ Türkistan ve İran'da yaşanan siyasî ve sosyal çatışmalardan kaçarak bu yerlere nazaran barış ortamının hâkim olduğu Keşmir'e sığınmıştır.⁶⁹⁴ Onların Keşmir'e yerleşmelerinin bir diğer sebebi de hiç şüphesiz Keşmir sultanları tarafından himaye edilmiş olmalarıdır. Seyyidlerin bu topraklara gelmeleri sultanlığın yıkılışına kadar devam etmiştir. Hz. Peygamberin soyundan gelmeleri sebebiyle Seyyidlere saygı tüm Müslüman toplumlarında olduğu gibi Keşmir'de de temel prensip olarak kabul edilmiştir. Keşmir'e gelen Seyyidlerin bazıları hukukçu olduklarından dönemin sultanları tarafından kadı ve müftü olarak atanmışlardır. Bunların bir kısmı öğretmenlik yapmış, bir kısmı cahil kitlelerin dinî önderleri olarak hareket eden pir ve mürşitlerin saflarında yer almış, bir kısmı köylere giderek ziraat ile uğraşmış, Beyhakî Seyyidleri ise Keşmir siyasetinde etkin rol oynamıştır. Beyhakî Seyyidlerine mensup kişiler, hanedan ailesinden kişiler ile evlenerek zamanla Keşmir Sultanlığında önemli görevlere gelmişlerdir. Ancak bunlar zaman içerisinde Keşmirli soylularla çıkar çatışmasına girmişler ve onların yerine geçmek için ülkede yaşanan iç isyanlarda etkin rol oynamaya başlamışlardır. İlerleyen süreçte Beyhakî Seyyidleri daha ılımlı bir politika izleyerek Keşmirliilerin güvenini kazanmış, Keşmir'in siyasî ve sosyal tarihinde önemli rol oynamışlardır.⁶⁹⁵

2.2.3. Sufi

Pir ve mürit gibi isimlerle de anılan Sufiler, Keşmir'in Orta Çağ tarihindeki sosyal, dinî ve kültürel hayat üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Sufiler almış oldukları eğitim ve dinî konulardaki bilgileri ve bazı mucizevi güçlere sahip oldukları düşünüldüğünden, toplumda her sınıftan insan arasında saygı görmüşlerdir. Sade bir hayat sürdüren bu insanlar, kendilerini toplumdan ve onların sorunlarından soyutlamamışlar, toplumsal meselelerle yakından ilgilenmişlerdir.⁶⁹⁶ Keşmir Sultanlığının önde gelen âlimlerinden Seyyid Hemedânî, Müslümanların arzularını, dinî emirlerine bağlı olarak sınırlandırmalarının ve diğer dinlere

⁶⁹² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 221.

⁶⁹³ Seyyid, Hz. Peygamber'in soyundan gelenleri ifade eden bir kelimedir. Hz. Peygamber'in, Hz. Ali ile Fâtîma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için ünvan olarak kullanılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Seyyid", *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 40-43.

⁶⁹⁴ Seyyidlerin bir anlamda kaçıış olan bu sığınmalarının sebepleri Moğollar ve Timur'un, onların üzerindeki baskısıdır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 221.

⁶⁹⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 221-222.

⁶⁹⁶ Baba Hasan, Hamza Mahdum ve bazı Sufilerin kendi dönemlerindeki siyasî olaylarda oynadıkları rol dikkate değerdir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 222-223.

mensup kişiler gibi arzularını görmezden gelmelerinin doğru olmadığını savunmuştur. Keşmir’de Orta Çağ’da altı Sufi tarikatı bulunmaktadır. Bunlar Kadiriyye,⁶⁹⁷ Sühreverdiyye,⁶⁹⁸ Kübreviye,⁶⁹⁹ Nurbahşiyye,⁷⁰⁰ Nakşibendiyye,⁷⁰¹ ve Rişhi’dir.⁷⁰² Rişhi tarikatı dışında diğer tarikatlar Türkistan ve İran menşelidir. Rişhi tarikatı ise Keşmir’e özgü bir tarikat ekolüdür.⁷⁰³

Şeyh Nureddin Rişhi’nin⁷⁰⁴ önderliğinde kurulan Rişhi tarikatına mensup kişiler, Hindular gibi et tüketmiyor, nefsi ıslah etmeye önem veriyor ve bazıları hiçbir zaman evlenmiyordu. Şeyh Nureddin’in ölümünden sonra Rişhiler arasındaki çileciliğe olan eğilim giderek daha belirgin bir hale gelmeye başlamıştır. Bilhassa XVI. yüzyıldan itibaren Keşmir’de yönetici sınıfının açgözlülüğü ve ülkedeki sürekli iç savaşların da etkisiyle bu tarikat mensupları kendilerini dünyadan tamamen soyutlamışlardır. Şeyh Nureddin ve öğrencilerinin aksine, daha sonraki dönemlerde yaşayan Rişhi mensupları çoğunlukla okuma yazma bilmiyorlardı ve dinleri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değillerdi. Buna rağmen sade ve erdemli bir yaşam sürdürmüşlerdir. Ekber Şah ve Cihangir’in saltanatı döneminde Keşmir’de yaklaşık 2.000 Rişhi bulunmaktadır.⁷⁰⁵

Sufiler, Keşmir’de İslâmiyet’in yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Sufizm de sosyal eşitliğe yönelik belirgin bir eğilim vardı, Sufiler zengin ve fakir halk arasında bir köprü kurulmasını sağlamışlardır. Zikir törenleri bu anlamda sadece bir ibadet niteliği taşıyor aynı

⁶⁹⁷ Kadiriyye hakkında geniş bilgi için bkz. Nihat Azamat, “Kadiriyye”, *DİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 131-136.

⁶⁹⁸ Keşmir’de Sühreverdiyye tarikatının etkisiyle Şii İslâm anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Bu tarikat hakkında bkz. Reşat Öngören, “Sühreverdiyye”, *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 42-45; Sayıd Athar Abbas Rızvi, “Keşmir”, s. 326.

⁶⁹⁹ Necmeddin Kübra’ya nisbet edilen bir tarikatır. Bu tarikat için bkz. Abdul Qaiyum Rafiqi, *Sufism In Kashmir From The Fourteenth To The Sixteenth Century*, s. 33.

⁷⁰⁰ Kübreviyye’nin Seyyid Muhammed Nurbahş’a (ö. 869/1464) nisbet edilen bir koludur. Nurbahşiyye hakkında geniş bilgi için bkz. Necdet Tosun, “Nurbahşiyye”, *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 248-249.

⁷⁰¹ Nakşibendiyye için bkz., Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, *DİA*, C.XXXII, İstanbul 2006, s. 335-342.

⁷⁰² Sanskritçe kökenli bir kelime olan Rişhi aziz, bilge ve münzevi gibi anlamlara gelmektedir. Rişhi tarikatına mensup olanlar Hindu köylerinde yaşamaya başlayarak onların benimsedikleri yaşam tarzına benzer bir hayat sürdürerek bölge halkının İslâm’ı kabul etmesinde belirleyici rol oynamışlardır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 223-224.; Sayıd Athar Abbas Rızvi, “Keşmir”, s. 326.

⁷⁰³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 222-223; Keşmir’de Rişhi kültürü ve tasavvuf hakkında daha fazla bilgi için bkz. T. N. Ganjoo, “Rishi-Cult of Kashmir”, *Alamdar-i-Kashmir*; (nşr. M. Amin Pandit,), Srinagar 1997, s. 26-41; Nermin Hatay Ağzı, “Tasavvuf’un Keşmir’e girişi ve Rişi hareketi”, (*Yayınlanmış yüksek lisans tezi*), Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2024.

⁷⁰⁴ 1377 yılında dünyaya gelen Şeyh Nureddin Rişhi’nin babası Şeyh Salaru’din, Kishtwar’da hükümdar ailesine mensup dindar bir insandır. Şeyh Nureddin Rişhi, Muhammed Hemadani ve Şemseddin Irâkî’nin aksine toplumdan uzak bir hayat sürmüş ve bir mağarada yaşayarak ömrünü tamamlamıştır. Dünyayı ve ona dair olan tüm zevkleri terk etmiş ve yalnız yaşamaya başlamıştır. Günde bir bardak süt içerek yaşayan Şeyh Nureddin son zamanlarında ise bir bardak sudan başka bir şey yiyip içmemiştir. Altmış yaşında hayatını kaybetmiş olan Şeyh Nureddin’in müritleri arasında Baba Nasıruddin, Baba Bam’uddin, Baba Zainu’din ve Baba Latıfu’din bulunmaktadır. Sultan Zeynel Abidin de onun cenazesinde bulunmuş ve tabutunun taşınmasına yardım etmiştir. Srinagar’ın güneybatısında yer alan Charar’da bulunan mezarı her yıl binlerce Hindu ve Müslüman tarafından ziyaret edilmektedir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 224.; Sayıd Athar Abbas Rızvi, “Keşmir”, s. 326.; P.N.K Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 540.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 64.

⁷⁰⁵ Sayıd Athar Abbas Rızvi, “Keşmir”, s. 326.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 224.

zamanda sosyal bir amaca hizmet ediyordu. Çünkü bu sayede farklı sosyal sınıflara mensup insanlar biraya geliyor ve zengin ile fakirler arasındaki farklar unutuluyordu. Keşmir toplumundaki baskılara Sufiler daima karşı çıkmışlar, Seyyid Hemedânî, yöneticilerin her zaman adalet ve hoşgörü ile halka muamele etmesini teşvik etmiştir. Sufiler aynı zamanda sosyal reformcu rolünü üstlenmişlerdir. Sultan İskender, Seyyid Hemedânî'nin etkisiyle tüm sarhoş edici maddeleri, Sati geleneğini ve diğer kötü uygulamaları yasaklamıştır.⁷⁰⁶

2.3. Tüccar, Esnaf, Memur ve Zanaatkârlar

Keşmir bulunduğu coğrafi konumundan dolayı iç ve dış ticaretin canlı olduğu bir merkezdir. Bunun sonucunda toplumda belirli bir gücü elinde tutan, dönemin sultanları ve soyluları ile yakın ilişki kurarak ülke işlerinde etkin rol oynayan tüccar ve esnafın oluşturduğu bir zengin sınıf ortaya çıkmıştır. Sultan İskender ve Haydar Mirza Duğlat'ın saltanatında, Keşmir siyasetinde önemli rol oynayan tüccarlar bulunmaktaydı. Sultan Hüseyin Çak döneminde de bunlardan birisi vezirlik görevine kadar yükselmiş ve bu kişiye, *Han-ı Zaman* ünvanı verilmiştir. Dönemin zengin tüccarları Srinagar ve Baramula gibi şehirlerde yaşamışlardır.⁷⁰⁷

2.4. Toplumun Diğer Kesimleri

Yukarıda geniş olarak ele alınan toplumsal sınıflar dışında, Keşmir toplumunun diğer üyeleri köylüler, zanaatkârlar, kayıkçılar ve bahçıvanlardır. Aslen Hindu olan bu kişiler Sultan Zeynel Abidin döneminde Müslüman olmuşlardır. Bu kişiler din değiştirmelerine rağmen ait oldukları kastın kurallarına uygun davranmaya devam etmişlerdir. Keşmir'de toplumun en alt basamağında Candala, Domba ve Camar denilen gruplar yer almaktadır. Candala, bekçilik ve savaşlarda hayatını kaybedenlerin cesetlerini taşımakla görevlendirilmiş, bununla birlikte tarımla da uğraşan kişilerdi. Dombalar oldukça fakirdirler ve hırsızlık yaparak geçinmektedirler. Ancak bunlar iyi askerlerdi ve Keşmir ordusuna alınmışlardır. Camarlar ise ölü hayvanların derilerini çıkarma işiyle uğraşanlardır. Keşmir'de genel olarak kölelik yaygın değildir. Bazı hükümdarların köleleri olduğu bunlar arasından birkaçının yönetimde yüksek mevkilere geldikleri bilinmektedir. Ancak kroniklerde tüccar veya soyluların köleleri olduğu ve bunları çalıştırdıklarına dair bilgilere rastlanmamaktadır. Keşmirli köleliğe nefretle bakmışlardır.⁷⁰⁸

⁷⁰⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 225.

⁷⁰⁷ S. S. Toshkhani, "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", *Kashmir and It's People Studies in the Evolution of Kashmiri Society*, s. 85.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 226.

⁷⁰⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 226-227.

2.5. Kılık-Kıyafet

Keşmir’de üst sınıflara mensup insanların kıyafetleri Arabistan, Türkistan ve İran halkının kıyafetleriyle benzerdir. Bunda muhtemelen Sultan Kutbeddin döneminde Keşmir’de yaşayan Sufi âlimlerden Seyyid Hemedânî’nin etkisi söz konusudur. Erkekler genel olarak geniş bir pantolon ve uzun kollu gömlekler giyerler, gömleklerinin üzerinde kısa bir yelek bulunurdu. Dış giysinin üzerinde, ayak bileklerine kadar inen cübbe, uzun ve bol kollara sahipti, bu cübbe bele sarılan bir kuşakla tamamlanırdı. Başa ise sarık takılırdı. Keşmir kadıları ve ulemâsının siyah sarığı, rengiyle onları diğer insanlardan ayırmaktaydı. Bayramlarda ipek elbiseler giyilir ve sultan tarafından saray mensuplarına ipek cübbeler hediye edilirdi. Sultanlar ve soylular da süslü kıyafetler giyerlerdi. Alt sınıflara mensup insanların kıyafetleri orta çağın tüm değişim ve yeniliklerine rağmen herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Erkekler tıraşlı başlarının üzerine dar bir takke takar, bol ve geniş kollu ve bele sarılan kemeriyle bir bütün olarak bir uzun kıyafet giyerlerdi. Kadınların giysileri de buna benzerdi. Genel olarak tek bir elbisesi olan Keşmirliler, onu eskiyene kadar giyerlerdi.⁷⁰⁹

2.6. Yeme-İçme Kültürü

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de pirinç, temel gıda maddesi olarak Keşmirliler için vazgeçilmezdir. Bu sebeple pirinç diğer adıyla çeltik üretiminde yaşanan sıkıntılar ülkede ciddi kıtlıklara yol açmaktadır. Buğday, Keşmir’de az yetiştirildiğinden tüketimi de aynı oranda sınırlıdır. Arpa ise yalnız toplumun yoksul kesiminin yiyebileceği bir ürün olarak kabul edilmiştir. Et, balık, yumurta ve çeşitli sebzeler çok eski zamanlardan itibaren Keşmirlilerin beslenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Keşmir Sultanlığı döneminde de bu gıda maddeleri tüketimde ilk sıralarda yer almaktadır. Domuz eti, İslâmiyet öncesi dönemde Hinduların büyük bir bölümü tarafından yenilmekteydi. Ancak İslâmiyet’in kabulünden sonra domuz eti yenilmesinin tamamen bırakılıp bırakılmadığı bilinmemektedir. At etinin tüketildiği bilinmekle beraber, sığır eti ise Müslüman hükümdarların iktidarı döneminde yenilmeye başlamıştır. Buna rağmen Sultan Hasan Şah dönemine kadar Müslümanlar arasında da sığır etinin tüketilmesinden kaçınanlar olmuştur. Keşmir’de zaman içerisinde sığır eti tüketimi artmaya başlamış ve Srinagar’da yalnız sığır etinin satıldığı dükkânlar açılmıştır. Safran⁷¹⁰ ve çeşitli baharatlar Keşmir mutfağının vazgeçilmezleri arasında yer almaktadır. Keşmir’de meyve

⁷⁰⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 228-229.

⁷¹⁰ Keşmir topraklarında safran üretimi iktidarın kontrolü altında gerçekleştirilmektedir. Keşmir Sultanlığı döneminde ülkedeki erkekler safran çiçeklerin toplanılmasında zorla çalıştırılmışlar ve bunun karşılığında da kendilerine bir miktar tuz verilmiştir. 1597 yılında Ekber döneminde Keşmir’de bu uygulamaya son verilmiş, ancak onun ölümünden sonra yeniden uygulamaya konulmuştur. R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 409.

üretimi oldukça fazladır, bu sebeple nadiren meyve alışverişi yapılmaktadır. Meyve bahçeleri birbirine çok yakın ve bunların arasında herhangi bir duvar ya da korunaklı yapı olmadığından, bahçesi olmayanlarda buralardan istedikleri zaman meyve toplayabiliyorlardı. Keşmir’de yetişen başlıca meyveler armut, elma kiraz, kayısı, üzüm ve şeftalidir. Dut, ipek böcekçiliği için yetiştirildiğinden meyvesi toplanmaz ve bunun dışında tıbbi niteliklere sahip olan hünnap gibi meyveler de korunmaktadır.⁷¹¹

Keşmir’de şarap tüketimi oldukça yaygındır. Törenlerde ve çeşitli festivallerde hem sıradan insanları hem de Brahmanları sarhoş bir hâlde görmek alışılmış manzaralardandır. Bununla beraber, bu festivallere katılan Müslümanlarda serbestçe şarap içmişlerdir. Keşmir sultanlarının ve soylularının çoğu da şarap tüketmiştir.⁷¹² Sultan Zeynel Abidin alkol kullanımı konusunda ölçülü iken, Sultan Haydar Şah aşırı içki tüketimi sebebiyle devlet işlerini ihmal etmiştir. Sultan Hasan Şah’ın saltanatı döneminde ise sarayda ve Celum Nehri üzerindeki kayıklarda çok sayıda içkili eğlence düzenlenmiştir. Alkollü içeceklerin yanı sıra, Keşmir’de çeşitli uyuşturucu ve uyarıcı maddelerin kullanımı da yaygındır.⁷¹³

2.7. Eğlence ve Oyunlar

Keşmir’de kapalı alanlarda oynanan oyunların başında satranç gelmektedir. Açık alanda oynanan ve muhtemelen Ladakh’tan Keşmir topraklarına gelmiş olan Çevgan (Çevgen)⁷¹⁴ oyunu başta sultanlar olmak üzere saray mensupları tarafından da çok sevilmiştir. Bu oyuna oldukça meraklı olan Sultan Ali Şah, bir çevgan oyunu sırasında vücuduna aldığı ölümcül bir darbe sonucunda hayatını kaybetmiştir. Avcılık ise üst tabakaya mensup Keşmirliilerin başta gelen eğlenceleri arasındadır. Özellikle aslan avlamaktan hoşlanan Sultan Şehabeddin, bir aslanı kılıcıyla öldürmeye çalışırken neredeyse hayatını kaybetme tehlikesi geçirmiştir. Bunların yanı sıra Keşmir toplumunda okçuluk ve cirit atma gibi sporlar da görülmektedir. Keşmirli akrobat ve hokkabazlar büyük bir yeteneğe sahiptir. Sultan Zeynel Abidin’in saltanatından itibaren Keşmir’de havai fişek gösterileri düzenlenmeye başlanmıştır. Bu eğlence biçimi şariat tarafından yasaklanmasına rağmen Keşmirliiler arasında büyük ilgi görmüştür. Bu

⁷¹¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 229vd.; *The Tarikh-ı-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 425.; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 206vd.; S. S. Toshkhani, “Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam”, s. 98-99.

⁷¹² Öyle ki Keşmir’de Sultan Şah Mirza ve Sultan Zeynel Abidin dönemlerinde saray mensuplarından kişilerin aşırı şarap tüketimi nedeniyle kendi eşlerini öldürdükleri çeşitli olaylar yaşanmıştır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 231.

⁷¹³ Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 208; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 230vd.; S. Toshkhani, “Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam”, s. 99.

⁷¹⁴ Özellikle Orta Çağ’da, Orta ve Uzakdoğu saraylarında oynanan ve bugünkü polo oyununa benzeyen atlı top oyunu olan çevgan hakkında bilgi için bkz. Feyzi Halıcı, “Çevgan”, *DİA*, C.VIII, İstanbul 1993, s. 294-295.

dönemde müzikli eğlenceler de yaygınlaşmış; Celum Nehri üzerindeki teknelerde ve kayıklarda müzikli eğlenceler düzenlenmiştir.⁷¹⁵

3. DİNİ YAPI

3.1. İslâmiyet Öncesi

3.1.1. Naga (Yılana Tapma) İnanışı

Günümüzde nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Keşmir'e ilk yerleşenlerin ibadet biçimlerine dair bilgilerimiz yeterli değildir. Keşmir tarihî ilk devirlerinden itibaren yılana tapma, Budizm ve Hinduizm gibi dinî inanışların/inançların merkezi olmuştur. Budizm bu coğrafyada hayat bulmuş ve dünyanın birçok yerine de buradan yayılmıştır. Hinduizm, Keşmir'de Budizm ile uzun yıllar aynı anda var olmuş ve İslâmiyet'in kabulünden sonra da Keşmir'de varlığını korumayı sürdürmüştür.⁷¹⁶

Vedik Aryanların, bölgeye gelişinden önce Keşmir topraklarına ilk yerleşenlerin, muhtemelen Naga⁷¹⁷ olarak adlandırılan yılana tapma inanışına sahip oldukları düşünülmektedir. MÖ. IV-III. yüzyıllar arasında Keşmir, yılana tapmanın Hindistan'daki en önemli merkezlerinden biri konumundaydı. Bununla birlikte, bu inanışın Keşmir'de hangi tarihlerde ortaya çıktığı net olarak bilinmemektedir. Su kaynaklarına yakın yerler ve göl kenarlarındaki tapınak ve mabetler, bu inanışa mensup insanların yaşam biçimini göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁷¹⁸ Yaygın inanç anlayışına göre Naga halkı göllerde ve sularda yaşayan yılan insanlardı. Bunlar insan biçiminde olmakla birlikte zaman zaman bulut ve fırtına şeklinde de olabilmekteydi.⁷¹⁹

Nezir Ahmed Tişna, *Aurak-ı Cammu Keşmir* adlı eserinde Keşmir tarihîni dokuz bölüme ayırmış ve bu bölümlerden ilkinin Naga Devri'ne ayırmıştır. Tişna, söz konusu dönemi şu sözlerle tarif etmiştir: “*Bu devirde yılana tapılırdı. Yılan başı bölgede yaşayan insanların*

⁷¹⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 231-232.

⁷¹⁶ E. Molony, *History of Kashmir*, s. 11.

⁷¹⁷ Yılana tapma, Hindistan'daki en eski ve yaygın inanç biçimlerindendir. Mısır, Yunanistan ve Eski Harappa'da bu inanışa ait tapınaklar bulunmaktadır. Ebü'l-Fazl, Keşmir'de yedi yüze yakın Naga tapınağı bulunduğunu belirtmektedir. Öyle ki Budist edebiyatı, Vedik metinler ve Puranalar da bu inanışa dair bilgiler içermektedir. Bu inanış için bkz., Meenu Chib, “Naga Worship in Jammu& Kashmir”, *IJRAR*, C.IV, S.4, s. 466-469.; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 19.

⁷¹⁸ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 197.

⁷¹⁹ Naga'ların kimliği kesin olarak tespit edilememektedir. Genel kanıya göre, bu topluluk Asya'nın iç kesimlerinden Keşmir Vadisi'ne göç etmiştir. Farklı kaynaklarda Naga'lar kimi zaman mitolojik bir anlatının unsuru olarak insanüstü varlıklar şeklinde, kimi zaman ise tarihsel bir ırk veya insan topluluğu olarak ifade edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Muhyiddin Sufi& M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 15; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 55; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 13; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 19-20.

milli nişanıydı. Yılana tapma işlemi için yılan çağrılırdı...Yılancı yılanı karşısında oynatırdı...İşte bu dönem yılanlara tapılan bir dönemdi ve bu gelenek buradan bütün Hindistan'a yayıldı.”⁷²⁰

Keşmir Vadisi'nde Nilnag, Verinag, Anantnag ve Sernag şehirlerinde bulunan oyulmuş yılan resimleri, Keşmir'de Budizm'in kabulünden önce bölgede hâkim olan eski dinî inanışlardan biri olan yılana tapma ile ilişkilendirilmektedir. Budizm'in yayılmasıyla birlikte Keşmir ve Gandhara bölgesindeki Naga tapınakları Budist tapınaklarına dönüştürülmüş; zamanla Naga inanışı Keşmir'den Çin ve Tibet'e kadar uzanan geniş bir yayılma alanı bulmuştur.⁷²¹

3.1.2. Budizm

Keşmir'de Hindu krallıkların hâkimiyeti döneminde Budizm⁷²² ve Brahmanizm⁷²³ hâkim inançların başında gelmektedir. Bir din ve felsefe sistemi olarak Hindistan'ın kuzeydoğusunda ortaya çıkan Budizm, Brahmanizm'e ve kast sistemine bir tepki hareketidir. Budizm'in bir hareket, tarikat veya mezhep olduğu yönünde çeşitli görüşler mevcut ise de kutsal metinleri, inanç esasları, mabetleri ve kısa süre içinde taraftarlarının artması sebebiyle bir din olarak kabul edilmektedir. Kurucusu Shakyamuni⁷²⁴ Budda'nın yaşadığı zamana ilişkin olarak farklı tarihler olmasına rağmen, çoğu Batılı yazar tarafından MÖ. 566 ve 486 yılları arasında yaşamış olduğu kabul edilmektedir.⁷²⁵

⁷²⁰ Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 19.

⁷²¹ Nalinaksha Dutt, *Buddhism In Kashmir*, Delhi 1985, s. 12; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 140-42.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 55; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 13.

⁷²² Budizm ve kurucusu Buda hakkında bilgi için bkz. Günay Tümer, “Budizm”, *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 352-360.; Walter Ruben, *Eski Metinlere Göre Budizm (Budacılığın Diyalektik Yorumu)*, (Yayına Haz. Lütfü Bozkurt), Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2000.; Fuat Aydın, *Hint Dinlerine Giriş (Hinduizm, Cayinizm, Budizm, Sihizm)*, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2021, s. 107-151.

⁷²³ Hindistan'da kast sisteminin başında yer alan Brahmanların mensubu oldukları dinî yapıdır. Brahmanizm hakkında geniş bilgi için bkz. Günay Tümer, “Brahmanizm”, *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 329-333.

⁷²⁴ Sakyamuni, Śākyamuni, Śākyamuni, Shakya-muni, Shakyamuni şekillerinde de bu isim bilinmektedir.

⁷²⁵ Alexander Berzin, *Moğol İmparatorluğundan Önce Budist ve İslâmî Kültürler Arasında Tarihsel Etkileşim*, (nşr. Yeşim Özben), 2006, e- Kitap, s. 11.; Günay Tümer, “Budizm”, *DİA*, C.VI, s. 352.; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 130.

Maurya İmparatorluğu,⁷²⁶ Kral Aşoka (MÖ. 269-232)⁷²⁷ döneminde Keşmir'i de hâkimiyeti altına almıştır. Esasında Aşoka, Keşmir ve Gandhara'yı⁷²⁸ doğrudan hâkimiyet altına almadan önce bu bölgelere Budist elçiler göndererek yöneticilerini Budizm'e davet etmiştir.⁷²⁹ Keşmir ahalisinin büyük bir kısmı Naga inancına mensup olmasına rağmen, Aşoka'nın daveti üzerine Keşmir kralı ve ahalisi Budizm'i kabul etmiştir. Kral Aşoka dönemi, Keşmir için ‘‘Budizm Devri’’ olarak isimlendirilmiştir.⁷³⁰ Onun gayretleri sonucunda Budizm evrensel bir din formuna dönüşürken, Hindistan'ın tamamı da ilk kez tek bir liderin iktidarı altında toplanarak tarihinde daha önce hiç yaşanmamış siyasî bir yapıya kavuşmuştur.⁷³¹ Mahayana⁷³² Sarvastivadin doktrininin okulu niteliğindeki Keşmir, bu süreçten sonra Budizm'in dünyaya yayıldığı başlıca merkezlerden biri olmuştur.⁷³³

Aşoka, hükümdarlığı döneminde, Budizm'in yayılması yolunda ciddi şekilde gayret göstermiş, ele geçirdiği yerlere kendisi giderken, çevre bölgelere ise Budist misyonerlerini yollayarak bu inancın geniş bir coğrafyaya hâkim olmasında öncü bir rol olmuştur. Taş sütunlar

⁷²⁶ Maurya dönemine ilişkin net bilgilerimiz MÖ. 270-230 arasındaki saltanatı esnasında Maurya Kralı Aşoka tarafından korunan önemli ticaret yolları üzerindeki sütunlar ve kayalıklara kazınmış kitabelere dayanmaktadır. Bu kraliyet fermanları alt kıtanın muazzam bir bölümüne dağılmıştır. MÖ. 320'de Çandragupta, Maurya Pataliputra'da Ganj Nehri'nin kollarının ana akıntıya katıldığı yerde devletini kurmuştur. Çandragupta krallığını yavaş ve emin adımlarla genişletmiştir. Bu krallığın kuruluşu Makedonyalı İskender'in Hindistan'da başlattığı yıkıcı istilanın da sonunu getirmiştir. Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, (İng. Bask. Der. David Arnold), (İngilizceden Çev. Müfit Günay), s. 72-74; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 56vd.; Walter Ruben, *Eski Hint Tarihi*, s. 17

⁷²⁷ İlk Hint kitabelerinin yazarı olarak bilinen bu tarihî şahsiyet, Budizm'in kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Dindar Aşoka ya da Keşmirli Aşoka adlarıyla da bilinen, Aşoka'nın hayatı ve bu yazıtlar hakkında daha geniş bilgi için bkz., B. M. Barua, *Aşoka and His Inscriptions I-II*, Calcutta 1946; D. R. Bhandarkar, *Aşoka*, Calcutta 1932.; Yalçın Kayalı & Ilgaz Hakman, ‘‘Eskiçağ Hindistan Tarihinin İki Buddhist Hamisi: Maurya İmparatoru Aşoka ve Kuşan Kralı Kanişka’’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, C.VI., S.1, (Haziran 2021), s. 1-16.

⁷²⁸ Gandhara'da Budizm'in yayılması hakkında bkz., Siglinde Dietz, ‘‘Buddhism in Gandhara’’, *The Spread of Buddhism*, (Ed. Ann Heirman & Stephan Peter Bumbacher), Brill NV, Boston 2007, s. 49-75.

⁷²⁹ Kral Aşoka tarafından Keşmir ve Gandhara'ya gönderilen Budist misyoner Majjhantika (Madhyantika)'dır. Romila Thapar, ‘‘Asoka and The Decline of The Mauryas’’, (*Yayınlanmamış doktora tezi*), London University, London 2017, s. 101; Siglinde Dietz, ‘‘Buddhism in Gandhara’’, s. 54.; Vincent A. Smith, *Asoka The Buddhist Emperor of India*, Oxford University Press, Oxford 1919, s. 44.

⁷³⁰ Davut Şahbaz, ‘‘İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir’’, s. 165.; Alexander Berzin, *Moğol İmparatorluğundan Önce Budist ve İslâmî Kültürler Arasında Tarihsel Etkileşim*, s. 11.; Rama Shandar Tripathi, *History of Ancient India*, Nand Kishore & Bros, Benares 1942, s. 162-175.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 35.; Nalinaksha Dutt, *Buddhism In Kashmir*, Delhi 1985, s. 12.; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 141.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 198.

⁷³¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 61-62.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 53.; M. Longworth Dames, ‘‘Keşmir’’, s. 602.

⁷³² Aşoka döneminden sonra Budizm, Theravada (büyüklerin yolu) ve Mahayana (büyük araç) olmak üzere iki büyük ekole bölünmüştür. Bu ekoller için bkz., Rhoads Murphey & Kristin Stapleton, *Asya Tarihi*, (Çev. Uğur Gezen), Albaraka Yayınları, İstanbul 2023, s. 101-102.

⁷³³ Nyla Ali Khan, *Islam, Women, and Violence in Kashmir Between India and Pakistan*, New Delhi 2009. s. 2; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, New Delhi 1969, s. 53.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 198.; Alexander Berzin, *Moğol İmparatorluğundan Önce Budist ve İslâmî Kültürler Arasında Tarihsel Etkileşim*, s. 11.; Nalinaksha Dutt, *Buddhism In Kashmir*, s. 12.; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 141.; Davut Şahbaz, ‘‘İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir’’, s. 165.

diktirip üzerine Budizm’le ilgili metinler yazdıran⁷³⁴ Kral Aşoka, bu inancı iktidarı altındaki Bengal’den Dekken’e ve Afganistan ile Pencap’a kadar uzanan topraklarda tek resmi devlet dinî hâline getirmiştir.⁷³⁵

Aşoka gibi siyasî başarılarıyla Hindistan tarihinde adından en çok söz edilen hükümdarlardan biri de Kanişka’dır. O, Kuşan İmparatorluğunun başına geçtikten sonra ilk seferlerinden birini Keşmir’e gerçekleştirmiştir.⁷³⁶ Saltanatının sonlarına doğru Budizm’i kabul eden Kral Kanişka Kabil, Belh, Kandahar,⁷³⁷ Keşmir ve Pencap’ta inşa ettirdiği çok sayıdaki tapınakla Budizm’in yayılmasına hizmet etmiştir. O, ülkesine dönerken Keşmir’i, Budist kilisesine bırakarak bu bölgeden ayrılmıştır.⁷³⁸

3.1.3. Hinduizm

Hindistan’ın geleneksel ve en yaygın dinî inancı Hinduizm’dir. Batı literatüründe *Hinduism* olarak geçen bu terim, VIII. yüzyılda Müslümanların Hindistan’daki fetih hareketleri sırasında, bölge halkının İndus Nehri’nin eski adı olan *Sindhu*’ya nispetle *Sindhu* ya da *Hindu* olarak adlandırılmasına kadar uzanmaktadır. Bununla birlikte, *Hindu* kelimesinin kullanımı İslâm fetihlerinden daha eski dönemlere dayanmaktadır. Günümüzdeki Hinduizm, esasen Brahmanizm’in devamı niteliğinde olup, kısmen paganizm, Budizm ve Jainizm gibi yerel inanç sistemlerinin unsurlarını da bünyesinde barındıran karma bir dinî yapı arz etmektedir. Ayrıca, tarihsel süreçte Hinduizm’in İslâm kültür ve düşüncesinden belirli ölçüde etkiler taşıdığı da

⁷³⁴ Walter Ruben, *Eski Hint Tarihi*, (Çev. Ziya Şenbay), Ankara 1947, s. 192.; M. Longworth Dames, “Keşmir”, s. 602.; Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, New Delhi 1970, s. 140vd.; E. Molony, *History of Kashmir*, s. 11.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 59.

⁷³⁵ Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 35.

⁷³⁶ Bölgede bulunan kitabeler ve Kral Kanişka tarafından yaptırılmış olan Kanişkapura (Kanişpur), küçük bir yerleşim yeri olarak varlığını korumaktadır. Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 260; M. Aurel Stein, *The Ancient Geography of Kashmir*, s. 30; Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 12vd.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 75.; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 24.; Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 268.; J. Kenndey, “The Secret of Kanishka”, *The Journal of The Royal Asiatic Society 1912*, s. 665.; Vincent A. Smith, *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, s. 233.; Yalçın Kayalı& Ilgaz Hakman, “Eskiçağ Hindistan Tarihinin İki Buddhist Hamisi: Maurya İmparatoru Aşoka ve Kuşan Kralı Kanişka”, s. 9.

⁷³⁷ Kandahar vilayeti genel hatları itibarıyla eski Zemindaver vilayetini ve Hilmen, Tarnak, Argandab ve Durraniilerin başlıca vatanı olan Argasan’ın aşağı vilayetlerini içine almaktadır. Mes’ûdî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 129; A. Hamilton, *Afghanistan*, London 1906, s. 242vd.

⁷³⁸ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, s. 112.; Neslihan Durak, “Hindistan’da Saka, Kuşan ve Akhunlar”, s. 141.; E. B. Havell, *The History of Aryan Rule in India*, Londra, 1968, s. 142.; Herman Kulke & Dietmar Rothermund, *A History of India*, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, Malaysia 2010, s. 76-77.; D.A. Akbulut, “Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan’da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. yy.)”, (*Basılmamış Doktora Tezi*), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984, s. 63.; J. M. Rosenfield, *The Dynastic Arts of The Kushanas*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967, s. 38.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 83vd.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 75-76.; M. Longworth Dames, “Keşmir”, s. 602.; Henry Yule, *The Travels of Marco Polo I*, New York 1903, s. 168.

görülmektedir. Kökeni çok eski dönemlere uzanan Hinduizm'in oluşum süreci, özellikle I ile IX. yüzyıllar arasında yoğunlaşan dinî ve kültürel dönüşüm hareketleriyle şekillenmiştir.⁷³⁹

Keşmir'de Karkota Hanedanlığına mensup krallardan Lalitaditya Muktapida, kendisi Hinduizm'e bağlı olmasına rağmen Budist tapınak ve manastırlar inşa etmiş, Budistlere saygı duymuştur.⁷⁴⁰ Ayrıca Utpala Hanedanlığından Avantivarman ve ondan sonra başa geçen Keşmir kralları Hinduizm'e inanıyorlardı.⁷⁴¹

3.1.4. Şiavizm

Keşmir'de Budizm'in yayılmasından önce Şiavizm inancı,⁷⁴² krallar ve soylular arasında yaygındır. Budizm'in egemen olduğu dönemde bile krallar tarafından bu inancı savunanlar himaye edilmiştir. VIII. yüzyılın başlarında da Budizm, Şiavizm'in gölgesinde kalmıştır. Kral Aşoka'nın Keşmir'i ziyareti sırasında burada Şiva tapınakları bulunmaktaydı. Bunlardan en önemlisi Bhutesa adı verilen tapınaktı.⁷⁴³

Aşoka'nın oğlu Jalauka, Şiavizm'e inancına mensuptur, O, Vijayeswara ve Jyestesa tapınaklarını düzenli olarak ziyaret etmektedir. Kral Jalauka gibi II Damodara'da Şiavizm taraftarıdır. Daha sonra başa geçen birçok Keşmir kralı da bu inancın mensubudur. Keşmir'in bilinen ilk krallarından olan Kral Gokarna ve kendisinden sonra başa gelen oğlu Narendraditya çok sayıda Şiva tapınağı inşa ettirmiştir. Karkota kralları döneminde de bu tapınakların inşasına devam edilmiştir. Kral Lalitaditya Muktapida'nın annesi Narendra Prabha, Narendreswara adında bir tapınak yaptırmıştır. Muktapida da Jyestamdra tapınağını inşa ettirerek bu tapınağın tüm giderlerini karşılamıştır. Utpala Hanedanlığının kralları da Şiavizm destekçisiydiler. Avantivarman, Avantipura'da Avanteswara tapınağını inşa ettirmiş, düzenli olarak Bhutesa tapınağı ve diğer tapınakları ziyaret etmiştir. Onun oğlu Samkaravarman da Samkarapura şehrinde Şiva tapınakları inşa ettirmiştir. Bu hanedanlığı takiben X. yüzyılın ortasında Keşmir siyasetinde önemli rol oynayan Parvagupta da Parvagupteswara tapınağını kurmuştur. Lahor Hanedanından Kral Samgramaraca, Rameswara tapınağını yeniden düzenlemiştir. Kral Ananta ile karısı Suryamati ve oğlu Kalasa da bu inancın mensubuydular.⁷⁴⁴

⁷³⁹ Hinduizm hakkında bkz., Kürşat Demirci, "Hinduizm", *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 112-116.; Fuat Aydın, *Hint Dinlerine Giriş (Hinduizm, Cayinizm, Budizm, Sihizm)*, s. 15-79.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 29vd.

⁷⁴⁰ Jogesh Chunder Dutt, *Kings of Kashmira I*, s. 81vd; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 129vd.

⁷⁴¹ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 199vd; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 234.

⁷⁴² Savaism (Şaivism), Hinduizm'in en önemli mezheplerindendir. Şiavizm'de Şiva'nın en yüce olduğu, diğer Tanrı'lar üzerinde büyük bir gücü olduğu ve onları yarattığı varsayılmaktadır. <<http://www.medeniyetufku.com/hinduizm>>

⁷⁴³ Sunil Chandra Ray, *Early History and Culture of Kashmir*, s. 149.

⁷⁴⁴ P. N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 200vd.

Keşmir’de Hindu yönetimlerin hâkim olduğu dönemlerde yaygın dinî inançlar olan Budizm ve Hinduizm’in ardından, bölgede İslâmiyet’in yayılmasının farklı sebepleri olduğu ileri sürülmektedir. XIII. yüzyıldan itibaren Keşmir’de etkisini göstermeye başlayan İslâmiyet, özellikle Türkistan’dan bölgeye gelen İslâm âlimleri ve Sufilerin tebliğ faaliyetleri ve onların halk üzerinde bıraktıkları olumlu izlenimler sayesinde geniş bir halk kitlesi arasında benimsenmeye başlamıştır. Bununla birlikte, Hinduizm’in kast sistemi içerisinde toplumsal eşitsizliklere maruz kalan ve kendilerini ötekileştirilmiş hisseden toplumun alt tabaka mensupları, İslâmiyet’in insanlar arasında eşitlikçi ve adalet temelli öğretilerini kendileri için daha uygun bulmuşlardır. Bu durum, toplumun alt kesimlerinde Hindu yönetimlerine olan bağlılığın zayıflamasına ve İslâmiyet’e yönelişin hız kazanmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁴⁵ Ancak Keşmir’de, İslâmiyet’in halk arasında yayılması XIV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşecektir. Yeni bir dine geçiş bölgeye yapılan fetihler sonucunda değil, aşamalı bir şekilde tamamlanacaktır. Türkistan’dan gelen Sufi evliyaların faaliyetleri bu sürecin hızlanmasında önemli rol oynamıştır.⁷⁴⁶

3.2. İslâmiyet’in Kabulü

Müslüman Arapların Keşmir’e ilk gelişleri VIII. yüzyıla tekabül etmektedir. Bu yüzyıl boyunca Keşmir, Arap istilalarına maruz kalmıştır. Emevîlerin Horasan valisi, Kuteybe b. Müslim’in (669-715)⁷⁴⁷ Kabil ve Türkistan’ı ele geçirmesiyle Araplar, Keşmir Krallığı ile komşu olmuşlar, ancak bu süreçte Keşmir Vadisi’ni ele geçirmeye yönelik bir girişimleri olmamıştır.⁷⁴⁸ Fakat Arapların Sind’e kadar ulaşan akınları sonucunda Keşmir kralları durumun artık kendileri için bir tehdit oluşturduğunun farkına varmışlardır.⁷⁴⁹ Yüzyılın başlarında Emevîlerin Irak ve Horasan valisi Haccac, Sind’e iki defa ordu göndermiştir. Araplar 712 yılında Sind Nehri’ne ulaşmışlar, ancak bu seferlerden bir netice alınamamıştır.⁷⁵⁰ Haccac’ın damadı Muhammed b. Kasım es-Sekafi (691-715) komutasında üçüncü kez gönderdiği ordu Gandhara üzerinden Kabil’e hücum etmiştir. Muhammed b. Kasım, önderliğindeki Araplar 711-713 yıllarında sürdürdükleri bu seferlerde Keşmir’i de ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu sırada Keşmir tahtında bulunan Kral Chandrapida (711-719), Arapların kuzeyden Keşmir

⁷⁴⁵ Davut Şahbaz, “İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan’ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir”, s. 172.

⁷⁴⁶ Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 75; M. Aurel Stein, *Kalhana’s Rajatarangini I*, s. 130.

⁷⁴⁷ İsmail Yiğit, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, C.XXVI, Ankara 2002, s. 490-91.

⁷⁴⁸ H. A. R., Gibb, *The Arab Cenquests in Central Asia*, London 1923, s. 29-55; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 27.

⁷⁴⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 27.

⁷⁵⁰ Keşmir Vadisi, çetin ve dağlık bir bölge olması, kuzeyde Hindistan’ın geçit yolları üzerinde yer almaması nedeniyle adeta bir sel hâlinde Hindistan’a yapılan istilalardan korunmuştur. Ancak Pencap ve Sind’e inen kavimler burada yerleşip güçlü bir devlet kurduktan sonra Keşmir’i ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Neslihan Durak, *Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. XII.

sınırlarını tehdit etmeleri sebebiyle Çin'e bir elçilik heyeti göndererek Çin İmparatoru Yuen-Tsung (713-56)'dan yardım istemiştir. Ancak Çin imparatoru, Keşmir kralının bu isteğine olumlu bir cevap yollamamıştır. Muhammed b. Kasım'ın, halife tarafından Şam'a çağrılmasıyla Keşmir olası bir istiladan kurtulmuştur. Kral Lalitaditya Muktapida'nın saltanatı döneminde (724-760) Araplar, yeniden Keşmir üzerine harekete geçmişlerdir. Ancak bu kez Keşmir için daha ciddi bir tehdit hâline gelmişlerdir. Muktapida da kendisinden önce tahta bulunan Chandrapida gibi Arap akınlarına karşı Çin'den yardım istemiş, fakat o da istediği yardımı alamamıştır. Araplara karşı tek başına mücadele eden Kral Muktapida başarılı olmuştur.⁷⁵¹

Arap kaynaklarından Taberi'ye göre; Abbasîlerin gücünün zayıfladığı bir sırada Halife el-Mansur'un (754-75) Sind valileri Cüneyd ve Hişam b. Amr el-Tağlibi, Keşmir ve Multan'ı fethetmişler ve bu harekâtın ardından Kandahar'a gelerek burayı da ele geçirmişlerdir. Keşmir'in fethedilen toprakları İndus ve Celam arasındaki bölgeye bağlı Arap coğrafyacıların *Dış Keşmir* olarak adlandırdıkları yerlerle sınırlı kalmıştır.⁷⁵²

Keşmir'in İslâmiyet ile tanışması, Hz. Peygamber'in Venadutt Sarayı'na iki elçi göndermesiyle başlamıştır. Elçilerden etkilenen hükümdarın sade bir hayat yaşamaya başladığı ve gelirinin onda birini fakirlere dağıttığı rivayet edilmektedir. Emevilerin Irak ve Horasan valisi Haccac'ın damadı Muhammed b. Kasım es-Sekafi'nin, Hintli race Dahir'i yenmesinden sonra Dahir'in oğlu Jaisiya, Hamim b. Sama adlı Suriyeli bir Müslümanı ordu komutanı olarak yanına almış ve Keşmir'e gitmiştir. Hamim, Keşmir'in Hindu racası tarafından iyi bir şekilde karşılanmış ve kendisine toprak verilmiştir. Bir süre sonra da burada birkaç camii inşa ettirilmiş ve bölgede İslâmiyet'in ilk temelleri atılmıştır.⁷⁵³

Keşmir'in Hindu racasının, Mansuralı Emir Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'e kendilerine İslâm dinini Hint dilinde açıklayacak bir âlim yollamasını istediği belirtilmektedir. IX. yüzyılda yaşayan seyyah Büzürg b. Şehriyar, "*Açayibü'l-Hind*"⁷⁵⁴ adlı seyahatnamesinde

⁷⁵¹ M. L. Kapur, *History of Jammu And Kashmir State I*, Jammu 1979, s. 7; *Keys to Kashmir*, s. 40; Tansen Sen, "Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region," *Journal of Asian History XXXVIII/II*, (2004), s. 143; Sailendra Nath Sen, *Ancient Indian History and Civilization*, 1999, s. 293-94; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 28.

⁷⁵² Saıyd Abbas Athar Rızvi, "Keşmir", s. 325; Taberi, Belazuri ve Yakubi'ye atfen, M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604; Azmi Özcan, "Dünden Bugüne Keşmir ve Keşmir Meselesi", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 31; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 28.

⁷⁵³ Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", *Keşmir Dosyası*, s. 23; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 75vd.; Azmi Özcan, "Dünden Bugüne Keşmir ve Keşmir Meselesi", *Keşmir Dosyası*, s. 31.

⁷⁵⁴ X. yüzyılda yaşamış olan Kaptan Büzürg bin Şehriyâr, İran asıllı bir denizci ve seyyah olarak tanınmaktadır. Eserinde, 901-954 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatler sırasında Güney Hindistan, Gucerât, Hint Takımadaları, Çin ve Japonya gibi bölgelerde edindiği gözlemlerini ayrıntılı biçimde aktarmıştır. O, ayrıca bu yolculuklar esnasında tanıştığı gemiciler, tüccarlar ve diğer seyyahların sözlü anlatılarına da yer vererek, Doğu Afrika ve Hint Okyanusu ticaret yolları hakkında dönemin en erken ve önemli bilgilerini derlemiştir. Büzürg b.

Keşmir'deki Mehroke Hindu kralının Kur'an'ı Kerim'in, Keşmir diline tercümesini hazırlattığını bildirmektedir.⁷⁵⁵

Müslüman tüccarlar ve askerler, Keşmir'e erken tarihlerden itibaren gelmeye başlamışlardır. Keşmirli Kalhana'nın kayıtlarına göre ilk kez Kral Lalitaditya Muktapida'nın kardeşi ve halefi Vajraditya'nın (762-769) saltanatı döneminde Müslümanlar bölgeye gelmişlerdir. Daha sonra Kral Harşa döneminde (1089-1101) Keşmir ordusunda Türk askerler istihdam edilmiş, Müslümanların etkisiyle kıyafetlerde ve süslemelerde yenilikler ve değişimler etkisini göstermeye başlamıştır. Harşa'nın torunu Bhiksacara'nın döneminde (1120-1121) Müslüman askerler Keşmir ordusunda görev yapmaya devam etmişlerdir.⁷⁵⁶

Müslüman din âlimleri ve Sufilerin, Keşmir'e gelişi Müslüman tüccar, asker ve maceraperestlerin gelişinden sonraki döneme denk gelmektedir. Fakat dönemin kronikleri onların faaliyetlerine ışık tutmamaktadır. Elimizdeki kaynaklardan anlaşıldığına göre Keşmir'e gelen ilk Sufi, Kral Riçhan'ın İslâmiyet'i kabul etmesinde etkili olan Bülbül Şah'tır.⁷⁵⁷ Keşmir hükümdarı Riçhan'ın Müslümanlığı kabul etmesi hem İslâm dininin Keşmir toplumda saygınlığını arttırmış hem de yaklaşık on bin kişinin kısa süre içerisinde Müslümanlığı benimsemesinde etkin rol oynamıştır. Bülbül Şah'tan sonra Keşmir'e gelen Sufiler arasında en tanınmış olanı ilmi ve dindarlığıyla öne çıkan Seyyid Ali Hemedânî'dir. Onun Keşmir'de İslâmiyet'in yayılması yönündeki çabaları kendisinde sonra oğlu Muhammed Hemedânî, Nureddin Rişhi ve öğrencileri tarafından devam ettirilmiştir. İlerleyen süreçte Keşmirliilerin din değiştirmesinde Hamza Mahdum, Davud Hâkî, Seyyid Cemaleddin Buhari gibi âlimlerin çalışmaları önemlidir. Stein, Keşmir nüfusunun büyük çoğunluğunun İslâmiyet'i benimsemelerinin XIV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini savunmaktadır. Fakat dönemin diğer kroniklerinden anlaşıldığına göre Nureddin Rişhi'nin dönemine kadar Keşmir'de

Şehriyâr'ın bu eseri, sadece coğrafi ve denizcilik açısından değil, aynı zamanda Orta Çağ İslâm dünyasının ticaret, kültür ve seyahat geleneğini yansıtmaya yönüyle önemli bir kaynak niteliğindedir. Eserde, Onun hikâyelerinde ticari seferler, maceralar, elde edilen olağanüstü kazançlar, yaşanan yoksulluklar ile denizkızları, maymunlar, filler, kaplumbağalar, dev ıstakozlar ve deve kuşları gibi unsurları içeren anlatılar yer almaktadır. Ayrıca, o dönemde bir Hint mihracesinin Kur'an-ı Kerim'i kendi diline tercüme ettirdiği ve Doğu Afrika'da bir kabile reisinin-dolayısıyla kabile halkının-dikkat çekici bir hidayet süreci yaşadığına dair bilgiler aktarılmaktadır. Eser, söz konusu ülkelerdeki toplumların yaşam biçimlerini, örf ve âdetlerini yansıtmaya bakımından büyük bir tarihî ve kültürel değer taşımaktadır. Eserin bilinen tek eski yazma nüshası, İstanbul'daki Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde, Ayasofya Koleksiyonu'nda (nr. 3306) bulunmaktadır. Büzürg b. Şehriyâr, *Acayibü'l-Hind*, (Nşr. Can Ceylan), İstanbul 2009.; Bu eserde Keşmir'e dair bkz., Büzürg b. Şehriyâr, *Acâ'ibü'l-Hind*, (nşr. P. A. van der Lith), Leiden 1883, s. 2.

⁷⁵⁵ Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", *Keşmir Dosyası*, s. 23.

⁷⁵⁶ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 112.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 234.

⁷⁵⁷ Asıl adı Seyyid Şerefüddin Bülbül Şah el-Hüseyni el-Keşmiri olan Bülbül Şah (?-1327) hakkında geniş bilgi için bkz. Nihat Azamat, "Bülbül Şah", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 486-87.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 535vd.

Müslümanların sayısı azınlıktadır. Gerçekte ise tarihsel sürece bakıldığında Keşmirliilerin çoğunluğunun Müslümanlığı kabul etmeleri XV. yüzyılın sonlarında vuku bulmuştur.⁷⁵⁸

Keşmir hükümdarları ve yöneticileri bahse konu olan bu din adamlarına büyük saygı duyarak, Müslümanlar için camiler ve çeşitli kurumlar inşa etmişler, ancak İslâmiyet'in yayılmasında öncü olarak hareket etmekten de kaçınmışlardır. Keşmir sultanları içinde halkının din değiştirmesinde etkin rol oynayan tek hükümdar Sultan İskender'dir. Ancak onun bu yoldaki faaliyetleri sebebiyle yıktırdığı farklı inanışlara ait tapınakların yeniden inşasında ve din değiştirmeleri yönündeki baskılar sonucunda Keşmir'den ayrılan insanların tekrar vadiye dönmesinde oğlu Sultan Zeynel Abidin önemli rol oynamıştır. Sultan Zeynel Abidin'in halefleri zamanında farklı dinlere mensup olanlara karşı uygulanan hoşgörü politikası devam ettirilmiştir. Bunun neticesinde Hinduizm yeniden taraftar kazanmaya başlamıştır. Keşmir'de Hinduizm'e dönüş ve gayrimüslim uygulamaların yeniden benimsenmesi Müslümanların tepkilerine yol açmıştır. Müslümanların tepkisinin lideri olarak ortaya çıkan kişi Nurbahşiyye tarikatının kurucusu Şemseddin Irâkî'dir. Ancak onun görüşleri dönemin sultanı Muhammed Şah ve yardımcısı Seyyid Muhammed'in muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple Şemseddin Irâkî, çareyi Keşmir'den Baltistan'a gitmekte bulmuştur. Irâkî, Seyyid Muhammed'in ardından yardımcılık görevine getirilen Musa Raina'nın himayesi altında Keşmir'e geri dönmüşse de Sultan Fatih Şah onun görüşlerini onaylamamıştır. Fatih Şah'ın hoşgörülü dinî politikası döneminde Şemseddin Irâkî, Musa Raina'nın koruması altında zaman zaman gayrimüslimleri inciten bazı faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir.⁷⁵⁹ Bir anlamda Keşmir Sultanlığında İslâmiyet'in yayılmasında hükümdarların gayretleri değil Sufi ve evliya adı verilen Müslüman din adamlarının bu yoldaki çabaları İslâmlaşma sürecinin başarıya ulaşmasını sağlamıştır.⁷⁶⁰

3.2.1. Hindular ve Müslümanların Sosyal İlişkileri

Keşmir'e gelen ve ilerleyen süreçte de bu topraklara yerleşen Müslümanlar, Keşmirliiler tarafından saygı ile kabul edilmişlerdir. Müslüman askerler, Keşmir ordusuna alınırken, din adamları ise dinlerini özgürce yaşamışlar ve İslâmiyet'in yayılması yönündeki gayretleri de engellenmemiştir. Ancak İslâmiyet'in hızlı bir yayılma sürecine girdiği dönemde, Keşmirli Brahmanlar, geleneksel değerlerin sarsıldığını öne sürerek Müslümanlara düşmanlık beslemeye başlamışlardır. Brahmanların Müslümanlara karşı tutumu ilerleyen zaman içinde değişmiş,

⁷⁵⁸ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 130.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 234vd.; *Keys to Kashmir*, s. 27.

⁷⁵⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 235-36.

⁷⁶⁰ Sufilerin bu süreçte başarılı olmasında hiç şüphesiz XI. yüzyılın başından itibaren Keşmir'de yaşanan siyasî ve sosyal problemlerin etkisi dikkate değer bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

onların bu değişimi Müslümanlar tarafından da karşılık bulmuş ve iki taraf arasında hoşgörüye dayalı bir münasebet gelişmiştir. Bunun sonucundan Sultan Hasan Şah'ın saltanatı döneminde meydana gelen toplumsal bir çatışma dışında, Keşmir Sultanlığında Hindular ve Müslümanlar barış içinde bir yaşam sürdürmüşlerdir. Zaman içerisinde Müslüman ve Hindular arasında evlilikler yaygınlaşmaya başlamıştır. Müslümanlar, Hindu kadınlar ile evlendiklerinde onların kendi isimlerini kullanmalarına ve dinlerini yaşamalarına izin vermişlerdir. Hindular ve Müslümanlar, birbirlerinin ibadethanelerini ziyaret ederek, çeşitli geleneksel festivallerine katılmışlardır.⁷⁶¹

3.2.2. İslâmiyet'in Yayılmasında Etkili Olan Sufiler

Keşmir'de Müslüman nüfusunun artışı, özellikle XIII ve XIV. yüzyıllardaki göç ve iskân hareketleri sonucunda hız kazanmıştır. Bu süreçte bölgeye gelen bazı Kübrevi ve Sühreverdi⁷⁶² tarikatlarına mensup dervişler, yalnızca dinî tebliğ faaliyetleriyle değil, aynı zamanda eğitim ve toplumsal dayanışma çalışmalarıyla da İslâm kültürünün Keşmir'de kökleşmesinde belirleyici rol oynamışlardır. Keşmir'de yerleşen tasavvuf anlayışı, yerli Hindu düşünce ve gelenekleriyle karşılıklı bir etkileşim süreci yaşamış; bu etkileşim, zamanla bölgeye özgü bir tasavvuf ekolünün ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Keşmir hem İslâmi hem de yerel kültürel unsurları bünyesinde barındıran özgün bir manevi iklimin merkezi hâline gelmiştir. Keşmir'de Müslümanların devlet olarak var olmaları ise XII. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Bu yüzyılda Keşmir, Hindu racaların saray çekişmeleri yüzünden huzursuzluk içinde bir süreçten geçmektedir. 1320'de Moğol komutanı Zulcu, Keşmir Vadisi'ne girmiş, onun istilasından kısa bir süre önce Ladakhlı Budist bir kralın oğlu olan Richin, Keşmir'e gelmiştir. Keşmir Kralı Suhadeva, Richin'i iyi karşılamış, ona Lor bölgesinde toprak vermiştir. Aynı dönemde Keşmir'de Müslüman bir yönetimin kurulmasında önemli rol üstlenmiş olan Şah Mir'de Svat'tan Keşmir'e gelmiştir. Moğol istilası sırasında Richin, Moğollara karşı gösterdiği direnişle Keşmirlilerin güvenini kazanmış ve ülkedeki karışıklıktan yararlanarak Keşmir tahtına çıkmıştır. Yüzyıllar sonra Keşmir'de tahta geçen ilk Budist kral olan Richin, ruhi sorunlar yaşamakta olup bu sorunlarına Budistlerin vermiş olduğu cevaplardan tatmin olmamıştır. Bu tarihlerde Srinagar'a gelen Bülbül Şah'tan İslâmiyet hakkında bilgi almış, bu dinî kendi duygu ve düşüncelerine daha uygun bularak Sadrüddin adını almıştır. Bunun ardından ailesi ve önde gelen devlet erkânının yanı sıra aşağı kasttan birçok Hindu ve Budist,

⁷⁶¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 233.

⁷⁶² Sühreverdiyye hakkında geniş bilgi için bkz., Reşat Öngören, "Sühreverdiyye", *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 42-45.

İslâmiyet'i kabul etmiştir. Keşmir'de İslâmiyet'i tebliğ eden gerek kralın gerekse halkın yaşamında değişikliği sağlayan ilk Sufi olarak karşımıza çıkan kişi Bülbul Şah'tır.⁷⁶³

3.2.2.1. Seyyid Şerefüddin Bülbul Şah (?-1327)

Hindistan'da Sühreverdiyye tarikatının önde gelen şeyhlerinden biri olan Bülbul Şah'ın asıl adı Seyyid Şerefüddin Bülbul Şah el-Hüseyni el-Keşmiri'dir. O, uzun yıllar kaldığı Bağdat'ta, Sühreverdiyye şeyhlerinden Ziyaüddin Necib Abdülkahir'in talebesi Şah Nimetullah Farsi'nin müridi olmuştur. Doğum yeri hakkında farklı rivayetler bulunsa da Türkistanlı, İranlı veya Bağdatlı olduğu ifade edilmektedir. Hz. Peygamber'in sünnetine olan aşırı bağlılığı nedeniyle kendisine önce sahabeden Bilal'in ismi verilmiş, sonraları bu isim halk arasında Bülbul şeklinde söylenmeye başlamıştır. Bülbul Şah, Moğol istilası sebebiyle şeyhi ve beraberindeki yaklaşık 1000 kişi ile dönemin hükümdarı Kral Suhadeva'nın saltanatı döneminde (1301–1320), Türkistan'dan Keşmir'e göç etmiştir. Suhadeva'dan sonra Keşmir'de iktidarı ele geçiren Kral Richin döneminde Bülbul Şah, hükümdar üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Bülbul Şah, Budist inanca mensup olan ve halkın çoğunluğunu oluşturan Hinduizm'den tatmin olmayan Richin'e İslâm'ı anlatmış; bu sürecin sonucunda Richin Müslüman olmuş ve Sadrüddin adını almıştır. Sultan Sadrüddin, Keşmir'in ilk Müslüman hükümdarı olarak kabul edilmektedir. Bülbul Şah, İslâmiyet'i yeni kabul eden kişiler için Srinagar'da ilk mescit ve medresenin inşasını sağlamış; ayrıca Bülbul-i Lenger adıyla bir aşevi yaptırmıştır. Bir süre harap hâlde bulunan bu aşevi, daha sonra onarılmış ve darülaceze olarak kullanılmıştır. Keşmir'de inşa edilen bu ilk hankâh ve mescit, halkı ilmi ve dinî açıdan yetiştirmede merkezi bir müessese olarak işlev görmüştür. Bülbul Şah'ın mezarı, bu mescidin yakınında yer alan türbede bulunmaktadır. Bülbul Şah'ın şahsiyeti, ilmi birikimi, fazileti ve İslâm'ı tebliğ konusundaki çabaları sayesinde Keşmir'de yaklaşık on bin kişi Müslümanlığı kabul etmiştir. Bu yönüyle Bülbul Şah, bölgenin İslâmlaşma sürecinde belirleyici ve kalıcı bir etkiye sahiptir. Keşmir halkının cinler ve ruhlardan çok korktuğu, Bülbul Şah'ın Cin suresini okumasından sonra bu korkularının kaybolduğu da söylenmektedir. Üç yıl Keşmir'de yaşayan Bülbul Şah 1327 senesinde vefat etmiş, Emir Sadrüddin'in yaptırmış olduğu mescidin yanında inşa edilen türbeye defnedilmiştir. Kabri Srinagar şehrinde halâ halk tarafından ziyaret edilmektedir.⁷⁶⁴

⁷⁶³ Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", s. 23vd.; Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", *International Journal of History and Cultural Studies (IJHCS)* I (3), s. 41.; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 76.

⁷⁶⁴ Nihat Azamat, "Bülbul Şah", s. 486vd.; Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), İstanbul 2003, s. 25.; Saıyd Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, New Delhi 1978, s. 290.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 535vd.; Altaf

Bülbül Şah'ın vefatından yaklaşık yirmi iki yıl sonra, Seyyid Celaleddin Buhari, İslâmiyet'in yayılması amacıyla Keşmir'e gelmiş ve burada yalnızca birkaç hafta kalmasına rağmen önemli neticeler elde etmiştir. Seyyid Celaleddin'in faaliyetleri, bölgedeki İslâmi eğitim ve tasavvufî yapının güçlenmesine katkıda bulunmuş; yerel halkın İslâmiyet ile tanışmasını hızlandırmıştır. Keşmir'in İslâmlaşmasında rolü olan bir diğer isim de Seyyid Ali Hemedânî'dir.⁷⁶⁵

3.2.2.2. Seyyid Ali Hemedânî (1314-1385)

Seyyid Ali Hemedânî, Kübreviyye⁷⁶⁶ tarikatının Hemedânîyye⁷⁶⁷ kolunun kurucusu ve Keşmir'de İslâmiyet'in yayılmasında etkin rol oynayan Sufilerdendir. Mir Seyyid Ali, Emir-i Kebir, Seyyid Ali Hemedânî. Ali-i Sani ve Şah-ı Hemedan gibi adlarla da bilinmektedir. 1314 yılında Hemedan'da dünyaya gelen Seyyid Ali Hemedânî'nin soyu Hz. Hüseyin'in oğlu ve dördüncü imam Ali Zeynelabidin'e kadar dayanmaktadır. O, ilk tahsiline Seyyid Alaaddin'in yanında başlamış ve onun tavsiyeleri doğrultusunda Kübreviyye şeyhlerinden Alauddevle-i Simnani'nin halifesi Mahmud-ı Mezdekani'nin yanında eğitim görmüştür. 22-23 yaşlarına geldiğinde ise, Takıyyuddin Ali Dosti'nin yanına giderek onun hizmetinde bulunmuş ve tasavvuf konusundaki eğitimini geliştirmiştir. Bu şeyhin ölümünün ardından yeniden Hemedan'a dönmüş, ancak Mahmud-ı Mezdekani, onun tasavvufî açıdan kendini yetiştirmesi amacıyla uzun bir seyahate çıkmasını tavsiye etmiştir. Hemedânî'nin bu seyahate çıkmasında Irak'ta yaşanan siyasî ve toplumsal karışıklıklar ile Seyyitlere yönelik baskılar da önemli bir etken olmuştur. Bu sebeple olsa gerek Mahmud-ı Mezdekani'de, müridi Seyyid Ali Hemedânî'nin, Hemedan'da kalmasını uygun bulmamıştır. Yaklaşık yirmi bir yıl kadar süren seyahati sırasında Seyyid Ali Hemedânî, Hindistan, Irak, Suriye, Türkistan ve Anadolu gibi geniş bir coğrafyayı gezmiş ve bu bölgelerde büyük âlimlerle tanışma fırsatı bulmuştur. Maverâünnehir'de bir süre kalan Hemedânî, buradan Belh ve Bedahşan'a geçerek tasavvuf yolculuğunu sürdürmüştür.⁷⁶⁸

Hussain, *Wounded Paradise*, s. 33; Davut Şahbaz, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, s. 29.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir; Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 63.

⁷⁶⁵ Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emir-i Kebir", s. 186-188; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 55vd.; Mehmet Rıhtım, "Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde İlk Sufiler (VIII-XI. Asırlar)", *Journal of Qafqaz University* C.XXIX, 2010, s. 110.

⁷⁶⁶ Necmeddin-i Kübrâ'ya nisbet edilen Kübreviyye tarikatının en önemli esaslarından birisi seyahat ederek İslâmiyet'i yaymaktır. Abdul Qaiyum Rafiqi, *Sufism In Kashmir From The Fourteenth To The Sixteenth Century*, Delhi 1972, s. 33; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir I*, s. 83.

⁷⁶⁷ Kübreviyye'nin bir kolu olan Hemedânîyye tarikatı, Hindistan, Keşmir ve Türkistan'da yayılmıştır. Halifesi Hacı İshak Huttalani'nin Şahrûh tarafından idam edilmesi üzerine daha sonraki halifeleri tarafından Nurbahşiyye ve Zehebiyye adlarında iki kol kurulmuştur. Sünni olan Hemedânîyye ve kolları, Safeviler zamanında Şiiliği kabul ederek İran'ın Şiileşmesi sürecinde faaliyet göstermişlerdir. Mehmet Rıhtım, "Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde İlk Sufiler (VIII-XI. Asırlar)", *Journal of Qafqaz University*, s. 110.

⁷⁶⁸ Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", s. 26vd

Seyyid Ali Hemedânî, 1372 yılında Huttalan'a ulaştığında burada Emir Timur'la karşılaşmıştır. Timur, Hemedânî'ye burada kalmasını teklif etmiş; ancak Hemedânî, Keşmir'e giderek halkı İslâmiyet'e davet etme görevini yerine getireceğini belirterek bu teklifi kabul etmemiştir. Aynı yıl, Keşmir Sultanı Şehabeddin döneminde, yanında yaklaşık 700 müridiyle⁷⁶⁹ Keşmir'e gelen Hemedânî, burada dört ila altı ay süreyle kalarak bölgede İslâm'ı yayma faaliyetleri yürüttükten sonra hac vazifesini yerine getirmek için Keşmir'den ayrılmıştır.⁷⁷⁰ Seyyid Ali Hemedânî, 1379 yılında Keşmir'e ikinci kez ziyarette bulunduğunda, Keşmir tahtında Sultan Şehabeddin'in kardeşi, Sultan Kutbeddin bulunuyordu.⁷⁷¹ Hemedânî, Sultan Kudbeddin ile tesis ettiği iyi ilişkiler aracılığıyla, onun İslâm ilkeleriyle bağdaşmayan uygulamaları terk etmesini sağlamış; bu yaklaşım, Keşmir'de yaşayan gayrimüslimlerin İslâmiyet'i benimsemesinde ve bölgenin İslâmlaşma sürecinin hızlanmasında önemli rol oynamıştır. Seyyid Ali Hemedânî'nin, Keşmir'de yaşadığı dönemde burada pek çok dinî yapı inşa edilmiş, bazı Hindu mabetleri ise camiye dönüştürülmüştür. Keşmir'de iki buçuk yıl daha kalan Seyyid Ali Hemedânî, daha sonra tekrar Hemedan'a dönmüştür. Seyyidlerin, Timur tarafından Hemedan'dan gönderildiği haberini alan Hemedânî, Türkistan ve Huttalan'a gitmişse de 1383 yılında yeniden Keşmir'e gelmiştir. Fakat, Keşmir'de de uzun süre kalmayarak hac yolculuğuna çıkan Seyyid Ali Hemedânî, 1385 yılında bu yolculuğu esnasında hastalanarak 73 yaşında vefat etmiştir. Kabri günümüzde Sovyetler Birliği sınırları içinde, Tacikistan'da yer almaktadır. Hemedânî'nin sağlığında etrafında çok sayıda mürit toplanmış, bu müritleri onun önderliğinde yürüttükleri tebliğ ve irşat faaliyetleriyle Keşmir'in İslâmlaşma sürecine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Seyyid Ali Hemedânî, Şafii mezhebine mensup olmasına rağmen, Keşmir'de Hanefi mezhebini yayılmasına öncülük etmiştir. Onun Keşmir'e yaptığı seyahatler ve burada yürüttüğü çalışmalar sonucunda, yaklaşık otuz yedi bin kişinin İslâmiyet'i kabul ettiği rivayet edilmektedir.⁷⁷²

⁷⁶⁹ Keşmir'e gelip yerleşen bu Seyyid ve âlimler zanaatkar sınıfına mensup kişilerdir. Bilhassa halı dokumacılığında usta olmuşlar. Keşmir'de yaşayan halkın zaman içinde bunlardan öğrendikleri zanaat ile üretime başlamaları bölgenin ekonomik koşullarını iyileştirmesi bakımından ilk adımlardan biri olmuştur. Bugün Keşmir tekstil alanında çevre ülkeler ve şehirler arasında bilinen merkezler arasında yer almaya başlamış ve burada üretilen ürünler dünyanın birçok bölgesine ihraç edilir hale gelmiştir. Davut Şahbaz, "İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir", s. 174.

⁷⁷⁰ Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emir-i Kebir", s. 186; Abdul Qaiyum Rafiqi, *Sufism In Kashmir From The Fourteenth To The Sixteenth Century*, s. 34vd; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 292; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 101; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 52.

⁷⁷¹ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 103.; Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emir-i Kebir", s. 186.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 37.

⁷⁷² Mustafa Çiçekler, "Keşmir'in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü", s. 27.

Keşmir’de İslâm’ın yayılmasına katkıda bulunan ve İslâm medeniyetini bölgede tesis eden en önemli kişi Seyyid Ali Hemedânî’dir. Hemedânî burada bir kütüphane yaptırarak kendisine ait Arapça ve Farsça kitapları Keşmir’e getirtmiştir. Özellikle Keşmir’deki tebliğ faaliyetinin yanında Arapça ve Farsça birçok eserde kaleme almıştır. Hemedânî’nin vefatından sonra oğlu Seyyid Muhammed Hemedânî, 22 yaşında iken Sultan İskender döneminde âlim ve fakihlerden 600 kişi ile Keşmir’e gelmiştir. Babası gibi o da on iki yıl kaldığı Keşmir’de İslâmiyet’i yayma faaliyetlerini sürdürmüştür. Seyyid Muhammed’in, Sultan İskender üzerinde önemli bir nüfuzu olduğu ve sultana “bütsiken” (put kıran) lakabının verilmesinde de muhtemelen onun etkili bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷³ Keşmir’e dışarıdan gelerek İslâm’ı tebliğ eden mutasavvıfların yanı sıra, İslâmiyet’in bölgede kökleşmesi ve geniş kitleler arasında yayılmasına hizmet eden çok sayıda yerli Sufi de yetişmiştir. Bu bağlamda, adları aşağıda zikredilen birçok Keşmirli Sufi hem dinî hem de kültürel açıdan bölgenin İslâmi kimliğinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.⁷⁷⁴

3.2.2.3. Lala Arife (1334-1372-78)

Keşmirli tanınmış kadın Sufilerinden olan Lala Arife, 1334 yılında Sampur’da dünyaya gelmiştir. Seyyid Hüseyin-i Simnani’nin müridi olan Lala Arife, genç yaşlardan itibaren Sufi çevrelerle yakın ilişkiler kurmuş ve tasavvufi düşüncenin esaslarını bu çevrelerde öğrenmiştir. Seyyid Celaledin-i Buhari ve Ali Hemedânî ile de görüşme fırsatı bulduğu rivayet edilmektedir. Hayatını büyük ölçüde inziva içinde geçiren Lala Arife, aynı zamanda güçlü bir şair kimliğine sahiptir. Keşmir şiirinin kurucusu olarak da kabul edilen bu tarihî şahsiyet, mistik ve felsefî temaları sade bir dil ile işleyen şiirleriyle bölgedeki tasavvufi düşüncenin gelişimine önemli katkıda bulunmuştur. Fikirleri yalnızca Sufi çevrelerde değil, Keşmir’in halk kültüründe de derin izler bırakmıştır. 1372-1378 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilmektedir.⁷⁷⁵

⁷⁷³ Tahsin Yazıcı, “Hemedânî, Emir-i Kebir”, *DİA*, C.XVII, s. 186-188; Mustafa Çiçekler, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, s. 26vd.; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, s. 291-292.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 536vd.

⁷⁷⁴ Mustafa Çiçekler, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, s. 27; Seyyid Ali Hemedânî için ayrıca bkz. Ethem Cebecioğlu, “Seyyid Ali Hemedânî’nin Keşmir’de İslâm’ı Yayma Faaliyetleri ve Siyasî Düşünceleri”, *Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf*. (Haz. Coşkun Yılmaz), Seha Neşriyat, İstanbul 1991, s. 101-132.

⁷⁷⁵ Mustafa Çiçekler, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, s. 28; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashmir II*, Lahore 1948, s. 383.

3.2.2.4. Nureddin-i Veli (1377-1438)

1377 yılında Keşmir’de doğan Nureddin-i Veli, babası Yasman Rişi vasıtasıyla Müslüman olmuştur. Keşmir’de Rişiyye silsilesinin kurucusu kabul edilmektedir. Nureddin-i Veli sade bir hayat yaşamıştır ve Keşmir dili ile şiir yazan ilk dönem şairlerindendir. Keşmirliiler tarafından mili Sufi olarak kabul edilen Nureddin-i Veli 1438 yılında vefat etmiştir.⁷⁷⁶

3.2.2.5. Şeyh Hamza Mahdum (1494-1576)

Keşmir’in önde gelen Sufilerindendir. Baba Ali Rine kardeşi ve halifesidir. Şeyh Hamza ilk tahsilini tamamladıktan sonra Baba İsmail-i Kübrevi’nin yanına gitmiş, Darüşşifa medresesinde zamanın ilimlerini okumuştur. Ahund Molla Lütfullah ve Molla Fethullah-ı Hakani’nin öğrencisi olmuştur. Dinî ilimlerde zamanın önde gelenlerinden birisidir. Sünni olmasından dolayı Şii Sultan Gazi tarafından Beru köyüne sürülmüştür. Şeyh Hamza, Davud-ı Hâkî ve Ya’kub-ı Sarfi’yi Delhi’ye gitmeleri ve Ekber Şah’ın Keşmir’i alması ve Keşmirliileri Şia’nın elinden kurtarması konusunda teşvik etmiştir.⁷⁷⁷

3.2.2.6. Baba Davud-ı Hâkî (1521-1585)

Şeyh Hamza Mahdum’un halifesi olan Davud-ı Hâkî, 1521 yılında Srinagar’a bağlı Guna’da doğmuştur. Molla Muhammed Ya’kub-ı Sarfi’nin akrabasıdır. Hayatının tamamını şeyhinin hizmetinde geçirmiş, zaman zaman Lahor, Multan vb. yerlere kısa seyahatler yapmıştır. Sühreverdiiyye’ye mensup olan Davud-ı Hâkî, Mir Seyyid Ahmed-i Kirmani’nin Keşmir’e geldiği sırada sohbetlerine katılmıştır. En tanınmış müritlerinden biri Hacı Muhammed Parsa’dır. Davud-ı Hâkî, Ekber Şah’ın Keşmir’e davet edildiği dönemde onun sarayına gönderilen heyetin üyeleri arasında yer almaktadır. O, Ekber Şah’ın sarayından döndükten sonra 1585 yılında Anantnag’da ölmüştür.⁷⁷⁸

Bu Sufilerin yanı sıra Keşmir’in İslâmlaşma sürecince, Seyyid Mir Haydar, Molla Muhammed Ya’kub-i Sarfi, Hacı Muhammed-i Keşmiri, Hacı Habibullah, Baba Nasıruddin Gazi, Şeyh Davut, Molla Şah Kadiri, Seyyid Feridüddin Kadiri ve Molla Muhammed Muhsin-i Fani⁷⁷⁹ de önemli rol oynamıştır.⁷⁸⁰

Bölgenin tarihsel süreci dikkate alındığında, İslâmiyet’in ilk zamanlarından itibaren Gazneliler’in en güçlü dönemlerinde kuvvetli orduları ve kılıç güçleri ile fethedilemeyen Keşmir, Sufi dervişler vasıtasıyla manen fethedilerek İslâmlaştırılmıştır. Keşmir’e gelerek

⁷⁷⁶ Mustafa Çiçekler, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, s. 28.

⁷⁷⁷ Mustafa Çiçekler, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, s. 29.

⁷⁷⁸ Mustafa Çiçekler, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, s. 28vd.; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India I*, s. 299.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 568.

⁷⁷⁹ Molla Muhammed Muhsin-i Fani hakkında bkz., P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 570vd.

⁷⁸⁰ Mustafa Çiçekler, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, s. 29.

İslâm'ın yayılmasını sağlayan bu Sufilerin çoğu akli ve dinî ilimlerde zamanının önde gelen şahsiyetlerinden oldukları görülmektedir. Keşmirli bilgin ve Sufiler bu ülkenin her tarafında mescitler, medreseler ve hankâhlar yaptırmışlardır; bu merkezler ilim, tasavvuf ve Fars dilinin bölgede yayılmasında önemli bir rol ifa etmiştir.⁷⁸¹

4. EKONOMİK YAPI

4.1. Ticaret

Ticaret, toplumların hayatında ekonomik anlamda güçlerini ortaya koymaları bakımından önem arz etmektedir. Keşmir'in orta çağ tarihinde ticaret, Keşmir Sultanlığının başta gelen gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Güney Asya'nın stratejik ve merkezi açıdan önemli bir coğrafyası olan Keşmir, Asya ve Hindistan'dan gelen kervanların buluştuğu bir konumda yer almaktadır. Bu ülkenin Asya, Hindistan, Tibet ve Çin ile siyasî ve kültürel ilişkilerinin yanı sıra ticari ilişkileri de bulunmak ve safran ve yünlü mallar gibi kendine has ürünlerin ihracatını yapmaktadır. Bilhassa Keşmir safranına Hint pazarlarında talep oldukça fazladır.⁷⁸² Keşmirli tüccarlar hem iç hem de dış ticaretle uğraşmışlar, ticaret aracılığıyla yerel düzeyde halkın istihdamı sağlanırken, daha geniş bağlamda devlet ekonomisinin istikrara kavuşmasına katkıda bulunulmuştur.⁷⁸³ Keşmir'in dünyanın farklı coğrafyaları ile ticari ilişkileri, Sultan Zeynel Abidin'in saltanatıyla başlamışsa da dünyadan yalıtılmış coğrafi konumu dış ticaretini zorlaştıran bir etkidir.⁷⁸⁴

4.1.1. İç Ticaret

Keşmir Sultanlığının iç ticaretini hem burada üretilen ürünler hem de dışarıdan satın alınan ürünler oluşturmaktadır. Keşmir'de tuz üretilemediğinden bölgenin iç ticareti açısından tuz önemli bir yere sahiptir. Burada üretilen malların başında şallar, ipekli ve yünlü kıyafetler ile çeşitli el sanatları yer almaktadır. Tüm bu ürünlerin ticaretinden özel tüccarlar sorumludurlar. Ancak tahıl ticareti hem tüccarlar hem de hükümet tarafından yürütülmektedir. Pirinç stoğ  özellikle devletin koruması altında bulunmaktadır. Böylece kıtlık, kuraklık ve çeşitli iç savaş dönemlerinde pirinç fiyatları yükseldiğinde depolardaki pirinç, piyasaya

⁷⁸¹ Mustafa   ekler, "Keşmir'in İsl mlaşmasında Sufilerin Rolü", s. 30.; Türkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları:  yk , Terör ve Barış*, s. 63; Hindistan'daki Müslüman Sufiler için bkz., Sayyid Athar Abbas Rızvi, *A History of Sufism in India I*, New Delhi 1978; S.A. H Abidi, *Sufism in India*, New Delhi 1992, s. 99-121.

⁷⁸² P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir I*, s. 234vd.

⁷⁸³ Bu dönemde Keşmir'den, Bengal, Pekin, İran ve Türkistan'a kadar uzanan geniş bir ticaret ağı bulunmaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 242.; S. S. Toshkhani, "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", *Kashmir and It's People Studies in the Evolution of Kashmiri Society*, s. 85.; Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", s. 41.

⁷⁸⁴ P. Anand Koul, *Geography of The Jammu and Kashmir State*, s. 37; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 333.

sürülerek fiyatların normal seviyelerde tutulması sağlanmaktadır. Karaborsacılığın devlet eliyle engellenmesine rağmen Keşmirli tüccarların refah seviyeleri artmış ve gün geçtikçe zenginliklerine zenginlik katmışlardır. Keşmir’de iç ve dış ticarete düşüşün yaşanmasında iç savaşlar ve yabancı istilaları etkili olmaktadır. Haydar Mirza Duğlat’ın Keşmir hâkimiyeti döneminde, Srinagar’da bulunan pazar yerleri yontma taşlarla döşenmiş hâldeydi ve buralarda belli ürünlerin satıcıları bulunmaktaydı. Bakkallar, eczacılar ve fırıncıların iş yerleri ise kendi evleriydi. Bâbürlülerin hâkimiyetine kadar Keşmir’in eyaletlerinde bu uygulama devam etmiş; onların döneminde ise her türden satıcı pazar yerlerinde satış yapmaya başlamıştır.⁷⁸⁵

4.1.2. Dış Ticaret ve Ticaret Yolları

Keşmir yüksek dağlarla çevrili olmasına rağmen güneyden Hindistan, kuzeyden ve kuzeybatıdan Tibet, Çin, Türkistan ve İran ile yakın ticari ilişkiler kurmuştur. Keşmirli tüccarlar Asya’nın farklı bölgelerine dağılmışlar ve Türkistan, Katmandu, Bengal, Pencap, Horasan ve Banaras ile ticari ilişkileri olmuştur. Keşmir ve Pencap arasındaki ticaret, Pir Pancal yolu üzerindeki geçitler aracılığıyla yapılırken, Pencap’ın Ladakh, Baltistan ve Doğu Türkistan ile ticaretinin büyük kısmı Keşmir üzerinden yapılmaktadır. Ladakh’ta bulunan Leh şehri, Keşmir’in Tibet, Türkistan ve Çin ile ithalat ve ihracatında ticaret merkezi konumdadır. Keşmir ve Leh arasındaki taşımacılıkta ürünler ve mallar kışın atlar, yazın ise insanlar aracılığıyla taşınmaktadır. Srinagar’dan Leh’e yapılan taşımacılık ise sadece insanlarla yapılmakta ve bu da bir ay ya da daha fazla sürmekteydi. Keşmirli tüccarlar, Çin’in Yarkent şehrine gitmek için öncelikle Leh’e uğrayarak burada at, erzak ve hizmetli ihtiyaçlarını gidermek zorundadırlar. Buradan Karakorum’a ulaşan tüccarların Ladakh, Çin, Tibet ve Hindistan’dan gelen yolların kesiştiği önemli bir ticaret merkezi olan Yarkent’e ulaşmaları mümkündür. Keşmir ve Çin arasındaki mesafe bu yol takip edildiğinde yaklaşık üç aylık bir süreye ulaşmaktadır. Keşmir ve Doğu Türkistan’ı bağlayan bir yol daha bulunmaktadır. Bu yol Baltistan ve Karakorum’un yüksek buzullarla kaplı tepelerinden geçmektedir. Ladakh yolu ile kıyaslandığında bu güzergâh uçurumlar ve buzullarla kaplı olduğundan aşılması daha zordur. Ancak, Ladakh yolu siyasi nedenlerle kapalı olduğunda, burası kullanılmaktadır. Keşmir ve Maveraünnehir arasında ulaşım Gilgit üzerinden sağlanmaktadır. Kervanlar Gilgit ya da Çitral üzerinden Hindikuş’u geçerek Pamir Dağları ve Ceyhun Nehirlerini geçerek Maveraünnehir’e ulaşmaktadırlar. İthal edilen başlıca ürünler tuz ve şal yünüdür. Tuzun büyük bir kısmı Pir Pancal üzerinden Gucerât ve Ravalpindi gibi yerlerden gelirken bir kısmı da Ladakh’ta bulunan tuz göllerinden

⁷⁸⁵ *The Tarikh-ı-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 425; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 242vd.; Manzoor Ahmad, “Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)”, s. 42.

getirilmektedir. Tuzun yanında Ladakh, Tibet ve Yarkent'ten Keşmir'e şal yünü getirilmektedir. Ayrıca Tibet'ten Keşmir'e altın ve misk, Hotan'dan yeşim taşı, ipek, halı, çömlek, pirinç ve bakır kaplar ithal edilmektedir. Bedahşan, Buhara ve Yarkent gibi şehirlerden akik ve değerli taşlar, Hindistan'dan ise pamuk, şeker, baharat, altın, gümüş ve bakır getirilmektedir.⁷⁸⁶

Keşmir, Pencap'ın Baltistan, Doğu Türkistan ve Tibet ile ticari ilişkilerinde tampon bölge işlevi görmektedir. Başkent Srinagar'da Türk, Tibetli, Hintli ve Nepalli tüccarların dükkanları bulunmaktadır. Benzer şekilde Keşmirli tüccarlarında Bengal, Nepal, Katmandu ve Tibet'te ticaret merkezleri yer almaktadır. Bahse konu olan bu ülkelerde Keşmir mallarına yoğun bir talep bulunmaktadır. Keşmir ile İran arasındaki ulaşım, İran'la yakın ticari ilişkileri olan Pencap aracılığıyla sağlanmaktadır. Mallarını Nepal ve Tibet'e götürmek isteyen Keşmirli tüccarlar, Leh'ten Kutı'ye geçmek zorundadırlar. Bunların bir kısmı Kutı'den Tibet'e ve oradan da Pekin'e gitmektedirler. Tibet ve Çin arasındaki ticaretin büyük kısmı Keşmirli tüccarlar aracılığıyla sağlanmaktadır. Keşmirli tüccarların Katmandu'da da dükkânları bulunmakta ve bunlar Bengal, Nepal ve Tibet arasındaki ticarete önemli rol oynamaktadırlar.⁷⁸⁷

Keşmir'de en yaygın ulaşım şekli olarak ve aynı zamanda çeşitli mal ve ürünlerin bir yerden bir yere taşınmasında kayıklar ve tekneler kullanılmaktadır. Hindu yönetiminde olduğu gibi Keşmir Sultanlığı döneminde de Celum Nehri başlıca ulaşım yoludur. Nehirlerin bulunmadığı yerlerde taşıma midilli gibi küçük hayvanlar ve insanlar tarafından yapılmaktadır. Keşmir'de yollar tekerlekli araçların kullanıma uygun değildir. Aslında Eski Çağ ve Orta Çağ Keşmir'inde arabalar Keşmirli için bilinmeyen şeylerdendir. Nehirler üzerinde yaygın olarak halat köprüleri inşa edilmiştir ve bunlar sadece yayaların ulaşımına uygundur. Halat köprülerinin yanı sıra ahşap köprülerde ulaşımında kullanılmaktadır.⁷⁸⁸

4.1.3. İthalat

Keşmir'in ithalatında en önemli ürünlerin başında tuz ve şal yünü gelmektedir. Tuzun çoğu Pir Pancal Yolu üzerinden Pencap'tan gelmektedir. Ticaret yollarının güvenliği olmadığı savaş dönemlerinde Keşmir'e tuz ithal edilmesi zorlaşmakta ve bu durum halkın ciddi sıkıntılar yaşamasına sebep olmaktadır. Keşmir'in ihtiyaç duyduğu şal yünü ise Rodok, Ladakh ve Yarkent'ten ithal edilmektedir. Buhara, Bedehşan ve Yarkent'ten turkuaz ve çeşitli değerli

⁷⁸⁶ *Hudul al-Alam*, s. 254, 363-64.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 243vd.; P.N.K Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 506-507.

⁷⁸⁷ Lahor'dan İran'a her yıl yaklaşık 20.000 deve geçiş yapmaktadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 245.

⁷⁸⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 243.; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini II*, s. 449; Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", s. 42.

taşlar Keşmir'e ihraç edilmektedir. Eski bir anlaşmaya göre Tibet'in şal yünü yalnızca Ladakh'a ihraç edilmektedir ve benzer şekilde Ladakh'tan ihracatı ise sadece Keşmir ile sınırlandırılmıştır. Diğer ülkelere taşınmasına yönelik tüm girişimler cezalandırılmaktadır.⁷⁸⁹ Şal yünü Keşmir ticaretinde oldukça önemlidir, çünkü tüccarların refahı ve dokumacıların geçimi buna bağlıdır. Tibet'ten Keşmir'e şal yününün yanı sıra altın ve misk ihracatı da yapılmaktadır. Pencap'tan Keşmir'e tuzun yanı sıra Fas derisi, çuha, işlemeli kumaşlar ve dantel gibi ürünler ihraç edilmektedir. Bu ürünlerin bir kısmı da Keşmir üzerinden Ladakh ve Yarkent gibi yerlere gönderilmektedir. Gilgit ve Baltistan'dan ise Keşmir'e ipek böceği yumurtaları getirilmektedir. Hotan⁷⁹⁰ bu dönemde ipekleri, halıları, kâğıtları ve bakır kapları ile meşhurdur ve bunlar da Keşmir'e ihraç edilmektedir.⁷⁹¹ Yarkent'ten Keşmir'e ve Keşmir aracılığıyla Kuzey Hindistan'a dayanıklılığı ve parlak renkleri ile meşhur kumaşlar, yün keçeler ve ipek, Kaşgar'dan ise misk ve ipek ihraç edilmektedir. Türkistan ve Irak'tan Keşmir'e at, Çin'den ise kervanlarla çay, ipek, porselenler, misk ve Çin ağacı getirilmektedir.⁷⁹²

4.1.4. İhracat

Keşmir'in ihraç edilen en önemli ürünlerinin başında Hindistan, Türkistan, Çin ve Tibet'e gönderilen şallar gelmektedir. Bunun yanı sıra misk, ipekli ve yünlü kumaşlar, safran,⁷⁹³ şeker, ceviz, kuru üzüm, taze meyveler, kereste, kâğıt ve bazı cins atlar Keşmir'in diğer ihraç ettiği ürünlerdendir. Keşmir kendi ürettiklerini ihraç etmesinin yanında, diğer ülkelere satın aldığı ürünlerinde ihracatını gerçekleştirmektedir. Pencap'ın Ladakh, Baltistan, Doğu Türkistan ve Tibet ile ticari ilişkilerini sürdürmesinde Keşmir aracı bir ülke işlevi görmektedir. Başkent Srinagar Türk, Tibetli, Hintli, Ladaklı ve Keşmirli tüccarlar için büyük bir ticaret merkezidir. Bahse konu bu tüccarların burada yalnız kendilerine ait bir evleri değil, dinî mabetleri de yer almaktadır.⁷⁹⁴

4.1.5. Endüstri

Keşmir kroniklerinde bölgenin Müslümanların hâkimiyetinde bulunduğu dönemlerdeki imalat faaliyetlerine dair bilgiler sınırlıdır. Keşmirli tarihînin eski çağlarından itibaren

⁷⁸⁹ William Moorcroft & George Trebeck, *Travels In the Himalayan Provinces of Hindustan and The Panjab; in Ladakh and Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara I*, (nşr. H. H. Wilson), London 1841, s. 347.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 245vd.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 65.

⁷⁹⁰ Çin'in Uygur Özerk Bölgesinin güney batısında bulunan İpek yolunun güneyinde bulunan tarihî bir şehirdir.

⁷⁹¹ Keşmir ve Hotan arasındaki ticari ilişkiler çok eski tarihlere dayanmaktadır. Hotan'da, Keşmir racalarına ve sultanlarına ait sikkeler bulunmuştur. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 246.

⁷⁹² Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 393.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 246-247.

⁷⁹³ Bu dönemde Pampur kasabası, safran ticaretinin merkezi konumundadır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 247.; M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajtarangini II*, s. 428-429.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 408.

⁷⁹⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 247.; Türkaya Ataöv "Keşmir Meselesinin Önemi", s. 196.

zanaatkârlık ve el sanatlarında usta olarak tanınmışlardır. Kış aylarında vadinin dünya ile iletişimi kesildiğinden Keşmirîler zamanlarının büyük çoğunluğunu evlerinde ve kapalı ortamlarda geçirmek zorunda kalmaktadırlar. Başlıca sanayi dalları arasında şal üretimi gelmekte, bunun yanında ipek ve yünlü kumaş, halı dokumacılığı, ahşap oymacılığı, taş işçiliği,⁷⁹⁵ taş cilalama ve kâğıt üretimi de Keşmir’de gelişmiştir. Bunların gelişiminde Sultan Zeynel Abidin etkin bir rol oynamış ve İran, Semerkant ve Buhara gibi şehirlerden çok sayıda ustayı Keşmir’e getirmiştir. Ülkede sanayinin başlıca merkezi olarak Srinagar şehri ön plana çıkmaktadır. Srinagar’ı, Anantag (İslâmad), Sapur ve Zainagar gibi şehirler takip etmektedir. Haydar Mirza Duğlat, bu tür sanayi ve zanaat dallarının Semerkant ve Buhara dışında pek gelişmediğini, Keşmir’de ise çok fazla gelişmiş olduğunu belirtmektedir.⁷⁹⁶

Şal üretimi Keşmir’in tarihinde önemli bir yere sahiptir ve Keşmir, dünyada en çok şalları ile tanınmaktadır. Çok eski zamanlardan itibaren şal yünü Tibet ve Ladakh’tan ithal ediliyordu. Hindu kralların yönetimi döneminde şal üretimi azalmışsa da varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Keşmir Sultanlığı döneminde Sultan Zeynel Abidin’in saltanatına kadar Keşmir şallarının önce hediye olarak üretimi yapılırken, zaman içinde karlı bir ticaret ürünü olarak Hindistan’a ihraç edilmeye başlanmıştır. Seyyid Ali Hemedânî, Keşmir’i ikinci kez ziyaretinde, Keşmirli yerel dokumacıları şal üretimi konusunda teşvik etmiştir. Sultan Kudbettin döneminde bu endüstri dalının gelişmesi yolunda önemli adımlar atılmış, Sultan Zeynel Abidin ile şal dokumacılığı Keşmir’de yaygın hale gelmiştir. Bunun sonucunda Keşmir insanı için yeni bir istihdam alanı ortaya çıkmıştır. Keşmir şallarına olan talep, Bâbürlüler döneminde artmıştır. Bâbürlülere ait kayıtlarda şal üretiminin Keşmir Sultanlığı döneminde büyük ölçüde gerçekleştirildiği ve dünyanın çeşitli ülkelerine ihraç edildiği belirtilmektedir. Keşmir şallarına Avrupa ülkelerinden de talep başlamış, 1870 yılında Fransa-Almanya savaşından sonra bu talep azalmışsa da zaman içinde Keşmir şalına olan ilgi yeniden artmıştır.⁷⁹⁷

Keşmir’de ipekli ürünlere talep sınırlı olmakla birlikte, ülke nüfusunun belirli bir kesimi bu işle uğraşmaktadır. İpekli ürünlerin üretimi Hindu krallar döneminde varlığını sürdürmüş,

⁷⁹⁵ Keşmir’de taş işçiliğindeki gelişiminin en önemli örneği Martand tapınağıdır. Bâbürlülerin hâkimiyeti döneminde de taş işçiliğinin devam ettiği belirtilmektedir. Şalimar (Şalemar) bahçelerindeki şelalelerde bunun izlerini görebilmek mümkündür. Taş işçiliği hakkında bkz. Manzoor Ahmad, “Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)”, *International Journal of History and Cultural Studies (IJHCS)* I (3), s. 41.; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 74-75.

⁷⁹⁶ Manzoor Ahmad, “Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)”, s. 41; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 411.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 410-411.

⁷⁹⁷ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 412-413.; Manzoor Ahmad, “Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)”, s. 41.; Keşmir’de şal ticareti hakkında daha geniş bilgi için bkz. P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 20-34.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 51., 134-139.

ancak Keşmir Sultanlığı döneminde de bu alanda ilerlemeler kaydedilmiştir. Sultan Zeynel Abidin, ipek böcekçiliğinin gelişmesini sağlamak amacıyla dut ağaçlarının geniş alanlarda yetiştirilmesi için çalışmalar başlatmıştır. Keşmir’de ipekli giysilerden de ilk kez Sultan Zeynel Abidin döneminde bahsedilmektedir. Haydar Mirza Duğlat, 1540-1550 yılları arasında Keşmir’e hâkim olduğu dönemde, ipek üretiminde kullanılan çok sayıda dut ağacının bulunduğunu belirtmektedir. Zamanla Keşmir, Gilgit ve Tibet’ten ipek böceği yumurtaları ithal etmeye başlamıştır. XX. yüzyılın başlarından itibaren şal endüstrinin yerini alan ipekli ürünler, günümüzde hükümet tarafından kontrol edilen en gelişmiş endüstri kolu olarak birçok insanın geçim kaynağıdır.⁷⁹⁸

Keşmir’de gelişen bir diğer sanayi dalı kâğıt üretimidir. Kâğıt üretiminin Müslümanlar aracılığıyla bu topraklara getirildiği bilinmektedir. Sultan Zeynel Abidin bu konuya özel bir ilgi göstermiş ve onun döneminde Srinagar’da bir kâğıt fabrikası kurulmuştur. Keşmir kâğıdı ipeksi dokusu ve parlak görünümüyle diğer kâğıt türlerinden ayrılmaktadır. Bu özelliğiyle Keşmir’de üretilen kâğıtlar, Hindistan’da resim ve yazı için tercih edilen kâğıtlar arasında ilk sırada gelmektedir. Sultan Zeynel Abidin kâğıt üretiminin gelişmesi amacıyla Semerkant’tan bu alanda uzmanlaşmış kişiler getirmiştir. Onun bu çalışmaları neticesinde Keşmir’liler kâğıt üretiminde zaman içinde uzmanlaşmaya başlamışlardır. Bâbürlüler döneminde de Keşmir, Hindistan’a en kaliteli kâğıdı tedarik etmektedir.⁷⁹⁹ Ahşap oymacılığı da bu dönemde ilerlemeye kaydetmiştir. Keşmir’de Hindu kralların hâkimiyeti döneminde mimaride bina yapımında taş işçiliği ön planda iken Keşmir Sultanlığı döneminde ahşap mimarisi gelişmiş ve Srinagar’da dinî yapılarda ahşap kullanılmaya başlamıştır. Bu durum Keşmir’de marangozluğun gelişimi ortaya koymasından bakımından önemli bir gelişmedir.⁸⁰⁰

Keşmir’de şal, ipek ve kâğıt üretiminin yanı sıra sıcaklığı ve dayanıklılığı ile bilinen yünlü kumaşlarında üretimi yapılmaktadır. Burada üretimi yapılan diğer ürünler halılar, cam eşyalar bakır ve pirinç kaplardır.⁸⁰¹

4.1.6. Tarım

Su kaynakları bakımından verimli olan Keşmir’de tarım, ekonominin temelini oluşturmaktadır. Nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimlerde yaşadığından halk tarıma bağlı

⁷⁹⁸ Manzoor Ahmad, “Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)”, s. 41.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 414.

⁷⁹⁹ Manzoor Ahmad, “Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)”, s. 41.; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 52vd.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 51. 149-151.

⁸⁰⁰ Manzoor Ahmad, “Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)”, s. 41.; P. Anand Koul, *Geography of The Jammu And Kashmir State*, s. 68.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 151.

⁸⁰¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 247-248.

bir yaşam sürdürmüştür. Keşmir'deki pek çok köy tarıma elverişlidir.⁸⁰² Keşmir Sultanlığının kuruluşundan önceki son iki yüzyıl boyunca Hindu yöneticiler döneminde Keşmir, tarımda giderek gerilemenin yaşandığı bir sürece girmiştir. Tarımsal üretim büyük ölçüde azalmış ve hükümdarların halktan baskı yoluyla aldıkları vergilerin sayısı ve miktarı her geçen gün artmaya başlamıştır. Moğolların bu yüzyıla denk gelen istila hareketi bu sürecin daha hızlanmasına yol açmış, nihayetinde Keşmir'de köyler boşalmış ve geniş tarım arazileri çoraklaşmaya başlamıştır.

Şah Mirza Hanedanlığına mensup hükümdarlar ilk olarak ülkede tarımı iyileştirme ve teşvik etme yönünde adımlar atmışlardır. Şah Mirza ülkedeki tüm vergilendirme sistemini yeniden düzenlemekle işe başlamıştır. Bu dönemde halktan keyfi olarak alınan vergiler kaldırılmış, memurların haraç ve usulsüz para toplama gibi eylemlerine son verilmiş ve toprak geliri oranı 1/6 olarak belirlenmiştir. Böylece nüfusu azalan köylerdeki insanların sayısı artmış, devletin gelir taleplerini azaltılmış, birçok ekstra vergiyi kaldırılmış, bataklıkları kurutularak yeni sulama tesisleri inşa ettirilmiştir. Bu çabalarının sonucu olarak Keşmir topraklarında ekim yapılabilen tarım arazileri büyük ölçüde genişlemiş ve Keşmir kendi kendine yetebilen bir ülke hâline gelmiştir. Keşmir'de, Çak Hanedanlığının hâkimiyetinin sonlarına doğru yaşanan kısa bir dönem dışında tarım sürekli gelişmeye devam etmiştir. İlkbaharda yetiştirilen ürünler buğday, arpa, bezelye, fasulye ve hardaldır. Sonbaharda yetiştirilen mahsullerin başında pirinç ve darı gelmektedir.⁸⁰³ Keşmir halkının temel gıda maddesi pirinç yaygın olarak yetiştirilmektedir. Küçük taneli ve siyah renkli olan buğday sınırlı olarak üretilmektedir. Şeker kamışı Martand'da, safran ise Pampur'da yetiştirilmektedir. Genel olarak Keşmir bahçeciliğinin öncüleri olarak Bâbürlü hükümdarları kabul edilmektedir. Ancak Şalimar Bahçeleri başta olmak üzere diğer Bâbürlü Bahçeleri⁸⁰⁴ inşa edilmeden önce, Şah Mirza hükümdarları Keşmir'de oldukça güzel bahçeler yaptırmışlardır.

Keşmir'de sultanların yanı sıra zengin aileler ve tüccarların kendilerine ait bahçeli evleri bulunmaktadır. Sultanlar, soylular ve tüccarlar tarafından inşa edilen bahçelerde kayısı, elma, şeftali, erik, üzüm, badem ve kiraz gibi farklı meyve çeşitleri yetiştirilmektedir. Haydar Mirza'da, Keşmir'de çeşitli meyvelerin varlığına değinmektedir. *'Meyvelere gelince, armut, dut, kiraz ve vişneye rastlanır, fakat elmaları özellikle iyidir. Diğer meyvelerden de insanın iştahını basturmaya yetecek kadar bol bulunur. Yaprakları için(üretilen) ve ipek üretiminde*

⁸⁰² M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajatarangini I*, s. 236.

⁸⁰³ Keşmir'de günümüzde yetiştirilen tarım ürünleri hakkında daha fazla bilgi için bkz., Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 330.

⁸⁰⁴ Bâbürlü bahçeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz., Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 96-121.

kullanılan dut ağaçlarının bolluğu Keşmir'in harikaları arasındadır. Mevsiminde meyve öyle boldur ki, nadiren alınıp satılır. Bahçe sahibi ve bahçesi olmayan adam aynıdır, çünkü bahçelerin duvarı yoktur ve birinin meyve almasını engellemek adetten değildir.'⁸⁰⁵ Çinli seyyah Hsiüen-tsang de Keşmir'i ziyareti sırasında meyvelerin ve çiçeklerin bolluğundan bahsetmektedir. Bu meyveler arasında üzüm, kayısı, erik, armut ve şeftaliyi saymaktadır.⁸⁰⁶ Keşmir'de soğuk iklimi nedeniyle yetiştirilemeyen portakal ve limon dışında her türlü meyve bol miktarda yetiştirilmektedir.⁸⁰⁷

Sultan Zeynel Abidin, Keşmir'de tarımın gelişmesi hususuyla bizzat yakından ilgilenmiştir. Bu dönemde ülkedeki bataklık alanlar kurutulmuş ve çorak araziler yeniden tarım yapılabilmesi için ekilebilir yerler hâline getirilmiştir. Keşmir'de doğal sulamanın sınırlı olduğu topraklarda yapay yöntemlerle çok sayıda sulama kanalı yapılmıştır. Sultan Zeynel Abidin'in saltanatı bu açıdan kanal yapımının hızlandığı ve var olanların ise onarıldığı bir dönemdir. Bu dönemde göllere bağlanarak yapılan kanallar aracılığıyla sulama sistemleri yeniden düzenlenmiş, çok sayıda kanal, baraj ve su deposu inşa ettirilerek Keşmir'de birçok bölgenin sulama ihtiyacı karşılanmıştır.⁸⁰⁸

Sultan Zeynel Abidin'in saltanatı döneminde yaptırılan barajlardan bazıları şunlardır;

Lachhamkul Kanalı: Bu kanal vasıtasıyla Sind Nehri'nin suları Zeynel Abidin tarafından yaptırılan Naushahr Kasabası'na taşınmıştır. Kanal zaman içerisinde Cuma Mescidi'ne kadar uzatılmış ve buradan da sularını Mar Kanalı'na boşaltabilecek şekilde genişletilmiştir.

Kakapur Kanalı: Bu kanal Kakapur Köyü ve çevresindeki toprakları sulamaktadır.

Chakdar Kanalı: Nandmarg'tan kaynağını alan Chakdar Kanalı, Chakdar düzlüklerini sulamaktadır.

Karala Kanalı: Bu kanal yine Sultan Zeynel Abidin tarafından yaptırılan Zainapur Kasabası'nın kıyısında yer almaktadır.

⁸⁰⁵ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, (Nşr. O. Karatay), İstanbul 2006, s. 596.

⁸⁰⁶ Samuel Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Record of The Western World I*, s. 88.

⁸⁰⁷ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 248vd.; *The Tarikh-ı-Rashidî of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 425.; Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", s. 39-40.; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 318-319.

⁸⁰⁸ M. Aurel Stein, *Kalhana's Rajtarangini II*, s. 428. ; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 60; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 84vd.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 191; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir(1320-1819)*, s. 150.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 174-175.; *Keys to Kashmir*, s. 53.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir; Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 64.; M. Longworth Dames, "Keşmir", s. 604.; Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", s. 40.

Avantipur Kanalı: Avantipur Kasabası'nın su ihtiyacını karşılayan bu kanal bölgede pirinç tarımının yapılabilmesine olanak sağlamaktadır. Avantipur Kanalı, Rajpur ve Midpur köylerine kadar uzanmakta olup günümüzde varlığını korumaktadır.

Shakul veya Safapur Kanalı: Sind Nehri'nin sularını taşıyan Shakul (Safapur) Kanalı'nın uzunluğu Manasbal Gölü'nün⁸⁰⁹ yakınlarındaki topraklara kadar uzanmaktadır.

Lalkul veya Pohur Kanalı: Pohur Nehri'nin sularını Sultan Zeynel Abidin tarafından yaptırılan Zainagir Kasabası'na taşımaktadır. Bu kanalın suları sayesinde bölgede pirinç üretimi yapılmaktadır.

Shahkul veya Martand Kanalı: Bu kanal, Lidar Nehri'nin sularıyla kurak bir hâlde bulunan Matan platosunu verimli hale getirmiş, burada şeker kamışı üretilmesini sağlamıştır. Shahkul (Martand) Kanalı günümüzde varlığını korumaktadır.

Mar veya Nalla Mar Kanalı: Dal Gölü'nün fazla suları ilk olarak Cehlam Nehri'ne akmaktaydı. Sultan Zeynel Abidin bu gölün sularının Mar Kanalı'na yönlendirilmesi için çalışmalar başlatmıştır. Bu çalışmalar neticesinde Dal Gölü'nün fazla suları Cehlam ve Sind nehirlerinin birleştiği noktada Mar Kanalı'na akmaya başlamıştır. Bunun sonucunda çok geniş bir alan ekilebilir arazi hâline getirilmiştir. Ayrıca bu dönemde kanal üzerine yapılan taş köprü ile ulaşım için önemli bir adım atılmıştır. Burası bugün Srinagar ve Dal Gölü arasında bir otoyol olarak kullanılmaktadır.⁸¹⁰

Sulama çalışmalarının artması, bataklık alanların kurutularak ekilebilir hale getirilmeleri neticesinde, Keşmir'de başta pirinç olmak üzere birçok tahıl ürünü ucuzlamış ve ülke tarımda kendi kendine yetebilen bir konuma gelmiştir. Sultan Zeynel Abidin'in saltanatı döneminde, pirinç üretimi hızlı bir şekilde artmış ve çok sayıda tahıl deposu inşa ettirilmiştir. Bu tahıl depoları sayesinde Keşmir'de ne zaman bir kıtlık baş gösterecek olsa hükümet elindeki tahıl stoklarını düşük fiyatlarla piyasaya sürerek halkın bu yöndeki ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu dönemde köylülerin yetiştirdiği ürün üzerinden alınan vergiler kaldırılmıştır. Ayrıca Keşmir'de sık sık yaşanan kuraklık ve sel gibi doğa olaylarına karşı çiftçilere çeşitli dönemlerde hazineden yardımlar yapılmıştır.⁸¹¹

⁸⁰⁹ Sultan Zeynel Abidin, Manasbal Gölü'nün kıyısında bulunan Andarkot kasabasında Safapur ya da bilinen ismi ile Bagh-i-Safa sarayını inşa ettirmiştir. Bu saray, Haydar Mirza Duğlat tarafından Keşmir'e hâkim olduğu dönemde ikametgahı olarak kullanılmıştır. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 85.

⁸¹⁰ Zeynel Abidin'in hükümdarlığı döneminde Keşmir'de inşa edilen kanallar hakkında bkz. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 84vd.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 191; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 151vd.; *Keys to Kashmir*, s. 56.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 42.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 50.

⁸¹¹ Manzoor Ahmad, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", s.40.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 86.

5. MALİYE

5.1. Mali Yapı ve Vergilendirme

Keşmir hakkında bilgi veren dönemin kroniklerinde, Keşmir Sultanlığının mali yapısı ile ilgili mevcut bilgiler yetersizdir. Keşmir'deki vergilendirmenin her zaman şeriat kurallarına göre yapılmadığı belirtilmektedir. Başlıca gelir kalemleri haraç, cizye, zekât ve gümrük vergisi, diğer vergiler ile temliklerdir.⁸¹² Haraç, Keşmir'de hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden alınmaktadır. Şah Mirza, Keşmir sultanı olduktan sonra ürün üzerinden alınan gelir vergisini altıda bir oranında sabitlemiştir. Onun bu vergi düzenlemesini yapmasında iki temel neden bulunmaktadır: Keşmirlilerin desteğini kazanmak ve yaklaşık iki yüz yıldan fazla süredir devam eden savaşlar ile iç problemler nedeniyle maddi refahı azalan köylülerin vergileri ödemekte yaşadığı zorluklardır. Şah Mirza'dan sonra başa geçen sultanlar, vergi oranını üçte bir olarak yeniden belirlemişler ve Keşmir Sultanlığının tarihsel sürecinde genel olarak bu oran üzerinden ürün vergisi alınmıştır. Ancak Keşmir'de sık sık yaşanan sel ve kuraklık gibi felaket zamanlarında belirlenen vergi oranları önemli ölçüde düşürülmüştür.⁸¹³

Keşmir'de bir diğer önemli gelir kaynağı topraklardır. Haydar Mirza Duğlat, Keşmir topraklarını dört bölüm olarak sınıflandırmaktadır. Birinci tür, sulama yardımıyla ürün yetiştirilen topraklardır ve bu topraklardan alınan vergi, diğerlerine göre en yüksek olanıdır. İkinci tür arazi toprakları, doğal yağışla ürün yetiştirilen topraklardır ve bu arazilerden alınan vergi daha düşüktür. Üçüncü tür araziler, meyve ağaçlarının yetiştirildiği topraklardır; Sultan Şemseddin döneminde bu topraklar vergiden muaf tutulmuştur. Çak Hanedanlığına mensup sultanlar döneminde bu arazilere vergi konulmuşsa da Sultan Yusuf Şah zamanında bu vergi yeniden kaldırılmıştır. Dördüncü tür araziler ise nehir kenarlarındaki çayırılık alanlardır; genellikle bataklık olduklarından vergilendirme dışında tutulmuşlardır.⁸¹⁴

Keşmir'de her köyde, başta pirinç olmak üzere ne kadar tahıl ekileceği önceden belirlenirdi ve köylüler, ürünlerini devlete ayrılan kısmını ayırmadan topraktan kaldıramazlardı. Tahıllar için şehirlerde depolar inşa edilmiş ve buralarda tahıllar sabit fiyatlarla satışa

⁸¹² Eşya üzerindeki mülkiyet hakkını veya sahip olunan mali hakkı bir başka kişiye devretme anlamına gelen temlik bilhassa mali nitelikteki hukuki işlemlerin taksiminde önem arz etmektedir. Mülkiyet devrini sağlayan hukuki işleme temlik denilmektedir. Temlik hakkında geniş bilgi için bkz. Bilal Aybakan, "Temlik", *DİA*, C.XL, İstanbul 2011, s. 428-430.

⁸¹³ Bu duruma örnek olarak; Sultan Zeynel Abidin dönemindeki bir kıtlık sürecinde Zainagar eyaletinde ürün vergilerinin dörtte bir ve yedide bir gibi oranlar üzerinden yeniden düzenlenmesi verilebilir. Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 213-214.

⁸¹⁴ *The Tarikh-ı-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 425.; P.N.K Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 492.

sunulmuştur. Kıtılık ve kuraklık dönemlerinde tahılların yüksek fiyatlarla satılması, bu yöntemle engellenmiş ve halkın tahılı uygun fiyatla temin edebilmesi sağlanmıştır.⁸¹⁵

5.2. Cizye, Zekât ve Gümrük Vergileri

Keşmir Sultanlığı yönetiminde İslâmi uygulamalara göre yapılan düzenlemeyle, ilk kez cizye vergisi Sultan İskender döneminde alınmaya başlamıştır. Sultan Zeynel Abidin döneminde de bu vergi aynı oranda alınmaya devam edilmiş ancak onun halefleri döneminde kaldırılmıştır. Fakat Sultan Fatih Şah zamanında cizye vergisi yeniden getirilmiş ve Çak Hanedanlığına mensup hükümdarlar döneminde de bu vergi alınmıştır. Sultan Yusuf Şah, iktidara geldiğinde cizyeyi kaldırmış ve oğlu Yakup Şah döneminde yeniden cizye vergisi alınmaya başlamıştır. Ekber Şah, Keşmir'i ele geçirdiğinde bu vergi halâ Hindulardan alınmaktaydı ve onun tarafından kesin olarak kaldırılmıştır.⁸¹⁶

Keşmir Sultanlığında zekât, şer'i kurallarla belirlenen ölçüler doğrultusunda alınmıştır. Keşmir'in önde gelen Sufileri⁸¹⁷ ve ulemâsı, halkı zekât ödemeye teşvik etmekten asla vazgeçmemiştir. Gönüllülük esasına dayanan bu vergi, bazı dönemlerde zorunlu hâle getirilmiştir. Sultan İskender döneminde zekât herkesten alınırken, Sultan Yusuf Şah zamanında ise bu vergi, ödeyemeyecek kadar fakir olanlar dışında herkes için zorunlu tutulmuştur. Zekâtın hazineye mi yatırıldığı yoksa diğer vergilerle birlikte mi toplandığı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Keşmir sınırları içinde gümrük vergisi, "zekât vergisi" adı altında tüccarlardan alınmıştır. Buna göre Müslüman tüccarların, zekâtlarını ödedikten sonra sınırı geçmelerine izin verilmiştir. Keşmir'de ayrıca buna ek "rah-dari" adı verilen gümrük noktalarında, ithalat ve ihracat ürünleri için alınan başka bir vergi de bulunmaktadır. Bu vergi Hindu tüccarlardan da tahsil edilmiştir. Ayrıca kaçakçılığın önlenmesi ve her tüccardan vergi alındığının denetlenmesi amacıyla, Keşmir sınırlarında bulunan geçitler muhafızlar tarafından korunmuştur.⁸¹⁸

⁸¹⁵ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 214.

⁸¹⁶ R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 308.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 214vd.

⁸¹⁷ Tasavvufi hayat biçimini benimseyerek Hakk'ın yakınlığını kazanmaya çalışan kimse. Tasavvuf yolunda nefis mücadelesini sürdürmekte olanlara mürid ve mutasavvıf, bu mücadeleyi tamamlayıp kemale ermiş olanlara Sufi denilmektedir. Sufi kelimesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Reşat Öngören, "Sufi", *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 471-472.

⁸¹⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 215-16.

5.3. Diğer Vergiler

Keşmir’de racaların yönetimi altındaki topraklarda halktan her türlü vergi alınmıştır. Köylüler, devletin her türlü angarya işini yapmakla sorumlu tutulurken, tapınak rahipleri bu uygulamalardan muaftır. Keşmir’de bayramlar ve çeşitli festival dönemlerinde de halktan çeşitli vergiler toplanmıştır. Bunun yanı sıra madenlerden de vergi alınmıştır. Şah Mirza iktidarı ele geçirdiğinde bu vergilerin tamamını kaldırmıştır. Sultan İskender ve Sultan Zeynel Abidin’in iktidarı dönemlerinde de çeşitli vergiler kaldırılmış, ayrıca memurların halka keyfi para cezası kesmesi gibi uygulamalar yasaklanmıştır. Sultan Yusuf Şah döneminde ise zanaatkârlardan ve kayıkçılardan alınan vergilerde kaldırılmıştır. Bu bilgiler doğrultusunda, Keşmir Sultanlığında halktan farklı isimlerle alınan vergilerin, çeşitli hükümdarlar döneminde kademeli olarak kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Bâbürlüler Keşmir’i ele geçirdiklerinde de bu uygulamayı sürdürmüş ve halktan farklı adlar altında vergi alınmasını yasaklamışlardır.⁸¹⁹

6. KÜLTÜREL YAPI

6.1. Eğitim ve Bilim

Keşmir Sultanlığında eğitim ve bilim alanındaki gelişmeler, Sultan Zeynel Abidin’in saltanatı döneminde önemli bir gelişme göstermiştir. Sultan Zeynel Abidin, öğrenmeye ve bilgiye değer veren bir hükümdar olarak, Keşmir’de eğitimin gelişmesini sağlamak amacıyla çok sayıda okul ve eğitim kurumu yaptırmıştır. Bu sebeple, onun döneminde Keşmir’e birçok farklı yerden çok sayıda bilim insanı ve edebiyatçı gelmiştir. Sanskritçeyi iyi derecede bilen pek çok Keşmirli Pandit, hükümdarın meclislerinde bulunmuştur. Bunlar arasında, tercüme bürosunda yüksek bir mevkide bulunan ve “Zaina Charit” adlı eseriyle Sultan Zeynel Abidin’in hayatını kaleme alan Soma Pandit de yer almaktadır.⁸²⁰

Naushahr Sarayı’nın hemen yakınında, Molla Kabir’in başında olduğu bir okul yaptıran Zeynel Abidin, zaman zaman bizzat buraya giderek Molla Kabir’in derslerine katılmıştır. Sultan, bunun yanı sıra Molla Kabir’in başında bulunduğu bir kurum daha inşa ettirmiş ve başarılı öğrencilere bu kurum aracılığıyla burs verilmesini sağlamıştır. Bu kurum, on yedinci yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Şah İsmail Kübrevi tarafından yaptırılan dönemin diğer bir eğitim kurumu olan Darülaceze’ye, eğitim almak amacıyla Herat ve Maverâünnehir’den çok sayıda öğrenci gelmiştir. Bu dönemde Semerkant’a, kâğıt yapımını öğrenmek için öğrenciler gönderilmiştir. İslâmabad yakınlarındaki Sir şehrinde yaptırılan büyük bir medresenin yanı sıra,

⁸¹⁹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 216-17.

⁸²⁰ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 335.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 90.

Sialkot'ta ‘‘Medresetü'l-Ulum’’ isimli başka bir eğitim kurumu da inşa edilmiştir. Fakir öğrencilerin konaklayabilmesi için çok sayıda konukevi de bizzat hükümdar Zeynel Abidin tarafından yaptırılmıştır.⁸²¹

Sultan Zeynel Abidin, kitap okumaya ve kitaplara meraklı olduğundan, onun saltanatı döneminde el yazması kitaplara önemli miktarda paralar harcanarak Keşmir'de büyük bir kütüphane kurulmuştur.⁸²² Zeynel Abidin'in iktidarı döneminde yaşamış yazarlardan Srivara'nın ifadelerini nakleden kaynaklarda şu ifadelere yer verilmektedir: ‘‘Keşmir'de kadınlar, aşçılar hatta hamallar bile şairdi ve bugün bile her evde onların yazdıkları eserler mevcuttur. Bir ülkenin kralı bilgiye ve öğrenmeye meraklı ise halkıda öyle olur. Keşmir'in değerli Sultanı Zeynel Abidin öğrenciler için çok sayıda okul ve konaklayabilecekleri evler yaptırmıştır. Öğrencilerin tüm ihtiyaçları ücretsiz olarak karşılanmıştır.’’⁸²³

Bu dönemden önce Keşmir'de Arapça ve Farsça el yazması kaynakların sayısı oldukça azdı. Bunların çoğu Hindistan, İran, Irak ve Türkistan'dan getirilen kitaplardır. El yazması kaynakların ve kitapların bir kısmı Sultan İskender döneminde Keşmir dışına çıkarılmış, ancak Sultan Zeynel Abidin'in çabaları sonucunda bunların çoğu tekrar ülkeye getirilmiştir. Sultan Zeynel Abidin, yalnızca bilginlerin koruyucusu değil aynı zamanda kendisi de âlim ve şair olup Farsça şiirler yazmıştır. Sultan tarafından kaleme alınan iki Farsça eser bulunmaktadır. Bunlardan biri diyalog şeklinde yazılmış, diğeri ise ‘‘Şikâyet’’ adını taşımaktadır. Bu eserinde sultan, hayatının sonlarına doğru oğulları ve yardımcılarının kendisine karşı sadakatsiz tutumları nedeniyle dünya hayatının geçiciliği konusundaki düşüncelerini dile getirmiştir.⁸²⁴

Sultan Zeynel Abidin, ana dili olan Keşmircenin yanı sıra Farsça, Hintçe ve Tibet dillerine de hâkimdir. Kendisi dışında birçok Keşmirli Pandit de Sanskritçe alanında uzmanlaşmış; dönemin âlimlerinden Bodhi Bhatt, Farsça eserleri Sanskritçeye çevirmiştir. Âlimlerin en büyük destekçisi olan bu hükümdar, çevresindeki âlimlerden her zaman bir şeyler öğrenmeye gayret göstermiştir. Bir kısmı Naushahr Sarayı'nda yaşayan âlimler ile ilmi tartışmalar yapmaktan hoşlanmıştı. Onun âlimlere karşı yaklaşımını öğrenen Seyyid Muhammed Rumi, Seyyid Ahmed Rumi, Gazi Seyyid Ali Şirazi, Seyyid Muhammed Luristani,

⁸²¹ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 90.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 335.; R. K. Parmu, ‘‘Sultan Zain-Al-Abiden Of Kashmir (1420-1470)’’, s. 325.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 57.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 162vd.; *Keys to Kashmir*, s. 57.

⁸²² Sultan Zeynel Abidin tarafından yaptırılan kütüphane Fatih Şah dönemine kadar varlığını korumuş fakat iç savaşlar ve yabancı istilaları sırasında yıkılmıştır. P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 336.

⁸²³ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 336.; *Keys to Kashmir*, s. 58.

⁸²⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 91.

Gazi Cemal⁸²⁵ ve Seyyid Muhammed Sistani gibi âlimler, ülkelerinden ayrılarak Keşmir'e gelmiş ve burada yaşamaya başlamışlardır. Sultanın hocası olan Mevlâna Kabir⁸²⁶ ise aynı zamanda dönemin şeyhülislâmıdır.⁸²⁷

Bu dönemin diğer âlimlerinden Molla Ahmed Keşmiri,⁸²⁸ saray şairi olarak Sultan Zeynel Abidin tarafından derin bir saygıya layık görülmüştür. Molla Nadiri ve Molla Fethi de diğer saray şairlerindendir. Molla Ahmed ve Molla Nadiri, saray şairi olmalarının yanı sıra, her ikisi de Keşmir tarihîni kaleme almış tarihçilerdir. Dönemin tanınmış diğer yazarları arasında tarihçiler Jonaraja ve Srivara⁸²⁹ yer almaktadır. Sultan Zeynel Abidin döneminde Farsça tercüme odaları açılmış ve bu odalar aracılığıyla Farsça kitaplar Sanskritçeye, Sanskritçe eserler de Farsçaya çevrilmiştir.⁸³⁰

6.2. Sanat ve Zanaat

Keşmir'de, hiç şüphesiz Hindu kralların hâkimiyetleri döneminde çeşitli sanat eserleri bulunmaktadır. Fakat bunların birçoğu, Keşmir Sultanlığının kuruluşundan yaklaşık iki yüz yıl kadar önce ülkede yaşanan iç çatışmalar ve savaşlar sebebiyle büyük bir tahribata uğramıştır. Ayrıca, çok sayıda sanatçı ve zanaatkâr Moğol istilas sırasında öldürülmüştür. Sultan Zeynel Abidin'e kadar hiçbir Keşmir idarecisi, ülkesindeki sanat ve zanaatın gelişmesi ve teşvik edilmesinde belirleyici bir rol üstlenmemiştir. Bu bakımdan Sultan Zeynel Abidin, Keşmir'de sanat ve zanaatın gelişiminde öncü bir rol oynamıştır. Bugün Keşmir'de sanat adına bir şeylerden bahsedilebiliyorsa, bunun onun bu yöndeki çabalarının bir sonucu olduğu söylenebilir. Zeynel Abidin, hükümdar olmadan önce Semerkant'ta kaldığı süre boyunca sanat alanında pek çok şey öğrenmiştir.⁸³¹ O, iktidara geçtikten sonra, Semerkant'tan zanaatkârları

⁸²⁵ Gazi Cemal hakkında bkz. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 164.

⁸²⁶ Mevlâna Kabir, Keşmir'de doğmuş, gençliğinde teoloji ve farklı ilim dallarında eğitim almak için Herat'a gitmiştir. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*; s. 162vd.

⁸²⁷ R. K. Parmu, "Sultan Zain-Al-Abiden Of Kashmir (1420-1470)", s. 323.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 58.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 137.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 43.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-i-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 659.

⁸²⁸ Sultan İskender'in hükümdarlığı sırasında Keşmir'e gelmiş, şair ve tarihçidir. Marabbarata ve Tarih-i Vakiat-i Kaşmir adlı eserlerin Farsçaya tercümesini yapmıştır. Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*; s. 163.

⁸²⁹ Jonaraja ve Srivara, Sultan Zeynel Abidin'in kendilerine yönelik cömertlikleri ve lütuflarından övgüyle bahsetmektedirler. Jigar Mohammed, "Sultan Zain-ul Abidin's Policy Towards The Hindus Of Kashmir (1420-70)", s. 1341.

⁸³⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 90-91.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 282.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 58.; Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 64.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 160; *Keys to Kashmir*, s. 57.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 43.; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I*, s. 412.

⁸³¹ *Keys to Kashmir*, s. 51.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 44.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 91vd.

Keşmir'e davet etmiştir. Keşmir'de halı, şal, ipek ve kâğıt üretimi gibi alanlardaki ilerlemeler, onun saltanatı döneminde gerçekleşmiştir.⁸³²

Sultan Zeynel Abidin'in başa geçişine kadar Keşmirililer, kâğıt yapımı ve kitap ciltleme konularında bilgi sahibi değildi. Bu dönemde Semerkant, kâğıt yapımında önemli bir merkez konumundaydı. Sultan Zeynel Abidin, Keşmir'den iki kişiyi kâğıt yapımını öğrenmeleri amacıyla Semerkant'a göndermiştir. Semerkant'a gönderilen bu iki kişiden biri kitap ciltlemeyi diğeri ise kâğıt yapımını öğrenmiş ve Srinagar'a döndüklerinde öğrendiklerini diğer Keşmirililere öğretmeye başlamışlardır. Bu kişilerin her biri, sultan tarafından Keşmir'in bir köyüne yerleştirilmiş ve buralarda çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Yerleştirildikleri köyler daha sonra kendilerine verilmiş ve buraların mülkiyet hakkı XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar bu kişilerde kalmıştır. Bu dönemde Irak, Horasan ve Türkistan'dan çok sayıda sanatkâr ve zanaatkâr Keşmir'i ziyaret etmeye başlamıştır.⁸³³

Haydar Mirza, Tarih-i Reşidi adlı eserinde Keşmir sanatı için şunları ifade etmektedir: *“Keşmir'de birçok şehirde rastlanılmayan sanat ürünleri ve el işçiliği ile karşılaşyoruz. Şişe yapımı, taş kesme ve altın işçiliği vb. Semerkant ve Buhara dışında bütün Maverâünnehir'de bunlarla karşılaşabiliriz ancak, bunlar Sultan Zeynel Abidin sayesinde Keşmir'de daha fazla bulunuyor.”*⁸³⁴

6.3. Müzik

Sultan Zeynel Abidin, müziği ve eğlenceyi yasaklayan babası Sultan İskender'in aksine müziğin ve sanatın hamiliğini yapmıştır. Kendisi tam anlamıyla bir müzik ve diğer güzel sanatların aşığı bir hükümdardır.⁸³⁵ Onun hükümdarlığı zamanında Keşmir'de müzisyenler teşvik edilmiş ve ödüllendirilmişlerdir. Sultanın müziğe olan ilgisini ve müzisyenlere karşı cömertliğini işiten dünyanın farklı yerlerindeki sanatçılar, Keşmir'e gelmeye başlamışlardır. Bu sanatçılardan Horasan'dan Keşmir'e gelen Molla Udi ve Molla Zada, ud çalmada sultanın ve diğer saray mensuplarının büyük beğenisini kazanmış müzisyenlerin başında gelmektedirler. Molla Cemal şair ve ressam olmasının yanında Farsça şarkılar söyleyen bir müzisyendir. Keşmir tarihîni kaleme alan yazarlardan Srivara saray eğlencelerine sıklıkla davet edilen ve

⁸³² Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 92.

⁸³³ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 90-91.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 332.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 60.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 158.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 161-162.; *Keys to Kashmir*, s. 54.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 44.; Davut Şahbaz, “İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir”, s. 174-175.

⁸³⁴ *The Tarikh-ı Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 434.; *Keys to Kashmir*, s. 54.

⁸³⁵ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 59.; *Keys to Kashmir*, s. 54-55.; Lord Birdwood, *Two Nations and Kashmir*, London 1956, s. 23-24.

hükümdar tarafından cömertçe ödüllendirilenlerdendir. Keşmir'in tanınmış müzisyenlerinden Yodhabhatta kaleme almış olduğu müzik kitabını Zeynel Abidin'e ithaf etmiştir.⁸³⁶

Sultan Zeynel Abidin'in saltanatıyla babası İskender zamanında yasaklanan dans ve tiyatro gibi sanat dallarının gelişmesi için çalışmalara başlanmıştır. Onun daveti ile çok sayıda aktör ve dansçı, Keşmir'e gelerek özel gösterilerde yer almışlardır. Bu dönemde Pampore, Bijbihara, Anantnag, Baramula, Magam gibi şehirler başta olmak üzere Keşmir'in farklı yerlerinde havai fişek gösterileriyle oldukça ilgi çekici festivaller ve fuarlar düzenlenmiştir.⁸³⁷

6.4. Mimari

Türkler, Hindistan'da kendilerine özgü mimari anlayışı yerel unsurlarla harmanlayarak Türk-İslâm sanatının en seçkin örneklerini bu coğrafyaya kazandırmışlardır. Yaklaşık üç asırlık bir süreç içerisinde Delhi, Pencap, Sind, Gucerât, Malva, Bengal, Keşmir, Dekken ve Güney Hindistan gibi bölgeler mimari bakımdan belirgin bir biçimde İslâmi bir kimlik kazanmıştır. Hindistan'da hüküm süren Türk hükümdarları, bu eserlerin inşasında büyük bir özen göstermiş gerek dinî gerekse sivil mimari yapıların ortaya konulmasında hiçbir mali fedakârlıktan kaçınmamışlardır.⁸³⁸ Anıtlar, tapınaklar ve camiler Keşmir tarihînin uzun devirlerini yansıtmalarının yanında mimari çeşitliliğini de göstermektedir. Çoğu zaman bir Hindu tapınağı ile Müslüman bir evliyanın mezarı yan yanadır. Bu sebeple Keşmir'de bazı bölgeler bu iki dine mensup olanlar tarafından kutsal kabul edilmektedir. Srinagar'da bulunan Shankaracharya tapınağı hem Müslümanlar hem de Budistler için kutsal bir mekândır.⁸³⁹

Keşmir'de ahşabın bol miktarda bulunması mimari yapılarda ahşabın ön plana çıkmasına yol açmıştır. Keşmir mimarisinde ahşabın çoğunlukla kullanılmasının bir diğer nedeni de sürekli yaşanan depremlerdir. Evlerin yüksekliği iki ve dört kat arasında değişmekler birlikte daha fazla katlı evlerde bulunmaktadır. Buradaki evlerin çatıları, kışın karı dışarı daha kolay atabilmek için sivri olarak inşa edilmiştir. Evlerin en alt katında ailenin hayvanları bulunurken, buranın üst katında aile üyeleri yaşamaktadır. Diğer katlar ev eşyalarını muhafaza etmek için kullanılırken, çatı katı olarak kullanılan bölümde kışlık yakacak depolanmaktadır.

⁸³⁶ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 93.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 333.; S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 282.; Brajendranath De M.A., I.C.S., *The Tabaqat-ı Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III*, s. 657.

⁸³⁷ P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 333vd.

⁸³⁸ Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 454.

⁸³⁹ Türkkaya Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 7.

Keşmir toplumunda üst tabakaya mensup ailelerinin evleri Celum Nehri kıyısındadır ve her evin kendine ait bir bahçesi bulunmaktadır.⁸⁴⁰

Keşmir'in antik tapınak kalıntıları üzerinden ülkenin mimarisi ve heykeltıraş sanatının nitelikleri anlamak mümkündür. Tuz Dağları'nın eski mabetlerinde hemen hemen hiçbir değişikliğe uğramamış Keşmir mimarisi, Hsüan-tsang'nin de belirttiği gibi Hinduizm ve Budizm sanatının yan yana geliştiğini göstermektedir. Hindu mimarisindeki üslubun Budist Vihara mimari üslubu ile aynı olması muhtemeldir. Foucher bu mimarinin I. ve II. asırda gelişen Gandhara mimarisinin bir ürünü olduğunu belirtmektedir. Keşmir ve Gandhara arasında yakın siyasî ve kültürel ilişkiler, Keşmir sanatı ve mimarisinde de kendini göstermektedir. Bu mimari geleneğin davamı niteliğindeki çift ehramlı çatılar Müslüman camilerinde günümüze kadar gelmiştir. Srinagar'da bulunan Şah Hemadan Camii bu şekildedir. Keşmir mimarisinin ana inşaat malzemesi kerestedir. Müslümanların idaresine geçmeden önce uzun zaman ahşap kullanılmıştır. Müslümanların yönetimi ile mimaride kerestenin yerini taş almış, Bâbürlü İmparatorluğu zamanındaki binalar taştan yapılmıştır. Haydar Mirza Duğlat, *Tarih-i Reşidi* adlı eserinde Keşmir bina sanatında Keşmirlilerin el işçiliğine olan hayranlığına değinmekte, özellikle yeni kesilmiş çamdan yapılan yüksek binaları anlatmaktadır. Bunların birçoğu beş katlı ve dış güzellikleriyle ilk kez bakanlarda hayranlık uyandıracak niteliktedirler.⁸⁴¹

Sultan Zeynel Abidin'in iktidarı döneminde Keşmir'de çok sayıda köy, kasaba, köprü ve kanal inşa edilmiş, bunların yanında cami, türbe ve medreseler yaptırılmıştır.⁸⁴² Ancak bu dönemden günümüze kalan yapılardan sultanın annesinin mezarı, Medeni Cami ve Türbesi dışında diğer eserler harap olmuş durumdadır. Zeynel Abidin, Srinagar şehrinde Naushahr adıyla yeni bir şehir kurmuş ve burayı başkent olarak kullanmaya başlamıştır. Naushahr şehri kısa süre içerisinde saray mensupları, memurlar ve bilginlerin yaşadıkları bir yer hâline gelmiştir. Bu şehrin yanı sıra Zainapur, Zainakot ve Zainagiri'de, Sultan Zeynel Abidin

⁸⁴⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 232-233.; Ayrıca Keşmir'de inşa edilen evlerin diğer özellikleri için bkz. Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 249-250.

⁸⁴¹ 1586'da Bâbürlü topraklarına katılan Keşmir'de bu dönemde mimari açıdan büyük gelişmeler olmuştur. "Şehri Keşmir" adı verilen Srinagar'da Ekber, Cihangir Şah ve Şah Cihan tarafından birçok yazlık saray ve aralarında Dal Gölü'nün kenarında Naşat Bağ'ın da bulunduğu çeşitli bahçeler yaptırılmıştır. Ayrıca bunlar arasında tepelerinde Cehlam ırmağının bir kolunun çıktığı Aççhi Bal ve Veri Nag bahçeleri de ünlüdür. Cihangir tarafından İran'dan getirtilmiş olan çınar ağaçları Keşmir'in güzelliklerini ve kimliğini göstermektedir. Şah Cihan tarafında yapılan saray ve bahçeleri, oğlu Daraşukuh'ın yaptırdığı Dal Gölü üzerindeki dağlık bölgede bugün sadece kalıntıları bulunan Per Mahal (peri saray) takip etmiştir. G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Cultural History*, s. 20.; Türkkiye Ataöv, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, s. 6vd.; Bâbürlüler tarafından Keşmir'de yaptırılan bahçeler hakkında geniş bilgi için bkz., Ram Chandra Kak, *Ancient Monuments of Kashmir*, s. 93vd.

⁸⁴² S.W. Haig, "The Kingdom of Kashmir", *The Cambridge History of India III*, s. 281; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 60.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 156.; *Keys to Kashmir*, s. 56.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 42.

döneminde kurulmuş ve buralarda muhteşem yapılar inşa edilmiştir. Zainagiri’de ‘‘Zain Dab’’ adıyla geniş bir saray inşa edilmiş olup etrafına görkemli bir bahçe yaptırılmıştır.⁸⁴³ Zain Dab Sarayı ilerleyen tarihlerde Çak Hanedanlığına mensup kişiler tarafından yakılmıştır.⁸⁴⁴

Srinagar’da Sultan İskender tarafından yapımı başlatılan bazı cami ve mescitlerin inşası, Sultan Zeynel Abidin döneminde tamamlanmıştır. Bu dönemde bilhassa ülkede tarımsal üretimin artması amacıyla kanal yapımına önem verilmiş, Utpalapur, Nandashaila, Bijbihara, Advin, Amburher, Manasbal ve Zainagir kanalları inşa edilmiştir. Bu kanalların birçoğu kurak hâldeki Karewa topraklarını sulamaktadır. Zeynel Abidin’in uzun ve barış içerisindeki saltanatı süresinde sulama işlerindeki gelişmeler sonucunda, Keşmir’de tarımsal verim artmaya başlamıştır. Keşmir’in ilk ahşap köprüsü Zainakadal Köprüsü’de⁸⁴⁵ bu dönemde hizmete açılmıştır. Vular Gölü’nün kuzeydoğusunda sular altında kalmış bir ada yer almaktadır. Sultan Zeynel Abidin buranın fırtına sırasında tekneçiler için bir sığınak olarak kullanılmasına karar vermiştir. Bu adanın ayrıca yaşanılabilir bir yer olarak kullanılması amacıyla göl taşlarla doldurulmuş ve suyun arazi üzerine çıkarılması sağlanmıştır. Zainalank Adası olarak adlandırılan bu yere bir saray, bir cami ve bir mescit yaptırılmıştır. Dört kattan oluşan bu sarayın ilk katı taştan, ikinci katı tuğladan, üçüncü ve dördüncü katları ise keresteden inşa edilmiştir.⁸⁴⁶

Sultan Zeynel Abidin’in saltanatının sonlarına doğru Sopur Kasabası bir yangın sebebiyle yok olmuştur. Onun döneminde köy ve kasabalara dinlenme yerlerinin yanı sıra birçok bahçe yapılmıştır. Bunlar arasında en bilinen dört bahçe Zainagiri, Zaina Dab, Zainapur ve Zainakut’tur. Bu bahçelerin yapımında Buhara⁸⁴⁷ ve Semerkant şehirlerinden etkilenilmiş olmakla beraber, bunlar Keşmir’in kendine has özelliklerini yansıtmaktadırlar. Günümüzde bu yapıların izlerine rastlanılmamaktadır. Ayrıca bu dönemde ana yollar üzerinde seyahat edenlerin ücretsiz konaklayabilecekleri hanlar da yaptırılmıştır.⁸⁴⁸

⁸⁴³ Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 60.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 94; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 334.; R. K. Parmu, *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, s. 156.; Ghulam Muhyiddin Sufi & M.A.D. Litt, *Kashir*, s. 158.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 43.

⁸⁴⁴ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 94; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 334.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 43. Dönemin diğer kaynakları bu sarayın Çaklar tarafından değil, iç savaş veya istilalar sırasında yıkılmış olabileceğini belirtmektedirler. Haydar Mirza Duğlat ise Zainagar’da bulunan bu saraydan hiç bahsetmemiştir.

⁸⁴⁵ Bu köprü’nün diğer adı Zeynel Abidin Köprüsü’dür. *Keys to Kashmir*, s. 56.; Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 94.

⁸⁴⁶ G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Cultural History*, s. 73.; Zeynel Abidin bu ada da vezirleri, evliyalari, sufileri ve âlimleriyle çeşitli festivalleri burada kutladığı gibi zaman zaman Ramazan ayını Zainalank Adası’nda geçirmiştir. G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Cultural History*, s. 75.

⁸⁴⁷ Buhara hakkında geniş bilgi için Ramazan Şeşen, ‘‘Buhara’’, *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 363-367.

⁸⁴⁸ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 94vd.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 334.; Prem Nath Bazaz, *The History of Struggle for Freedom in Kashmir*, s. 61.; Walter R. Lawrence, *The Valley of Kashmir*, s. 191; *Keys to Kashmir*, s. 57.; Altaf Hussain, *Wounded Paradise*, s. 43.

Keşmir’de bu dönemde mimaride ahşap kullanımına da rastlanmaktadır. Haydar Mirza Duğlat, ülkenin doğusunda inşa edilen Rajdan Sarayı’ndan şu sözlerle bahsetmektedir: ‘‘Zeynel Abidin tarafından inşa edilen bu saray Keşmir lehçesiyle Rajdan adını taşır. Tamamı ahşaptan yapılmış on iki katlı sarayın elli iki odası bulunur. Dünyanın çeşitli köşkları arasında (Tebriz’deki Heşt Behişt Sarayı, Herat’taki Bağ-ı Sefid Sarayı ve Semerkant’taki Ak Saray) daha yüksek ve daha çok odalı olmasına rağmen buradan daha zarıf ve stil sahibi olduğu söylenemez. Burası çeşitli oymalar ve fresklerle süslü harika bir yapıdır. ’⁸⁴⁹ Rajdan Sarayı’nın kubbesi altından yapılmış, geniş salonları ise camlarla inşa edilmiştir.⁸⁵⁰

⁸⁴⁹ *The Tarıkh-ı-Rashıdı of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, s. 429.; P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 334.; Pearce Gervis, *This is Kashmir*, s. 50.

⁸⁵⁰ Mohibbul Hasan, *Kashmir Under The Sultans*, s. 94.

SONUÇ

Asya kıtasının güneyinde, Hind Yarımadası'nın kuzey kesiminde yer alan Keşmir bölgesi; farklı kültürlerin bir arada varlık gösterdiği, zaman zaman bütünleştiği ya da ayrıştığı bir coğrafya olarak öne çıkmaktadır. Stratejik konumu, doğal zenginlikleri ve verimli toprakları sayesinde tarih boyunca birçok devletin hâkimiyet kurma çabalarına sahne olan Keşmir hem jeopolitik önemi hem de barındırdığı dinî ve kültürel unsurlar dolayısıyla dikkat çeken bir bölge olma niteliğini sürdürmektedir. Bu bağlamda Keşmir'in tarihî, sadece bölgesel değil, siyasî, stratejik ve sosyo-kültürel açıdan da büyük ehemmiyet teşkil etmektedir.

Tarihî en erken dönemlerinden itibaren önemli medeniyetlere ev sahipliği yapan Keşmir, Maurya İmparatoru Aşoka döneminde Budizm'in farklı kültürlerle yayılmasında dinî bir merkez işlevi görmüştür. MÖ. II. yüzyılın başlarından itibaren ise, Sakalar ve Yüeciler gibi kuzeyden güneye göç eden toplulukların siyasî ve kültürel faaliyetlerine sahne olmuştur. Yüecilerin kurduğu Kuşan hâkimiyetinin ardından, sırasıyla Gupta ve Akhunlar bölgeyi istila etmiş; bu süreçleri takiben Gonanda, Vikramaditya, Karkota, Utpala ile I. ve II. Lahor Hanedanlıkları Keşmir'de egemenlik kurmuşlardır.

Keşmir'de, VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren başta Karkota Hanedanlığı olmak üzere yerel hanedanlar yönetimi ele geçirmiştir. Karkota Hanedanlığı ile Keşmir'de tam anlamıyla bağımsız bir krallık dönemi başlamıştır. Karkota Kralı Durlabavardana'nın (625-661) hüküm sürdüğü dönemde, Keşmir ile Çin arasında siyasî ilişkiler kurulmuş ve elçilerin gidip geldiği bir süreç başlamıştır. Keşmir'in en güçlü hükümdarlarından biri olan Karkota Hanedanlığı mensubu Kral Lalitaditya Muktapada zamanında ise Keşmir Krallığı ile Hindistan arasında yakın siyasî temaslar tesis edilmiştir.

VII. yüzyılın başlarından itibaren Müslüman Araplar, Keşmir çevresinde görülmeye başlamış; 712 yılında ise Muhammed b. Kasım komutasındaki Arap ordusu, Sind hükümdarı Dahir'i mağlup ederek Keşmir sınırlarına kadar ilerlemiştir. Başlangıçta Keşmir'in sarp ve geçit vermeyen dağlık yapısı nedeniyle bölgeye tam anlamıyla nüfuz edemeyen Araplar, art arda düzenledikleri seferlerle Karkota Hanedanlığını zayıflatmış, ancak bölgede kalıcı bir hâkimiyet tesis edememişlerdir. Nitekim Karkota Hanedanlığının zayıflamasıyla birlikte, 855 yılından itibaren Utpala Hanedanlığı (855-1003) Keşmir'de yönetimi ele almıştır. X. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, bu hanedanlık küçük prensliklere bölünerek siyasal gücünü kaybetmiş ve yerini I. ve II. Lahor Hanedanlıklarına bırakmıştır. Bu dönemde Hindistan coğrafyası, Müslüman-Türk yöneticilerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Alp Tegin ile başlayan Gazneli seferleri hem

bölgenin siyasî yapısında hem de dinî tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Gazneli Sultan Mahmud döneminde 1015 ve 1021 yıllarında Keşmir üzerine iki sefer düzenlenmiştir. Sultan Mahmud'un ısrarlı seferleriyle başlattığı bu süreç, XII. yüzyıldan itibaren bölgede kötü yönetim nedeniyle artan fitne ve isyan hareketleriyle birleşerek, kast sisteminin ağır baskısından bunalan Keşmir halkının zamanla İslâmiyet'i kabul etmesine zemin hazırlamıştır.

Keşmir Krallığı'nın Müslüman bir sultanlığa dönüşme sürecinde, bölge sosyal ve ahlaki açıdan ciddi bir bozulma dönemine girmiştir. Bu dönem, yalnızca krallar arasındaki iç çekişmelere değil, aynı zamanda toplum içinde zengin toprak sahiplerinin güç kazandığı sosyo-ekonomik değişimler de sahne olmuştur. Nüfusun artması ve Hindistan ile yürütülen ticaretin kesilmesi, tarım arazileri üzerindeki baskıyı önemli ölçüde artırmıştır. Bu durumun sonucunda, Keşmir dilinde "Damara" olarak adlandırılan toprak sahipleri, kendi silahlı güçlerine sahip küçük feodal unsurlar hâline gelmiş ve adeta devlet içinde devlet konumuna yükselmişlerdir.

Keşmir tahtına önce Richin, ardından Şah Mirza geçmiştir. Keşmir Sultanlığının temelleri, 1339 yılında Sultan Şah Mir-veya Müslümanlığı kabul ettikten sonra aldığı adıyla Sultan Şemseddin-tarafından atılmıştır. Şah Mirza'nın iktidarıyla birlikte Keşmir tarihinde Şah Mirza (Şah Miri) Hanedanlığı Dönemi (1320-1560) başlamıştır. Hindu kralların baskıcı ve siyasî istikrardan yoksun yönetimlerinin ardından, Müslüman sultanların idaresiyle Keşmir, siyasî, sosyal, kültürel ve dinî alanlarda köklü bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Sultan Şehabeddin, Sultan Kudbettin ve Sultan Zeynel Abidin gibi güçlü hükümdarların yönetiminde Keşmir, tarihînin en istikrarlı ve müreffeh dönemlerini yaşamıştır. Bu hükümdarların güçlü iktidar anlayışları ve geniş dünya görüşleri sayesinde Keşmir, dağlar arasında sıkışmış bir vadi görünümünden sıyrılarak komşu bölgelerle siyasî, ticari ve askerî ilişkiler kuran bir güç konumuna yükselmiştir.

1420 yılında Keşmir Sultanlığı tahtına geçen Sultan Zeynel Abidin'in saltanatı, Keşmir'in siyasî, kültürel ve ekonomik açıdan en parlak dönemi olmuştur. Bu dönemde Keşmir'in sınırları Tibet'ten Afganistan'a kadar genişlemiş; bölge, dönemin önemli güç merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Sultan Zeynel Abidin, yönetim, kamu hizmetleri, eğitim, tarım ve mimari gibi çeşitli alanlarda reform niteliğinde yenilikler hayata geçirmiştir. Ancak, sultan henüz hayattayken üç oğlu arasında başlayan taht mücadelesi, onun ölümünün ardından şiddetlenmiş ve Keşmir'de iç karışıklıklara yol açmıştır. Zeynel Abidin'in ardından gelen hükümdarların zayıf idareleri ve bu süreçte Çak Hanedanlığının güç kazanmasıyla birlikte, Şah Mirza Hanedanlığı eski nüfuzunu kaybetmeye başlamıştır.

Sultan Zeynel Abidin'in büyük oğlu Haydar Han, 1470 yılında "Haydar Şah" ünvanıyla tahta geçmiş ve Keşmir tarihinde ilk kez resmî bir taç giyme töreniyle görevine başlamıştır. Ancak Haydar Şah'ın saltanatı yalnızca bir yıl on ay sürmüş; onun ölümünün ardından oğlu Hasan Şah tahta çıkmıştır. Şah Mirza Hanedanlığının iktidardaki son hükümdarı Hasan Şah'ın ölümünden sonra Keşmir Sultanlığında siyasî otorite bozulmuştur.

Bu süreçte, bir yandan iç siyasî çekişmeler sürerken, diğer yandan bölgede İslâmiyet'in yayılması açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. İran ve Türkistan'dan Keşmir'e göç eden "Seyyid" ve "âlim" olarak anılan din bilginleri, bölge halkı arasında İslâm'ın benimsenmesinde etkili olmuşlardır. Öyle ki, farklı dönemlerde bölgeye gelen bu âlimlerin ardından uzun yıllar sonra çocukları da Keşmir'e gelmişler ve dönemin hükümdarları tarafından teveccüh ile karşılanmışlardır. Ayrıca bu dönemde, Keşmir tarihinde ilk kez bazı hükümdarların birden fazla kez tahta geçtiği görülmektedir. Özellikle Sultan Muhammed ve Sultan Fatih Şah, farklı zaman dilimlerinde birkaç kez Keşmir tahtına çıkmışlardır.

Sultan Muhammed Şah'ın beşinci saltanat döneminde, Bâbürlüler dikkatlerini Hindistan'ın sıcak ikliminden farklı olarak daha serin, doğal güzelliklerle çevrili, su kaynakları, bağları ve bahçeleriyle ünlü Keşmir bölgesine yöneltmişlerdir. Bu dönemde Bâbür, Kuzey Hindistan'ı ele geçirmiş ve bölgedeki siyasî hâkimiyetini güçlendirmiştir. Bizzat Bâbür, Keşmir üzerine askerî bir sefer düzenlemişse de bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Onun ardından başa geçen oğlu Hümayun, akrabalarından Haydar Mirza Duğlat'ı Keşmir'i fethetmekle görevlendirmiştir. 1540 yılında Haydar Mirza Duğlat, ciddi bir direniş hareketiyle karşılaşmadan Keşmir topraklarına girmiş ve bölgedeki Şah Mirza Hanedanlığını Bâbürlü İmparatorluğunun himayesi altına almıştır. Bu gelişme, Keşmir'in siyasî tarihinde yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiş; bölgenin idari yapısında ve merkezi otoriteyle olan ilişkilerinde önemli dönüşümlere zemin hazırlamıştır.

Haydar Mirza'nın 1551 yılında Keşmir'de yaşanan bir ayaklanma sırasında öldürülmesinin ardından, bölgedeki hâkimiyet Gazi Han liderliğindeki Çak Hanedanlığı'na (1561-1589) geçmiştir. Lawrence'e göre, Dardilerin torunları ve Şia mezhebine mensup Çak ailesi, Kral Suhedava'nın saltanatı döneminde Dardistan'dan Keşmir'e göç etmiştir. Çak ailesi, Sultan I. Şemseddin'in (Şah Mirza) saltanatında Keşmir siyasî tarihinde belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Şah Mirza ve Rinchin'in Keşmir'e sığındığı dönemde, Çak Hanedanlığının önde gelen liderlerinden Lankar Çak da Karakurum'dan Keşmir'e gelmiştir. Lankar Çak, Şah Mirza'nın saltanatı sırasında yavaş yavaş yönetimde yükselmiş ve birçok takipçisini vadinin kuzeyine yerleştirmiştir. Bu hanedan, Zeynel Abidin döneminde Keşmir siyasetine yön

vermeye başlamış ve Şah Mirza Hanedanlığının zayıflamasıyla birlikte bölgede ön plana çıkmıştır.

Çak Hanedanlığının, Sultan Muhammed Şah dönemine kadar Keşmir Sultanlığının yönetiminde belirleyici bir rol oynadığı söylenemez. Zamanla, bu hanedan mensup kişiler, önde gelen toprak sahibi aileler ve diğer yönetici hanedanlarla evlilikler yoluyla ittifaklar kurarak güçlerini artırmış; nihayetinde azim ve stratejik hamleleri sayesinde rakiplerini saf dışı bırakarak Keşmir siyasetinde söz sahibi hâline gelmiştir. Çak Hanedanlığı hükümdarları, kendilerinden önce Keşmir’de hüküm süren Şah Mirza Hanedanlığı yöneticilerinden farklı olarak sultan ünvanı yerine “badşah” ünvanını kullanmışlardır. Bu hanedana mensup hükümdarların uyguladığı sert yönetim politikaları, Sultan Zeynel Abidin döneminde Keşmir’i kuşatan toplumsal hoşgörü ortamının sona ermesine yol açmıştır.

Çak Hanedanlığının siyasî ve askerî gücünü kaybetmeye başladığı dönemde, Bâbürlü İmparatorluğu’nun Hindistan’daki genişleme faaliyetleri Keşmir sınırlarına kadar ulaşmıştır. Bâbürlü hükümdarı Hümayun döneminde Haydar Mirza Duğlat tarafından fethedilen Keşmir topraklarını yeniden imparatorluk hâkimiyetine dâhil etmeyi amaçlayan Ekber Şah, bölgedeki siyasî gelişmeleri yakından takip etmeye başlamıştır. Ekber Şah, 1581 yılının sonunda Kabil dönüşü sırasında Keşmir Sultanı Yusuf Şah’a bir elçi göndererek kendisine tâbi olmasını talep etmiştir. Ancak Sultan Yusuf Şah’ın kendisine bağlı olmakta direnç göstermesi üzerine Ekber Şah, 1585 yılında Keşmir’in fethi için askerî bir harekâtın başlatılmasını emretmiştir. 20 Aralık 1585 tarihinde, yaklaşık 5.000 kişiden oluşan Bâbürlü ordusu Celum Nehri üzerinden Keşmir’e girmiştir. Keşmir ordusu Sultan Yusuf Şah’ın önderliğinde güçlü bir savunma sergileyince, Bâbürlü kuvvetleri ilerlemekte zorluk yaşamış ve bölgedeki askerî faaliyetler müzakerelerle sonuçlanmıştır. Taraflar arasında yapılan anlaşmaya göre, Sultan Yusuf Şah Keşmir tahtında kalmaya devam edecek; Keşmir’de hutbe Ekber Şah adına okutulacak ve sikkeler onun adına bastırılacaktır. Bu koşullar çerçevesinde Keşmir, siyasî bağımsızlığını kısmen korumakla birlikte, Bâbürlü İmparatorluğu’na sembolik düzeyde tâbi hâle gelmiştir. Antlaşmanın ardından Bâbürlü kuvvetleri bölgeden tamamen çekilmiştir.

Keşmir Sultanlığı ile Bâbürlü İmparatorluğu arasında yapılan antlaşma uyarınca, Sultan Yusuf Şah, Attock’a giderek Ekber Şah’a bağlılığını bildirecektir. Ancak Yusuf Şah, Attock’a geldiğinde tutuklanmış ve yaklaşık iki buçuk yıl süren esaret hayatının ardından vefat etmiştir. Onun ölümünün ardından Keşmir tahtına oğlu Sultan Yakup Şah geçmiştir. Yakup Şah döneminde, Sünni halk üzerinde uygulanan baskıcı politikalar sonucunda, Şeyh Yakup’un önderliğinde Sünni nüfus tarafından bir isyan hareketi başlatılmıştır. Bu dönemde artan yoksulluk, yönetimdeki istikrarsızlık ve iç çatışmalar nedeniyle Keşmir’in nüfusu ciddi oranda

azalmıştır. Vadide giderek genişleyen iç savaş ortamı, Keşmir halkının önemli bir kesiminin desteğini kazanan Ekber Şah'a bölgeye üçüncü kez askerî bir sefer düzenleme imkânı sağlamıştır. Kasım Han komutasındaki Bâbürlü ordusu, Pir Panjal Geçidi'ni aşarak Keşmir topraklarına girmiş ve 14 Ekim 1586 tarihinde başkent Srinagar'a zaferle girmiştir. Bu gelişmeyle Keşmir, fiilen Bâbürlülerin hâkimiyetine girmiş; 1589 yılında ise Ekber Şah bölgeyi tamamen kontrol altına alarak Keşmir Sultanlığına resmen son vermiştir.

Ekber Şah, 1572 yılında ilk kez Keşmir'i ziyaret etmiş, ikinci ziyaretini 1589 yılında gerçekleştirmiştir. Üçüncü ziyaretinde ise hazinedarına bölgede bir iskân teşkilatı kurulması emrini vermiştir. Bu ziyareti sırasında oğlu Cihangir (1605-1627) de yanında bulunmuştur. Cihangir, Bâbürlü hükümdarı olduktan sonra Keşmir'e olan ilgisini sürdürmüş, bölgede yazlık saraylar ve bahçeler inşa ettirmiştir. Bu yapılar, çoğunlukla Keşmir'in Dal Nehri kıyısında yer almaktadır. Şah Cihan (1628-1658) döneminde de Keşmir'in güzelleştirilmesine yönelik çalışmalar devam etmiştir. Şah Cihan, eşi Nur Cihan için onun memleketi İran'dan Keşmir'e çok sayıda çınar ağacı getirtmiştir. Günümüzde Keşmir'in birçok yerinde görülebilen bu çınar ağaçları, bölgenin kimliğinin ve tarihî dokusunun sembollerinden biri hâline gelmiştir. Diğer Bâbürlü hükümdarları zamanında da Keşmir'de camiler, kervansaraylar ve çeşitli mimari yapılar inşa edilerek bölgenin kültürel zenginliğine katkıda bulunulmuştur.

Keşmir, 1586 yılından 1753 yılına kadar Bâbürlü İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kalmıştır. 1739 yılında Nadir Şah (1688-1747) tarafından düzenlenen sefer sonucunda Afgan Krallığı'nın topraklarına katılan bölge, 1752 yılında Ahmet Şah Dürrani'nin idaresi altına girmiştir. 1819 yılında Sihlerin Mihracesi Ranjit Singh tarafından ele geçirilmiştir. Sih yönetimi, İngilizlerin bölgedeki artan nüfuzu sonucunda İngiliz vesayeti altında 1947 yılına kadar Keşmir'i idare etmiştir. 1947'de Hindistan'ın bölünmesiyle birlikte Keşmir, tarih boyunca stratejik ve dinî öneme sahip bir bölge olarak yeniden tartışmalı bir statü kazanmıştır. Bu tarihten itibaren bölgedeki Müslüman nüfus, kendi anayurtlarında baskı, ayrımcılık ve siyasî kısıtlamalar altında yaşamaya mecbur bırakılmıştır.

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Keşmir'de İslâmiyet'in yayılması, bölge halkının sosyal ve kültürel yaşamında belirgin bir değişim ve dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu dönemde Türkistan ve İran ile kurulan kültürel ilişkiler sayesinde, söz konusu bölgelerden gelen Sufiler ve dervişler aracılığıyla çok sayıda Müslüman Keşmir'e yerleşmiştir. Bu gelişme, Keşmir toplumunun sosyal yapısında ve değerler sisteminde köklü değişimlerin başlangıcını oluşturmuştur. Fakat ülkeleri üzerindeki geniş kapsamlı bu yabancı etkiye rağmen Keşmirililer uzun yıllardır getirdikleri inanç ve uygulamalarından tamamen vazgeçmeyi reddettiklerinden geçmişleriyle olan bağlarını koparmamışlardır. Bu durum, XIV. ve XV. yüzyıllar boyunca

Keşmir’de geleneksel örf ve âdetleri sürdürmek isteyenlerle İslâmî yaşam tarzını benimsemeye yönelenler arasında toplumsal bir gerilim ve çatışma ortamının doğmasına yol açmıştır. Ancak zaman içerisinde eski inanç ve uygulamalarla yeni dinî anlayışların kaynaşması sonucu bu çatışma yerini kültürel bir senteze bırakmıştır. Böylece Keşmir’de, eski fikir ve kurumların İslâmî değerlerle harmanlandığı özgün bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu süreç, Keşmir’in tarihî kimliğinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Keşmir’in Müslüman yöneticileri, selefleri gibi mimari faaliyetlere büyük önem atfetmiş; bölgenin imarına yönelik politikalar benimseyerek yeni yerleşim alanlarının kurulmasını teşvik etmişlerdir. Bu dönemde, dinî ve sivil nitelikli yapılarla birlikte sulama kanalları gibi altyapı unsurlarının inşası da gerçekleştirilmiş, böylece hem şehircilik anlayışında hem de bölgesel kalkınmada önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen mimari faaliyetler, yalnızca estetik bir anlayışın tezahürü değil, aynı zamanda Keşmir’de teşekkül eden İslâmî kültürün ve devlet teşkilatının kurumsal yapısının da bir göstergesi niteliğindedir. Bölgedeki dikkate değer mimari eserler arasında, Sultan Zeynel Abidin’in annesi adına inşa ettirilen türbe, Şah Hemedânî Camii, Srinagar Cuma Camii, Hari Prabat Kalesi, Molla Şah Camii ve Hadratbal Şah Cihan Camii öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Şalimar, Nişâdbağ, Nesimbağ, Çeşme-i Şâhi, Car Cenar ve Açal bahçeleri de dönemin mimari üslubunu ve şehircilik anlayışını yansıtan diğer yapılardandır.

Keşmir Sultanlığının başlıca gelir kaynaklarından birini ticaret faaliyetleri oluşturmaktaydı. Bu dönemde Keşmir, Bengal’den Pekin’e, İran’dan Türkistan’a kadar uzanan geniş bir ticaret ağına dâhildi. Güney Asya’nın stratejik ve coğrafi açıdan merkezi bir konumunda yer alan Keşmir, Asya ve Hindistan’dan gelen ticaret kervanlarının bulunduğu önemli bir ticaret merkezi niteliği taşımaktaydı. Keşmir’in Asya, Hindistan, Tibet ve Çin ile yalnızca siyasî ve kültürel değil, aynı zamanda güçlü ticari ilişkileri de bulunmaktadır. Bölge, özellikle safran ve yünlü kumaşlar gibi kendine özgü ürünlerin ihracatıyla tanınmıştır. Keşmir safranı, yüksek kalitesi nedeniyle dönemin Hint pazarlarında büyük rağbet görmüştür. Keşmirli tüccarlar hem iç hem de dış ticaret faaliyetlerinde etkin rol oynamışlardır. Ticaretin gelişmesi, bir yandan halkın istihdam olanaklarını artırırken, diğer yandan devlet ekonomisinin istikrar kazanmasına önemli katkı sağlamıştır. Keşmir, Türkistan ile Hindistan arasındaki ekonomik etkileşimin kilit merkezlerinden biri konumdadır.

XIV. yüzyılda Hindistan coğrafyasında etkin bir güç olarak öne çıkan Keşmir Sultanlığı, bölgede İslâmiyet’in yayılması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Dönemin ana kaynakları ile çeşitli nitelikteki belge ve araştırmalara dayanarak hazırlanan bu çalışma, Keşmir’in coğrafi, siyasî, idari ve dinî yapısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ana kaynaklar,

araştırma eserler, seyahatnameler, lisansüstü çalışmalar ve makaleler gibi çeşitli kaynakçanın incelenmesi neticesinde hazırlanan bu araştırmanın, Keşmir tarih alanında mevcut literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir. Bu kapsamda, Keşmir'in ilgili dönemine dair siyas, sosyal, din ve kültürel yapısına ilişkin ortaya konulan bilgiler, alandaki önemli bir boşluğun doldurulmasına destek olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abidi, S.A. H., *Sufism in India*, New Delhi 1992.
- Ağzı, Nermin Hatay, *Tasavvuf'un Keşmir'e Girişi ve Rişi Hareketi*, (Yayınlanmış yüksek lisans tezi), Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2024.
- Ahamad, Sayyid Maqbul, "Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Hindistan", *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 73-75.
- Ahmad, Manzoor, "Economy of Kashmir Under Sultans (Sultanate Period)", *International Journal of History and Cultural Studies (IJHCS) I (3)*, Ekim-Aralık 2015, ss. 38-44. (www.arcjournals.org.)
- Ahmet, Nizam ed-din, *Tabakat-ı Ekberi I*, (nşr. B. De) Calcutta 1931.
- Aka, İsmail, "Şahruh", *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 293-295.
- Aka, İsmail, "Timur", *DİA*, C.XLI, İstanbul 2012, s. 173-177.
- Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Akbulut, D.A., "Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II-M.S. VII. yy.)", (Basılmamış Doktora Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum 1984.
- Akün, Ömer Faruk, "Babür'ün Sanatkâr ve Fikir Adamı Yönü", *DİA*, C.IV, İstanbul 1991, s. 396-400.
- Algar, Hamid, "Nakşibendiyye", *DİA*, C.XXXII, İstanbul 2006, s. 335-342.
- Allan, J.& Haig, T. Wolseley & Dodwel, H. H., *The Cambridge Shorter History of India*, Cambridge 1934.
- Altuğ, Yılmaz, *Başlangıçtan Günümüze Keşmir Meselesi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 2002.
- Ansarı, A.S. Bazmee, "Hindal Mirza", *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 66.
- Apaydın, Ahmet, "Part (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)", www.academia.edu (Nisan 2020) (Erişim tarihi 10.10. 2024).
- Ataöv, Türkkaya, "Keşmir Meselesinin Önemi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.15, S.1, (Ocak 1960), ss. 195-214.
- Ataöv, Türkkaya, *Keşmir, Hindistan ve Komşuları: Öykü, Terör ve Barış*, (Çev. Funda Keskin Ata& Elif Ağaoğlu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Avcı, Casim, "Nizâmeddîn Ahmed Herevi", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 178-179.
- Aybakan, Bilal, "Temlik", *DİA*, C.XL, İstanbul 2011, s. 428-430.
- Aydın, Fuat, *Hint Dinlerine Giriş (Hinduizm, Cayinizm, Budizm, Sihizm)*, Eski Yeni Yayınları, Ankara 2021.
- Aydın, Mehmet S., "İkbal, Muhammed", *DİA*, C.XXII, İstanbul 2000, s. 17-23.

- Aydınlı, Osman, “*Semerkant*”, *DİA*, C. XXXVI. İstanbul 2009, s. 481-484.
- Azamat, Nihat, “Kadirîyye”, *DİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 131-136.
- Azamat, Nihat, “Bülbül Şah”, *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 486-487.
- Babur, Gazi Zahirüddin Muhammed, Babur’un Hatıratı Vekayi I-II, (nşr. R. Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Bâbü, Gazi Zahirüddin Muhammed, Baburname-Bâbü’nün Hatıratı I-III, (nşr. R. R. Arat), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- Bala, Mirza, “Hümayun”, *İA*, C.V. I, İstanbul 1987, s. 628-631.
- Bamzai, P. N. K. Culture and Political History of Kashmir I: Ancient Kashmir, MD Publications Pvt Ltd., New Delhi 1994.
- Bamzai, P. N. K., A History of Kashmir (Political-Social-Culturel From The Earliest Times To Present Day), Metropolitan Book Company, Delhi 1962.
- Bamzai, P. N. K., Culture and Political History of Kashmir II: Medieval Kashmir, MD Publications Pvt Ltd., New Delhi 1994.
- Bamzai, P. N. K., History of Kashmir, New Delhi 1973.
- Bartold, Vasilij Viladimiroviç, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (nşr. H. Dursun Yıldız), Ankara 1990.
- Barua, B. M., Aşoka and His Inscriptions I-II, New Age Publishers Ltd., Calcutta 1946.
- Bates, Charles Ellison, A Gazetteer of Kashmir, Calcutta 1873.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.
- Bazaz, Prem Nath, Inside Kashmir, Srinagar 1941.
- Bazaz, Prem Nath, The History of Struggle for Freedom in Kashmir, New Delhi 1954.
- Beal, Samuel, Si-yu-ki: Buddist Record of The Western World I, Trübner& Co., Ludgate Hill. London 1884.
- Beal, Samuel, Si-yu-ki: Buddist Record of The Western World II, Trübner& Co., Ludgate Hill., London 1884.
- Beal, Samuel, The Life of Hiuen Tsiang, Kegan Paul, Trenchc, Trübner& Co. Ltd., London 1911.
- Begüm, Gülbeden, Hümayunname, (Farsçadan Neşreden Abdürrab Yelgar& Eymen Manyas), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Beksaç, Engin, “Hindistan’da İslâm Mimarisi”, *Yeni Türkiye*, C.XXIII, S. 96, 2017, ss. 80-88.
- Belenitsky, A., Central Asia, (nşr. J. Hogarth), London 1969.
- Bernier, F., Voyages, (İng, Terc. A. Constable ve J.A. Smith), Oxford 1916.

- Berzin, Alexander, Moğol İmparatorluğundan Önce Budist ve İslâmi Kùltürler Arasında Tarihsel Etkileşim, (nşr. Yeşim Özben), 2006, e- Kitap.
- Bevan, E. R., “Alexander the Great”, *The Cambridge History of India I*, (nşr., E.J. Rapson), Dehli 1955, s.324vd.
- Beveridge, H., “Bayram Han”, *İA*, C.II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, s. 422-423
- Bhandarkar, D. R., Aşoka, University of Calcutta, Calcutta 1925.
- Bıyıktaş, Halis, Timurlular Zamanında Hint-Türk İmparatorluğu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941.
- Birdwood, Lord, Two Nations and Kashmir, London 1956.
- Brajendranath, De M.A., I.C.S, The Tabaqat-ı-Akbari of Khwajah Nizamuddin Ahmad III, Calcutta 1939.
- Burke, S. M. & Quraishi, Salim Al-Din, The British Raj in India, Karachi 1996.
- Cebecioğlu, Ethem, “Seyyid Ali Hemedânî’nin Keşmir’de İslâm’ı Yayma Faaliyetleri ve Siyasî Düşünceleri”, *Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf*, (Haz. Coşkun Yılmaz), Seha Neşriyat, İstanbul 1991, s. 101-132.
- Cebecioğlu, Ethem, “Güney Asya’da İslâmın Yayılmasında Sufilerin Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXIII, S.3-4, 1992, ss. 157-178.
- Chakrabarti, K., “The Gupta Kingdom”, *History of Civilizations of Central Asia III (The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750)*, London 1996, s. 188.
- Chattopadhyay, Bhaskar, The Age of the Kushanas, Calcutta 1967.
- Chavannes, Edouard, Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, (çev. Mustafa Koç), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Chib, Meenu, “Naga Worship in Jammu & Kashmir”, *IJRAR*, C.IV, S.4, ss. 466-469.
- Colonel, S. & Wolseley Haig, The Cambridge History of India IV (The Mughul Period), London 1971.
- Cöhce, S. *Şemsi Melikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ 1986.
- Cöhce, Salim, “Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan’da Türk Varlığı”, *Erdem Dergisi*, C. VIII, S.27, 1997, ss. 985.
- Cöhce, Salim, “Hindistan’da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler Ansiklopedisi I*, (ed. H.C. Güzel vd.), Ankara 2002, s. 815-820.
- Cöhce, Salim, “Atatürk Döneminde Türk-Afgan Münasebetleri”, *Atatürk 4.Uluslararası Kongresi II*, (Türkistan-Kazakistan, 25-29 Ekim 1999), Ankara 2000, s. 1131-1162.
- Cöhce, Salim, “Gazneli Mahmud Dönemine Kadar Hindistan’da Türk Varlığı”, *Erdem*, C.IX, S.27 (Eylül 1996), ss. 123-129.

- Cöhce, Salim, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, *Türkler VIII*, (ed. H.C. Güzel vd.), Ankara 2002, ss. 689-730.
- Cöhce, Salim, “İlkçağda Hindistan’da Türk Varlığı”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* I/1, (Ocak-Haziran 2001), ss. 9-22.
- Cöhce, Salim, “The Dehli Sultanate and Rajah”, *Indian Council of Historical Research International Seminar on Turkish and Indian Studies: An Appraisal*, (New-Delhi 9-11 February 2005), ss. 18.
- Cöhce, Salim, “Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara 31 Ekim-1 Kasım 2002), Ankara 2006, s. 127-216.
- Cunningham, Alexander, *An Essay on The Arian Order of Architecture as Depicted in The Temples of Kashmir*, Baptist Mission Press, Calcutta 1848.
- Cunningham, Alexander, *The Ancient Geography of India*, London 1871.
- Çağdaş, Kemal, *Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.
- Çelikleş, Müslüme Melis, “Ak Hunlarda Devlet Yönetimi”, *Türk Devlet Yönetim Geleneği*, Bişkek 2016, s. 121-124.
- Çelikleş, Müslüme Melis, “Genel Hatlarıyla Hint Coğrafyasında Sakalar”, *Türk Tarihine Dair Yazıtlar-II*, (Ed. Alpaslan Demir& Tuba Kalkan& Eralp Erdoğan), Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 25-31.
- Çelikleş, Müslüme Melis, “Hint Topraklarında Ak Hun Varlığı”, *Türkiye’de Hindistan Çalışmaları-I*, (Ed. Merthan Dünder& Yalçın Kayalı), Ankara 2021, s. 67-80.
- Çelikleş, Müslüme Melis, “Kaynaklarda Ak Hunlar”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt-1. Kısım*, Ankara 2018, s. 71-88.
- Çelikleş, Müslüme Melis, “Sanskrit Eser Racatarangini’de Ak Hun Hükümdarı Mihirakula ile İlgili Satırlar”, *Gazi Türkiyat*, C.XVIII, Bahar 2016, ss. 163-170.
- Çelikleş, Müslüme Melis, *Gupta Tarihi ve Kültürü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- Çiçekler, Mustafa, “Keşmir’in İslâmlaşmasında Sufilerin Rolü”, *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), İstanbul 2003, s. 23-30.
- Dames, M. Longworth, “Gazneliler”, *İA*, C.IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 743.
- Dames, M. Longworth, “Keşmir”, *İA*, C.VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 601-608.
- Demir, Hami, “*Babürlü Devleti’nde Hümayun Dönemi*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2017.
- Demirci, Hikmet& Şınaray Bürkütbayeva, “Kazak Misafirperverliği: Ülüş, Misafir Ağırлама ve Tabak Kültürü”, *Millî Folklor*, C.16, S.126, 2020, ss. 198-209.

- Demirci, Hikmet, “Karabağ Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Son Karabağ Mutabakatı”, *Asya Studies*, Özel Sayı 2, May 2022, ss. 19-32.
- Demirci, Hikmet, *Sosyokültürel Değişim Sürecinde Kazak Ailesi ve Çocuk Terbiyesi (Sözlü tarih araştırması)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2013.
- Demirci, Hikmet, *Türk Kültüründe Bayram Anlayışı ve Türk Dünyasında Bayramlar*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2008.
- Demirci, Kürşat, “Hinduizm”, *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 112-116.
- Diakov, V. & Kovalev, S., *İlkçağ Tarihi I: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, (nşr. Ö. İnce), V Yayınları, Ankara 1987.
- Dietz, Siglinde, “Buddhism in Gandhara”, *The Spread of Buddhism*, (Ed. Ann Heirman & Stephan Peter Bumbacher), Brill NV, Boston 2007, s. 49-75.
- Dilek, Kaan, “Şerefeddin Ali Yezdî”, *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 550-552.
- Douie, James, *The Panjab, North-West Frontier Province and Kashmir*, Asian Educational Services, New Delhi 2003.
- Drew, Fredric, *The Jummoo and Kashmir Territories*, London 1875.
- Duğlat, Haydar Mirza, *The Tarikh-i Rashidi*, (trc. N. Elias-E. D. Ross), London 1898.
- Duğlat, Mirza Hayda, *Tarih-i Reşidî*, (nşr. Osman Karatay), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi (Geride Bıraktıklarımızın Hikâyesi)*, (Türkçe çev. Osman Karatay), İstanbul 2019.
- Duğlat, Mirza Haydar, *The Tarikh-ı-Rashidî of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat A History of the Moghuls of Central Asia*, (nşr. N. Elias& E. Denison Ross), Sampson Low, Marston And Company Ltd., London 1895.
- Duman, Abdullah, “İslâm’ın İlk Döneminde Mübareze Geleneği”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.V, (2020), ss. 21-48.
- Durak, Neslihan, “Gazneli Mahmud (971-1030)”, *Cumhuriyet’in 100 yılında 100 Türk Büyüğü; Devlet Adamları-1*, (Yayına Haz. Vahit Türk), Şubat 2022, s. 477-506.
- Durak, Neslihan, “Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan’da Türkler”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tatav Yayınları, İstanbul 2002, s. 27-46.
- Durak, Neslihan, “Hindistan’da Saka, Kuşan ve Akhunlar”, *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, 25-28 Haziran 2007, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 139-144.

- Durak, Neslihan, ‘‘Zenginlikler Ülkesi Hindistan ve Kültüründen Örnekler’’, *Sabit Duman Armağanı*, (Ed. Yahya Başkan), Sonçağ Akademi Yayıncılık, Ankara 2020, s. 59-75.
- Durak, Neslihan, ‘‘Afganistan’da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi’’, *İslâm Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, (nşr. H. Alan& A. Kara& O. Yorulmaz), İstanbul 2008, s. 253-273.
- Durak, Neslihan, ‘‘Geçmişten Günümüze Afganistan’da Türkler’’, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II*, (Eylül-Ekim 2013), Ankara 2013, ss. 2780-2792.
- Durak, Neslihan, ‘‘Hindistan’da Doğan Bir Yıldız: Babür Şah (d.1483-ö.1530)’’, *Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın 70. Yaşına Özel Armağan*, (ed. Fuzuli Bayat& Çağla Çama), Çanakkale 2024, s. 205vd.
- Durak, Neslihan, *Hezâreler/Hazaralar*, Selenge Yayınları, Malatya 2021.
- Durak, Neslihan, *Hindistan’a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- Durak, Neslihan, *Moğolların Hindistan Politikası*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1994.
- Durmuş, İ., *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.
- Dutt, Jogesh Chunder, *Kings of Kashmir III*, London 1879.
- Dutt, Jogesh Chunder, *Kings of Kashmira I (Being a Translation of the Sanskrita Work Rajatarangini of Kahlana Pandita)*, London 1879.
- Dutt, Jogesh Chunder, *Kings of Kashmira III*, New Delhi 1898.
- Dutt, Jogesh Chunder, *The Rajatarangini of Jonaraja*, India 1986.
- Dutt, Nalinaksha, *Buddhism In Kashmir*, Delhi 1985.
- el- Allami, Ebü’l-Fazl, *The Akbar-nâma I*, (trc. H. Beveridge), New Delhi 1987.
- el-Allami, Ebü’l-Fazl, *Ekbernâme* (nşr. H. Blochmann), Kalküta 1873-87.
- el-Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Fütuhu’l Büldan (Ülkelerin Fethi)*, (Tercüme Prof. Dr. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- el-Beyhaki, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târih-i Beyhakî*, (nşr. Gani ve Feyyaz), Tahran 1324.
- el-Birûni, Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed, *India I*, (nşr. Edward C. Sachau), London 1910.
- el-Birûni, Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed, *India II*, (nşr. Edward C. Sachau), London 1910.
- el-Birûni, Ebu Reyhan Muhammed bin Ahmed, *Tahkiku Ma li’l-Hind (Bîrûnî’nin Gözüyle Hindistan)*, (çev. Kıvameddin Burslan), (Yayına Haz. ve Notlandıran Ali İhsan Yitik), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.

- el-Cûzcânî, Ebu Amr Minhac ed-in Osman b. Sirac ed-din Muhammed, Tabakât-ı Nâsırî, A General History of Muhammadan Dynasties of Asia I, (nşr. H. G. Raverty) Calcutta 1864.
- el-Cûzcânî, Minhaceddin Osman b. Muhammed, Tabakât-ı Nâsırî I, (Tsh. Abdülhayy Habibi), Kandeher 1342), (İng. nşr., I, H.G. Raverty), Yeni Delhi 1970.
- Elliot, H. M. & Dowson, J., The History of India as Told by Its Own Historians V, London 1867.
- Ergüven, İsmail Hakkı, *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. yüzyıl) Metin Çevirisi ve Değerlendirme*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011.
- Erinç, Sırrı, "Hindistan", *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, 69-73.
- Farooqi, Naimur Rahman, "Delhi Sultanlığı", *DİA*, C.IX, İstanbul 1994, 130-132.
- Fazl, Ebu-l, Ain-i Akbari II, (nşr. Colonel H.S. Jarrett), Calcutta 1891.
- Forster, G., A Journey from Bengal to England through....Kashmir, London 1808.
- Frye, R. N., The History of Persia, London 1962.
- Galip, Mübarek, Hindistan'da Türk Hükümdarları: Timurilerin Hindistan'a Dahil Oldukları Zamana Kadar ve 602-902 Senelerinde Delhi'de Saltanat Eden Hükümdarlar, İstanbul 1341.
- Ganjoo, T. N., "Rishi-Cult of Kashmir", *Alamdar-i-Kashmir*, (nşr. M. Amin Pandit,), Srinagar 1997, 26-41.
- Gervis, Pearce, This is Kashmir, London 1954.
- Gibb, H. A. R., The Arab Cenquests in Central Asia, London 1923.
- Göçmen, Akif & Güç, Ahmet, "Konsillerin Budizm Tarihindeki Yeri ve Önemi", *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.2, (2022), 893-913.
- Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, (nşr. M. Reşat Uzman), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.
- Guha, A., Central Asia, New Delhi 1970.
- Habib, M., Sultan Mahmud of Ghaznin, Cosmopolitan Publishers, Aligarh 1951.
- Haig, C. T. W., "The Chronology And Genealogy of The Muhammadan Kings of Kashmir", *JRAS*, Cambridge University Press 1918, s. 452-469.
- Haig, S. W., "The Kingdom of Kashmir", The Cambridge History of India III, Cambridge 1928, s. 277vd.
- Haig, S. W., Cambridge History of India III, Cambridge At The University Press, Cambridge 1928.

- Haig, T. W., ‘‘Mahmud Gaznevi’’, *İA*, C.VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 173-183.
- Haig, T. W., ‘‘The Yamini Dynasty of Ghazni and Lahore, Commonly Know as the Ghaznavids’’, *Cambridge History of India III*, (nşr. T.W. Haig), Delhi 1958.
- Haig, T. W., ‘‘Dekken’’, *İA*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 514-515.
- Halicı, Feyzi, ‘‘Çevgan’’, *DİA*, C.VIII, İstanbul 1993, s. 294-295.
- Hamilton, A., Afghanistan, William Heinemann, London 1906.
- Harman, Ömer Faruk, ‘‘Konsil’’, *DİA*, C.XXVI, Ankara 2002, s. 175-178.
- Hasan, Mohibbul, ‘‘Bayhaķī Sayyids’’, *EL² Suppl. (İng.)*, s. 131-132.
- Hasan, Mohibbul, Kashmir Under The Sultans, At the Little Flower Press, Calcutta 1959.
- Hassain, F. M., A Culturel History of Kashmir& Kishtawar, New Delhi 1992.
- Hassain, F. M., Hindu Kashmir, New Delhi 1977.
- Havell, E. B., The History of Aryan Rule in India, Londra 1968.
- Heredotos, Tarih, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Huntington, Ellsworth, ‘‘The Vale of Kashmir’’, *Bulletin of the American Geographical Society*, C. XXXVIII, S.XI (1906), s. 657-682 (<http://www.jstor.org/stable/198650>)
- Hussain, Altaf, Wounded Paradise, Srinagar 1991.
- İbnü’l-Esir, İzzeddin Ali, El-Kâmil fi’t-Tarih IV, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü’l-Esir, İzzeddin Ali, El-Kâmil fi’t-Tarih IX, (çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İbnü’l-Esir, İzzeddin Ali, İslâm Tarihî, el-Kâmil fi’t-Tarih, (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1987.
- İkbal, Muhammed, Muhammed İkbal Külliyyatı, (nşr. A. M. Şahin), Yağmur Yayınları, İstanbul 2010.
- İnan, Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968.
- Jacquemont, V., Journey In India, London 1835.
- Jakson, A. V. W., ‘‘The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander’s Invasion’’, *The Cambridge History of India I, Ancient India*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955.
- Jalalı, J. L.K., Handbook The Kashmir, Srinagar 1933.
- Kafesoğlu, İbrahim, ‘‘Mahmud Gaznevi’’, *İA*, C.VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 173-183.
- Kak, Ram Chandra, Ancient Monuments of Kashmir, London 1933.
- Kapur, M. L. Kingdom of Kashmir: Political & Cultural History of Kashmir from the Earliest Times To 1586 A.D., Kashmir History Publications, India 1983.

- Kapur, M. L., History of Jammu And Kashmir State I, Jammu 1979.
- Kavas, Ahmet, ‘‘Kâbil’’, *DİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 28-29.
- Kayalı, Yalçın & Hakman, Ilgaz, ‘‘Eskiçağ Hindistan Tarihînin İki Buddhist Hamisi: Maurya İmparatoru Aşoka ve Kuşan Kralı Kanişka’’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, C.VI., S.1, (Haziran 2021), ss. 1-16.
- Kayalı, Yalçın, ‘‘Hindistan Kuşan İmparatorluğunun Yükselme Dönemi ve Kral Kanişka (MS 78-99)’’, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.55, S.2, (2015), ss. 189-204.
- Keightley, T., A History of India From The Earliest Times to the Present Day, London 1847.
- Kenndey, J., ‘‘The Secret of Kanishka’’, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1912, Cambridge University Press, s. 665.
- Khan, Nyla Ali, İslam, Women, and Violence in Kashmir Between India and Pakistan, Palgrave Macmillan, New Delhi 2010.
- Komroff, Manuel, The Travels of Marco Polo, New York 1939.
- Konukçu, Enver ‘‘Hindistan’daki Türk Devletleri’’, *DGBİT IX*, İstanbul 1993, ss. 373-413.
- Konukçu, Enver, ‘‘Bâbü’r’’, *DİA*, C.IV, İstanbul 1991, s. 395-396.
- Konukçu, Enver, ‘‘Bâbürlüler’’, *DİA*, C.IV, İstanbul 1991, s. 400-404.
- Konukçu, Enver, ‘‘Ebü’l-Fazl el-Allâmî’’, *DİA*, C.X, İstanbul 1994, s. 313-314.
- Konukçu, Enver, ‘‘Haydar Mirza’’, *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 29-30.
- Konukçu, Enver, ‘‘Hızır Han’’, *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 415-416.
- Konukçu, Enver, ‘‘Hindistan’da Türkler’’, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I*, Malatya 2001, ss. 23.
- Konukçu, Enver, ‘‘Hinduşahiler’’, *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 117-118.
- Konukçu, Enver, ‘‘Hümayun’’, *DİA*, C.XVIII, İstanbul 1998, s. 481-483.
- Konukçu, Enver, ‘‘Kamran Mirza’’, *DİA*, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 286-287.
- Konukçu, Enver, ‘‘Babür Şah’’, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 464vd.
- Konukçu, Enver, ‘‘Dehli, Kalaç Sultanlığı’nın Kuruluşu’’, *IX. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler II*, Ankara 1988, s. 587-593.
- Konukçu, Enver, ‘‘Gazne’’, *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 479-480.
- Konukçu, Enver, ‘‘Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar’’, *AÜEFAD*, S.5, (Ekim 1972), Erzurum 1974, ss. 163-176.
- Konukçu, Enver, ‘‘Hindistan’daki Türk Devletleri’’, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi IX*, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 454.

- Konukçu, Enver, *Kalaç Sultanlığı*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1977.
- Konukçu, Enver, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.
- Korbel, Josef, *Danger in Kashmir*, Princeton University Press, New Jersey 1954.
- Kortel, S. Haluk, "Seyyidler", *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 77-78.
- Koul, P. Anand, *Geography of The Jammu And Kahmir State*, Thacker, Spink & Co, Calcutta 1925.
- Köprülü, Orhan F., "Firuz Şah Tuğluk", *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 141-142.
- Kulke, Herman & Rothermund, Dietmar, *A History of India*, A John Wiley & Sons, Ltd., Publication, Malaysia 2010.
- Kulke, Herman & Rothermund, Dietmar, *A History of India*, New Jersey 1986.
- Kulke, Herman & Rothermund, Dietmar, *A History of India*, Taylor & Francis e-Library, New York 2002.
- Kumari, Ved, *The Nilamata Purana I*, J& K Academy of Art, Culture and Languages, Jammu 1968.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Seyyid", *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 40-43.
- Lawrence, Walter R. *The Valley of Kashmir*, Oxford University Press Ware Hose, London 1895.
- Macdonald, G., "The Hellenic Kingdoms of Syria, Bactria and Parthia", *The Cambridge History of India I*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 384vd.
- Majumdar, R. C., *Ancient India*, Delhi 1952.
- Majumdar, R. C., *The History and Culture of the Indian People III (The Classical Age)*, Bombay 1954.
- Malik, Nisar A. & Majid, Abdul, "Kashmir; in Historical Perspective", *JPUHS/XXIX*, S.2, Temmuz-Aralık 2016, s. 1-10.
- Mangrio, Naghma, "A Historical and Political Perspective of Kashmir Issue", *The Dialogue* C.VII, S.3, 2012, s. 257.
- Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *DİA*, C.XIII, İstanbul 1996, s. 480-484.
- Merçil, Erdoğan, "Mahmud-ı Gaznevi", *DİA*, C.XXVII, Ankara 2003, s. 362-365.
- Merçil, Erdoğan, "Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr", *DİA*, C.XLII, İstanbul 2012, s. 236-237.
- Merçil, Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Mes'ûdî, Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar), (çev. Dr. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

- Mızrak, Egemen Çağrı, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkır Kavimleri, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2014.
- Minorsky, V., Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, (çev. Murat Ağarı & Abdullah Duman), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Mir, Ishfaq Ahmad, "Administration of Chak Dynasty in Kashmir during 1561-1586 A.D", *Innovations* 64, Nisan 2021, s. 833. (Açık Erişim İçin: www.journal-innovations.com.)
- Mir, Ishfaq Ahmad, "The end of the Muslim Sultanate era in Kashmir", *International Journal of Health Sciences*, C.6, S.5, 2022, s. 6087.(Açık Erişim İçin: <https://doi.org/10.53730/ijhs.v6nS5.10191>.)
- Mohammed, Jigar, "Sultan Zain-ul Abidin's Policy Towards The Hindus Of Kashmir (1420-70)", *Proceedings of The Indian History Congress LXIII*, 2002, s. 1340.; (<https://www.jstor.org/stable/44158228>.)
- Molony, E., History of Kashmir, Calcutta 1920.
- Mookerji, R. K., The Gupta Empire, Bombay 1952.
- Moorcoft, William & Trebeck, George, Travels In the Himalayan Provinces of Hindustan and The Panjab; in Ladakh and Kashmir; In Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara I, (nşr. H. H. Wilson), London 1841.
- Mujahid, Sharif al, Allama Iqbal, Karachi 1961.
- Murphey, Rhoads & Stapleton, Kristin, Asya Tarihî, (çev. Uğur Gezen), Albaraka Yayınları, İstanbul 2023.
- Narain, Awadh Kishore, "Kuşan Devleti", *Türkler Ansiklopedisi I*, (nşr. Murat Yaşar), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 821-826.
- Nazım, M., "Mes'ud", *İA*, C.VIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 105vd.
- Nazım, M., The Life And Times of Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge 1931.
- Nızamı, Khaliq Ahmad, "Dekken", *DİA*, C.IX, İstanbul 1994, s. 112-113.
- Nızamı, Khaliq Ahmad, "Gucerât", *DİA*, C.XIV, İstanbul 1996, s. 171-173.
- Nızamı, Khaliq Ahmad, "Evrengzîb", *DİA*, C.XI, İstanbul 1995, s. 537-39.
- Nuhoğlu, Güller, "Gaznelilerin Keşmir Seferleri", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 1-22.
- Ögel, B., "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüce-çi'ler", *DTCF Dergisi XV/1-3*, (Mart-Haziran-Eylül 1957), ss. 247-278.
- Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

- Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Öngören, Reşat, "Sufi", *DİA*, C.XXXVII, İstanbul 2009, s. 471-472.
- Öngören, Reşat, "Sühreverdîyye", *DİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s. 42-45.
- Öntürk, Vural, *Gurlular Devleti'nin Siyasî Tarihi*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2020.
- Öntürk, Vural, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2016.
- Öntürk, Vural, "Gahadavala Hanedanı'nın Yükselme Devrinde Gaznelilerle Münasebetleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Eşref Buharalı Özel Sayısı, Kasım 2024, ss. 109-118.
- Özcan, Azmi, "Dünden Bugüne Keşmir ve Keşmir Meselesi", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 31-38.
- Özcan, Azmi, "Pencap", *DİA*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s. 224-225.
- Özcan, Azmi, "Şir Şah", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 179.
- Öztürk, Murat, "İslâm Fetihlerinin Küresel Ekonomiye Etkileri", *Beşinci Uluslararası Ortadoğu Semineri*, Şam 2010, s. 197-203.
- Öztürk, Murat, "İslâm Öncesi Dönemde Din Değişikliğinin Türk Bozkır Toplumlarının Ekonomisi üzerindeki Etkileri ve Sonuçları", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi*, C.3, İzmir 2019, s. 261-278.
- Öztürk, Murat, "Türk Tarihine Katkıları Yönüyle Prof. Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989)", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Elâzığ 2009.
- Öztürk, Murat, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ 2013.
- Palabıyık, M. Hanefi, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *Ekev Akademi Dergisi*, C.XI, S.33, (2007), ss. 67-94.
- Parmu, R. K., *A History of Muslim Rule In Kashmir (1320-1819)*, New Age Printing Press, New Delhi 1969.
- Rabbani, G.M., *Kashmir: Social And Culturel History*, Anmol Publications, Delhi 1986.
- Rafiqi, Abdul Qaiyum, *Sufism In Kashmir, From The Fourteenth To The Sixteenth Century*, Delhi 1972.

- Rapson, E. J., "The Scythian and Parthian Invaders", *The Cambridge History of India I, Ancient India*, (nşr. E.J. Rapson), Delhi 1955, s. 512vd.
- Ray, Sunil Chandra, *Early History and Culture of Kashmir*, Munshiram Manoharlal Oriental Publishers, New Delhi 1970.
- Rıhtım, Mehmet, "Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde İlk Sufiler (VIII-XI. Asırlar)", *Journal of Qafqaz University*, C.XXIX, 2010, ss. 102-111.
- Rızvı, Saıyid Abbas Athar, "Keşmir", *DİA*, C.XXV, Ankara 2022, s. 325-327.
- Rızvı, Saıyid Athar Abbas, "Lahor", *DİA*, C.XXVII, Ankara 2003, s. 57-58.
- Rızvı, Saıyid Athar Abbas, *A History of Sufism in India I*, New Delhi 1978.
- Rodgers, C. J., "The Square Silver Coins of the Sultans of Kashmir", *JASB*, 1885, ss. 92-139.
- Rosenfield, J. M., *The Dynastic Arts of The Kushanas*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi (Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, (çev. Aykut Kazancıgil& Lale Arslan -Özcan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.
- Ruben, Walter, *Eski Hind Tarihî*, (nşr. C. Z. Sanbay), Salon Yayınları, Ankara 1944.
- Ruben, Walter, *Eski Hint Tarihî*, (çev. Ziya Şenbay), Ankara 1947.
- Ruben, Walter, *Eski Metinlere Göre Budizm (Budacılığın Diyalektik Yorumu)*, (Yayına Haz. Lütü Bozkurt), Okyanus Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Sachau, E. C., *Alberuni's India I*, London 1910.
- Saray, Mehmet, "Bedahşan", *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s. 291-292.
- Satya, Shrava, *Sakas in India*, Delhi 1981.
- Sen, Sailendra Nath, *Ancient Indian History and Civilization*, 1999, s.293-94.
- Sen, Tansen, "Kashmir, Tang China and The Southern Hindukush Region," *Journal of Asian History*, C. XXXVIII, S.II, 2004, s. 157. (Açık Erişim İçin bkz. <http://www.jstor.org/stable/41933381>)
- Sharma, R. S., "Central Asia and Early Indian Cavalry (c.200 B.C.-1200 A.D.)", *Central Asia*, Yeni Delhi 1969, s. 174-181.
- Sıddıqı, İqtıdar Husain, "Ludiler", *DİA*, C.XXVII, Ankara 2003, s. 217.
- Smith, Vincent A., "The History of the City of Kanauj and of King Yasovarman", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1908, s. 765vd.
- Smith, Vincent A., *Asoka The Buddhist Emperor of India*, Oxford University Press, Oxford 1919.
- Smith, Vincent A., *The Early History of India From 600 BC to The Muhommadan Conquest*, Oxford Clarendon Press, London 1914.

- Söylemez, Yusuf Ziya, *Gazneliler Döneminde Herat*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2019.
- Söylemez, Yusuf Ziya, *Timurlular Döneminde Herat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2023.
- Stamp, L. D., *Asia; A Regional and Economic Geography*, London 1946.
- Stein, Burton, *Hindistan Tarihi*, (İng. Bask. Der. David Arnold), (İngilizceden Çev. Müfit Günay), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2015.
- Stein, M. Aurel, *Kalhana's Rajatarangini I-II (A Chronicle of The Kings of Kashmir)*, Archibald Constable And Company, Ltd., New Delhi 1961.
- Stein, M. Aurel, *The Ancient Geography of Kashmir*, Baptist Mission Press, Calcutta 1899.
- Sufi, Ghulam Muhyiddin & Litt, M.A.D., *Kashir (Being A History of Kashmir From The Earliest Times to Our Own)*, New Delhi 1974.
- Sufi, Ghulam Muhyiddin & Litt, M.A.D., *Kashir I*, Lahore 1948.
- Sufi, Ghulam Muhyiddin & Litt, M.A.D., *Kashir II*, Lahore 1948.
- Sufi, Ghulam Muhyiddin D., *İslamic Culture İn Kashmir*, Ligth & Life Publishers, New Delhi 1979.
- Sumi, Tokan D., "Kanishka's Buddhist Council in Kashmir", *Heritage of Kashmir*, (Ed. F. M. Hassnain), Kashmir 1980, Gulshan Publishers, s. 33-39.
- Şahbaz, Davut, "An Assessment Of The History Of Ancient Kashmir: Origin, Religion, State", *Türkiye'de Hindistan Çalışmaları I*, (Ed. Merthan Dünder & Yalçın Kayalı), Ankara 2021, ss. 251-261.
- Şahbaz, Davut, *İki Ulus Teorisi Işığında Pakistan'ın Kuruluşu ve Bir Sorunsal Olarak Keşmir*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 2019.
- Şahbaz, Davut, *Keşmir: Uygarlıktan Tutsaklığa*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.
- Şahin, H. Hilal, "Hindistan'da Dul Olmak "Sati Uğruna Diri Diri Yakılan Kadınlar", *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Giresun 2017, ss. 61-73.
- Şami, Nizamüddin, *Zafernâme*, (Farsça'dan çev. Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Şehriyar, Büzürg b., *Acayibü'l-Hind*, (nşr. Can Ceylan), İstanbul 2009.
- Şehriyar, Büzürg b., *Acâ'ibü'l-Hind*, (nşr. P. A. van der Lith), Leiden 1883.
- Şeşen, Ramazan, "Buhara", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 363-367.
- Tacü's-Selmânî, *Tarihnâme*, (nşr. İ. Aka), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

- Tarhan, T., "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, S.23 (Mart 1969), ss. 144-169.
- Tezcan, Mehmet, "Kuşanların Menşei", *Türkler Ansiklopedisi I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 789-814.
- Thapar, Romila, *Asoka and The Decline of The Mauryas*, (Yayınlanmamış doktora tezi), London University, London 2017.
- Thomas, F. W., "Chandragupta, The Founder of the Maurya Empire", *The Cambridge History of India I*, (nşr. E.J. Rapson), s. 420vd.
- Togan, A. Z. V., "Haydar Mirza", *İA*, C.V. I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 388.
- Togan, A. Z. V., "Huen-Çang'a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi IV/1-2*, (1964), ss. 58-61.
- Togan, A. Z. V., Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi 1, (Batı ve Kuzey Türkistan), Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- Togan, A. Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- Toker, Halil, "Cunagarh ve Haydarabat Bağlamında Keşmir'in Hindistan'a İlhakı Üzerine Bir Değerlendirme", *Keşmir Dosyası*, (Yayına Haz. Halil Toker), İstanbul 2003, s. 67-88.
- Toshkhani, S. S., "Early Kashmiri Society and the Challenge of Islam", *Kashmir and It's People Studies in the Evolution of Kashmiri Society*, (nşr. M. K. Raw), New Delhi 2003, s. 84-85.
- Tosun, Necdet, "Nurbahşiyye", *DİA*, C.XXXIII, İstanbul 2007, s. 248-249.
- Tripathi, Rama Shandar, History of Ancient India, Delhi 1967.
- Tripathi, Rama Shandar, History of Ancient India, Nand Kishore & Bros, Benares 1942.
- Tümer, Günay, "Bîrûnî", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 206-215.
- Tümer, Günay, "Brahmanizm", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 329-333.
- Tümer, Günay, "Budizm", *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s. 352-360.
- Türkoğlu, İsmail, "Şeybani Han", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 43-45.
- Türkoğlu, İsmail, "Şeybaniler", *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 45-47.
- Uslu, Recep, "Cammû", *DİA*, C.VII, İstanbul 1993, s. 137-138.
- Uslu, Recep, "Herat", *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 215-218.
- Utbi, Ebu Nasır Muhammed b. Abdulcebbar, The Kitab-i Yamini, (İng nşr. James Reynolds & B. A.), London 1858.
- Vigne, G. T., Travels In Kashmir, Ladak, Iskardo II, Henry Colburn, Publisher, London 1844.
- Wilson, H. H., The Hindu History of Kashmir, Calcutta 1960.
- Yazıcı, Tahsin, "Hemedânî, Emir-i Kebir", *DİA*, C.XVII, İstanbul 1998, s. 186-188.

- Yazıcı, Tahsin, “Şeref-ed-din”, *İA*, C.XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 427.
- Yazıcı, Tahsin, “Târih-i Beyhakî”, *DİA*, C.XL, İstanbul 2011, s. 74-75.
- Yazıcı, Tahsin, “Belh” *DİA*, C.V, İstanbul 1992, s. 410-411.
- Yezdi, Şerafeddin Ali, Zafernâme I-II, (nşr. M. Abbas), Tahran 1958.
- Yezdi, Şerefüddin Ali, Emir Timur (Zafername), (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013, 2023.
- Yiğit, İsmail, “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, C.XXVI, Ankara 2002, s. 490-91.
- Yitik, Ali İhsan, “Tahkiku Ma Li'l-Hind”, *DİA*, C.XXXIX, İstanbul 2010, s. 410-411.
- Yule, Henry, The Travels Of Marco Polo I, New York 1903.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Ebu Said Mirza Han”, *DİA*, C.X, İstanbul 1994, s. 224-225.
- Zaheer, Nigar Sajjad, “Keşmir Davası (1819-1949)”, *Keşmir Dosyası*, (nşr. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 39-56.
- Zulfigar, Hussain, “Muhammed İkbal ve Keşmir Meselesi”, *Keşmir Dosyası*, (nşr. Halil Toker), Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları (TATAV), İstanbul 2003, s. 113-122.

YAZARI BİLİNMEYEN KAYNAKLAR

- “An Essay on The Arian Order of Architecture as Depicted in The Temples of Kashmir”, *JASB*, 1848, s. 243-327.
- “Beyhakî Seyyidleri”, *DİA*, C.VI, İstanbul 1992, s.64-65.
- <http://www.medeniyetufku.com/hinduizm>
- Hudul al-Alam, The Regions of the World, (İng. nşr. V. Minorsky), London 1937.
- Keys to Kashmir, Lalla Rookh Publications, Srinagar 1953.
- TDK, Tarih Terimleri Sözlüğü, 1974.
- .

EKLER

Ek 1: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hindistan-ve-pakistan-arasindaki-kesmir-meselesi-76-yildir-cozulemiyor/2805971>

Ek 2: <https://www.sde.org.tr/aci-tebessum-ulkesi-kesmir-bolgesel-analiz-15>

1. FIRST MUHAMMADAN DYNASTY OF KASHMĪR

A.H.		A.D.
747.	1. Shāh Mirzā, Shams-al-dīn	1346
750.	2. Jamshīd	1349
751.	3. 'Alī Shīr, 'Alā-al-dīn	1350
760.	4. Shīrashāmak, Shihāb-al-dīn	1359
780.	5. Hindāl, Qutb-al-dīn	1378
796.	6. Sikandar, Butshikan	1393-4
819.	7. Mīr Khān, 'Alī Shāh	1416
823.	8. Shāhī Khān, Zain-al-'Ābidīn	1420
Jumādī 1, 875.	9. Hājī Khān, Haidar Shāh Nov.-Dec.	1470
Rajab, 876.	10. Hasan Shāh Dec. 1471 or Jan.	1472
894.	11. Muḥammad Shāh	1489
894.	12. Fath Shāh	1489
903.	11. Muḥammad Shāh, <i>restored</i>	1497-8
903-4.	12. Fath Shāh, <i>restored</i>	1498
904-5.	11. Muḥammad Shāh, <i>again restored</i>	1499
932.	13. Ibrāhīm Shāh I	1526
933.	14. Nāzuk Shāh	1527
935.	11. Muḥammad Shāh, <i>again restored</i>	1529
Safar or 941.	15. Shams-al-dīn Shāh II	1534-5
Rabī' 1, 947.	14. Nāzuk Shāh, <i>restored</i> June-July,	1540
Rajab 22, 947.	16. Mirzā Haidar, <i>usurper</i> Nov. 22,	1541
958.	14. Nāzuk Shāh, <i>again restored</i>	1551
959.	17. Ibrāhīm Shāh II	1552
962.	18. Ismā'il Shāh	1555
964.	19. Ḥabīb Shāh	1557
-968.		-1561

2. CHAK DYNASTY

968.	1. Ghāzī Shāh	1561
971.	2. Naṣīr-al-dīn Ḥusain Shāh	1563-4
977.	3. 'Alī Shāh	1569-70
986.	4. Yūsuf Shāh	1578-9
993.	5. Ya'qūb Shāh	1585
-997.		-1589

[MUGHUL EMPERORS]

CHRONOLOGY & GENEALOGY OF THE SULTĀNS OF KASHMĪR 299

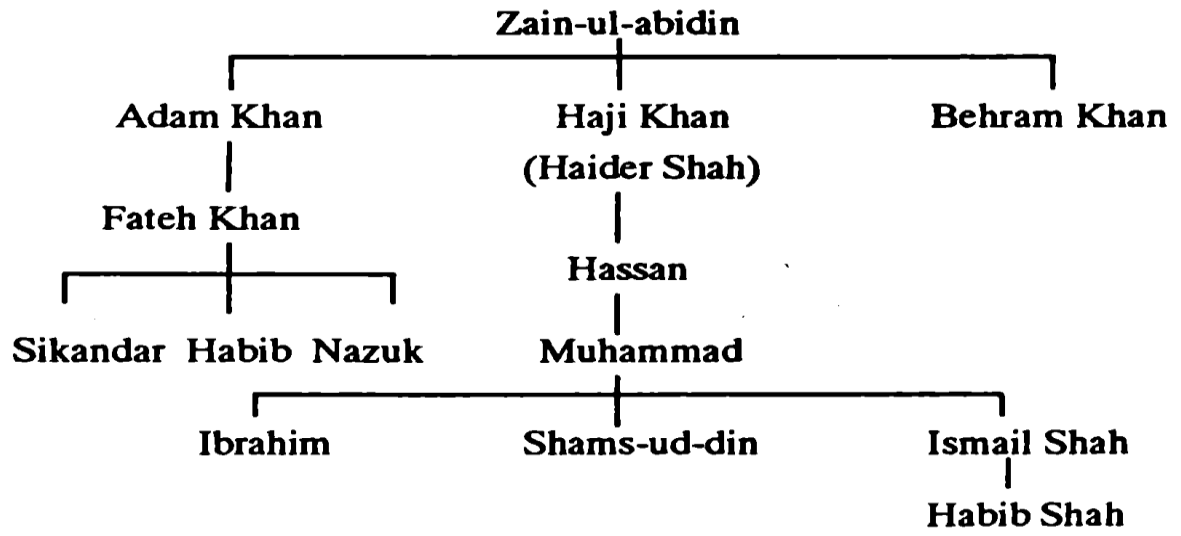

Chronology of the Shāh Mīr Dynasty

	A.D.		A.D.
1. Shamsu'd-Dīn I ...	1339	11. Muḥammad Shāh (iii) ...	1514
2. Jamshēd ...	1342	12. Faṭḥ Shāh (iii) ...	1515
3. 'Alā'u'd-Dīn ...	1343	11. Muḥammad Shāh (iv) ...	1517
4. Shihābu'd-Dīn ...	1354	13. Ibrāhīm Shāh (i) ...	1528
5. Quṭbu'd-Dīn ...	1373	14. Nāzuk Shāh (i) ...	1529
6. Sikandar ...	1389	11. Muḥammad Shāh (v) ...	1530
7. 'Alī Shāh ...	1413	15. Shamsu'd-Dīn II ...	1537
8. Zainu'l-'Abidīn ...	1420	16. Ismā'īl Shāh (i) ...	1540
9. Ḥaidar Shāh ...	1470	14. Nāzuk Shāh (ii) ...	1540
10. Ḥasan Shāh ...	1472	13. Ibrāhīm Shāh (ii) ...	1552
11. Muḥammad Shāh (i) ...	1484	16. Ismā'īl Shāh (ii) ...	1555
12. Faṭḥ Shāh (i) ...	1486	17. Ḥabīb Shāh ...	1557
11. Muḥammad Shāh (ii) ...	1493		—1561
12. Faṭḥ Shāh (ii) ...	1505		

Chronology of the Chak Dynasty

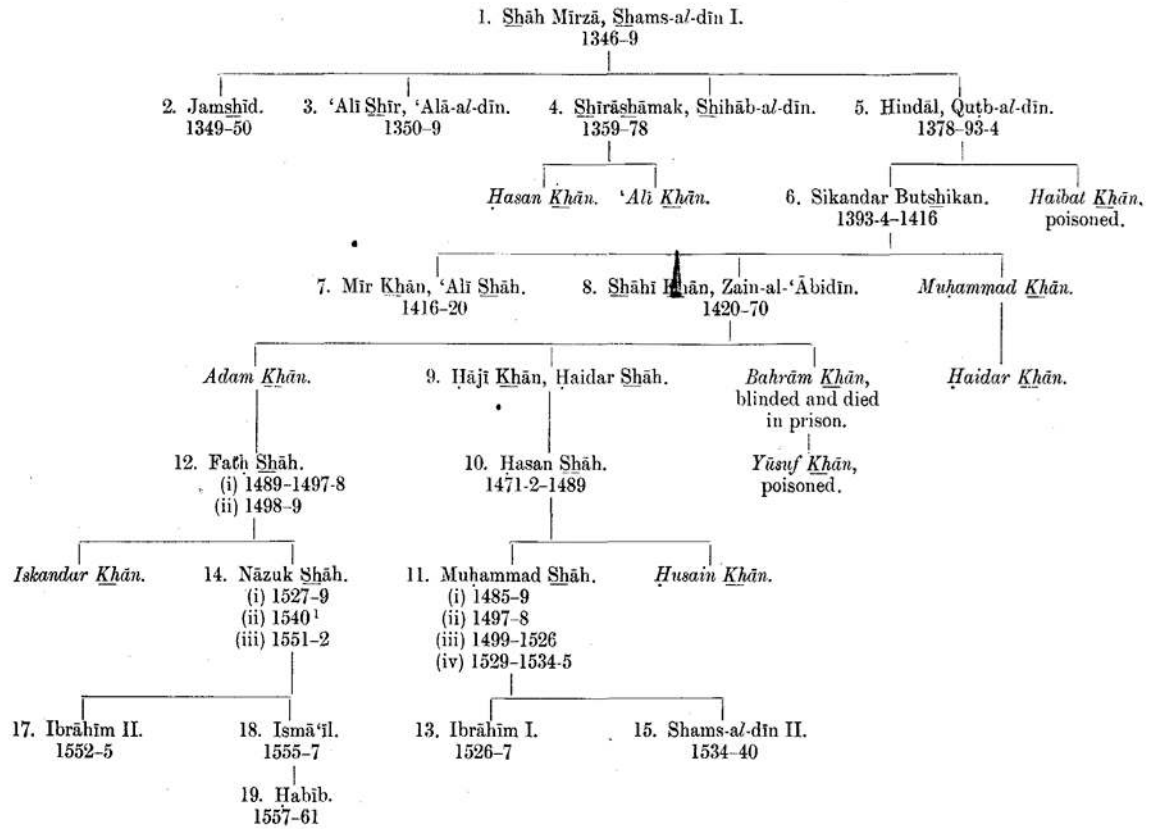
	A.D.		A.D.
1. Ghāzī Shāh ...	1561	4. Yūsuf Shāh (ii) ...	1580
2. Ḥusain Shāh ...	1563	6. Ya'qūb Shāh (i) ...	1586
3. 'Alī Shāh ...	1570	7. Ḥusain Shāh ...	1586
4. Yūsuf Shāh (i) ...	1578-79	6. Ya'qūb Shāh (ii) ...	1586
5. Lohar Shāh ...	1579		—88

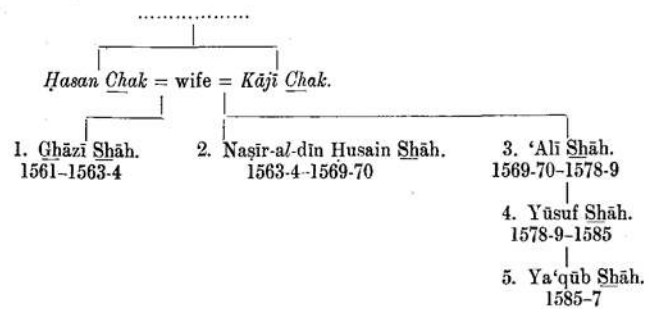
Ek 6: Sultan Zeynel Abidin'in çocukları ve torunlarının soy ağacı. Bkz., P.N.K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir II*, s. 367.

FIRST MUHAMMADAN DYNASTY OF KASHMIR

(Small Roman numerals indicate the various reigns of those kings who reigned more than once.)

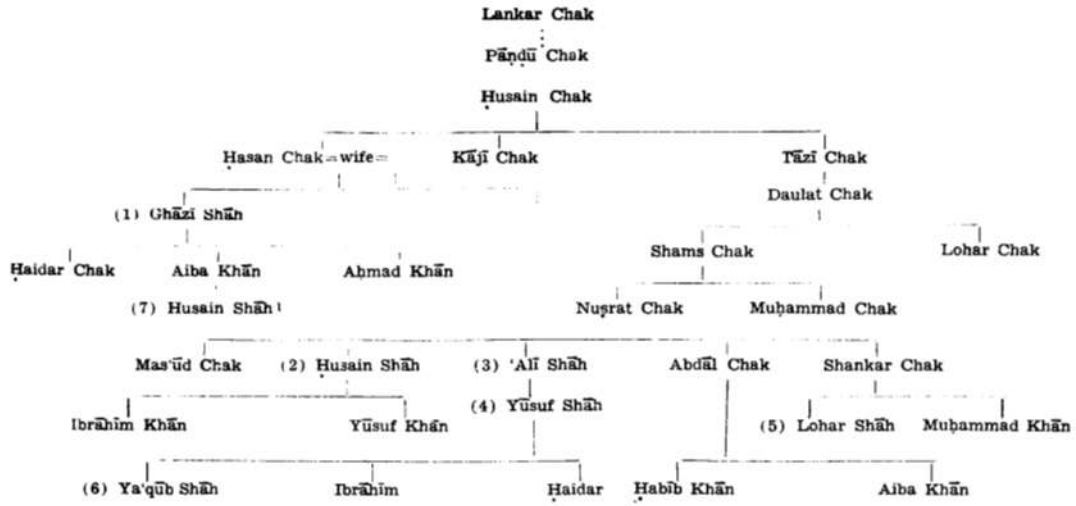

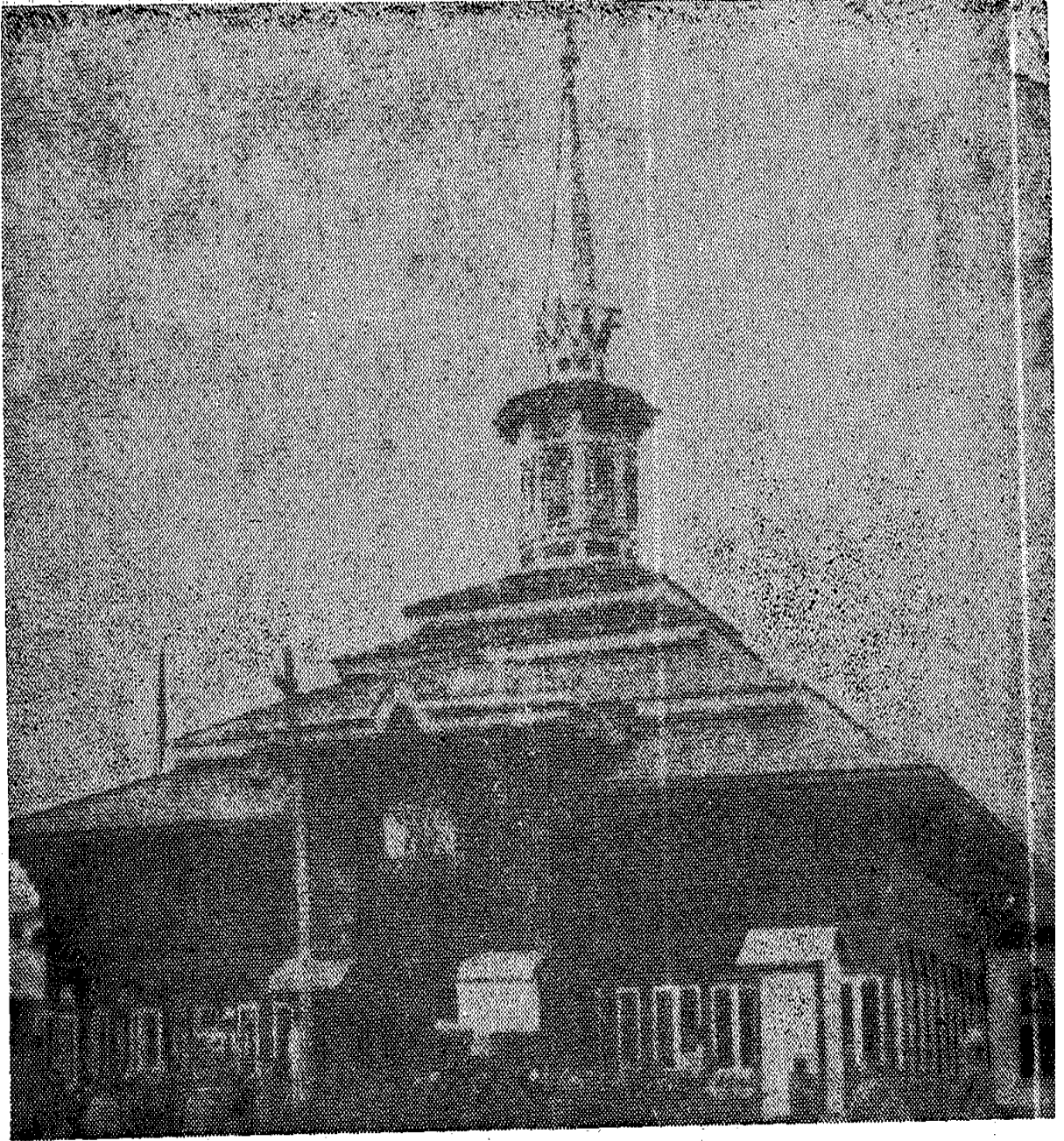
CHAK DYNASTY

¹ Usurpation of Mirzā Haidar, 1540-51.

GENEALOGY OF THE CHAK DYNASTY

Tomb of Sheikh Nooruddin Wali

EK 9: Şeyh Nureddin Veli'nin Mezarı, G.M. Rabbani, *Kashmir: Social And Culturel History*, s. 57.